ئالىي مەكتەپلەر، ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ۋە كەسپىي
مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

责任编辑: 拜合提亚尔·沙吾提
安尼瓦尔·吾斯曼
封面设计: 阿迪力江·阿依提

ISBN7 - 228 - 053410 - 5
H·150（民文） 定价: 29.70元

ISBN 7-228-05410-5
9 787228 054107 >

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئالىي مەكتەپلەر، كەسپىي - تېخنىكا مەكتەپلىرى ۋە ئالىي ماتارىپ
بويىچە ئۇزلۇكسىز ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى
(تۈزىتىلگەن نۇسقىسى)

تۈزگۈچى: سۇلايمان سەپەر (پروفېسسور)

نەسرۇللايولبولدى (پروفېسسور)
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچىلەر: رازاق مۇھەممەتنىياز (پروفېسسور)
ئالىم ياقۇپ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾:维吾尔文/苏来曼·沙帕尔著,—乌鲁木齐
新疆人民出版社,2000.1
ISBN 7—228—05410—5

Ⅰ.现… Ⅱ.苏… Ⅲ.维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.H215

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2000）第 64377 号

高等院校、职业技术学校及、自学通用教材

现代维语(维吾尔文)

苏来曼·沙帕尔 著

乃斯肉拉·尤力布力蒂,热扎克·买提尼亚孜,
阿力木·亚克甫审订

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码:830001)
新疆新华书店发行
乌鲁木齐市印刷厂印刷
787×1092毫米 16开本 27印张
2000年1月第1版 2002年2月第2次印刷
印数:3000—6000

ISBN7—228—05410—5/H·150 定价:29.70元

تىل — ئىنسان ۋۇجۇدى ئاسمىنىنىڭ جاھانىنى نۇرلاندۇرغۇچى يۇلتۇزىدۇر ——

كۆڭۈل خەزىنىسىنىڭ قۇلۇپى — تىلدۇر،
ۋە ئول خەزىنىنىڭ ئاچقۇچى — تىلدۇر.

دانە ئى دۇر سۆزىن ئەفسانە بىل،
سۆزنى جاھان بەھرىدە[1] دۇردانە بىل.

سۆزدۇركى، نىشان بېرۇر ئۆلۈككە جاندىن،
سۆزدۇركى، بېرۇر جانغا خەبەر جاناندىن.

ئىنسانىنى سۆز ئەيلەدى جۇدا ھەيۋاندىن،
بىلكىم، گەۋھىرى يوق شەرەفراق ئاندىن.

كۆڭۈل دۇرجى[2] ئىچىرە گەۋھەر سۆزدۇرۇر،
بەشەر گۈلشەنىدە سەمەر سۆزدۇرۇر[3].

تەڭرى كى ئىنسانىنى قىلىپ گەنج راز،[4]
سۆز بىلەن ھەيۋاندىن ئانى ئىمتىياز.[5]

—— ئەلىشىر ناۋائى
(«فەرھاد ـ شىرىن»، «ھەيرەتۈل ئەبرار» دىن ئېلىندى)

---

① بەھرى ـ دېڭىز
② دۇرجى — ساندۇق، قەسىر
③ بەشەر گۈلشەنىدە سەمەر سۆزدۇرۇر ـ ئىنسان بېغىنىڭ مېۋىسى سۆزدۇر
④ گەنج راز — سىرلار خەزىنىسى
⑤ ئىمتىياز — پەرق، ئۈستۈنلۈك

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نەشرگە ئىزاھات .

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» تۇرلۇك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات، تىل فاكۇلتېت-لىرىدا ئۆتۈلىدىغان كەسپىي - نەزەرىيە دەرسلىرىدىن بىرى. بۇ دەرسلىكتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيىتى، قۇرۇلمىسى ۋە تەرەققىياتى بىر قەدەر ئەتراپلىق تەھلىل قىلىن-دۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى شەرھلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق ئۆگىنىشىگە ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشىغا نەزەرىيە جەھەتتىن بىر قەدەر پۇختا ئاساس سېلىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

بۇ دەرسلىك ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەر ۋە كەسپىي - تېخنىكا مەكتەپلە-رىنىڭ ئەدەبىيات، تىل (چەت ئەل تىلى كەسپىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەسپىلىرىدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەمّ ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، تىل - ئەدەبىيات ھەمدە تەرجىمانلىق كەسپىدىن ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ ئاساسىي دەرسلىكى قىلىنىدۇ، شۇنداقلا، تولۇق، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرى-نىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشىدە، بىلىم ئاشۇرۇشىدا ئىشلىتىلىدۇ.

ئوقۇتۇش جەريانىدا، باب - پاراگرافلارنى قىسقارتىۋەتمەسلىك شەرتى ئاستىدا، قىسمەن مەزمۇنلارنى تولۇقلاپ، تۈزىتىپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى ئالىي مائارىپ باشقار-مىسى، كەسپىي مائارىپ باشقارمىسى، ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتە-ھان ئېلىش ئىشخانىسى

1999 - يىل 20 - سېنتەبىر

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

كىرىش سۆز

ئالىي مەكتەپلەر، كەسپىي - تېخنىكا مەكتەپلىرى ۋە ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن ئورتاق دەرسلىك سۈپىتىدە تۈزۈلگەن مەزكۇر «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇش پروگراممىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، نۆۋەتتىكى ئوقۇتۇش ئېھتىياجىنى كۆزلەپ تۈزۈلدى.

مەزكۇر دەرسلىك ئۆگەنگۈچىلەرگە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى، يېزىقشۇناسلىقى، لېكسىكولوگىيىسى ۋە گرامماتىكىسىنى دەۋر قىلغان ئومۇمىي مەزمۇنلىرى توغرىسىدىكى ئاساسىي قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئەمەلىي تىل پاكىتلىرىدىن ئېلىنغان كونكرېت مىساللار بىلەن بىر قەدەر سىستېمىلىق، ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئاڭلىق يوسۇندا تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك ۋە توغرا پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش؛ نەزەرىيىۋى بىلىم، ئاساسىي ماهارەت جەهەتتىن ئۆزلىرىنى يەنمۇ قۇۋۋەتلەندۈرۈپ، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئەمەلىي خىزمەتلىرىدە چىن مەنىسى بىلەن «ئىشلەپچىقىرىش كۈچى»گە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن پۈختا ئاساس سېلىشۇلىشىغا ياردەم بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

مەزكۇر دەرسلىكنى ئۆزۈمنىڭ ئانا تىل ئۇستىدىكى ئۆزۈن يىللىق ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە هاسىل قىلغان تەجرىبىلىرىم، هازىرغىچە نەشر قىلدۇرغان چېقىۋاتقان تىل ساهەسىگە ئائىت دەرسلىكلەر هەم تەتقىقات ماقالىلىرىدىن ئىجادىي يوسۇندا پايدىلىنىپ تۈزدۇم. دەرسلىكنىڭ ئورتاق دەرسلىك سۈپىتىدە نەشر قىلىنىشىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلگەن ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى ئالىي مائارىپ باشقارمىسىدىكى، كەسپىي مائارىپ باشقارمىسىدىكى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىهان ئېلىش ئىشخانىسىدىكى مەسئۇل يولداشلارغا چوڭقۇر مىنەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن.

دەرسلىكنىڭ ئورىگىنالىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئۇستازلىرىمدىن پروفېسسور نەسرۇللا يولبولدى، پروفېسسور راززاق مۇهەممەتنىيازلارنىڭ كۆپ ياردىمىگە ئېرىشتىم. بۇ ئۇستازلارغا چىن دىلىمدىن رەهمەت ئېيتىمەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، دەرسلىكنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە دەرسلىكتىن پايدىلىنىش هەققىدە تۆۋەندىكىچە ئىزاهات بېرىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمەن:

1. دەرسلىك تۈزۈشتە ئالىي مائارىپ ۋە كەسپىي - تېخنىكا مائارىپى ئوقۇغۇچىلىرى ئوبيېكت قىلىنغاچقا، ئۇلارنىڭ ئالاهىدىلىكى، بىلىم قۇرۇلمىسى، قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى ۋە ئۆگىنىش شارائىتى قاتارلىق تەرەپلەر نەزەردە تۇتۇلدى.

2. دەرسلىكنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بايان قىلىندى. دەرسلىككە نۆۋەتتە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساهەسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان ۋە ئىلىم ئەهلىلىرى تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك

ئېتىراپ قىلىنىۋاتقان يېڭى كۆز قاراشلار سىڭدۈرۈلۈپ، دەرسلىك مەزمۇنىنى بېيىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى.

3. دەرسلىك مۇقەددىمە، فونېتىكا، يېزىقشۇناسلىق ۋە تىل نورمىلىرى، لېكسىكولوگىيە، گرامماتىكا ھەم ئىستىلىستىكىدىن ئىبارەت ئالتە قىسىمغا بۆلۈپ تۈزۈلدى. «يېزىق ۋە تىل نورمىلىرى» ماۋزۇسى ئاستىدا يېزىق، ئۇنىڭ رولى، ئەھمىيىتى، ئۇيغۇرلار تارىختا قوللانغان يېزىقلار، ئىملا قائىدىسى، تىنىش بەلگىلىرى، تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە بوغۇم قاتارلىقلار ئايرىم بىر قىسىم سۈپىتىدە بايان قىلىنىدى. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىش ئۆلچىمى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرىنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ رەت تەرتىپىنى بېكىتىش- تە يېڭىچە ئۇسۇل قوللىنىلدى، يەنى، ئۇيغۇر تىلى لوغەت تەركىبىدىكى بارلىق سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن توققۇز تۈركۈمگە ئايرىلدى. ھەر بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولغان سۆزلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ۋە ئوقۇغۇچىلارغا چۈشەندۈرۈشكە قولايلىق بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلار: ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، تەقلىد سۆز، سان، مىقدار سۆز، ئالماش، پېئىل ۋە يارىمچى سۆزلەر تەرتىپىدە رەتكە تىزىلدى. ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈرۈپ، ئېنىق بىرەر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغانلىقى ۋە جۈملە بۆلىكى بولالمايدىغانلىقىدەك خۇسۇسىيەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىملىق سۆز، ئۇندەش سۆزلەرمۇ تىركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار ھەم يۆكلىمىلەر قاتارىدا «يارىمچى سۆز» تۈركۈمىگە كىرگۈزۈلدى.

4. تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈرلىرىنى بېكىتىشتە، بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنى تەشكىل قىلىپ تۇرغان ھەرقايسى تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ئۆلچەم قىلىنىپ، ئۇلار: تارماق جۈملىلىرى «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە، تارماق جۈملىلىرى تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە ۋە تارماق جۈملىلىرى يارىمچى سۆزلەر ھەم تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك ئىلھىمىنتلار ئارقىلىق ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە دېگەندىن ئىبارەت ئۈچلا تۈرگە يىغىنچاقلاندى.

5. نۆۋەتتە بەزى كەسپىي - تېخنىكا مەكتەپلىرىدە ئىستىلىستىكا (ئۇسلۇبىيەت) ئىلمى ئايرىم بىر دەرس سۈپىتىدە سۆزلەنمەيدىغانلىقى، ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىلدىن پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشتىكى رولى ۋە ئەھمىيىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، دەرسلىكنىڭ ئاخىرىغا «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە» قوشۇمچە قىلىنىدى.

6. ھەر بىر باب، پاراگرافلاردىن كېيىن، شەرھلەنگەن نەزەرىيىگە ئائىت مۇھاكىمە سوئاللىرى ۋە مەشىقلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇمىدىم شۇكى: ئوقۇتۇشنى تەشكىللىگەندە، ئاساسىي بىلىملەر ئوقۇتۇشىغا ھەقىقىي تۈرتە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە، ئاساسىي ماھارەت مەشىقلىرىمۇ ھەقىقىي تۈرتە ئەھمىيەت بېرىلىشى، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىي مەشىق ئۆزئارا زىچ بىرلەشتۈرۈلۈشى زۆرۈر.

تۈزگۈچىدىن

1999 - يىل 20 - سېنتەبىر

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنى كۆرۈش ۋە چۈشۈرۈش بىلەن تەمىنلەيدۇ

مۇندەرىجە

مەزمۇنى	بەت
مۇقەددىمە	1
1. تىل ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى	1
2. تىل ـ ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە	2
3. تىل ـ پىكىر (تەپەككۇر) قىلىش قورالى	3
4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى	4
5. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخى	5
6. ئەدەبىي تىل ۋە ئۇنىڭ ئىككى تەركىبىي قىسمى	8
7. دىئالېكت ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت رايونلىرى	9
8. مىللىي ئورتاق تىل ۋە ئۇنىڭ دىئالكتقا بولغان تەسىرى	12
9. ئورتاق تىل، ئەدەبىي تىل ۋە يېزىق تىلىنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىرى	13
10. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەزمۇنلىرى	13
فونېتىكا قىسمى	
1 ـ باب. فونېتىكا ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى	**18**
§ 1 . فونېتىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە	18
§ 2 . فونېما ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى	19
§ 3 . تاۋۇش ئېلىمېنتى ۋە تىرانسكرىپسىيە	24
2 ـ باب. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى	**27**
§ 1 . سوزۇق فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى	27
§ 2 . ئۈزۈك فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى	29
3 ـ باب. فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى	**33**
§ 1 . سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى	33
§ 2 . ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى	35
4 ـ باب. تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر	**36**
§ 1 . تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش	36
§ 2 . نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش	37
يېزىق ۋە تىل نورمىلىرى قىسمى	
1 ـ باب. ئۇيغۇر يېزىقشۇناسلىقى	**43**

§ 1 . هەرپ ۋە ئېلىپبە 43
§ 2 . يېزىق ۋە ئۇنسۇق رولى 44
§ 3 . ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قوللانغان يېزىقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ... 46
2 ـ باب. ئىملا قائىدىسى 54
§ 1 . ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنى تۈزۈش پرىنسىپلىرى 54
§ 2 . بوغۇم 58
§ 3 . تىنىش بەلگىلىرى 61
3 ـ باب. تەلەپپۇز قائىدىسى 72
§ 1 . تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى 72
§ 2 . ئۇرغۇ ۋە ئىنتوناتسىيە 73

لېكسىكا قىسمى

1 ـ باب. لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى 81
§ 1 . لېكسىكولوگىيە توغرىسىدا چۈشەنچە 81
§ 2 . لېكسىكولوگىيىنىڭ مەزمۇنى 81
§ 3 . ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى 84
2 ـ باب. سۆز ۋە سۆز مەنىسى 86
§ 1 . سۆز توغرىسىدا چۈشەنچە 86
§ 2 . سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى 88
§ 3 . سۆز مەنىسىدىكى قوشۇمچە تۈس 103
§ 4 . سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى 104
3 ـ باب. لۇغەت تەركىبى 107
§ 1 . ئاساسىي لۇغەت تەركىبى 107
§ 2 . ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى 109
§ 3 . ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇناسىۋىتى ... 111
§ 4 . لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش يولى ۋە پرىنسىپلىرى 112
4 ـ باب. لۇغەتشۇناسلىق 115
§ 1 . لۇغەت ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى 115
§ 2 . ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى 115
§ 3 . لۇغەتنىڭ مەزمۇنلىرى 119
§ 4 . لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى 120
§ 5 . لۇغەتنىڭ تۈرلىرى 123
5 ـ باب. فرازېئولوگىيە 124
§ 1 . فرازېئولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 124
§ 2 . تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 125

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىكى تاپسىز

§ 3 . تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرلىرى 127
§ 4 . ماقال، تەمسىل، ئىدىئوملارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقلىرى 129

گراماتىكا قىسمى

گراماتىكا ئىلمىگە كىرىش سۆز 135

مورفولوگىيە

1 - باب. مورفولوگىيە ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 141
§ 1 . مورفولوگىيە توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 141
§ 2 . مورفېما (مەنىلىك بۆلەك) 142
§ 3 . سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى 145
§ 4 . گراماتىكىلىق ئۇسۇل، گراماتىكىلىق شەكىل، گراماتىكىلىق مەنە ۋە گراماتىكىلىق كاتېگورىيە 149
§ 5 . سۆز تۈركۈمى ۋە سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىش پرىنسىپلىرى 153
2 - باب. ئىسىم (ئات) 156
§ 1 . ئىسىم توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 156
§ 2 . ئىسىملارنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى 156
§ 3 . ئىسىملارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى 157
§ 4 . ئىسىملارنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى 158
§ 5 . ئىسىملارنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 164
§ 6 . ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى 165
§ 7 . ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى 168
§ 8 . ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى 170
3 - باب. سۈپەت 181
§ 1 . سۈپەت توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 181
§ 2 . سۈپەتلەرنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 182
§ 3 . دەرىجىسىز ۋە دەرىجىلىك سۈپەتلەر 183
§ 4 . سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 184
§ 5 . سۈپەتلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى 186
4 - باب. رەۋىش 192
§ 1 . رەۋىش توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 192
§ 2 . رەۋىشلەرنىڭ ياسىلىشى 193
§ 3 . رەۋىشلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى 198
§ 4 . رەۋىشلەرنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 202

§ 5 . رەۋىش بىلەن سۈپەتلەرنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقى 203
5 - باب. سان 205
§ 1 . سان توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 205
§ 2 . سانىنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى 205
§ 3 . سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 209
6 - باب. مىقدار سۆز 211
§ 1 . مىقدار سۆز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 211
§ 2 . مىقدار سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 211
§ 3 . مىقدار سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 214
7 - باب. تەقلىد سۆزلەر 216
§ 1 . تەقلىد سۆزلەر توغرىسىدا چۈشەنچە 216
§ 2 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى 216
§ 3 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 217
8 - باب. ئالماش 221
§ 1 . ئالماش توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 221
§ 2 . ئالماشلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى 221
§ 3 . ئالماشلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى 233
9 - باب. پېئىل 236
§ 1 . پېئىل توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 236
§ 2 . پېئىلنىڭ تۈرلىرى 237
§ 3 . پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 238
§ 4 . پېئىللارنىڭ مەنىسىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 242
§ 5 . پېئىللارنىڭ سىنتاكسىسلىق خىزمىتىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 243
§ 6 . پېئىللارنىڭ ئوبېيكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 244
§ 7 . شەخسسىز پېئىل ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى 246
§ 8 . ئىسىمداش 246
§ 9 . سۈپەتداش 248
§ 10 . رەۋىشداش 250
§ 11 . سۈپەتداش بىلەن رەۋىشداشنىڭ پەرقلىرى 251
§ 12 . شەخسلىك پېئىل 253
§ 13 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى 253
§ 14 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەخس ۋە سان كاتېگورىيىسى 254
§ 15 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى 255
§ 16 . پېئىل زاماتلىرىنىڭ كۆچمە مەنىدا قوللىنىشى 256
§ 17 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى 257
§ 18 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 264

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تور بېكىتى

19 § . شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى 270
10 ـ باب. يارەمچى سۆزلەر 275
1 § . يارەمچى سۆزلەر توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە 275
2 § . يارەمچى سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 276

سىنتاكسىس

1 ـ باب. سىنتاكسىس ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 297
1 § . سىنتاكسىس توغرىسىدا چۈشەنچە 297
2 § . سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى 298
3 § . سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش يوللىرى 302
4 § . سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما 307
5 § . سىنتاكسىسلىق باغلىنىش 308
2 ـ باب. جۈملە 311
1 § . جۈملە توغرىسىدا چۈشەنچە 311
2 § . جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 312
3 § . بايان جۈملە 313
4 § . سوئال جۈملە 314
5 § . ئۈندەش جۈملە 316
6 § . بۇيرۇق جۈملە 318
7 § . جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى 320
3 ـ باب. ئاددىي جۈملە 321
1 § . ئاددىي جۈملە توغرىسىدا چۈشەنچە 321
2 § . جۈملە بۆلەكلىرى 322
3 § . جۈملىنىڭ باش بۆلۈكى 323
4 § . ئىگە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 324
5 § . خەۋەر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 327
6 § . جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى 331
7 § . ئېنىقلىغۇچى 332
8 § . ئىزاھلىغۇچى 335
9 § . تولدۇرغۇچى 336
10 § . ھالەت 339
11 § . ھالەتنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈلىرى 341
12 § . جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى 343
13 § . جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلەكلىرى 345
14 § . جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى 346

§ 15 . جۈمله بۆلەكلىرى بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر 351
4 ـ باب. ئاددىي جۈملىنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى تۈرلىرى 355
§ 1 . ئاددىي جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا چۈشەنچە 355
§ 2 . يېغىق ۋە يېيىق ئاددىي جۈمله 355
§ 3 . ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈمله 356
§ 4 . تولۇق ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈمله 358
5 ـ باب. قوشما جۈمله 361
§ 1 . قوشما جۈمله ھەققىدە چۈشەنچە 361
§ 2 . قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈرلىرى 362
§ 3 . تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله 363
§ 4 . تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله 369
§ 5 . تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىنىڭ تۈرلىرى 371
§ 6 . تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله تەركىبىدىكى بېقىندى جۈمله بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلىكىنىڭ پەرقى 373
§ 7 . ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈمله 375
6 ـ باب. كۆچۈرمە جۈمله ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈمله 381
§ 1 . كۆچۈرمە جۈمله 381
§ 2 . ئۆزلەشتۈرمە جۈمله 382
§ 3 . كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش يوللىرى 383

ئىستىلىستىكا قىسمى

ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى 387
§ 1 . «ئىستىلىستىكا» ئۇقۇمى 387
§ 2 . ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە ۋەزىپىسى 387
§ 3 . ئىستىلىستىكىنىڭ رولى 389
§ 4 . ئىستىلىستىكىنىڭ لوگىكا ۋە گرامماتىكا ئىلمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 391
§ 5 . ئىستىلىستىك ۋاستىلەر ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى 392
§ 6 . ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ گىرەلىشىشى 412

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

مۇقەددىمە

1. تىل ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى

تىل — ئىنسانلار ئۆچۈن پىكىر قىلىش، ئۆزئارائالاقىلىشىش ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم قورالى. تىلنىڭ ئەڭ مۇھىم، بىرىنچى ئورۇندىكى ۋەزىپىسى: ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىشىغا، بىر - بىرى بىلەن پىكىر ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشىغا ھەم بىر - بىرىنى چۈشىنىشىگە ۋاستە بولۇشتىن ئىبارەت. تىلدىن باشقا ھەر قانداق بىر قورال بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالىشى مۇمكىن ئەمەس.

تىل - ئىنسانلار ئۆچۈن شۇنچىلىك زۆرۈر قورالكى، ئۇ، ئىنسانلارنىڭ ھەر قانداق پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى تىلدىن ئايرىلالمايدۇ.

تىل - ئىنسانلارنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرىدىن بىرى، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئامىلى، شۇنداقلا، مىللەتنىڭ ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم نامايەندىسى.

ئىنسانلار جەمئىيىتى بىسىپ ئۆتكەن نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىنى ۋاراقلايدىغان بولساق، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەكلىرىدە تىلدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئارا ماسلىشىپ ئىشلىگەن. تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەشلىرىدىكى ئورتاق پىكىر ۋە ھەرىكەتىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

دېمەك، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىش، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان كىشىلىك جەمئىيىتىنى ياخشىلاش كۈرەشلىرىدىكى پىكىر ۋە ھەرىكەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغان قورال (ۋاستە) — تىل دەپ ئاتىلىدۇ.

11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئالىم، شائىر، قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ئوقۇش، بىلىش ئۇچۇن بىردىنبىر تەرجىمان تىلدۇر. ئادەمنى ئادەم قىلغۇچى، بىلگىنكى، تىلدۇر.» دېگەنىدى. يۇنان پەيلاسوپى دېموكرىتمۇ: «تازا جايىدا ئىشلىتىلگەن بىر سۆز ئادەمگە كۆچ - قۇۋۋەت بېغىشلايدۇ. كىشىلەرنى قايىل قىلىشتا سۆزنىڭ رولى ئالتۇندىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ» دېگەنىدى.

تىل جەمئىيەتنىڭ سىياسىيسىغا، ئىقتىسادىغا، مەدەنىيىتىگە ۋە پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان ئەڭ مۇھىم ۋاستىلەرنىڭ بىرى.

تىل — كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئۇلىدۇر. چۈنكى، تىل بولمايدىكەن، ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدا ئىجتىمائىي ئالاقىمۇ بولمايدۇ، جەمئىيەتمۇ بولمايدۇ، ئىنسان — ئىنسان بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ، كىشىلىك جەمئىيىتى تەرەققىي قىلالمايدۇ، ھەتتا، مەۋجۇت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار توپىدىن ئايرىلىپ چىقىشىنى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ھازىرقى جەمئىيىتىمىزگىچە تەرەققىي

قىي قىلىش جەريانىنى، ھازىر قولغا كەلتۈرۈلگەن گۈزەل تۈرمۇش ۋە پەن - تېخنىكا تەرەققىياتلىرىنى تىلنىڭ ياردىمىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. دېمەك، كىشىلىك جەمئىيىتى بىلەن تىل بىر - بىرىگە يۆلەنگەن، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلغان ۋە بىر - بىرىگە تۈرتكە بولغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

2. تىل — ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە

تىل ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلىك خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق، باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن يەنى، ئىقتىسادىي بازىس، ئۈستقۇرۇلما (دىن، قانۇن، سىياسىي، پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت، مەدەنىيەت ۋە باشقا مۇئەسسەلەر) دىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ.

تىلنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىلىك خۇسۇسىيىتىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ:

1) تىل — تىل تاۋۇشى بىلەن مەنىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بىر پۈتۈن سىستېما. ئوخشاش بىر مەنە (ئۇقۇم) ئوخشاشمىغان تىللاردا ئوخشاشمىغان تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادەم» دېگەن سۆز - «ئادەم»، «كىشى»، «ئىنسان» قاتارلىق ھەر خىل تىل تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلۈپ، بىر خىل مەنىنى ئىپادىلىسە، «ئىتتىك»، «چاپسان»، «تېز» قاتارلىق ھەر خىل تىل تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بۇ بىر توپ سۆزلەرمۇ بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك، مۇئەييەن بىر تىلدىكى ئوخشاشمىغان مەنە ئوخشاش تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئات» دېگەن ئىككى تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر سۆز - ئادەم ئىسمى (بوۋاقتا «ئات» قويىدۇق)، ھايۋان نامى (مەن «ئات» مىنىپ كەلدىم) ۋە ھەرىكەت (سەن مىلتىقنى «ئات») تىن ئىبارەت ئۈچ خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى بىلەن مەنىنىڭ قانداق شەكىللەر ئاساسىدا ئۆزئارا بىرىكىپ، تىل تەركىبلىرىنى (سۆزنى) ھاسىل قىلىشى تەبىئىي ھالدا بەلگىلەنمەستىن، بەلكى، مەلۇم جەمئىيەت ۋە كوللېكتىپنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىق ھالدا، ئۇزاق مۇددەت قوللىنىلىپ، ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، «سەن» دېگەن ئۈچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بىر سۆز ئۇيغۇر تىلىدا II شەخسنى بىلدۈرسە، خەنزۇ تىلىدا «ئۈچ» ساناق سانىنى بىلدۈرىدۇ. «تاك» سۆزى خەنزۇ تىلىدا «تاتلىق» مەنىسىنى بىلدۈرسە، ئۇيغۇر تىلىدا «بىلمەيمەن، خەۋىرىم يوق»، دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

2) تىل بىلەن جەمئىيەتنىڭ بىر - بىرىگە يۆلەنگەن ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى تىلنىڭ دەل ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەت بولمىسا، تىلمۇ بولمايدۇ. تىل بولمايدىكەن، جەمئىيەتمۇ بولمايدۇ. تىل — ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ بارلىققا كەلگەن، ئۇ، يەنە، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ يوقىلىشى بىلەن تەڭ يوقىلىدۇ.

3) تىل - تەبىئىي ھادىسە ئەمەس. ھەر قانداق بىر مىللىي تىل پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش جەھەتتە جەمئىيەت بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. جانلىق ئورگانىزمنىڭ تۇغۇلۇشى، ئۆسۈشى ۋە ئۆلۈشى تەبىئىي جەريان بولۇپ، تەبىئەت قانۇنىغا باغلىق بولغان

مۇقەررەر ھادىسە ھېسابلانسا، تىلنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە يوقىلىشى ئىجتىمائىي ھادىسە دۇر.

4) تىل — شەخسىي ھادىسە ئەمەس. چۈنكى، ئۇ، نوقۇل ھالدا بىرەر شەخس ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى، پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنى جەمئىيەت تىنىڭ بىرەر ئەزاسى ياكى بىرەر گۇرۇھ ھەر قانداق بانايى سەۋەب بىلەن، ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىپ ئارزۇسى بويىچە ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتەلمەيدۇ ياكى ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ.

5) تىل — ئۇستقۇرۇلما ئەمەس، شۇنداقلا، ئىقتىسادىي بازىسمۇ ئەمەس. ئىجتىمائىي ھادىسىلەر پەلسەپە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئادەتتە، ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلمىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ. تىل ئىقتىسادىي بازىسقىمۇ، ئۇستقۇرۇلمىغىمۇ تەۋە بولمىغان ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر. دېمەك، تىل ـ ئىنسانلار ئۈچۈن ھەم ئالاقە قورالى، ھەم پىكىر قىلىش قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن، پۈتكۈل جەمئىيەتكە ئورتاق خىزمەت قىلىدىغان ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر.

3. تىل — پىكىر (تەپەككۇر) قىلىش قورالى

تىل — ئىنسانلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئەڭ ئۇنۇملۇك پىكىر قىلىش قورالى، شۇنداقلا، بىلىم مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ساقلىنىش ۋاستىسى. كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ پىكىر ـ ئىستەكلىرىنى تىل ۋاستىسى ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە بىلدۈرۈشىدۇ. بۇ پىكىر ـ ئىستەكلەر كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە تىل شەكلىسىز ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ، يەنى، كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە تىل شەكلىسىز ئىپادىلىنىدىغان تەييار پىكىر بولمايدۇ. تەپەككۇر پەقەت ئادەمگىلا خاس. ئۇ چوڭ مېڭىنىڭ مەل ماتېرىيالىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك پائالىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، تىلنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ.

دېمەك، تىلسىز تەپەككۇر ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ، شۇنداقلا، تەپەككۇرسىز تىلمۇ بولمايدۇ. بۇ ھەقتە ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «تىل — تەپەككۇرغا ئوخشاشلا ناھايىتى قەدىمىيدۇر، تىل — باشقا كىشىلەر ئۈچۈن، شۇنىڭدەك، شەخسەن ‹ئۆزۈم› ئۈچۈن ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تەپەككۇردۇر. تىل تەپەككۇرغا ئوخشاشلا ئۆزگىلەر بىلەن بولغان جىددىي ئالاقە ئېھتىياجى ئارقىسىدا پەيدا بولغان». بۇ ھەقتە ستالىنمۇ: «ئادەمنىڭ مېڭىسىدە قانداق پىكىرلەر پەيدا بولۇشىدىن ۋە بۇ پىكىرلەرنىڭ قاچان پەيدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ پىكىرلەر پەقەت تىل ماتېرىيالى ئاساسىدىلا، تىلدىكى سۆزلەر ۋە جۈملىلەر ئاساسىدىلا پەيدا بولىدۇ ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تىل ماتېرىيالىدىن خالىي بولغان، تىلنىڭ ‹تەبىئىي ھادىسى› دىن خالىي بولغان ‹ياپىيالىڭاچ› پىكىرلەر مەۋجۇت ئەمەس. ‹تىل ـ پىكىرنىڭ بىۋاستە رېئاللىقى، (ماركىسنىڭ سۆزى).[1]› پىكىرنىڭ چىنلىقى تىلدا ئىپادىلىنىدۇ»[2] دېگەنىدى.

---

① ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى رۇسچە نەشرى، 3 ـ توم، 29 ـ بەت

② «ماركسزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 55 ـ بەت.

تەپەككۇرنىڭ شەكىللىنىشى، تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ ئويۇشتۇرۇلۇشى، تەپەككۇر نەتىجىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە ساقلىنىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تىل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. تىل بولمىسا، تەپەككۇرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ئۇنداقتا تىل بىلەن تەپەككۇر بىر نەرسەمۇ؟

تىل بىلەن تەپەككۇر ئەينەن بىر نەرسە ئەمەس، تەپەككۇر — ئالڭ فورماتسىيىسىگە تەئەللۇق بولغان ئىجتىمائىي ھادىسە، تىل — ماددىي فورماتسىيىسىگە تەئەللۇق بولغان ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر. تەپەككۇرنى تىل، تىلنى تەپەككۇر، دەپ ئېيتىش خاتا. تىل بىلەن تەپەككۇر ھەم بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان، ھەم بىر - بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان، ھامان بىر - بىرىگە يۆلەنگەن ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىككى خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. تەپەككۇر جەمئىيەت، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى تەبىر، ھۆكۈم ۋە ئەقلىي يەكۈن قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ، تىل ئەنە شۇ تەپەككۇر شەكىللىرىنى سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، تەپەككۇر — تىلنىڭ مەزمۇنى بولسا، تىل — تەپەككۇرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر.

4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ، ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقىلىشىش ۋاستىسى قىلغان بارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پىكىر ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش، بىر - بىرىنى چۈشىنىش ھەم بىر - بىرى بىلە ئالاقە باغلاشتىكى ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك، ئورتاق قوللىنىۋاتقان ئومۇمىي، مىللىي، ئەدەبىي تىلىنى ئىلمىي يوسۇندا، سىستېمىلىق تەتقىق قىلىدىغان ۋە ئۆگىتىدىغان پەنمۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى. ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت ۋە جەمئىيەت بولۇپ ئويۇشۇشىدا، ئۆزلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيەت تارىخىنى يارىتىشىدا، بىر - بىرى بىلەن پىكىر ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇپ، بىر - بىرىنى چۈشىنىپ، كىشىلىك ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ئۆلمىشىپ ئىشلەپ، ئۆزلۇكسىز تۇرمۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، زامانىۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناۋاتقان ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى ئۇزاق ۋە پارلاق مەدەنىيەت تارىخىغا، مول ئەدەبىي مىراسلارغا ئىگە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق شانلىق مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى ئورتاق بەرپا قىلغان، مەملىكىتىمىز زېمىنىنى ئورتاق ئاچقان ۋە قوغدىغان، ۋەتىنىمىز مەدەنىيىتىنى ئورتاق يارىتقان ھەم گۈللەندۈرگەن.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، تۈركىي تىللار تۈركۈمى، غەربىي ھۇن تىل تارمىقى ئىچىدىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ، بۇ تىل گۇرۇپپىسى

مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەردىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، سالا، يۇگۇ (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىگە ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۆزلۇكسىز ھالدا ئۆزگىرىش، يېڭىلىنىش، تولۇقلىنىش ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇ، لۇغەت تەركىبى ۋە تاۋۇش تەركىبى تولۇق، ئىپادىلەش ئۆنۈمى يۇقىرى، مۇكەممەل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولغان بىر خىل يېپىشقاق (قوشۇمچىلىق — سىنتېتىك) تىلدۇر. ئۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن ـ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان. بىزنىڭ ئەستايىدىل ئۆگىنىشىمىزگە، تەتقىق قىلىشىمىزغا ۋە ۋارىسلىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك تارىخىي، مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىز دەل مۇشۇ تىل ۋاستىسى بىلەن بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سېلىپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

«مۇئەييەن بىر تىلنى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن، شۇ تىلنى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخى بىلەن، شۇ تىلنى ياراتقان، شۇ تىلدىن ئىزچىل پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ تارىخى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم. بىزنىڭ تىلىمىز ئەينى ۋاقىتتا بىزنىڭ تارىخىمىزدۇر. مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇستىخان ـ سۆڭەك، قورال ـ جابدۇق ۋە قەبرە ـ كېپەنلەرگە قارىغاندا، تېخىمۇ جانلىق دەلىل ـ پاكىت بارکى، ئۇ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تىلىدۇر.»[1]

5. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخى

ئۇيغۇر تىلى ئۆز تارىخىدا ئۇزاق تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. تىلنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى گەرچە، ئۆزىگە خاس ئىچكى قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن، ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولغان تىلنىڭ، ئېنىقراقى، تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى بولغان فونېتىكا، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايلا قالمايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى دېگىنىمىزدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە قوللانغان تىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى: ئەڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى، ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، دېگەن تۆت دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر بىر تەرەققىيات دەۋرى ئۈستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ

---

① ياكوف گرىم، گېرمانىيىلىك، مەشھۇر فولكلورشۇناس.

ئۆتمىز.

1) ئەڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى (قەدىمكى تۈرك تىلى - ئوغۇز تىلى) دەۋرى

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى نەچچە يۈز يىللار داۋامىدا قوللىنىلغان. ئۇنىڭ ئەمەلىي سوغدى يېزىقى، كۆك تۈرك يېزىقى (تۈرك - رونىك يېزىقى ياكى ئورقۇن - يېنسەي (ئاناساي، يېزىقى) دا خاتىرىلەنگەن ئەڭ قەدىمكى تارىخىي يادىكارلىقلاردا ئەكس ئېتىدۇ. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى، مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرى ـــــ «گىلىي خاقان (747 - 759 يىللاردا) مەڭگۈتېشى»، «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۈ تېشى»، «مويۇنچور مەڭگۈ تېشى»، «توققۇز ئۇيغۇر ئايى تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»... قاتارلىق مەڭگۈ تاش ئابىدىلەرگە ئويۇلغان.

دېمەك، ئەڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى ئاز بولغاندىمۇ، مىلادىدىن باشلاپ تاكى 9 - ئەسىرگىچە تەخمىنەن 900 يىل ئۆچۈرىسىدە قوللىنىلغان.

2) قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى (خاقانىيە تىلى) دەۋرى

ئۇيغۇرلار مىلادى 9 - ئەسىردىن تاكى 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قوللانغان. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان يادىكارلىقلار ئاساسەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان تارىخىي يادنامىلەردە ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، «ئالتۇن يارۇغ»، «چاشتانى ئىلىگ بەگ»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» قاتارلىقلار. بۇ ئەسەرلەر بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ، جۈملىدىن، تەرجىمە ئەسەرلىرىمىزنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بولۇپ، سانسكرىت، تىبەت، تۇخار، خەنزۇ ۋە باشقا خەلقلەر تىللىرىدىن دىنىي، پەلسەپىۋى ئەسەرلەرنىڭ، شۇنىڭدەك، تېبابەتچىلىككە، جەمئىيەتشۇناسلىققا، ئىقتىسادقا، بەدىئىي ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەرنىڭ راۋان، تولۇق، جانلىق تەرجىمە قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر خاقانىيە ۋە قارا قۇجۇ ئۇيغۇر-لىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ تەرەققىياتى سەۋىيىسىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە يۇكسەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن، بەلكى، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى، گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىنمۇ خېلى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. بۇ دەۋردە ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ پارلاق نەمۇنىلىرىدىن بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىگ»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەردە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلى بىلەن ئەدەبىي جانلىق تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى مۇجەسسەم-لەشكەن.

مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي سۆزلەرنى ئەرەبچە ئىزاھلاپلا قالماي، بەلكى، ئەينى دەۋردىكى تۈركىي قەبىلىلەر، ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى، مەدەنىيىتى، يېزىقى، تىلى، ئەدەبىياتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، سەنئىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىما-ئى تارىخى توغرىسىدىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان. بولۇپمۇ ئۇ، ئۆزى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن، باشقا تۈركىي تىللارنى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردىن سېلىشتۇرۇپ، ئەينى

ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللارنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ شېۋىلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئايدىڭلاش-تۇرۇپ بەرگەن ھەمدە دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ تۈركىي تىللارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تۈرلەرگە بۆلگەن (كىلاسسىفىكا تەسىيلەشتۈرگەن)، شۇنداقلا، ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەن خاقانىيە (قەدىمكى زامان ئۇيغۇر) تىلىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، بۇ ئىككى تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان تىللارنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن، دۇنيادا بىرىنچى بولۇپ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلمىغا ئاساس سالغان.

3) چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى

تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى، يېزىق سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى (ئەرەب يېزىقىغا كۆچۈشى)، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تەسىر كۆرسىتىشى ۋە باشقا ئامىللار-نىڭ تۈرتكىسىدە، 13 ـ ئەسىرگىچە خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ھەم ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئۇچۇن ئورتاق تىل بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان خاقانىيە تىلى 14 ـ ئەسىرگە كەلگەندە «چاغاتاي تىلى»، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولسا «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، ئۇيغۇر يېزىقى بولسا «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. «چاغاتاي» دېگەن بۇ نام چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇ، 14 ـ ئەسىردە شىنجاڭ بىلەن ئامۇر دەريا ۋادىسىدىكى كەڭ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرى تىلى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغاندىن سىرت، چاغاتايدىن كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ ئۇسلۇب ۋە شۇ يېزىق بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەر تىلىمۇ «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغاندى.

«چاغاتاي تىلى» دېگىنىمىز، ئەمەلىيەتتە «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەنلىكتۇر. ئۇنى ئەلىشىر ناۋائى ۋە باشقا ئالىملار «تۈركىي تىل» دەپ ئاتاشقان.

ئاتاقلىق تىلشۇناس، شائىر ئەلىشىر ناۋائى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرچە سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ چوڭقۇر مەنىگە، يېقىملىق ۋە گۈزەل تەلەپپۇزغا ئىگە، كامالەتكە يەتكەن، باي تىل ئىكەنلىكىنى مەدھىيىلەپ شېئىرلار يېزىش بىلەن بىرگە، شۇ دەۋردىكى ئاتاقلىق شائىر، ئەدىبلەر-دىن لۇتفى، سەككاكى قاتارلىقلارنىڭ يازغان شېئىرلىرى ئۇستىدە توختىلىپ، «ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ئۇيغۇر سۆز ـ ئىبارىلىرىنىڭ ئەڭ توغرىسى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇز-نىڭ گۈزەللىكتە يۇكسەك كامالەتكە يەتكەن چوققىسى» دەپ ماختىغاندى. شائىر ئەلىشىر ناۋائى مۇشۇ تىل بىلەن «چاھار دىۋان»، «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەيىن» (ئىككى تىل مۇنازىرە-سى)، «خەمسە ناۋائى»؛ قازى نەسىردىن رابغۇزى «قىسەسۇل ئەنبىيا»؛ ئەھمەد يۇكنەكى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىق ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يازغان. شۇنداقلا لۇتفى، سەككاكى، مىرزا مۇھەممەدھەيدەر، خىرقىتى (گۇمنام)، زەلىلى، غېربىي، نىزارى، موللا مۇسا سايرامى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىملار ۋە ئەدىبلەرمۇ مۇشۇ تىلدا ناھايىتى نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ پۈتۈن سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ گراماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەخمىنەن 14 ـ ئەسىردىن تارتىپ تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي مەزگىل ئىچىدە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلاردىن

تولۇق بېلىۋېلىشقا بولىدۇ.

4) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى — پۈتكۈل ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ زامانىمىزدىكى ھاسىلاتى، شۇنداقلا، چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، هازىرقى زامان تىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. ئۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي ئورتاق تىلى سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئۆزىگە ئۇل قىلغان ۋە يەرلىك دىئالېكت هەم شېۋىلەرنى ئۆزىنىڭ قىلغان هالدا تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىغان. بولۇپمۇ، 1935 ـ يىلى شىنجاڭدا نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تېز سۈرئەتلىك تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. بۇنىڭ بىلەن، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە تىل ـ يېزىقىنىڭ تەرەققىياتىغا، ئەدەبىي تىلىنىڭ تېخىمۇ قېلىپلىشىشى هەم ئومۇملىشىشىغا داغدام يول ئېچىلدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىگە ماس هالدا 32 فونېما ۋە ئۇنى خاتىرىلەيدىغان 32 هەرپ بېكىتىلدى. ئىملا قائىدىلىرى بېكىتىلىپ (تۈزۈلۈپ)، ئالىي ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇتۇلىدىغان «ئۇيغۇر تىلى دەرسى» تەسىس قىلىندى. شىمالىي شىنجاڭ دىئالېكتىنى ئاساس قىلغان هالدا تەلەپپۇز نورمىسى بېكىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تېخىمۇ ياخشى، تېخىمۇ قولايلىق شارائىت يارىتىلدى. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقىلىشىش ۋاستىسى قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ هەممىسى ئۈچۈن ئورتاق، چۈشىنىشلىك، باي، پاساھەتلىك، ئىلمىي، مەدەنىي تىل بولۇپ شەكىللىنىپ، بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ، تاكامۇللىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە.

6. ئەدەبىي تىل ۋە ئۇنىڭ ئىككى تەركىبىي قىسمى

مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پىششىقلانغان، قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى — ئەدەبىي تىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، بىرەر خەلقە ئورتاق ۋە ئۇلارنىڭ هەممىسى ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان مىللىي ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىر خىل ئالىي شەكلىدۇر. ئۇ، شۇ مىللەت، شۇ خەلقنىڭ تىللىرىدا هەر خىل دىئالېكت، شېۋىلەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي، بۇ هادىسىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، هەممىسىنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان هالدا شەكىللەنگەن، تەلەپپۇز نورمىسى، ئىملا قائىدىسى جەهەتتە قېلىپلاشقان، تىل ئۇستىلىرى تەرىپىدىن پىششىقلانغان، ئومۇمىي خەلقنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزئارا ئالاقىلىشىش، ئۆزئارا ئۆچۈر ئالماشتۇرۇش، پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋە بىر ـ بىرىنى چۈشىنىشىدە ۋاستە-لىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقان ئىلمىي تىلدۇر.

ئەدەبىي تىل — مۇئەييەن بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخى، بولۇپمۇ، ئەدەبىيات تارىخى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. يەنى، ئۇ، يازما ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا باغلانغان هالدا تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ هەم كامالەتكە يېتىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ ئېغىزچە شەكلى ۋە يېزىقتىكى شەكلى بولىدۇ. ئېغىزچە شەكلى ـ

ئەدەبىي جانلىق تىل؛ يېزىقتىكى شەكلى بولسا، ئەدەبىي يېزىق تىلى دېيىلىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ جانلىق تىل شەكلى يېزىق تىلى شەكلىدىن بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مول ئېغىز ئەدەبىياتى (فولىكلورى)، ھېكايە - چۆچەك، ناخشا - قوشاق، ماقال - تەمسىل، ئىدىئوم، لەتىپە، تېپىشماق، ئەپسانە، ھەزىل - چاقچاق ۋە باشقا سۆز ئويۇنلىرىدا ئەكس ئېتىلگەن بولۇپ، ئەسىرلەر داۋامىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ داۋاملاشقان ۋە بېيىغان.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلى — نۇتۇق، سۆھبەت، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئاڭلىتىش ئىشلىرىدا، كىنو، تىياتىر، دوكلات، لېكسىيە ۋە ئوقۇتۇش سورۇنلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق شەكلىمۇ باي تارىخىي مىراسقا، گۈزەل ئەنئەنىۋى ئۆسلۇبقا ئىگە. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى كۆزىتىدىغان بولساق، ئەدەبىي جانلىق تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئەدەبىي يېزىق تىلىنىڭ ناھايىتى كۆچلۈك ئىنجابىي تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرىمىز.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى مەركىزىي دىئالېكت سۆزلۈكىنى ئۆزىگە ئاساس قىلغان، ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى فونېتىكىلىق ئۆلچەم قىلغان، نەشردىن چىقىۋاتقان ئەدەبىي ئەسەرلەر تىلىنى گراماتىكىلىق ئۆلچەم قىلغان ئەدەبىي تىلدۇر.

7. دىئالېكت ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت رايونلىرى

تاۋۇش ۋە سۆزلۈك جەھەتتە ئورتاق ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان رايون خاراكتېرلىك يەرلىك تىل — دىئالېكت دېيىلىدۇ.

«دىئالېكت» سۆزى قەدىمكى گرېكلەرنىڭ «dialektos» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «بىر مەھەللىلىكلەرنىڭ گېپى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دىئالېكت — ئورتاق تىلنىڭ بىر تارمىقى، يەنى، ئومۇمىي مىللىي تىلنىڭ رايون خاراكتېرلىك تارمىقى ياكى ۋارىيانتىدۇر. دىئالېكت مۇئەييەن بىر جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن بىر رايونىدىكى كىشىلەر ئورتاق قوللىنىدىغان، ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يەرلىك تىل. ئۇ، ئورتاق تىلغا ياكى باشقا دىئالېكتقا ئوخشىمايدىغان ۋارىيانت ۋە سۆز - ئىبارىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى، مىللىي ئورتاق تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئۇ، شۇ دىئالېكت رايونىدا ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇپ، شۇ دىئالېكت رايون خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىدىغان، ئۇچۇر ئالماشتۇرىدىغان، بىر - بىرىنى چۈشىنىدىغان، پىكىر ئالماشتۇرىدىغان ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دىئالېكت تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) ئۇ، مۇئەييەن بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى بىر مىللەتنىڭ مەلۇم گۇرۇھ دائىرىسى ئىچىدە ئومۇمىي خەلقىق خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ، شۇ دائىرىدىكى كىشىلەر ئۇچۇن نىسبىي ئورتاق خىزمەت قىلىدىغان ئالاقە ۋاستىسىلىك رولىنى ئوينايدۇ.

2) ئۇ، ئۆزىگە خاس تىل تاۋۇشلىرى (فونېما)، ئۆزىگە خاس لۇغەت تەركىبى ۋە گراممااتىكىلىق قۇرۇلۇش سىستېمىسىغا ئىگە.

3) ئۇ، بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ، بىر مىللىي تىل ئۇچۇن ئېيتقاندا، دىئالېكت مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ۋە جەريان ئىچىدە شەكىللىنىدۇ. ئۇ، يەنە، مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ۋە جەريان ئىچىدە تەدرىجىي ئاجىزلاپ، ئومۇمىي خەلق تىلىغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ كېتىدۇ. ئادەتتە، دىئالېكتلار ئارا پەرق ئالدى بىلەن فونېتىكا جەھەتتە كۆرۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، لېكسىكا جەھەتتە كۆرۇلىدۇ. مىللىي تىلنىڭ دىئالېكت سۆزلىرى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە خاس سۆزلەر ئۆزئارا ئوخشاشمايلا قالماستىن، بەلكى، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

دىئالېكتلار ئارا گراممااتىكا جەھەتتىكى پەرق ئاساسەن، ئاز كۆرۇلىدىغان ھادىسە، دىئالېكتلار ئارىسىدىكى فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى پەرق خېلى زور بولسىمۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئورتاقلىق بولىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ دىئالېكت كىشىلىرىنىڭ تىل ئالاقىسىغا تۇسالغۇ ئېلىپ كەلمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى رايونغا ئايرىشتا، تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى يەنى، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراممااتىكا قاتارلىقلارنىڭ قايسىسىدا بولسۇن، ئومۇمىي، سىستېمىلىق بولغان پەرقلەندۇرگۈچى ئالاھىدىلىكلەر ئۆلچەم قىلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى رايونلارغا ئايرىش ۋە ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇشتە تۆۋەندىكى ئۆلچەم ئاساس قىلىنغان.

1) پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان I شەخس شەكلى: مەسىلەن: كېلىمەن، قىلىمەن، بارىمەن... (بارادىمەن، بارتىمەن، بارىمەن)

2) پۇتمىگەن سۆيەتداش شەكلى. مەسىلەن: بارىدىغان، كېلىدىغان، ئالىدىغان... (بارادۇغان، بارتىقان، بارىدىغان)

يۇقىرىدىكى ئۆلچەم بويىچە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكتلار: مەركىزىي دىئالېكت رايونى، غەربىي جەنۇب دىئالېكت رايونى ۋە لوپنور دىئالېكت رايونى، دەپ ئۇچ دىئالېكت رايونىغا بۆلۈنىدۇ.

بۇ ئۇچ دىئالېكت رايونى ئىچىدە مەركىزىي دىئالېكت — يېتەكچى دىئالېكت ھېسابلىنىدۇ. يېتەكچى دىئالېكت دېگىنىمىز — مۇئەييەن مىللىي ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆل بولىدىغان دىئالېكتتۇر. مۇئەييەن بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرى ئىچىدە قايسى دىئالېكتنىڭ يېتەكچى دىئالېكت بولىدىغانلىقى شۇ دىئالېكت رايونىدىكى كىشىلەرنىڭ سۆزىيىكتىپ خاھىشى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى، شۇ دىئالېكتنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، يەنى، تىل ئالاقىسىدە ئويناۋاتقان رولى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ ئۇچ دىئالېكتتا سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى، سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ۋە قوللىنىلىشىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە پەرقلەر مەۋجۇت، شۇنداقلا، ھەر قايسى دىئالېكتلاردىكى چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سانى ۋە قوللىنىلىشىدىمۇ پەرقلەر مەۋجۇت.

تۆۋەندە بۇ ئۇچ دىئالېكت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ

ئۆتىمىز:

1. مەركىزىي دىئالېكت

بۇ دىئالېكت شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئىلىغىچە، شىمالدا ئۇرۇمچىدىن جەنۇبتا قەشقەر-نىڭ يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىئالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايوننىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ ۋە بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باشقا ئىككى دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىدىن تەخمىنەن بەش ھەسسە ئارتۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، باشقا دىئالېكتلارغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ دىئالېكتنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا يېقىنلىق دەرىجىسى ناھايىتى يۇقىرى. مانا بۇلار مەزكۇر دىئالېكت رايونىنىڭ مەركىزىي دىئالېكت بولۇپ قېلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى. بۇ دىئالېكتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) لەۋلەشكەن سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك. يەنى، سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدا «ئو»، «ئۆ» فونېمىسى بولسا، كېيىنكى بوغۇملىرىدا «ئۇ»، «ئۈ» فونېمىسى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا مۇشۇنداق لەۋلەشكەن سوزۇق فونېمىلىق مورفېمىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئويۇن - ئويۇنۇم، ئۆتۈك - ئۆتۈكۈم، سۆزلۈك - سۆزلۈكۈم، بويۇن - بوينۇم.

(2) تەركىبىدە «ق»، «ك»، «پ» فونېمىلىرى بولغان سۆزلەرگە تۇرلىگۈچى مۇرفېمىلار ئۇلانغاندا، بۇ فونېمىلار سۆز ئىچىدە ئىككى سوزۇق فونېمىنىڭ ئارىلىقىدا كېلىپ قالسا، «غ»، «گ»، «ۋ»غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ياتاق - ياتىغى، قورساق - قورسىغى، يۈرەك - يۈرىگىم، كىتاب - كىتاۋى.

(3) باشقا دىئالېكتلارغا سېلىشتۇرغاندا، مەزكۇر دىئالېكتتا خېلى بىر قىسىم سۆزلەر-نىڭ تەركىبىدىكى «ۋ» فونېمىسى قانۇنىيەتلىك ھالدا «گ» فونېمىسىغا نۆۋەتلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇۋال - ئۇگال، جۇۋا - جۇگا، ھاۋانچا - ھاگانچا، ھالۋا - ھالگا، ئەندۇۋا - ئەندۇگا.

(4) سۆزنىڭ باش بوغۇمىدىكى «ئۇ»، «ئۈ»، «ئى» فونېمىلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن «ي» فونېمىسى ئومۇمەن «ژ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن.

يۇلتۇز - ژۇلتۇز، يۇلغۇن - ژۇلغۇن، يۈرەك - ژۈرەك، يىلقا - ژىلقا.

2. غەربىي جەنۇب (خوتەن) دىئالېكتى

بۇ دىئالېكت رايونى شەرقتە كورلىنىڭ چارقىلىق ناھىيىسىدىن غەربتە خوتەننىڭ گۇما ناھىيىسىگىچە بولغان توققۇز ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشچانلىقى بىر قەدەر ئاجىز، يەنى، سۆزنىڭ باش بوغۇمىدىكى «ئو»، «ئۆ» فونېمىلىرىغا تۇرلىگۈچى مورفېمىلار ئۇلانغاندا، يۇقىرىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق فونېمىلارغا ماس فونېمىلار ئۇلانماي، بەلكى «ئا»، «ئە» فونېمىسىغا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قول - قولام (قولۇم)، كۆز - كۆزەم (كۆزۈم)، كۆر - كۆرەش (كۆرۈش)، قوي - قويار (قويۇپ)، توي - تويار (تويۇپ)، قوپ - قوپار (قوپۇپ)

(2) سۆز ئاخىرىدىكى «ق»، «ك»، «پ» فونېمىلىرى سۆزلەرگە تۇرلىگۈچى مورفېمىلار ئۇلانغاندىمۇ ئۆز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن

ياتاق - ياتىقى، يۈرەك - يۈرىكىگە، چىلەك - چىلىكىم، كىتاب - كىتىپى، مەكتەپ - مەكتىپى.

(3) ئورتاق تىل بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مەزكۇر دىئالېكتتا بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى «ئۆ» ۋە «ئۇ» فونېمىسى «ئو» ۋە «ئۇ» قىلىپ، «ئۇ» فونېمىسى بولسا «ئۇ» قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن،

گۆش - گوش، گۆر - گور، گۈل - گۇل، كۆچ - كۇچ، چۆچۈش - چۇچۇش...

3. لوپنور دىئالېكتى

لوپنور دىئالېكتى ئەدەبىي تىلغا سېلىشتۇرغاندا، ئۆزگىچىلىكى بىر قەدەر چوڭراق بولغان دىئالېكت. بۇ دىئالېكت رايونىغا كورلىنىڭ لوپنور ناھىيىسىگە قاراشلىق رايونلار كىرىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشچانلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك، ھەتتا، سۆزنىڭ 5 -، 6 - بوغۇملىرىغىچىمۇ ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

قوي - قويمۇ (قويما)، قويمۇغۇن (قويمىغىن)، قويمۇغۇنلۇر (قويمىغانلار)؛ كۆر - كۆرمۇ (كۆرمە)، كۆرمۇگۇنلۇر (كۆرمىگەنلەر)، كۆرمۆگۇنلۇرنۆ (كۆرمىگەنلەرنى)...

(2) سۆز ئاخىرىدىكى «ق»، «ك»، «پ» فونېمىلىرى ئىككى سوزۇق فونېما ئارىلىقىدا كەلسە، «غ»، «گ»، «ۋ» فونېمىسىغا نۆۋەتلىشىدۇ. سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئا»، «ئە» فونېمىلىرى «ئې» ياكى «ئى» فونېمىسىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ياتاق - ياتاغى، چىلەك - چىلەگى، كىتاب - كىتاۋى...

(3) سۆز بېشىدا كەلگەن «ھ» فونېمىسى «ئى» قىلىپ، «ۋ» فونېمىسى «گ» قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا - ئاگا، ۋەدە - گەدە، ئاۋۋال - ئاگال، ۋاپا - گاپا...

(4) ئۇزۇك فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشچانلىقىمۇ خېلى كۈچلۈك. مەسىلەن:

مۇشۇككۇ - (مۇشۇكنىڭ)، ئوققۇ - (ئوقنىڭ)، ئىشىككى - (ئىشىكنىڭ)، مېخقى - (مېخنىڭ)، كۆللۇ - (كۆلنىڭ)، تاللى - (تالنىڭ)، تاڭكى - (تاڭنىڭ)، مىسى - (مىسنىڭ)...

8. مىللىي ئورتاق تىل ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتقا بولغان تەسىرى

مىللىي ئورتاق تىل مەلۇم مىللەتنىڭ مۇئەييەن يېتەكچى دىئالېكتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان تىلى بولۇپ، ئۇ، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتتە يېتەكچى دىئالېكتنى مەنبە قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا يۈزلىنىدۇ. تەلەپپۇز (تاۋۇش تەركىبىي) جەھەتتە، يېتەكچى دىئالېكت ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان مۇئەييەن بىر رايوننىڭ تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلىدۇ، ئالايلۇق، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدىكى ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلىدۇ.

مىللىي ئورتاق تىل بىلەن دىئالېكتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە

ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئەدەبىي تىل بىر مىللىي تىلنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ھەرقايسى دىئالېكتلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرىدۇ ۋە ئۇلارنى چەكلەش رولىنى ئويناپىدۇ. ھەر قايسى دىئالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

(2) دىئالېكت ـ مىللىي تىلنىڭ تۆۋەن شەكلى، ئەدەبىي ئورتاق تىل بولسا، ئۇنىڭ ئالىي شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، بۇ ئىككىسى ئۆز ئالدىغا يەككە ھالدىسىلەردىن ئەمەس. مىللىي ئورتاق تىل بىلەن دىئالېكت ئەينى بىر نەرسىنىڭ ئوخشاشمىغان مەۋجۇدىيەت شەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان. ئورتاق تىل بولمىسا، دىئالېكتمۇ بولمايدۇ. دىئالېكت قىسمەنلىك سۈپىتىدە ئورتاق تىلدىن ئىبارەت پۈتۈنلۈككە بويسۇنىدۇ. ئەمما، دىئالېكتنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراممىاتىكا سىستېمىسى بولىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىچكي تەرەققىيات قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئۆزىدىكى ئۇنۇملۇك تەركىبلەر ئارقىلىق ئورتاق تىلنى بېيىتىپ، تەرەققي قىلدۇرۇپ تۇرىدۇ، ئوخشاشلا، دىئالېكت بولمىسا، ئورتاق تىلمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، ئورتاق تىل چوقۇم مۇئەييەن دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ.

9. ئورتاق تىل، ئەدەبىي تىل ۋە يېزىق تىلنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىرى

«ئورتاق تىل»، «ئەدەبىي تىل» ۋە «يېزىق تىلى» دېگەن بۇ ئۇچ خىل ئۇقۇمنى بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ ئۇچ خىل ئۇقۇم ئىپادىلەيدىغان تىل شەكىللىرى بىر ـ بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. ئورتاق تىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئەمدى، يېزىق تىلىغا كەلسەك، ئۇ، مۇئەييەن بىر يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن تىلدۇر. يەنى، ئۇ، مۇئەييەن جانلىق تىلنىڭ يېزىق شەكلى ئارقىلىق خاتىرىلىنىشىدۇر. شۇڭا، ھەر قانداق يېزىق ئۆزى خاتىرىلىگەن تىلغا بېقىنىشى ۋە شۇ تىلنى ئىمكانقەدەر توغرا، تولۇق خاتىرىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى لازىم.

ئەدەبىي تىل — پىششىقلانغان، قېلىپلاشقان يېزىق تىلدۇر. شۇڭا، ئۇ، يېزىق تىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇ، مۇئەييەن ئەدەبىي جانلىق تىلنى ئاساس قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ بېيىشى ھەم تەرەققي قىلىشىنىڭ مەنبەسى قىلىدۇ، شۇنداقلا، مۇئەييەن ئەدەبىي جانلىق تىلغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

10. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەزمۇنلىرى

مەلۇمكى، ھەر قانداق بىر مىللىي تىل فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراممىاتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسىمدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. تىلنىڭ بۇ ئۈچ تەركىبىي قىسمى بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، ئۇلار بىر ـ بىرىگە بېقىنىدۇ، بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىمۇ خۇددى شۇنداق تەركىبلەردىن تۈزۈلگەن. ئۇ، ئۇيغۇر

تىلى تاۋۇشلىرى، ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى ۋە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسمىدىن قۇرۇلغان بىر پۈتۈن سىستېما. ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ ئۈچ تەركىبىي قىسمىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان ۋەزىپىلىرى بار:

1) ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى

بۇ، ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى پەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىنى (فونېمىلىرىنى) تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى قىلىدۇ. تىل — تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. تىل تاۋۇشى — تىلنىڭ ماددىي پوستى، چۈنكى، تىلدىكى بارلىق سۆزلەر تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە قانۇنىيەتلىك بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

2) ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى

بۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان پەن بولۇپ، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى دەپ قارىلىدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇمەن مىڭلىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمۇاتقان بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3) ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى پەن — ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، تۇرلىنىشى ۋە سۆزلەرنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن بىرىكىپ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىشى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر توپلىمىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر توغرىسىدا ساۋات بېرىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھەر قانداق بىر مىللىي تىلنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئانا تىلنى پىششىق بىلىش، ئۇنىڭدىن توغرا ۋە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئانا تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى، لۇغەت تەركىبىنى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى پۇختا ئىگىلەشكە تەلەپ ئېتىبار بېرىش لازىم.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) تىل دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ رولى، ۋەزىپىسى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
2) نېمە ئۈچۈن تىلنى ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە دەيمىز؟
3) تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟
4) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەن نېمە؟

5) ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

6) ئەدەبىي تىل دېگەن نېمە؟ ئۇ، قوللىنىلىش جەھەتتىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

7) دىئالېكت دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ ئۇيغۇر تىلىدا قانچە دىئالېكت رايونى بار؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

8) مىللىي ئورتاق تىل دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ دىئالېكتقا بولغان تەسىرىنى قايسى جەھەتلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ؟

9) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىر يەردىن تاپالايسىز

فونېتىكا قىسمى

1 - باب. فونېتىكا ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

§.1 . فونېتىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

«فونېتىكا» ئاتالغۇسى گرېكلارنىڭ «PHONETIKOS» سۆزىنىڭ تومۇرى بولغان PHONE (ئۈن، تاۋۇش، جاراڭلاش) سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، تىلىمىزدا «تىل تاۋۇشى» ۋە «تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن»، دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ.

دېمەك، تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن — فونېتىكا دەپ ئاتىلىدۇ. كونكرېت-راق ئېيتقاندا، فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشىنى، ئۆزئارا ماسلىشىش قانۇنىيەتلىرىنى ھەم بۇ خىل قانۇنىيەتلەر تۈپەيلى-دىن كېلىپ چىقىدىغان ھەر خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ. شۇنداقلا، كىشىلەرگە تىل تاۋۇشلىرىنى توغرا ئاڭلاش، توغرا تەلەپپۇز قىلىش، تىل تاۋۇشلىرىنى بىر - بىرىدىن توغرا پەرق ئېتىش ۋە توغرا خاتىرىلەش ئۇسۇللى-رىنى ئۆگىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سۆزلەردىن مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان (فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان) تىل تاۋۇشلىرى، ئۇلارنىڭ ۋارد-يانتلىرى، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى، تاۋۇشلارنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشى، تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، تاۋۇشلارنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە تاۋۇشلارنىڭ نوتۇق جەريانىدىكى ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ.

مەلۇمكى، تىل — فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان مۇكەممەل بىر سىستېما، شۇنداقلا، ئۇ، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بەلگىلەر سىستېمىسى. تىل تاۋۇشلىرى — تىلنىڭ ماددىي ئاساسى (تاشقى پوستى). تىلشۇناسلىق ھەققىدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ھامان فونېتىكىدىن باشلىنىدۇ. شۇڭا، فونېتىكا ئۆگىنىش ۋە ئۇنى پۇختا ئىگىلەش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1) فونېتىكا ئىلمى — دىئالېكت تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم قورالى. تىل تەكشۈرۈش ياكى دىئالېكت تەكشۈرۈش ئالدى بىلەن، تاۋۇش خاتىرىلەشتىن باشلىنىدۇ. خاتىرىلەنگەن تىل فاكتىلىرىغا ئاساسەن، شۇ تىل ياكى دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى تەھلىل قىلىنىدۇ ۋە شۇ ئاساستا تىلنىڭ لېكسىكىسى، گرامماتىكىسى ئۇستىدە ئىزدەنگىلى بولىدۇ. تاۋۇشلار-نى توغرا ئاڭلاش، تاۋۇشلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، دوراپ تەلەپپۇز قىلىش ۋە خاتىرىلەنگەن تىل فاكتىلىرىنى رەتلەش، تەھلىل قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە فونېتىكا نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىگە مۇراجىئەت قىلىنىدۇ.

2) فونېتىكا ئىلمى — تىل تاۋۇشلىرىنى توغرا ئاڭلاش، توغرا تەلەپپۇز قىلىش، ۋە

بىر - بىرىدىن توغرا پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرىدۇ. فونېتىكا ئىلمى كىشىلەردە مۇشۇنداق ئىقتىدارنى يېتىلدۈرۈش ئۈسۇللىرىنى ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەپ، ئۇنى بىر خىل تېخنىكا سۈپىتىدە ئۆگىتىدۇ.

3) فونېتىكا ئىلمى — ئەدەبىي تىل نورمىسىنى بەلگىلەش ۋە ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇشتا يېتەكچى رول ئويناپدۇ.

ئەدەبىي تىل نورمىسى (ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئىملا قائىدىسى)نى بەلگىلەش، ئەلۋەتتە، فونېتىكا ئىلمىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولىدۇ. كىشىلەر بۇ قائىدىلەرنى ئۆگىنىش ۋە ئىگىلەش جەريانىدىمۇ فونېتىكا ئىلمىگە مۇھتاج بولىدۇ. فونېتىكا ئىلمى بىر خىل ئىلمىي ساۋات سۈپىتىدە ئىگىلىۋېلىنسا، ئەدەبىي تىل نورمىسىدىكى قائىدىلەرنى توغرا چۈشىنىشكە، توغرا ئىگىلەشكە ۋە ئۇنى تىل ئىستىمالىدا ئاڭلىق هالدا، توغرا قوللىنىشقا ياردەمى بولىدۇ.

4) فونېتىكا ئىلمى — باشقا تىللارنى ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىشكىمۇ ياردەم بېرىدۇ.

5) فونېتىكا ئىلمى — يېزىق ئۆزگەرتىش، يېزىقنى ياخشىلاش ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدۇ.

§ 2. فونېما ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىنى، مەنىسىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك — فونېما دېيىلىدۇ.

هەر بىر مىللىي تىلنىڭ فونېما سىستېمىسى ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكىلەرگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، هەر بىر مىللىي تىلدىكى فونېمىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان تاۋۇشلارنىڭ سانىمۇ بىردەك بولمايدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا فونېمىلىق رولغا ئىگە بولغان تىل تاۋۇشى جەمئىي 32.

فونېما — سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى ۋە مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە. مەسىلەن، «ئۆت»، «ئوت»؛ «ئات»، «ئىت» سۆزلىرىنىڭ ئاخىرى بىردەك «ت» فونېمىسى بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، ئەمما، بۇ سۆزلەرنىڭ بىرىنچى فونېمىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمىغاچقا، بۇلارنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. يەنە مەسىلەن، «مەن»، «سەن» سۆزلىرىنىڭ ئاخىرقى ئىككىدىن فونېمىسى بىر - بىرىگە ئوخشىسىمۇ، ئەمما، باش فونېما بىر - بىرىگە ئوخشىمىغانلىقتىن، بۇ سۆزلەرنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ.

فونېما — ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك. «ئەڭ كىچىك» دېگەنلىك، ئۇنى يەنە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك بولغان فونېتىكىلىق بىرلىكلەرگە قايتا پارچىلاشقا بولمايدۇ، دېگەنلىكتۇر. دېمەك، مەلۇم بىر تىلغا مەنسۇپ بولۇش، سۆزنىڭ مەنىسىنى، فونېتىكىلىق شەكلىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، قايتا پارچىلاشقا بولمايدىغانلىق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەر فونېمىنىڭ تۆپكى ئالاهىدىلىكى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

بىر - بىرىگە قارشى بولماي، بەلكى بىر - بىرىنى تولۇقلاپ كېلىدىغان، سۆزدە مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولمىغان، مۇئەييەن بىر تىلغا مەنسۇپ بولغان بىر فونېمىنىڭ بىر قانچە كونكرېت تەلەپپۇز شەكلى ۋارىيانت[1] دېيىلىدۇ.

«ف»، «ژ» فونېمىلىرى ئاساسەن، تىلمىزغا چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ۋە تىلمىزدىكى بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرنى ئەينەن، توغرا يېزىش ۋە توغرا تەلەپپۇز قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

بۇنىڭ ئىچىدە «ف» فونېمىسى چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرنى، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى، كىشى ئىسىملىرىنى ۋە تىلمىزدىكى بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىش، يېزىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

فونېما، فابرىكا، فراتسىيە، فاكۇلتېت، فىيېرباخ، تۇفلي، پۇف، ئۇف...

«ژ» فونېمىسى بولسا، شەرتلىك ۋارىيانت بولۇپ، ئۇ، بەزى سۆزلەردە «ئۇ»، «ئۈ»، «ئى» فونېمىلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن «ي» فونېمىسىنىڭ، يەنە بەزى سۆزلەردە بولسا، بولۇپمۇ قەشقەر شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ج»، «ر» فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىل - ژىل، يۈلتۈز - ژۇلتۇز، يۈگەن - ژۇگەن، باج - باژ، ۋېجدان - ۋېژدان، كىر - كىژ، بىر - بىژ، قىر - قىژ،

«ژ» فونېمىسى يەنە بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەردە ۋە چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنى، چەتئەل كىشى ئىسىملىرىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش ۋە يېزىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

پاژ - پۇژ، گاژ - گۇژ، ۋىژىلداش، ژۇرنال، بۇرژۇئازىيە، ژىدانوف...

تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ئاۋاز قىسمى، تىلنىڭ ماددىي پوستى، شۇنداقلا، ئىنسانلار تەپەككۇرنىڭ ماددىي ئاساسى. تىل تاۋۇشى ئىنسانلارنى ئۆز تەپەككۇرنىڭ نەتىجىلىرىنى توغرا ئىپادىلەش ۋە ئۇنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئىنسانلار بىر - بىرى بىلەن ئالاقىلىشىشتا سۆزلىگۈچىمۇ، ئاڭلىغۇچىمۇ ئوخشاشلا تىل تاۋۇشىنىڭ يارىدىمىگە تايىنىدۇ. تىل پەقەت فونېمىلىق رولىغا ئىگە بولغان تاۋۇشنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغاندىلا، ئاندىن رېئال نەرسىگە ئايلىنىدۇ - دە، نەتىجىدە، ئىنسانلار ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولغان تىل خاراكتېرىنى ئالىدۇ.

ئادەمنىڭ ئۆپكىسىدىن چىققان ھەر قانداق ئاۋازنىڭ ھەممىسى، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئاۋازلىرى، جۈملىدىن باشقا جانلىقلارنىڭ ئاۋازلىرى تىل تاۋۇشى ھېسابلانمايدۇ، تىل تاۋۇشلىرى تەبىئەتتىكى باشقا ئاۋازلاردىن مۇنداق ئىككى جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ: بىرى، ئۇ، ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىدىن چىقىدۇ، يەنە بىرى، ئۇ، مەلۇم ئىجتىمائىي ئادەت شارائىتىدىلا، مۇئەييەن مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەنە ئىپادىلىمەيدىغان ئاۋاز تىل تاۋۇشى ھېسابلانمايدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ ئاۋاز قىسمى بولغاچقا، ئۇ، تەبىئەتتىكى باشقا ئاۋازلارغا ئوخشاشلا فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. چۈنكى، تىل تاۋۇشلىرى ئادەم ئۆپكىسىدىن

---

① ۋارىيانت — تىلمىزدا «ئۆزگەرگەن شەكىل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋا ئېقىمىنىڭ نۇتۇق ئورگانلىرىنى (تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى)، تىترىتىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرى ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ بىر تۈتاش ھەرىكىتىدىن چىقىدىغان بولغاچقا، ئۇ يەنە، فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئاكتىپ رول ئويناىدىغان ئەزالار تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى دەپىلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى ۋە بۇلارنىڭ ھەرىكىتى — تىل تاۋۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئاساسى (مەنبەئى). تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى، ئۇلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىشتىكى رولىغا قاراپ، ئۇچ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. نەپەس ئەزالىرى

بۇ، ئۆپكە ۋە نەپەس يولى (كاناي)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆپكە ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى ھەممىدىن مۇھىم بولۇپ، ئۇ، ئىنسانلارنىڭ تاۋۇشلۇق تىل پەيدا قىلىشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ ئەزاسىدۇر. ئۆپكىدىن چىققان نەپەس ئېقىمى كاناي ئارقىلىق بوغۇزدىن ئۆتۈپ، ئېغىز بوشلۇقىغا ۋە دىماغ بوشلۇقىغا كېلىپ، ھەر خىل تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىغا ئۇرۇلۇپ، مۇزىكىلىق ئۇن ياكى مۇزىكىلىق شاۋقۇن پەيدا قىلىدۇ.

2. بوغۇز ۋە تاۋۇش پەردىسى

بوغۇز - ئۇستى تەرەپتىن يۇتقۇنچاققا، ئاستى تەرەپتىن كانايغا تۇتىشىدۇ. ئۇ، بوغۇز بوشلۇقىدا تاۋۇش پەردىسى ھەرىكىتىنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان ئىككى تال كۆمۈرچەك ۋە بوغۇز ئىچىگە جايلاشقان تاۋۇش پەردىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋۇش پەردىسى بوغۇزنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدى ئۈچى قالقانسىمان كۆمۈرچەككە تۇتاشقان؛ ئارقا ئۈچى ئىككى پارچە چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەككە تۇتاشقان. چۆمۈچسىمان كۆمۈرچەكلەرنىڭ ھەرىكەتلىنىشى نەتىجىسىدە، تاۋۇش پەردىسىمۇ ھەرىكەتلىنىدۇ. ئۆپكىدىن چىققان ھاۋانىڭ (نەپەسنىڭ) تەسىرىدە (تاۋۇش پەردىسىنىڭ قاتتىق ياكى سۇسراق تىترىشى نەتىجىسىدە) ھەر خىل تاۋۇشلار ھاسىل بولىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنى كۆرسىتىش سخېمىسى

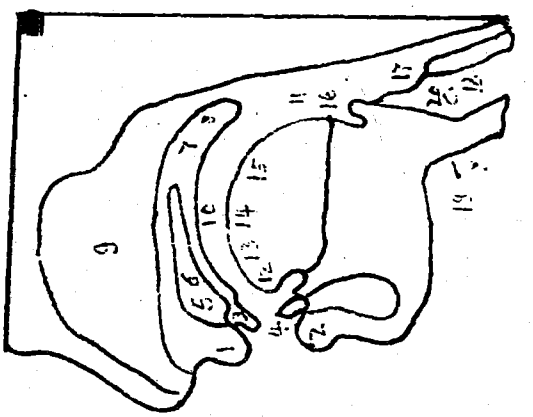

(1) ئۈستۈنكى لەۋ (2) ئاستىنقى لەۋ (3) ئۈستۈنكى چىش (4) ئاستىنقى چىش (5) چىش مىلىكى (6) قاتتىق تاڭلاي (7) يۇمشاق تاڭلاي (8) كىچىك تىل (9) دىماغ بوشلۇقى (10) ئېغىز بوشلۇقى (11) تاماق (12) تىل ئۈچى (13) تىل ئالدى (14) تىل ئۈستى (15) تىل ئارقىسى (16) بوغۇز قاپقىسى (17) قىزىلئۆڭگەچ (18) كاناي (19) بوغۇز (20) تاۋۇش پەردىسى

① بوغۇز ۋە تاۋۇش پەردىسى

② بوغۇزدىكى كۆمۈرچەكلەرنىڭ ئورۇنلىشىشى

③ تاۋۇش پەردىسىنىڭ تاۋۇش چىقىرىشتىكى ھەرىكىتى

تاۋۇش چىقارغان چاغدا تاۋۇش پەردىسى مۇشۇنداق ھالەتلەردە بولىدۇ.

(4) (3) (2) (1)

(1) ئاۋاز چىقارغاندا (2) پىچىرلاشقاندا (3) نەپەس ئالغاندا (4) يۆتەلگەندە

3. ئېغىز بوشلۇقى ۋە دىماغ بوشلۇقى

بۇ، ئېغىز بوشلۇقى بىلەن دىماغ بوشلۇقىدىكى قاتتىق ۋە يۇمشاق تاڭلاي، تىل، كىچىك تىل، چىش، لەۋ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئېغىز بوشلۇقى تىل تاۋۇشلىرىنى ھاسىل قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە، تاۋۇشلارنى ياڭرىتىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

دىماغ بوشلۇقىمۇ ئاۋاز ياڭرىتىش رولىنى ئوينايدۇ. ئۇ، تۇراقلىق ھالەتتە تۇرىدىغان

بىر بوشلۇق بولۇپ، يۇمشاق تاكلاي بىلەن كىچىك تىلنىڭ رولى ئارقىلىق ئېغىز بوشلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. يۇمشاق تاكلاي بىلەن كىچىك تىل بەزىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، دىماغ بوشلۇقى يولىنى توسۇۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا ياكىراپ، ئېغىز بوشلۇقى تاۋۇشلىرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ش، س، ز، ژ. . . ، تاۋۇش پەردىسى تۆۋەنگە چۈشۈپ، ئېغىز بوشلۇقى بوشلۇقىنى توسۇۋالىدۇ. نەتىجىدە، ھاۋا ئېقىمى دىماغ بوشلۇقىدا ياكىراپ، دىماغ تاۋۇشلىرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: م، ن، ڭ.

تىل تاۋۇشلىرنى چىقىرىشتا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ (نەپەسنىڭ) توسالغۇغا ئۇچرىغان جايى (تاۋۇش ھاسىل قىلغۇچى ئەزا) تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرنى چىقارغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى (نەپەس) ئۇچرىغان توسالغۇلارنىڭ قانداق يىمىرىلىشى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. كەڭرەك مەنىدىن ئېيتقاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ قاتتىق تىتىرەش ياكى سۇس تىتىرىشىمۇ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، «ت»، «د» فونېمىلىرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تىل ئۇچىنىڭ چىش تۈۋىگە تېگىشى بىلەن توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. مانا مۇشۇنداق توسالغۇ ھاسىل بولغان جاي (تىل ئۇچى بىلەن چىش تۈۋى) «ت» ۋە «د» فونېمىلىرىنىڭ ھاسىل بولۇش ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ توسالغۇ تىل ئۇچىنىڭ چىش تۈۋىدىن بىراقلا يىراقلىشىشى نەتىجىسىدە يىمىرىلىپ، پارتلاش خاراكتېرىدە يۇقىرىقى ئىككى فونېما ھاسىل بولىدۇ. تاۋۇش پەردىسى «د» فونېمىسىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، قاتتىق تىتىرسە، «ت» فونېمىسىنى تەلەپپۇز قىلغاندا بولسا، سۇسراق تىتىرەيدۇ. مانا بۇ ئەھۋاللار «ت» ۋە «د» فونېمىلىرىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى يۇقىرىقىدەك فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن باشقا، يەنە ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەت تىل تاۋۇشلىرىنى باشقا ئاۋازلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ئاساسەن، بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ. ئەمما، ھەر قايسى مىللىي تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ (مىللەتنىڭ) تىلىدا قانداق فونېمىلارنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقى، قانداق فونېمىلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى ياكى بىرىكمەسلىكى، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ئالاھىدە فىزىئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى، ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە (سۆزلەش) ئادىتىگە باغلىق. ئالايلۇق: «سەن» سۆزىدىن ئىبارەت 3 فونېمىنىڭ بىرىكمىسى ئۇيغۇر تىلىدا II شەخس، بىرلىك سانىدىكى كىشىلىك ئالماش مەنىسىنى بىلدۈرسە، خەنزۇ تىلىدا «ئۇ ج» ساناق سانىنى بىلدۈرىدۇ. «شياۋ» سۆزىدىن ئىبارەت تۆت فونېمىنىڭ بىرىكمىسى خەنزۇ تىلىدا «ئۇششاق، كىچىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، ئۇيغۇر تىلىدا ھېچقانداق مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ، يەنە ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدا «sh,ch,zh» فونېمىلىرى يوق، خەنزۇ تىلىدا بولسا، «ق، غ، ھ» فونېمىلىرى يوق. مانا بۇلار، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە

ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

3 §. تاۋۇش ئېلىمېنتى ۋە ترانسكرىپسىيە

1. تاۋۇش ئېلىمېنتى (ئامىلى)

تاۋۇش تۈسى (تېمبىرى)① نۇقتىسىدىن قارىغاندا، نوتۇقتىكى قايتا بۆلگىلى بولمايدىغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك — تاۋۇش ئېلىمېنتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالايلۇق، «ئەتە»②، «قىزىل»③سۆزلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئە، ت، ە» ۋە «ق، ى، ز، ى، ل» دىن ئىبارەت ئۈچ ۋە بەش فونېمىدىن تۈزۈلگەن. تاۋۇش تېمبىرى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، «ئەتە» سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» بىلەن ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» فونېمىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇش ئېلىمېنتى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك، «قىزىل» سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ى» بىلەن ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ى» فونېمىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىككى تاۋۇش ئېلىمېنتىدۇر.

يۇقىرىقى تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنى قايتا بۆلۈشكە (پارچىلاشقا) بولمايدۇ. بۇ خىل تاۋۇش ئېلىمېنتلىرى كىشىلەر، ئادەتتە، نوتۇق جەريانىدا تەبىئىي ھالدا ھېس قىلالايدىغان بولماستىن، بەلكى، تىلشۇناسلارنىڭ ئىنچىكە تەھلىلى نەتىجىسىدە ئېنىقلانغان بىرلىكتۇر.

تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنى مانا مۇشۇنداق ئىنچىكە پەرقلەندۈرۈپ بىلىش ۋە ترانسكرىپسىيە ئارقىلىق توغرا خاتىرىلەش تىل ياكى دىئالېكتلارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى، فونېتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. ترانسكرىپسىيە (تاۋۇش بەلگىسى)

تاۋۇش ئېلىمېنتلىرىنى ئەينەن، ئىنچىكە، تەپسىلىي خاتىرىلىگۈچى شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسى — ترانسكرىپسىيە④ دېيىلىدۇ.

مەلۇمكى، يېزىق — تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر. ترانسكرىپسىيە بولسا، تىلنىڭ فونېمىلىرىنى ئىلمىي خاتىرىلىگۈچى بىر خىل قورال سۈپىتىدە پەقەت فونېتىكا ئىلمى دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، تاۋۇشلارنى توغرا ئاڭلاش، توغرا تەلەپپۇز قىلىش ۋە تەپسىلىي، ئەينەن خاتىرىلەش ئىنتايىن مۇھىم. ئۇلارنى يېزىقتا تەپسىلىي، ئەينەن ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن، ترانسكرىپسىيىنى قورال قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، دۇنيادا ھەر قانداق بىر مىللەتكە مەنسۇپ بولغان تىل تاۋۇشلىرىنى ئەينەن، تەپسىلىي ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بىرەر تىل يوق.

---

① تېمبىرى: فرانسۇزچە tembere (قوڭغۇراقچە) سۆزى تىلىمىزدا، «تاۋۇش تۈسى ياكى سۈپىتى» دېگەندەك مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

② «ئەتە» سۆزى ترانسكرىپسىيىدە (æte) يېزىلىدۇ.

③ «قىزىل» سۆزى ترانسكرىپسىيىدە (qazil) يېزىلىدۇ.

④ ترانسكرىپسىيە - گىرىكچە dranscripitio سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، تىلىمىزدا «ئۆزگەرتىپ يېزىش» ياكى «كۆچۈرۈپ يېزىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شۇنداقلا، ھەر قايسى تىللاردىكى فونېمىلارنى تولۇق خاتىرلەپ بېرەلەيدىغان بىرەر ئېلىپبە سىستېمىسىمۇ يوق. ھەر قايسى تىللارغا خاس بولغان فونېمىلار پەقەت شۇ تىلدىكى سۆزلۈك-لەرنىلا توغرا ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. شۇنداقلا، ھەر قايسى تىللارنىڭ يېزىقلىرىمۇ پەقەت شۇ تىلدىكى فونېمىلارنىلا خاتىرلەش ئىقتىدارىغا ئىگە.

خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدا 1886 ـ يىلى خەلقئارا فونېتىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن لوندۇندا تۈزۈلگەن بولۇپ، بەلگىلەرنىڭ شەكلى مۇقىم، ئەستە قالدۇ-رۇشقا ۋە يېزىشقا ئەپلىك، شۇنىڭدەك، بۇ تىرانسكرىپسىيىدە بىر تاۋۇش ئېلىمېنتى بىر بەلگە (ھەرپ) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بىر بەلگە (ھەرپ) بىر تاۋۇش ئېلىمېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ تىرانسكرىپسىيە ھەرپلىرى بەلگىلىمە بويىچە بۇرجەكلىك تىرناق[ ] ئىچىگە يېزىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە بىلەن ئىپادىلىنىشى

تاۋۇشلار	تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى		مىساللار
	فونېمىلىق	فونېتىكىلىق	
ئا	[ɑ]	[ɑ][A]	[At ʻA][q ʻɑʁɑ]
ئە	[æ]	[æ][ɛ]	[æt ʻɛ][ɛl]
ب	[b]	[b]	[bAʃ][bAr]
پ	[p ʻ][ph]	[p ʻ][ph]	[pAlt ʻA][phæs]
ت	[t ʻ][th]	[t ʻ][th]	[t ʻɑʁ][thør]
ج	[dʒ]	[dʒ]	[dʒAn][dʒAj]
چ	[tʃ ʻ][tʃh]	[tʃ ʻ][tʃh]	[tʃ ʻAj][tʃhɑqhqhɑn]
خ	[χ]	[χ]	[χɑmAn][χɑlmɑq ʻ]
د	[d]	[d]	[dært ʻ][dAph]
ر	[r]	[r]	[rɛχmɛt ʻ][rAs]
ز	[z]	[z]	[zAl][zor]
ژ	[ʒ]	[ʒ]	[p ʻiʒ-p ʻiʒ][gɑʒ-guʒ]
س	[s]	[s]	[sæt ʻ][sol]
ش	[ʃ]	[ʃ]	[ʃAl][ʃAχ]
غ	[ʁ]	[ʁ]	[ʁorA][ʁɑr]
ف	[f]	[f]	[t ʻyfi][fAʃist ʻ]
ق	[q ʻ][qh]	[q ʻ][qh][χ]	[qhɑʃ][ɑχsu]
ك	[k ʻ][kh]	[k ʻ][kh][c]	[k ʻək ʻ][thyclykh]
گ	[g]	[g][ɣ]	[gɑl][t ʻyɣmɛ]
ڭ	[ŋ]	[ŋ][ɴ]	[æŋ][t ʻurp ʻɑɴʁɑ]
ل	[l]	[l]	[loqh][lAlmA]
م	[m]	[m]	[mɛs][mæn]
ن	[n]	[n]	[nAn][nɑʁrA]
ھ	[ɦ]	[ɦ][h]	[ɦɑrdɯqh][ɑh]
ئو	[o]	[o][ɔ]	[ot ʻun][qhɔj]
ئۇ	[u]	[u][ɯ]	[urɯq ʻ][uruʃ]
ئۆ	[ø]	[ø]	[øj][øm]
ئۈ	[y]	[y][ʏ]	[ʏzym][yn]
ۋ	[v]	[v][w]	[vædɛ][uwA]
ئې	[e]	[e]	[et ʻɪz][elAn]
ئى	[i]	[i][ɨ][ɪ]	[k ʻitʃik ʻ][qhiʒil][ʃɪr]
ي	[j]	[j]	[jAmAn][t ʻoj]

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. فونېتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ، بىزگە نېمىلەرنى ئۆگىتىدۇ؟
2. ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە ۋەزىپىلىرى نېمە؟
3. تىل تاۋۇشى قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
4. فونېما دېگەن نېمە؟ ۋارىيانت دېگەنچۇ؟
5. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن نېمە؟
6. تاۋۇش ئېلىمېنتى دېگەن نېمە؟ تىرانسكرىپسىيە دېگەنچۇ؟

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

2 ـ باب. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا فونېمىلىق رولغا ئىگە بولغان تىل تاۋۇشى 32. بۇ فونېمىلار ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچراش ـ ئۇچرىماسلىقىغا قاراپ، سوزۇق فونېما ۋە ئۈزۈك فونېما دەپ، ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

سوزۇق فونېما بىلەن ئۈزۈك فونېمىنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان تۈپ بەلگە شۇكى، سوزۇق فونېمىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا هېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي، ئەركىن هالدا چىقىدۇ. ئۈزۈك فونېمىلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا بولسا، ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدا ياكى بوغۇزدا مەلۇم توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، ئاندىن چىقىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تەرتىپى

ئا	د	ق	ئو
ئە	ر	ك	ئۇ
ب	ز	گ	ئۆ
پ	ژ	ڭ	ئۈ
ت	س	ل	ۋ
ج	ش	م	ئې
چ	غ	ن	ئى
خ	ف	ھ	ي

§ 1 . سوزۇق فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى

ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىماي، ئەركىن هالدا چىقىشىدىن هاسىل بولغان فونېمىلار سوزۇق فونېمىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا سەككىز سوزۇق فونېما بار. ئۇلار: ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى.

بۇ سەككىز سوزۇق فونېما تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنىڭ ئالدى ـ كەينىلىكى، لەۋلىشىش ـ لەۋلەشمەسلىكى ۋە ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. سوزۇق فونېمىلارنىڭ نۇتۇقتىكى رولىغا قاراپ بۆلۈنۈشى

سوزۇق فونېمىلارنىڭ تەلەپپۇز قىلغان چاغدىكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنىڭ ئوخشىماس-

لىقى ۋە تىلدىكى رولىغا قاراپ، تىل ئالدى سوزۇق فونېما، ئارا سوزۇق فونېما ۋە تىل ئارقا سوزۇق فونېمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1) تىل ئالدى سوزۇق فونېملار: ئە، ئۆ، ئۇ

بۇ خىل سوزۇق فونېملارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۈچى ئالدىغا سوزۇلىدۇ ۋە يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈپ، قاتتىق تاڭلايغا يېقىنلىشىدۇ.

2) ئارا سوزۇق فونېما: ئې، ئى.

تەلەپپۇز قىلغاندىكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا، فونېتىكىلىق مىقدارىغا قارىغاندا، بۇ خىل سوزۇق فونېملار تىل ئالدى سوزۇق فونېما ھېسابلانسىمۇ، لېكىن، نۇتۇق ئېقىمىدا باشقا فونېملار بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، فونېتىكىلىق شارائىتقا قاراپ، بەزىدە تىل ئالدى (تېز - تېزلىك، تېزرەك، تېزلەتمەك؛ كىر - كىرلەر، كىرگەن، كىرلەشمەك) سوزۇق فونېما بولۇپ كەلسە؛ بەزىدە تىل ئارقا (ھېيت - ھېيتلار، ھېيتتا، ھېيتلاپ؛ قىز - قىزلار، قىزغا؛ تىز - تىزغان، تىزسا؛ سىز - سىزىق؛ سىر - سىرلاپ، سىرلىق) سوزۇق فونېما بولۇپ كېلىدۇ.

دېمەك، ئارا سوزۇق فونېملار بىلەن تۇزۇلگەن بىر قىسىم سۆزلەرگە ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۈچى مورفېملارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق فونېملىق ۋارىيانتى ئۇلانسا، بىر قىسىم سۆزلەرگە تىل ئارقا سوزۇق فونېملىق ۋارىيانتى ئۇلىنىدۇ.

تىل ئالدى سوزۇق فونېما «ئى»نىڭ ئارا سوزۇق فونېملىق ۋارىيانتى بار. ئۇ، تىل ئارقا ئۇزۇك فونېملاردىن «گ، ك، ي» لار بىلەن بىرىككەندە ياكى بەزى يېپىق بوغۇملار-نىڭ تەركىبىدە كەلگەندە، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى تىل ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن: گىلەم، كىگىز، يىل، يىراق؛ ئەمدى، كېچىك تىل فونېملىرىدىن «ق، غ، خ»لار بىلەن بىرىككەندە بولسا، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى تىل كەينىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قىز، غۇجەك، غىزا، قىسقا، غىك، قىزىق.

3) تىل ئارقا سوزۇق فونېملار: ئا، ئو، ئۇ

تىل ئارقا سوزۇق فونېملارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۈچى ئارقىغا سوزۇلىدۇ، تىل كەينى بولسا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، يۇمشاق تاڭلايغا يېقىنلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئا - نا، ئو - غاق، تۇي - غۇ.

2. سوزۇق فونېملارنىڭ لەۋ ھالىتىگە قاراپ تۇرگە بۆلۈنۈشى

سوزۇق فونېملار تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدىكى لەۋلىشىش - لەۋلەشمەسلىكىگە قاراپ: لەۋلەشكەن سوزۇق فونېما ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق فونېما دەپ، ئىككى تۇرگە بۆلۈنىدۇ.

لەۋلەشكەن سوزۇق فونېملار: ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ.

لەۋلەشمىگەن سوزۇق فونېملار: ئا، ئە، ئې، ئى.

3. سوزۇق فونېملارنىڭ چىقىش ئورنىغا قاراپ تۇرگە بۆلۈنۈشى

سوزۇق فونېملار تەلەپپۇز قىلىنغان چاغدا، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىگە ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ، تۆت تۇرگە بۆلۈنىدۇ.

1) يېپىق سوزۇق ياكى يۇقىرى سوزۇق فونېما: ئى، ئۇ، ئۈ.

بۇ خىل فونېملارنى تەلەپپۇز قىلغان چاغدا، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى كېچىك

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بولىدۇ. تىل ئۇستى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇستۈنكى تاكلايغا يېقىنلىشىدۇ. مەسىلەن: ئىستىل، ئۇزۇم، ئۇسۇل،

2) يېرىم يېپىق ياكى سەل يۇقىرى سوزۇق فونېما: ئې، ئۆ، ئو.

بۇ خىل فونېمىلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز سەل ئېچىلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى سەل ئۆزگەرلەيدۇ. مەسىلەن:

ئېرىق، ئۆدەك، ئوقۇغۇچى،

3) يېرىم ئوچۇق ياكى سەل تۆۋەن سوزۇق فونېما: ئە.

بۇ فونېما تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئېغىز يېرىم يېپىق سوزۇق فونېمىلارنىكىدىن چوڭراق ئېچىلىدۇ. ئەمما، ئوچۇق سوزۇق فونېمىلارغا قارىغاندا، سەل يېپىق بولىدۇ، تاۋۇش چىقىرىش ئورنىمۇ ئوچۇق سوزۇق فونېمىلارنىكىدىن سەل يۇقىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە، ئەمەت، ئەمگەك،

4) ئوچۇق ياكى تۆۋەن سوزۇق فونېما: ئا

بۇ فونېمىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز تولۇق ئېچىلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى تۆۋەنلەيدۇ. ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىكى ئۆتۈشۈش يولى ئەڭ كەڭ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئارمان، ئاسان، ئاستا،

سوزۇق فونېمىلارنى سېلىشتۇرۇش جەدۋىلى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى		تىل ئۈستى						تىل ئۈچى			
		ئالدى		ئارا		كەينى		ئالدى		كەينى	
ئېغىزنىڭ ئېچىلىش-يېپىلىش دەرىجىسى	لەۋ ھالىتى / تىلنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن ئورنى	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان	لەۋلىشىدىغان
ئەڭ يېپىق	ئەڭ يۇقىرى	i	y	ɨ	ʉ	ɯ	u	ɿ	ʯ	ɭ	ɥ
يېپىق	يۇقىرى	I	Y				ʊ(ɤ)				
سەل يېپىق	سەل يۇقىرى	e		ø	ɘ	ɵ	ɤ	o			
ئوتتۇراھال	دەل ئوتتۇرا	E		ə(ɜ)							
سەل ئوچۇق	سەل تۆۋەن	ɛ	œ	ɜ	ɞ	ʌ	ɔ				
ئوچۇق	تۆۋەن	æ		a							
ئەڭ ئوچۇق	ئەڭ تۆۋەن	a	ɶ	A		ɑ	ɑ				

§ 2 . ئۇزۇك فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى

ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈرلۈك توسقۇنلۇقلىرىنى يېمىرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان فونېمىلار ئۇزۇك فونېمىلار دېيىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان ئۇزۇك فونېمىلار جەمئىي 24

بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە: ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ف، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي.

ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ مەلۇم قىسمىدا توسالغۇغا ئۇچرايدۇ ۋە ھاۋا ئېقىمى بەلگىلىك ئۈسۈل ئارقىلىق بۇ توسالغۇنى يېمىرگەندىن كېيىن تاۋۇش ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا، ھەر قانداق بىر ئۈزۈك فونېمىنى ئىككى جەھەتتىن تەھلىل قىلىش ۋە تۇرگە ئايرىش مۇمكىن، دېمەك، تىلىمىزدىكى ئۈزۈك فونېمىلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ھەر خىل تۈسكە ئىگە بولۇشى تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا كۆرۈلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ئەمەلىيەتتە، تاۋۇش چىقىرىشتا توسالغۇ پەيدا قىلىش ئورنىدۇر.

ئۈزۈك فونېمىلار ھاسىل بولۇش ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ سەككىز تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. قوش لەۋ فونېمىلىرى: ب، پ، م.
2. ئۈستۈنكى چىش ـ ئاستىنقى لەۋ فونېمىلىرى: ف، ۋ.
3. چىش تۈۋى ـ چىش ئارىلىقى فونېمىلىرى: س، ز.
4. تىل ئۇچى ـ چىش تۈۋى فونېمىلىرى: ت، د، ن، ر، ل.
5. تىل ئۈستى ـ قاتتىق تاڭلاي فونېمىلىرى: چ، ج، ش، ژ.
6. تىل ئۈستى ئارقا ـ قاتتىق تاڭلاي فونېمىلىرى: ك، گ، ي.
7. تىل تۈۋى ـ يۇمشاق تاڭلاي فونېمىلىرى: ق، ك، خ، غ.
8. بوغۇز (كېكىردەك) فونېمىسى: ھ.

دېمەك، تاۋۇش چىقىرىش ئورنىدا پەيدا بولغان توسالغۇنىڭ يېمىرىلىشى ئوخشاشمىسا، ئۇ ھالدا، ھاسىل قىلىنغان ئۈزۈك فونېمىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىش ئەزالىرى پەيدا قىلغان توسالغۇلارنى يېمىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، ئۈزۈك فونېمىلار ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) پارتلىغۇچى ئۈزۈك فونېمىلار: ب، پ، د، ق، گ، ك
2) پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك فونېمىلار: ج، چ.
3) سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك فونېمىلار: ف، س، ش، ز، ژ، ي، خ، غ، ھ.
4) دىماغ فونېمىلار: م، ن، ڭ.
5) تىترەڭگۈ فونېما: ر.
6) يان (قوۋۇز) فونېما: ل.

ئۈزۈك فونېمىلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ قاتتىق تىترەش ياكى سۈس تىترىشىگە قاراپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. جاراڭلىق ئۈزۈك فونېمىلار

تاۋۇش پەردىسىنىڭ قاتتىق تىترىشىدىن ھاسىل بولغان ئۈزۈك فونېمىلار جاراڭلىق ئۈزۈك فونېمىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جارانكىلىق ئۈزۈك فونېمىلار جەمئىي 15 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە: ب، چ، د، ر، ز، ژ، غ، گ، ك، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي.

ئۈزۈك فونېمىلارنى سىلىشتۇرۇش جەدۋىلى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى / تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى		بوغۇز	تاماق بوشلۇقى	كىچىك تىل	تىل ئۈزۈك	تىل ئۈستى		تىل ئالدى	تىل ئوچى			چىش تارسى	لەۋ – چىش	لەۋ	قوش لەۋ
						ئوتتۇرىسى	ئالدى		كەينى	ئوتتۇرىسى	ئالدى				
پارتلىغۇچى	جارانكسىز نېپىسسىز	ʔ		q	k	c	ʈ		ʧ	t				p	
	نېپىسلىك	ʔ'		q'	k'	c'	ʈ'		ʧ'	t'				p'	
	جارانكلىق نېپىسسىز			ɢ	g	ɟ	ɖ		ʤ	d				b	
	نېپىسلىك			ɢ'	g'	ɟ'	ɖ'		ʤ'	d'				b'	
پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ	جارانكسىز نېپىسسىز						ʦ	ʧ	ʦ		ts	tθ	pf		
	نېپىسلىك						ʦ'	ʧ'	ʦ'		ts'	tθ'	pf'		
	جارانكلىق نېپىسسىز						ʣ	ʤ	ʣ		dz	dð	bv		
	نېپىسلىك						ʣ'	ʤ'	ʣ'		dz'	dð'	bv'		
دىماغ	جارانكلىق			ɴ	ŋ	ɲ	ɳ		ɳ	n			ɱ	m	
بىر تىترىگۈچى	جارانكلىق			R					ɽ	ɾ					
تەكرار تىترىگۈچى	جارانكلىق			R						r					
تەكرار تىترىگۈچى-سىيرىلاڭغۇ	جارانكلىق									ɾ					
قوۋۇز	جارانكلىق					ʎ			ɭ	l					
قوۋۇز – سىيرىلاڭغۇ	جارانكسىز									ɬ					
	جارانكلىق									ɮ					
سىيرىلاڭغۇ	جارانكسىز	h	ħ	χ	x(ʍ)	ç	ɕ	ʃ	ʂ		s	θ	f	ʍɸ	
	جارانكلىق	ɦ	ʔ	ʁ	ɣ	j	ʑ	ʒ	ʐ	ɹ	z	ð	v	β	
يېنىك سىيرىلاڭغۇ	جارانكلىق			ʁ	ɯ(w)	j(ɥ)			ɻ	ɻ			ʋ	ɥw	

2. جارانكسىز ئۈزۈك فونېمىلار

تاۋۇش پەردىسىنىڭ سۈس تىترىشىدىن ھاسىل بولغان ئۈزۈك فونېمىلار جارانكسىز ئۈزۈك فونېما دېيىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جارانكسىز ئۈزۈك فونېما جەمئىي 9 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە: پ، ت، چ، خ، س، ش، ف، ق، ك.

مەيلى جارانكلىق ياكى جارانكسىز بولسۇن، ئومۇمەن، ئۈزۈك فونېمىلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھەر بىرىگە بىر «ئې» فونېمىسى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنمىسا، شۇ ئۈزۈك فونېمىلارنى تەلەپپۇز قىلماق قىيىن. شۇڭا، ئۈزۈك فونېما ھەرپلىرىگە شۇ ھەرپ ۋەكىللىك قىلغان فونېمىنىڭ ئاخىرىغا «ئې» فونېمىسى قوشۇپ نام قىلىنغان. مەسىلەن: قې، ھې، رې، دې، ژې، ۋې دېگەنلەردەك.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار قانداق ئۆلچەملەرگە ئاساسەن، سوزۇق ۋە ئۇزۇك فونېما دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ؟

2. سوزۇق فونېما دېگەن نېمە؟ ئۇلارنى تۇرلەرگە بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى نېمە؟

3. ئۇزۇك فونېما دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

4. ئۇزۇك فونېمىلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، قانچە تۇرگە بولۇنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

5. جارانلىق ۋە جارانسىز ئۇزۇك فونېما دېگەن نېمە؟ بۇ ئىككى خىل ئۇزۇك فونېمىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى قايسى؟

6. ئۇزۇك فونېمىلار بىلەن سوزۇق فونېمىلارنىڭ قانداق ئوخشىماسلىقلىرى بار؟

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

3 - باب. فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق فونېمىلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن، شۇنىڭدەك، ئۇزۇك فونېمىلار جاراڭلىق ياكى جاراڭسىز بولۇش جەھەتتىن سۆزلەردە، بولۇپمۇ، سۆزلەرگە ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۈچى مورفېمىلار ئۇلانغاندا، بىر - بىرىگە ماسلىشىپ كېلىدۇ. مانا بۇ خىل فۇنېتىكىلىق ھادىسە فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى (سىنېگارمۇ نىزم ھادىسى) دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپ - تە، كۆزۈم - گە، بازار - دا

قويـلار، قوغۇن - لۇق، كۆز - لۈك

باش - لار، ئېغىر - لىق، ياز - دا، قىش - تا.

يۇقىرىقى مىساللاردا سوزۇق فونېمىلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن، ئۇزۇك فونېمىلار جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز بولۇش جەھەتتىن، ئۆز ئارا ماسلىشىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ بۇ خىل ماسلىشىش قانۇنىيىتى تۈپ سۆزلەردىلا كۆرۈلۈپ قالماستىن، بەلكى، تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى فونېمىلار بىلەن ئۇلارغا ئۇلىنىدىغان سۆز تۇرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئوتتۇرىسىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۇرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ بىر نەچچىدىن ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:

لىق-لىك، لۇق-لۈك؛ م، -ىم -ۇم -ۈم؛ لار-لەر؛ دا-تا، دە-تە؛

غان - قان - گەن - كەن؛ دىن - تىن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

لېكىن، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ۋە تىلىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، بەزى كۆپ ۋارىيانتلىق مورفېمىلارنىڭ ئىخچاملىنىپ، بىر خىل شەكىلگە كېلىشى سەۋەبىدىن، فونېمىلارنىڭ بۇ خىل ماسلىشىش قانۇنىيىتى قىسمەن بۇزۇلغان، شۇڭا، «-چى، -زار، -كەش، -خانا، -خۇر، -نىڭ، -ى، -سى...» قاتارلىق مورفېمىلار تۈپ سۆزلەردىكى فونېمىلارنىڭ چىقىش ئورنى ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇسۇلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاشلا ئۇلىنىۋېرىدۇ.

فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى سوزۇق فونېمىلاردىمۇ ۋە ئۇزۇك فونېمىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

§ 1. سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز يىلتىزىدىكى سوزۇق فونېمىلار شۇ سۆزگە ئۇلىنىدىغان سۆز تۇرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلاردىكى سوزۇق فونېمىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزى بىلەن، ئاساسەن،

ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق فونېمىدا بىرلىككە كەلتۈرىدۇ.

دېمەك، سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق فونېمىنىڭ ياكى سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق فونېما بىلەن شۇ سۆزگە ئۇلانغان سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق فونېمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى لەۋ هالىتى جەهەتتىن ئۆز ئارا بىرلىككە كېلىشى سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى دېيىلىدۇ.

سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەهەتتىن ماسلىشىش ۋە لەۋ هالىتى جەهەتتىن ماسلىشىش دەپ، ئىككى خىل بولىدۇ.

1. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەهەتتىكى ماسلىشىش

ئۇيغۇر تىلىدا خېلى بىر قىسىم مورفېمىلار سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق فونېمىنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل كەينى بولۇشىغا قاراپ، ئۇزىنىڭ شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ۋاريانتى بىلەن قوشۇلىدۇ.

1) تىل ئالدى جەهەتتىن ماسلىشىش

ئۇزۇم - ئۇزۇملەر، ئۇزۇمگە، ئۇزۇملۇك؛ بىرىك - بىرىكتۈر، بىرىكتۈرمەك، بىرىكەن؛ كەل - كەلمەك، كەلگەن، كەلسە، كەلتۈرۈش؛ ئالاقە - ئالاقىلەر، ئالاقىگە، ئالاقىلەشمەك.

2) تىل كەينى جەهەتتىن ماسلىشىش

قۇرۇل - قۇرۇلغان، قۇرۇلما، قۇرۇلۇشلار؛ قول - قوللار، قوللانماق، قوللانغان؛ تەقسىمات - تەقسىماتتا؛ باش - باشلاش، باشتا، باشلانغان.

لېكىن، بىر قىسىم سۆزلەرگە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما ئۇلانغاندا، بۇ خىل قانۇنىيەتكە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

تىل - تىللار، تىلغا؛ قىل - قىللار، قىلغا... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. لەۋ هالىتى جەهەتتىكى ماسلىشىش

1) لەۋلەشكەن سوزۇق فونېما بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە لەۋلەشكەن سوزۇق فونېما بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق فونېمىلىق ۋاريانتى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

يۇز - يۈزۈم، يۈزلۈك؛ سۆز - سۆزۈك، سۆزلۈك؛ يولۇق - يولۇقۇپ؛ قول - قولۇم، قوللۇق؛ سۇز - سۇزۈك، سۇزۇلدۇرۇپ؛ كەلتۈر - كەلتۈرۈپ.

2) لەۋلەشمىگەن سوزۇق فونېما بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئاخىرقى بوغۇمىغا لەۋلەشمىگەن سوزۇق فونېما ئۇلىنىپ كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق فونېمىدىن تۈزۈلگەن ۋاريانتى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

باغ - باغلىق، بېغىم؛ سەل - سەلگە، سەلدە؛

ئال - ئېلىپ، ئالغان؛ قوللان - قوللانماق؛

كۆرسەت - كۆرسەتمەك، كۆرسەتكەن.....

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىكى تاپسىز

§ 2 . ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى

ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى بىر قەدەر ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ، ئاساسەن، سۆز ئاخىرىدىكى ئۈزۈك فونېمىنىڭ شۇ سۆزگە ئۇلىنىدىغان سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىنىڭ بېشى-دىكى ئۈزۈك فونېما بىلەن ئۆزىگە ئوخشاش خاراكتېرده بولۇپ كېلىشىده، يەنى، جاراڭلىق ياكى جاراڭسىز بولۇش جەھەتتە ماسلىشىپ كېلىشىده ئىپادىلىنىدۇ.

ئادەتتە، جاراڭلىق ئۈزۈك فونېما بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە سۆز تۈرلىگۈچى مورفې-مىلارنىڭ جاراڭلىق ئۈزۈك فونېما بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى، جاراڭسىز ئۈزۈك فونېما بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە مورفېمىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك فونېما بىلەن باشلانغان ۋارى-يانتى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بار ـ بارغان، بارغۇم، باردىم؛ باغ ـ باغدىن، باغدا؛
گىلەم ـ گىلەمگە، گىلەمده، گىلەمدىن؛ ئۆي ـ ئۆيدىن، ئۆيگىچە؛
ئات ـ ئاتقان، ئاتقۇچە، ئاتتىن؛ كەس ـ كەسكەن، كەسكۈچە؛
مەكتەپ ـ مەكتەپكە، مەكتەپتىن؛ كۆك ـ كۆككە، كۆكتىن.

لېكىن، بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د، ب» فونېمىلىرى جانلىق تىلدا «ت، پ» تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، ئەمما، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا يەنىلا «د، ب» يېزىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەرگە مورفېما ئۇلاشتا، ئەمەلىي تەلەپپۇزغا ئاساسەن، جۈپلۈك تۈزى بولغان مورفېمىلار-دىن جاراڭسىز ئۈزۈك فونېما بىلەن باشلانغان مورفېمىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب ـ كىتابقا، كىتابتا، كىتابتىن؛
ھېساب ـ ھېسابقا، ھېسابتا، ھېسابتىن؛
جەنۇب ـ جەنۇبقا، جەنۇبتا، جەنۇبتىن؛
ياد ـ يادقا؛
ئىقتىساد ـ ئىقتىسادقا، ئىقتىسادتا...

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى دېگەن نېمە؟
2. سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟ سوزۇق فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى قايسى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ؟
3. ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟ ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ ماسلىشىشى قايسى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ؟

4 - باب. تىلدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

تىل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ. تىلنىڭ ماددىي پوستى بولغان تىل تاۋۇشلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، كىشىلەر بىر - بىرى بىلەن ئالاقىلەشكەندە، تىل تاۋۇشلىرىنى ئايرىم - ئايرىم تەلەپپۇز قىلماستىن، بەلكى، ئۇلارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، سۆز ۋە جۈملە شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا، تاۋۇش سىستېمىسىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ماسلىشىش ۋە تەلەپپۇز زىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تىل تاۋۇشلىرىنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تىل تاۋۇشلىرىدا بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. تىلدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاستا، لېكىن، ئۇزلۇكسىز بولۇپ تۇرىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ بەزىلىرى تىلنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن بولسا، بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى نۇتۇق ئېقىمىدا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھادىسىسىنى ئالدى بىلەن، تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ۋە نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1 §. تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش

تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش، يەنى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۆزگىرىشى دېگىنىمىز — تىلنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە قارىتىلغان. بۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاستا بولغاچقا، ئۇنى ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن سەزگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقىرى 11 - ئەسىردە يېزىپ قالدۇرغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تىل پاكىتلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇزىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، تىلىمىزدىكى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى
ياغىپ	يېغىپ
ساچىلدى	چېچىلدى
بالىق	بېلىق
چەچەك	چېچەك
ئەۋ	ئۆي

سەۋ	سۆز
كەبرۇك	كۆۋرۈك
سۇۋ	سۇ
ئايىق	ئېيىق

§ 2 . نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش

نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگىنىمىز — تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەلۇم بىر دەۋردىكى ئۆزگىرىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر سۆزلىگەندە، سۆزنى تەشكىل قىلىپ تۇرغان تىل تاۋۇشلىرى يەككە - يېگانە تەلەپپۇز قىلىنماستىن، بەلكى، بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ، تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆزئارا تەسىر قىلىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېيىلىدۇ.

بۇ خىل ئۆزگىرىش، ئاساسەن، ئىزچىل نۇتۇق جەريانىدا، ئەينى بىر فونېمىنىڭ ئىككىنچى بىر قوشنا فونېمىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى، ئۆزىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا تۇتقان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقى، نوتۇق سۈرئىتىنىڭ تېز ياكى ئاستا بولۇشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نۇتۇق ئېقىمىدا يۈز بېرىدىغان مۇھىم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھادىسىسى: ئاسسىمىلياتسىيە، دېسسىمىلياتسىيە، جاراڭلىقلىشىش، جاراڭسىزلىشىش، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى، قوشۇلۇپ قېلىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. ئاسسىمىلياتسىيە

«ئاسسىمىلياتسىيە» لاتىنچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «ئوخشىتىۋېلىش»، «ئۆزلەشتۈرۈش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

تاۋۇش چېقىرىش ئورنى بىلەن تەلەپپۇز قىلىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغان ئىككى فونېمنى ئارقىمۇ - ئارقا تەلەپپۇز قىلغاندا، بىر فونېما ئۆزگىرىپ، يەنە بىر فونېمغا ئوخشاپ قالىدۇ. نۇتۇق ئېقىمىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى، دەپ ئاتىلىدۇ. ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئاساسەن، جانلىق تىلدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەن + مۇ = مەمۇ (مەنمۇ)، ئون + يەتتە = ئوييەتتە (ئونيەتتە)، ئون + بەش= ئومبەش (ئونبەش)، ئۇتۇق + لۇق = ئۇتۇغلۇق (ئۇتۇقلۇق)

كۆرۈپ + باق = كۆرۈپپاق (كۆرۈپباق)،

2. دېسسىمىلياتسىيە

«دېسسىمىلياتسىيە» لاتىنچە سۆز بولۇپ، «ياتلىشىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سۆز تەركىبىدە ئوخشاش ئىككى فونېما قاتار كەلگەندە، ئۇلار ئۆز ئارا چىقىشالماي، بىرى يەنە بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرى چوقۇم ياتلىشىدۇ، ئۆزگىرىدۇ. نۇتۇق ئىقتىدىكى مانا بۇ خىل تىل ھادىسىسى دېسىملىياتسىيە ھادىسىسى دېيىلىدۇ.

نۇتۇق ئېقىمىدىكى دېسىملىياتسىيە ھادىسىسى ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىنىڭ تەتۇرىسى بولۇپ، ئاسسىملىياتسىيە ھادىسىسى تەلەپپۇزنىڭ راۋان بولۇشى تۈپەيلىدىن كۆرۈلىدۇ، دەپ قارالسا، دېسىملىياتسىيە ھادىسىسى تەلەپپۇز جەريانىدا، تىل قولاشماي قېلىش (تەلەپپۇزدىكى قولايسىزلىق) مەسىلىسىنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ياغاچ + چى = ياغاشچى، ئاچ + تى = ئاشتى، ئۇچ + تى = ئۇشتى...

3. فونېمىلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

نۇتۇق ئېقىمىدا بىر فونېما بىلەن شۇ فونېمىغا مۇناسىپ بولغان يەنە بىر فونېمىنىڭ تەلەپپۇز جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىپ كېلىشى فونېمىلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى كۆپرەك «ئا»، «ئە» فونېمىلىرىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ياز + ش = يېزىش، ئات + بىم = ئېتىم، يەر + ى = يېرى، بالا + لار = بالىلار،
قەلەم + ى = قەلىمى، ئىدارە + سى = ئىدارىسى.

4. فونېمىلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سۆز تەركىبىدىكى بەزى فونېمىلارنىڭ سۆزلەرنى ئايرىم تەلەپپۇز قىلغاندا ئېيتىلىسىمۇ، ئەمما، نۇتۇق ئېقىمىدا ئېيتىلمای قېلىشى فونېمىلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

فونېمىلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى سوزۇق فونېمىلاردىمۇ، ئۇزۇك فونېمىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئوغۇل + ۇم = ئوغلۇم، ئورۇن + ى = ئورنى، ئۆمۈر + ى = ئۆمرى،
بەر + دى = بەدى، سالغان - ساغان...

5. فونېمىلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

بەزى سۆزلەرنىڭ يىلتىزىدا ئەسلىدە يوق فونېما شۇ سۆز نۇتۇق ئېقىمىدا كەلگەندە ياكى تۇرلەنگەندە پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ھادىسە فونېمىلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىملا + بىم = ئىملايىم، پۇلۇ + مىز = پۇلۇيىمىز.

6. جاراڭلىقلىشىش ۋە جاراڭسىزلىشىش

جاراڭلىق فونېمىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا جاراڭسىز تەلەپپۇز قىلىنىشى فونېمىلارنىڭ جاراڭسىزلىشىش ھادىسىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «د» جاراڭلىق فونېمىسى نۇتۇق ئېقىمىدا جاراڭسىزلىشىپ، «ت» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما، ئۇ، ياسلىش ۋە تۇرلىنىش سەۋەبىدىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلسە، ئەسلىگە قايتىپ، جاراڭلىقلىشىپ كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئىقتىسات ـ ئىقتىسادى، ئىقتىسادسىز؛ دەرت ـ دەردى، دەردسىز.

جاراڭسىز فونېمىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا جاراڭلىق تەلەپپۇز قىلىنىشى جاراڭلىقلىشىش ھادىسىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەدەبىي جانلىق تىلىدىكى سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ق، ك، پ» فونېمىلىرى بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە سوزۇق فونېما بىلەن باشلانغان سۆز تۇرلىگۈچى مورفېمىلار ئۇلانغاندا، «غ، گ، ۋ» فونېمىلىرىغا ئۆزگىرىپ، جاراڭلىقلىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

تەلەپ + ى = تەلەۋى، ئىنقىلاپ + ى = ئىنقىلاۋى، تىلەك + ى = تىلىگى، چىلەك + ى = چىلىگى، چېلەك + ىم = چېلىگىم، بۇيرۇق + ئۇم = بۇيرۇغۇم...

ئەمما، يۇقىرىقىلار ئەدەبىي يېزىق تىلىدا ئىملا قائىدىسىنىڭ تەلىپى بويىچە، ئەسلىدىكى جاراڭسىزلىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغان ھالدا يېزىلىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمە سەۋەبتىن ئىككىگە بۆلۈنىدۇ؟

2. تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ؟

3. نۇتۇق ئېقىمىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ؟

4. ئاسسىمىلياتسىيە، دېسسىمىلياتسىيە، فونېمىلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، چۈشۈپ قېلىشى، قوشۇلۇپ قېلىشى، جاراڭلىقلىشىش ۋە جاراڭسىزلىشىش ھادىسىسى دېگەن نېمە؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ تەركىبىدە قانچە سوزۇق فونېما ۋە قانچە ئۆزۈك فونېما بارلىقىنى ھەم ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېيتىپ بېرىڭلار:

سوزۇق، ئۇزۇك، ئىلىم، خەت، ئوقۇش، مەۋلان، بۇغداي، سائەت، چېلەك، قەشقەر، قەھرىمان، ۋەتەن، كىتاب، ئانا، تارىم.

ئۇلگە: «ۋەتەن» سۆزىدە ئىككى سوزۇق ۋە ئۈچ ئۆزۈك فونېما بار. بۇ ئىككى سوزۇق فونېمىنىڭ ھەر ئىككىلىسى لەۋلەشمىگەن ۋە يېرىم ئوچۇق سوزۇق فونېمىدۇر، ئۈچ ئۆزۈك فونېمىنىڭ ئىچىدە «ۋ، ن» فونېمىسى جاراڭلىق، «ت» فونېمىسى جاراڭسىز ئۆزۈك فونېمىدۇر.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يېزىق ۋە تىل نورمىلىرى قىسمى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

1 ـ باب. ئۇيغۇر يېزىقشۇناسلىقى

§ 1. ھەرپ ۋە ئېلىپبە

فونېمىلارنى خاتىرىلەيدىغان شەرتلىك بەلگە ھەرپ دېيىلىدۇ.

ھەرپ — ئېلىپبەلىك يېزىق تەركىبىدىكى ئەڭ كىچىك يازما بىرلىك. ھەرپ بىلەن فونېما گەرچە ئەينى بىر نەرسە بولمىسىمۇ، ئەمما، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ. ھەرپ — مۇئەييەن بىر تىلدىكى فونېمىلارنىڭ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن شەرتلىك بەلگىسى. فونېمىلارنى ئېيتقىلى، ئاڭلىغىلى بولىدۇ، ئەمما، ئۇنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ھەرپنى بولسا ئاڭلىغىلى بولمايدۇ، ئەمما، ئۇنى يازغىلى، كۆرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، فونېما — ھەرپ ئىپادىلەشۇاتقان مەزمۇن بولسا، ھەرپ شۇ مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان يازما شەكلىدۇر.

مەلۇمكى، ئېلىپبەلىك يېزىقتا سۆزلەر ھەرپلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ھەر قانداق بىر ئېلىپبەلىك يېزىقتا بەلگىلىك ساندىكى ھەرپلەر بولىدۇ. بۇ ھەرپلەر مەلۇم قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر بويىچە، ئېلىپبە تەركىبىدە بەلگىلىك تەرتىپتە تىزىلىش نەتىجىسىدە، شۇ تىلنىڭ ئېلىپبە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 32 فونېما بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم خاتىرىلەيدىغان 32 ھەرپ بېكىتىلگەن. بۇ 32 ھەرپنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن تىزىلىشىدىن ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبەسى ھاسىل بولغان.

ئېلىپبەلىك يېزىقتا بەلگىلەنگەن ھەرپلەر، بۇ ھەرپلەرنىڭ رەت تەرتىپى، نامى ۋە ئومۇمىي شەكلى كۆرسىتىلگەن جەدۋەل ئېلىپبە (ئالغاۋېت) دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبەسى ئەرەب تىلى ئېلىپبەسى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، مەزكۇر تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، قايتا ـ قايتا تۈزىتىلىپ، تولۇقلىنىپ، پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن، ئۇنىڭدىكى يازما بەلگىلەر (ھەرپلەر) نىڭ شەكلى، سانى، نامى، مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن.

ھەرپلەرنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلىدە مۇئەييەن پرىنسىپ، رەت تەرتىپ بويىچە تىزىلىشى ئېلىپبە تەرتىپى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، بىر قەدەر تۇراقلىق بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش مۇئەييەن بىر ئېلىپبەلىك تىلدا ئېلىپبە تەرتىپىنىڭ بەلگىلىنىشى ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش پەن ـ تېخنىكىدا، لۇغەتچىلىك ئىشلىرىدا، مەتبەئەتچىلىكتە ۋە باشقا ئىشلارنى ئۇنۇملۇك بىر تەرەپ قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2 § . يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى

تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى يېزىق دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تۈزۈپ چىقىلغان يازما بەلگىلەرنىڭ بىر پۈتۈن سىستېمىسى ئۇيغۇر تىلى يېزىقى دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلىگۈچى بەلگىلەر سىستېمىسى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئىملا قائىدىسىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ، بۈگۈنكى كۈندە داۋاملىق تۇرمۇشنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئاساسەن ئۆزگىرىپ تۇرماقتا.

مەلۇمكى، تىل ئىنسانلارنىڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش، ئۇچۇر يەتكۈزۈش ۋاستىسى ۋە كۆرەش قىلىش قورالىدۇر. شۇنداق مۇھىم بىر ۋاستە ۋە قورالنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى بولغان يېزىقمۇ ئىنسانلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئالاقە قىلىشىنىڭ، ئۇچۇر يەتكۈزۈشنىڭ، پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋە بىر - بىرىنى چۈشىنىشنىڭ مۇھىم ياردەمچى ئالاقە ۋاستىسى ۋە قورالى ھېسابلىنىدۇ.

تىل بىلەن يېزىق ئۆز ئارا ئورگانىك باغلىنىشقا ئىگە. ئۇلار بىر - بىرىگە يۆلەنگەن، بىقىنغان ۋە بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەم بىللە تەرەققىي قىلىدۇ. كونكرېت بىر تىلغا بېقىنمايدىغان، ئۆزگىچە مۇستەقىل تۇرىدىغان يېزىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەر قانداق بىر يېزىق كونكرېت بىر جانلىق ئەدەبىي تىلغا بېقىنغاندىلا، ئاندىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۇچۇن ياردەمچى ئالاقە ۋاستىسىلىك رولىنى جارى قىلالايدۇ. ھەر قانداق بىر ئەدەبىي جانلىق تىلمۇ ئۆزىنى ئەينەن خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسىغا ئىگە بولغان ۋە ئۇنىڭغا تايانغاندىلا، ئاندىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، ئۆزلۇكسىز تەرەققىي قىلىش، قېلىپلىشىش، ئومۇملىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ.

ئۇنداقتا تىل بىلەن يېزىق ئەينى بىر نەرسىمۇ؟

تىل بىلەن يېزىق ئەينى بىر نەرسە ئەمەس، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يۇقىرىقىدەك باغلىنىش بولغاندىن سىرت، يەنە كەسكىن پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ پەرقلەر تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا گەۋدىلەنىدۇ:

1. تاۋۇشلۇق تىل بىلەن ئۇنىڭ تامغىسى (شەرتلىك بەلگىسى) بولغان يېزىقنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندا، تاۋۇشلۇق تىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بىرلەمچى نەرسە. يېزىق بولسا، ئۇنىڭغا بېقىنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىككىلەمچى نەرسە. تاۋۇشلۇق تىل ئوي - پىكىرنى توغرىدىن توغرا (بىۋاستە) ئىپادىلەيدۇ. يېزىق بولسا، تاۋۇشلۇق تىلنى خاتىرىلەش ئارقىلىق ئوي - پىكىرنى ۋاستىلىك ئىپادىلەيدۇ.

2. يېزىق ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا پەيدا بولغان. يېزىقنىڭ كەشىپ قىلىنىش تارىخى تىلنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىغا قارىغاندا بەك قىسقا، يەنى، تىل كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن بىللە پەيدا بولغان بولسا، يېزىق كىشىلىك جەمئىيىتى پەيدا بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن پەيدا بولغان، ئېنىقراق ئېيتقاندا، يېزىق ئىنسانىيەت

جەمئىيىتى مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئاندىن مەيدانغا كەلگەن. يېزىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئىنسانلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى، تەپەككۇر جەۋھەرلىرىنى يېزىق ئارقىلىق خاتىرە-لەپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتى-نى ئىلگىرى سۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان.

3. يېزىق تىلنى خاتىرىلىگۈچى ۋە كونكرېت بىر تىلغا بېقىنغۇچى بەلگىلەرنىڭ مۇئەيـ-يەن سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەرەققىياتى يېزىق تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتقۇچى ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يېزىق ئۆزى بېقىنغان ۋە خاتىرىلىگەن تىلنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۈيغۇنلىشىپ كې-لىدۇ. تاۋۇشلۇق تىل بولسا مۇئەييەن بىر يېزىقتىن ئۆزىنى توغرا، ئەينەن خاتىرىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يېزىقنىڭ كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل تارىخىي رولىنى تۆۋەندىكىدەك يېغىنچاقلاپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1. يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ زامان ۋە ماكانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراشتەك ئاجىزلىقىنى ھەل قىلدى.

تىل سۆزلىگۈچى كىشىنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدا زەنجىرسىمان تاۋۇشلار توپى بولۇپ ئىپادە-لىنىدۇ. ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا، سۆزلىگۈچىنىڭ تاۋۇش دولقۇنى ئېغىزدىن چىققان ھامان ھاۋاغا تارقىلىپ، يوقىلىدۇ. ئۇ، ھاۋا مۇھىتىدا ئۇزاق ساقلىنىپ تۇرالمايدۇ.

ماكان جەھەتتىن ئالغاندا، سۆزلىگۈچىنىڭ ئېغىزىدىن چىققان بىر قاتار زەنجىرسىمان تاۋۇش دولقۇنى چەكلىك دائىرىدىلا رول ئوينايدۇ، يەنى، ئاڭلىغۇچىلار ئۇنى شۇ چەكلىك دائىرىدىلا ئاڭلىيالايدۇ. شۇ چەكلىك دائىرىنىڭ سىرتىدىكىلەر بولسا، بۇ تاۋۇش دولقۇنىنى ئاڭلىيالمىشى مۇمكىن ئەمەس.

دېمەك، تاۋۇشلۇق تىل گەرچە مۇئەييەن دائىرىدىكى سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچىلار ئارا بىردىنبىر، ئەڭ مۇكەممەل ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپ خىزمەت قىلسىمۇ، ئەمما، مۇئەييەن بىر ۋاقىت، مۇئەييەن بىر چەكلىك ماكانىنىڭ سىرتىدىكىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئالاقە قورالىلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمايدۇ. شۇنىڭدىن مەلۇمكى، كىشىلەر تاۋۇشلۇق تىلدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشتا ماكان ۋە زامانىنىڭ زور چەكلىمە — توسالغۇلىرىغا دۇچ كېلىدۇ. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى دەل تىلنىڭ ئەنە شۇنداق ماكان ۋە زامان جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچراشتەك كەمتۈكلۈكىنى تولۇقلىدى. تاۋۇشلۇق تىل يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىۋېلىنغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۆزاق مۇددەتكىچە ساقلىنىدۇ ۋە يىراق جايلارغا يەتكۈزۈلىدۇ. دېمەك، يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ ئالاقە قورالىلىق رولىنى كېڭەيتىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

ئىنسانىيەت تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بارلىق بىلىم ئاساسلىرى يېزىق ئارقىلىق ئۆز-لەشتۈرۈلىدۇ. ئىنسانىيەت ياراتقان مەنىۋي ۋە ماددى ئىشلەپچىقىرىش مول تەجرىبىلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يېزىق ئارقىلىق تارقىلىپ، مىراس بولۇپ قالىدۇ. بارلىق تارىخىي مەدەنىي مىراسلار يارىدىمى بىلەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى قايتىدىن يارە-

تىشتا، ئىشلەپچىقىرىش، ئىلىم ـ پەن ساھەلىرىدىكى بىلىملىرىنى كېڭەيتىشتە ۋە ئۇنى تېخنىكا مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مۇئەييەن بىر خىل يېزىققا تايىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، گەرچە كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى پۈتۈنلەي يېزىققىلا باغلىق بولمىسىمۇ، ئەمما، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا يېزىق ۋاستىسى بولمىسا زادىلا بولمايدۇ.

2. يېزىق ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇشىنىڭ زۆرۈر شەرتى ۋە روشەن بەلگىسىدۇر.

ئىنسانلار جەمئىيىتى نادانلىق دەۋرى، ۋەھشىيلىك دەۋرى ۋە مەدەنىيەت دەۋرى قاتارلىق تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. ئىنسانلار ئۆز تەرەققىياتىنىڭ نادانلىق، ۋەھشىيلىك دەۋرىدە نەچچە يۈز مىڭ يىل تۇردى. يېزىقنىڭ يارىتىلىشى بولسا، تېخى ئىنسانلار جەمئىيىتى سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىنكى بەش ـ ئالتە مىڭ يىل داۋامىدا كى بىر ئىش. ھالبۇكى، ئىنسانىيەتنىڭ (يېزىققا ئېرىشكەندىن كېيىنكى) مۇشۇ بىر قانچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى تەرەققىياتى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخىدىكى ئاشۇ نەچچە يۈز مىڭ يىللىق تەرەققىياتىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. يېزىقنىڭ يارىتىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچى رول ئوينىدى، دېيىلسە مۇتلەق مۇبالىغە بولمايدۇ. دېمەك، يېزىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ بىر خىل كۈچلۈك قورالىدۇر. ئىنسانىيەتنىڭ يېزىققا ئىگە بولغانلىقى ئۇلارغا غايەت زور بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كەلدى، دېيىشكە بولىدۇ.

3. يېزىق تىل ئۆگىنىشنىڭ ئۇنۇملۈك قورالىدۇر. ئۇ، مىللىي ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى، قېلىپلىشىشى ۋە تېز ئومۇملىشىشى ئۈچۈن مۇھىم ماددىي ئاساس يارىتىپ بەردى. يەنى، مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پەيدىنپەي شەكىللىنىشى، قېلىپلىشىشى، پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە ئومۇملىشىشى، ئورتاق تىل بىلەن دېئالېكت ۋە شىۋىلەر ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ پەيدىنپەي ئازىيىپ بېرىشى ھەم مىللىي ئورتاق تىلنىڭ تېخنىكا ساغلام راۋاجلىنىشىدا، يېزىق ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئويناپدۇ.

4. يېزىق — ئىنسانلارنىڭ بىلىم خەزىنىسىگە كىرىشنىڭ ئاچقۇچى، ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشنىڭ قورالى ۋە بىلىم سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئۇل تېشى ھەم ئاچقۇچىدۇر. كىشىلەر يېزىقتىن پايدىلىنىپ ئىلىم ـ پەن ئىگىلەپ، ئۆزىنىڭ مەنىۋىيىتىنى ئۈزلۈكسىز بېيىتىپ، ئۇنى تېخنىكا يۇكسەكلىكىكە كۆتۈرۈپ ۋە سىستېمىلاشتۇرغاندىلا، جەمئىيەت ئۈچۈن ئۇنۇملۈك تۆھپە قوشالايدۇ.

§ 3. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قوللانغان يېزىقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا، يۇكسەك يېزىق مەدەنىيىتىگە ئىگە خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك ھېسسىسىنى قوشۇپ كەلگەن. ئۇلار يەنە، يىپەك

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يولىنىڭ تۇغىنىغا جايلاشقانلىقىدەك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇپ، ئۇلارنى يۇغۇرۇپ، ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى يارىتقان. ئۇيغۇرلار ئۆز مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدا قوللانغان ھەر خىل يېزىقلار بۇيىنىڭ تېپىك مىسالى بولۇپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز مەدەنىيەت تەرەققىياتى تارىخىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدە خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەر خىل سىستېمىدىكى يېزىقلارنى قوللانغان.

1. سوغدى يېزىقى

سوغدى يېزىقىنى تۈركىي خەلقلەر مىلادى 3 ـ ئەسىر ئۆچۈرىسىدىن تاكى 7 ـ ئەسىرگىچە تەخمىنەن 500 يىلچە قوللانغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.①

سوغدى يېزىقى ئېلىپبە جەدۋىلى

قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى	مانى يېزىقى	سوغدى يېزىقى	ترانسكرىپسىيە	قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى	مانى يېزىقى	سوغدى ھەرپ	ترانسكرىپسىيە
ʾ	𐫀	𐫀	a	ʾ	𐫀	𐫀	a
b	𐫁	𐫁	b	b	𐫁	𐫁	b
g	𐫂	𐫂	g	g	𐫂	𐫂	g
d	𐫃	𐫃	d	d	𐫃	𐫃	d
h	𐫄	𐫄	e	h	𐫄	𐫄	e
w	𐫅	𐫅	w	w	𐫅	𐫅	w
z	𐫆	𐫆	z	z	𐫆	𐫆	z
x	𐫇	𐫇	x	x	𐫇	𐫇	x
y	𐫈	𐫈	y	y	𐫈	𐫈	y
k	𐫉	𐫉	k	k	𐫉	𐫉	k
l	𐫊	𐫊	l	l	𐫊	𐫊	l
m	𐫋	𐫋	m	m	𐫋	𐫋	m
n	𐫌	𐫌	n	n	𐫌	𐫌	n
s	𐫍	𐫍	s	s	𐫍	𐫍	s
ʿ	𐫎	𐫎	o	ʿ	𐫎	𐫎	o
p	𐫏	𐫏	p	p	𐫏	𐫏	p
ṣ	𐫐	𐫐	c	ṣ	𐫐	𐫐	c
q	𐫑	𐫑	q	q	𐫑	𐫑	q
r	𐫒	𐫒	r	r	𐫒	𐫒	r
š	𐫓	𐫓	š	š	𐫓	𐫓	š
t	𐫔	𐫔	t	t	𐫔	𐫔	t
ʾ	𐫕	𐫕	ə	ʾ	𐫕	𐫕	ə
ʾ	𐫖	𐫖	ə	ʾ	𐫖	𐫖	ə
ʾ	𐫗	𐫗	ə	ʾ	𐫗	𐫗	ə
ʾ	𐫘	𐫘	ə	ʾ	𐫘	𐫘	ə
ʾ	𐫙	𐫙	ə	ʾ	𐫙	𐫙	ə

① سوغدى — سوغدىيانلار (سوغداقلار) مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە پەرغانە ۋادىسىدا، ئېنىقراق قى بالا سۇغۇن ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان بىر قەۋم بولۇپ، كېيىنچە تۈركلىشىپ كەتكەن. ئەينى دەۋردە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خېلى يۇكسەلگەن بولۇپ، 3 ـ ئەسىردە ئۆز ئالدىغا سوغدى يېزىقىنى ئىجاد قىلغان.

2. ئۇرقۇن - يېنىسای (ئانا سای) يېزىقى

بۇ يېزىقتا يېزىلغان زور ھەجىمدىكى تارىخىي يادىكارلىقلار، مەڭگۈتاش ئابىدىلەر موڭغۇلىيەدىكى ئۇرقۇن دەريا ساھىلى - يېنىسای (ئاناسای) ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقى سەۋەبلىك، بۇ يېزىق ئۇرقۇن - يېنىسای يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بۇ يېزىق يەنە ئىسكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىن تېپىلغان، قەدىمكى گېرمانلار (تىئوتۇن قەبىلىسى) قوللانغان رونىك يېزىقىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ راق كېتىدىغانلىقى سەۋەبلىك يېزىقشۇناسلار تەرىپىدىن تۈرك - رونىك يېزىقى (رۇنكچە تۈرك يېزىقى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بۇ يېزىقتا 36 دىن 40 قىچە ھەرپ - بەلگىلەر بولۇپ، ئېلىپبەلىك يېزىق بىلەن بوغۇملۇق يېزىقنىڭ ئارىلاشمىسىدۇر. بۇ يېزىق مىلادى 6 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە كۆك تۈرك خانلىقى (552 - 744) دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى بىر مەزگىلگىچە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان.

ئۇرقۇن - يېنىسای (تۈرك - رونىك) يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

№	ھەرپ شەكلى	ھەرپ ئىپادە قىلىدىغان تاۋۇش	№	ھەرپ شەكلى	ھەرپ ئىپادە قىلىدىغان تاۋۇش
1	ᚴ ᚵ ᚷ	ئا/ئى (i)	21	ᛋ ᛋ ᛋ	ن (يۇمشاق)
2	ᚨ ᚨ ᚨ	ئە/ئى (i)	22	ᚺ ᚺ ᚺ	ر (قاتتىق)
3	ᚢ ᚣ	ئو/ئۇ	23	ᛘ	ر (يۇمشاق)
4	ᚹ ᚹ ᚹ	ئۆ/ئۈ	24	ᛚ ᛚ	ل (قاتتىق)
5	ᚴ ᚴ	ق(قاتتىق)	25	ᛉ	ل (يۇمشاق)
6	ᛩ ᛩ	ق(ئە بىلەن كېلىدۇ)	26	ᛊ	س (قاتتىق)
7	ᛏ ᛏ	ق(ئو، ئۇ بىلەن كېلىدۇ)	27	ᛁ	س (يۇمشاق)
8	ᚲ ᚲ ᚲ	ك (يۇمشاق)	28	ᛒ	(دىماغ تاۋۇشى)
9	ᚱ ᛒᛒ	ك(ئۆ، ئۈ بىلەن كېلىدۇ)	29	ᛅ	پ
10	ᚸ ᚸ ᚸ ᚸ	غ (قاتتىق)	30	ᛃ ᛇ ᛃ	ك
11	ᚷ ᚸ	گ (يۇمشاق)	31	ᛯ ᛯ	ۋ
12	ᛏ ᛏ ᛏ ᛏ	ت (قاتتىق)	32	ᛦ ᛦ ᛦ	چ
13	ᚻ ᚻ ᚻ	ت (يۇمشاق)	33	ᛣ	ئىچ
14	ᛑ ᛑ ᛑ	د (قاتتىق)	34	ᛣ ᛣ ᛣ ᛣ	ش
15	ᚷ ᚷ	د (يۇمشاق)	35	ᛋ ᛋ ᛋ ᛋ	ز
16	ᛒ ᛒ ᛒ	ب (قاتتىق)	36	ᛗ	لت
17	ᛟ ᛟ ᛟ	ب (يۇمشاق)	37	ᛜ ᛜ ᛜ ᛜ	نت
18	ᚹ ᚩ ᚩ	ي (قاتتىق)	38	ᛇ	نەت
19	ᛇ ᚹ	ي (يۇمشاق)	39	ᛞ	رت
20	ᚸ	ن (قاتتىق)	40	᛬	ئايرىش بەلگىسى

3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

بۇ يېزىق ئاۋۇستا يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان كونا سوغدى يېزىقىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا 5 ـ ئەسىردىن 11 ـ ئەسىرگىچە، تۇرپان ۋە قۇمۇلدا 15 ـ ئەسىرگىچە، خۇراسان ۋە ئالتۇن ئوردىدا 16 ـ ئەسىرگىچە، گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردا 17 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان بولۇپ، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن خېلىلا ئىلغار يېزىق ئىدى. «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» قاتارلىق مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەر دەسلەپ مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان. ئۇنى 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار، 17 ـ ئەسىردە موڭغۇللار ئارقىلىق مانجۇلار قوبۇل قىلغان. بۈگۈنكى موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقلىرى مانا شۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆزگەرتىپ قىلىپ يارىتىلغان يېزىقلاردۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەرپ تەرتىپى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە، قۇر تەرتىپى سولدىن ئوڭغا قارىتا يېزىلىدىغان ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ھەر بىر ھەرپنىڭ باش، ئوتتۇرا ۋە ئاياغ شەكلىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكلى بار. بۇ يېزىقتا جەمئىي 23 ھەرپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت ھەرپ سوزۇق فونېمنى، قالغانلىرى ئۈزۈك فونېمنى ئىپادىلەيدۇ. ئەينى دەۋردە بۇخىل يېزىقتا يېزىلغان ۋە توخرى، سانسكرىت، ساك، خەنزۇ، تۇبۇت يېزىقلىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇددىزم ئەسەرلىرى كۆپ ئىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

№	ھەرپ شەكىللىرى			تىلدا تىلىنىش ئۇزۇن	№	ھەرپ شەكىللىرى			تىلدا تىلىنىش ئۇزۇن
	باش	ئوتتۇرا	ئاياغ			باش	ئوتتۇرا	ئاياغ	
1				ئا	13				د
2				ئە	14				ي/ج
3				ئى/ئا	15				ز
4				ئو/ئۇ	16				ي
5				ئۆ/ئۈ	17				ل
6				ب/پ	18				م
7				ۋ	19				ن
8				غ	20				ر
9				ق	21				س
10				خ	22				ش
11				ك/ك	23				چ
12				ت/د					ش

4. ئەرەب يېزىقى

قاراخانىلار سۇلالىسى خاقانىيە دەۋرىگە كەلگەندە، يەنى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار قەشقەر ئەتراپىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇرىيە ئەرەبلىرى ئارقىلىق تەدرىجىي يوسۇندا ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەدرىجىي يوسۇندا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئەرەب يېزىقى پۈتۈن شىنجاڭ رايونى ھەمدە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىدى. بۇ يېزىق دەسلىپىدە ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈ-

زۇلمەيلا ئەينەن قوللىنىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» دەك جاھانغا مەشھۇر يازما يادىكارلىقلىرىمىز مۇشۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن ياكى كۆچۈرۈلگەن.

بۇ يېزىقنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، بۇ يېزىق 28 ھەرپ ۋە 11 شەرتلىك بەلگىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇزۇك فونېمىلارنى ئاساس قىلىدۇ.

ئەرەپ ئېلىپبەسىدە سوزۇق فونېما يوق دېيەرلىك، بۇ 11 شەرتلىك بەلگە: زەبەر[ﹷ]، زىر[ﹻ]، پەش[ﹹ]، ھەمزە[ﺀ]، ساكىن[ﹾ]، تەشدىت[ﹼ]، دۇزەبەر[ﹰ]، دوزىر[ﹱ]، دۇپەش[ﹴ]، مەد[ﺁ]، قايىم ئەلف[ﺍ]لەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئۇزۇك فونېمىلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەرگە قوشۇپ يېزىلىپ، سۆزلەرنىڭ قانداق ئوقۇلۇشىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەرەب يېزىقى قوللىنىلىپ خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرمۇ شۇ ھەرپ ۋە شۇ شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن يېزىلىپ كەلدى. ئەرەب يېزىقىنىڭ ھەر بىر ھەرپى باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ۋە يالغۇز ھەرپ دېگەندەك بىر قانچە شەكىلگە ئىگە. خەلقىمىز بۇ يېزىقنى قوللانغان مەزگىللەردە ۋاقىت ئىچىدە ئۆنى تىلىمىزغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن بىر مۇنچە ئۆزگەرتىشلەرنى ئېلىپ باردى.

ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

№	ھەرپ نامى	يالغۇز شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	باش شەكلى	ئايرىم شەكلى	№	ھەرپ نامى	يالغۇز شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	باش شەكلى	ئايرىم شەكلى
1	ئەلىف	ا		ا	ا	16	ئىنقى	ھ	ھ	ھ	ھ
2	بە	ب	بـ	بـ	ب	17	ئىزغى	ھ	ھ	ھ	ھ
3	تە	ت/ ۇ	تـ	تـ	ت	18	ئەين	ع	ـع	ع	ع
4	سە	ح	ـح	ح	ح	19	غەين	غ	ـغ	غ	غ
5	جىم	ج	ـج	جـ	ج	20	فە	ف	ـف	ف	ف
6	ھە	ح	ـح	حـ	ح	21	قاپ	ق	ـق	ق	ق
7	خە	خ	ـخ	خـ	خ	22	كاپ	ك	ـك	ك	ك
8	دال	د		د	د	23	لام	ل	ـل	ل	ل
9	زال	ز		ز	ز	24	مىم	م	ـم	م	م
10	رە	ر		ر	ر	25	نۇن	ن	ـن	ن	ن
11	زە	ز		ز	ز	26	ۋاۋ	و		و	و
12	سىن	س	ـس	سـ	س	27	ھاۋ	ھ/ە	ھ	ھ	ھ/ە
13	شىن	ش	ـش	شـ	ش	28	يا	ى	ـى	يـ	ى
14	سات	ع	ـع	ع	ع	29	ئا	ئا			ئا
15	زات	ع	ـع	ع	ع	30	ھەمزە	ئ	ـئ	ئـ	

5. چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر يېزىقى

قوبۇل قىلىنغان ئەرەب يېزىقى ئەينى دەۋىردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيتتى. شۇڭا 14 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ

شۇ دەۋرنىڭ ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرى، ئەدىبلىرى تەرىپىدىن بۇ يېزىق ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بىر قەدەر توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، يېزىشقا ئەپلىك ھالەتكە كەلتۈرۈلدى. ئەينى ۋاقىتتا دىن ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىگە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆزلەر كىرىپ ئۆزلەشكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا بۇنداق پارس تىلى سۆزلىرىنى توغرا خاتىرىلەش ئۈچۈن پارس ئېلىپبەسىدىن ئەرەپ ئېلىپبەسىدە بولمىغان «پ، چ، گ، ت» قاتارلىق ھەرپلەر ئۇيغۇر ئېلىپبەسىگە قوبۇل قىلىنىدى. دەل بۇ دەۋر چاغاتاي دەۋرى دەپ ئاتالغىنى ئۈچۈن، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئىسلاھ قىلىنغان بۇ يېزىقىمىز «چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىپ، تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە ئىزچىل قوللىنىلدى. بۇ يېزىق بىلەن چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىدا يېڭى بىر گۈللىنىش دەۋرى يارىتىلىپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى يۈكسەك نامايانده بولۇپ قالدى.

6. لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى

لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى خەنزۇ تىلىنىڭ پىنيىن ھەرپى لايىھىسىگە ئاساسەن، قىسمەن تۇلۇقلاش ئىشارىلىق قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، 1959 ـ يىلدىن 1964 ـ يىلغىچە تۆت يىل سىناق تەرىقىسىدە قوللىنىلدى. 1965 ـ يىلدىن 1982 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە رەسمىي يوسۇندا 17 يىل قوللىنىلدى. ئۇنىڭدا 37 ھەرپ بولۇپ، ھەرپلەر چوڭ، كىچىك، باسما، يازما قاتارلىق تۆت خىل شەكىلگە ئىگە ئىدى. سولدىن ئوڭغا يېزىلاتتى. بۇ يېزىق پەۋقۇلئاددە بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كېلىپ، ئەينى شارائىتتا كەڭ ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، يەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆتۈپ كېتىشى بىلەن 1982 ـ يىلى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

Aa ئا Aa	Oo ئو Oo	Əə ئە Əə
Bb ب Bb	Pp پ Pp	Öö ئۆ Öö
Cc تسى Cc	Qq چ Qq	Üü ئۈ Üü
Dd د Dd	Rr ر Rr	Zz ز Zz
Ee ئې Ee	Ss س Ss	
Ff ف Ff	Tt ت Tt	NG ng ڭ
Gg گ Gg	Uu ئۇ Uu	ZH Zh zh ژ
Hh خ Hh	Vv ۋ Vv	CH Ch ch چ
Ii ئى Ii	Ww ۋۇ Ww	SH Sh sh ش
Jj ج Jj	Xx ش Xx	
Kk ك Kk	Yy ي Yy	
Ll ل Ll	Zz ز Zz	
Mm م Mm	Qq غ Qq	
Nn ن Nn	Hh ھ Hh	

7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى

1930 ـ يىللاردىن كېيىن شىنجاڭدا زامانىۋى مەتبەئە بار بولا كېلىپ، چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قەدەممۇقەدەم ئۇيغۇنلاشتۇرۇلدى. 1951 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى ئېلىپبەسى ۋە ئىملا قائىدىسى تۈزۈلۈپ، يولغا قويۇلدى. ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل فونېما سۈپىتىدە قوللىنىلمايدىغان، پەقەت ئەينى ۋاقىتدا ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى خاتىرلەشتىلا قوللىنىلىدىغان «ث، ذ، ح، ع، ص، ض، ط، ظ» قاتارلىق سەككىز ھەرپ چىقىرىپ تاشلاندى. ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە كەم بولسا بولمايدىغان «ئا، ئە، ئې، ئى، ئو (ئۆ)، ئۇ (ئۈ) دىن ئىبارەت ئالتە ھەرپ قوشۇلدى. 1983 ـ يىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تىل خادىملىرىنىڭ كەڭ كۆشاده مۇزاكىرە قىلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسىنى تۈزۈپ چىقىپ، بىر فونېما ئۈچۈن بىر ھەرپ بولۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، «ئۆ، ئۈ» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ، ئېلىپبە تەرتىپى يېڭىدىن بېكىتىلدى. ھەرپلەرنىڭ نامى، شەكلى مۇقىملاشتۇرۇلدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

1. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن تۈزۈلدى.

2. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى 32 ھەرپتىن تەركىپ تاپتى. بۇ ھەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى ۋە تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى
1	ئا، ا			ـا، ـئا	ئا
2	ئە، ە			ـە، ـئە	ئە
3	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
4	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
9	د			ـد	دې
10	ر			ـر	رې
11	ز			ـز	زې
12	ژ			ـژ	ژې
13	س	سـ	ـسـ	ـس	سې
14	ش	شـ	ـشـ	ـش	شې

ئۇيغۇرچە كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى
15	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غې
16	ف	فـ	ـفـ	ـف	فې
17	ق	قـ	ـقـ	ـق	قې
18	ك	كـ	ـكـ	ـك	كې
19	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گې
20	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭې
21	ل	لـ	ـلـ	ـل	لې
22	م	مـ	ـمـ	ـم	مې
23	ن	نـ	ـنـ	ـن	نې
24	ھ	ھـ	ـھـ		ھې
25	ئو، و			ـو، ـئو	ئو(o)
26	ئۇ، ۇ			ـۇ ـئۇ	ئۇ(u)
27	ئۆ، ۆ			ـۆ، ـئۆ	ئۆ(θ)
28	ئۈ، ۈ			ـۈ، ـئۈ	ئۈ(u)
29	ۋ			ـۋ	ۋې
30	ئې، ې	ئېـ، ېـ	ـېـ، ـئېـ	ـې، ـئې	ئې
31	ئى، ى	ئىـ، ىـ	ـىـ، ـئىـ	ـى، ـئى	ئى
32	ي	يـ	ـيـ	ـي	يې

ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىدا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن يېزىقلاردىن باشقا، يەنە گوخشاش بولمىغان دائىرىدە قۇجۇ يېزىقى، كاروشتى يېزىقى، قاراخانىيلار يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، مانى يېزىقى؛ بىراھمى يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، توخرى يېزىقى، ساك يېزىقى ۋە تۇبۇت يېزىقى قاتارلىق 25 خىلچە يېزىق قوللانغان.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ھەرپ دېگەن نېمە؟ ئېلىپبە دېگەنچۇ؟
2. يېزىق دېگەن نېمە؟ يېزىق بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟
3. يېزىقنىڭ رولىنى قايسى جەھەتتىن چۈشىنىش مۇمكىن؟
4. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا قوللانغان يېزىقلىرى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

2 - باب. ئىملا قائىدىسى

§1. ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنى تۈزۈش پرىنسىپلىرى

ئىملا قائىدىسى — توغرا يېزىش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر.

مۇئەييەن تىلنىڭ يېزىق سىستېمىسىدا شۇ كونكرېت تىلنى خاتىرلەش ئۈچۈن بىر تۈتاش تۈزۈپ چىقىلغان، ئۇنى قوللانغۇچىلار بىرەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئۇسۇل ۋە قائىدىلەر ئىملا قائىدىسى (ئورفوگرافىيە) دېيىلىدۇ.

تاۋۇشلۇق تىلنى يېزىق ئارقىلىق توغرا خاتىرلەشكە، يېزىقنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغان ئالاقە قورالىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىر تۈتاش تۈزۈپ چىقىلغان بەلگىلىك ئۇسۇل ۋە قائىدىلەرگە (ئىملا قائىدىسىگە) ئەمەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) ئۇ، سۆزلەرنىڭ فونېما سىستېمىسىنى يېزىقتا توغرا ئىپادىلەش قائىدىلىرى، يەنى ھەرپ شەكىللىرى ۋە يېزىش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىتىدۇ.

2) ئۇ، سۆز ۋە ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك تەركىبى بولغان تۈپ سۆز، ياسالما سۆز ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل مورفېمىلىرى، يەنى سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ تۈپ سۆزلەرگە ئۇلىنىش - يېزىلىش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىتىدۇ.

3) ئۇ، سۆزلەرنى قوشۇپ يېزىش، بىرىكتۈرۈپ يېزىش ۋە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ۋە قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

4) ئۇ، بوغۇم ۋە بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

5) ئۇ، تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

بىر مىللىي تىلنىڭ ئىملا قائىدىسىنىڭ ئىلمىي، مۇكەممەل بولۇش دەرىجىسى ۋە شۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئەمەل قىلىش دەرىجىسى شۇ مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. ھەر قانداق بىر خىل يېزىقنىڭ ئىملا قائىدىسى شۇ خىل يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئېنىق بېكىتىلگەن مۇئەييەن پرىنسىپنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقىشتا بىر قانچە تۈرلۈك پرىنسىپلار، يەنى فونېتىكىلىق پرىنسىپ، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ، تارىخىي پرىنسىپ ۋە ئايرىش پرىنسىپى قاتارلىق پرىنسىپلار ئۆلچەم قىلىنغان. تۆۋەندە بۇ پرىنسىپلار ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. فونېتىكىلىق پرىنسىپ

ئەدەبىي جانلىق تىلدىكى سۆزلەر قانداق فونېما ۋە مورفېمىلاردىن تەركىب تاپقان بولسا،

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يېزىقتا (ئىملادا) ئۈنى ئەينەن خاتىرلەش پرىنسىپى فونېتىكىلىق پرىنسىپ دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

مەكتەپ - مەكتەپكە، كىتاپ - كىتاپقا، كىتاۋى، خەلق - خەلقە، ياز - يېزىۋال، گۈل - گۈللۈك، كۈچ - كۈچەيتىش، كەت - كەتكۈز، باغ - باققا، تەگ - تەككەن، قەشقەر - قەشقەرگە، ئىقتىسات - ئىقتىسادىي، ئىنقىلاپ - ئىنقىلابى، ئىجات - ئىجادى.

2. مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ

سۆز تەركىبىدىكى فونېما ۋە مورفېمىلارنىڭ جانلىق تىلدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىنى ئاساس قىلىپ، سۆزنىڭ يىلتىزىنى ئۆزگەرتمەستىن يېزىش پرىنسىپى مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر قىسىم سۆزلەر مەسىلەن: «خەلق، شەرق، غەرب»... قاتارلىق سۆزلەر يۇقىرىقى مورفولوگىيىلىك شەكىلدە ئەسلى بىر بوغۇملۇق سۆزلەر بولسىمۇ، لېكىن، بەزى كىشىلەر-نىڭ نۇتقىدا، «خەلىق، شەرىق، غەرىب»... دەپ ئىككى بوغۇملۇق قىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. غان ئەھۋاللار مەۋجۇت، ئەمما، ئىملا قائىدىسىدە بىر بوغۇملۇق قىلىپ خاتىرلەش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مورفولوگىيىلىك پرىنسىپتا تۆۋەندىكىدەك نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك.

1) سۆزلەر ئەدەبىي جانلىق تىلدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ئىملادا بىر خىل شەكىلدە يېزىلىشى كېرەك.

جانلىق تىلدا	يېزىق تىلدا
كۈچ	كۈچ
جۇپ	جۇپ
گۈل	گۈل
گۈرۈش	گۈرۈچ
گوش	گۆش
قولام	قولۇم
ژىپ	يىپ
ھاندۇگا	ئەندۇزا
جۇگا	جۇزا
ئىقتىسات	ئىقتىساد
كىتاب	كىتاب

2) جانلىق تىلدا چۈشۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بەزى فونېمىلارنى ئىملادا چۈشۈرۈپ قويماي (ئەينەن) يېزىش كېرەك.

جانلىق تىلدا	يېزىق تىلدا
بالىلا	بالىلار
دوس	دوست

بادىم	باردىم
راس	راست
ئېپكەلدى	ئېلىپ كەلدى
ئەچىقىپ كەتتى	ئېلىپ چىقىپ كەتتى

3) ئىگىلىك كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە يۆنىلىش كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ جانلىق تىلدا ھەر خىل ۋارىيانتلىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىملادا ئەينەن خاتىرىلەش كېرەك.

جانلىق تىلدا	يېزىق تىلدا
ئۇنۇڭ	ئۇنىڭ
غۇلجۇدۇن	غۇلجىدىن
قەشقەغە	قەشقەرگە
ئاتۇشتۇن	ئاتۇشتىن

4) مەقسەت رەۋىشلىرىنىڭ «غىلى، قىلى، گىلى، كىلى» مورفېمىلىرىنىڭ جانلىق تىلدا «غولى، قولى، گولى، كولى» ۋارىيانتلىرى بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسىدە ئېتىراپ قىلىنغان شەكىللىرىلا يېزىلىدۇ.

جانلىق تىلدا	يېزىق تىلدا
ئوقۇغۇلى	ئوقۇغىلى
تويۇنغۇلى	تويۇنغىلى
تۇنقۇلى	تۇنقىلى
چۆمۈلگۇلى	چۆمۈلگىلى
چۇشكۇلى	چۇشكىلى

3. تارىخىي پرىنسىپ

تىلنىڭ ئۇزاق دەۋرلىك تەرەققىياتى جەريانىدا، سۆزلەرنىڭ مەلۇم بىر شەكىلدە قېلىپلىشىپ قېلىشى ۋە شۇنداق يېزىلىشى تارىخىي پرىنسىپ دېيىلىدۇ. بۇ پرىنسىپ بويىچە، بەزى سۆزلەرنىڭ دەسلەپكى شەكلى يەنى ئەسلىي فونېتىكىلىق تەركىبى ساقلانماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن:

(باغاق (بار + غاق)، ئەسۋاب (ئەسباب)، بۆك (بۆرك)، پايپاق (پاي + قاپ)، قوشنا (قونشى)، يامغۇر (ياغمۇر)، ئورنا (ئورۇن + ئا)، چاچ (ساچ).

4. ئايرىش پرىنسىپى (ئېتىمولوگىيىلىك پرىنسىپ)

تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ئايرىم سۆزلەرنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ، ئەسلىدىكى بىر سۆز ئۆز تەركىبىدىكى ئايرىم فونېمىلارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، كېيىنكى دەۋرلەردە ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان بىر نەچچە سۆز بولۇپ، پارچىلىنىپ كېتىشى مۇمكىن. تىل ئەمەلىيىتىدە، مەنە جەھەتتىن بۆلۈنگەن مۇنداق سۆزلەرنى ئايرىش، پەرقلەندۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

دېمەك، مەنە جەھەتتىن ئايرىلغان (بۆلۈنگەن) سۆزلەرنىڭ يېزىقتىكى شەكلىنى پەرقلەن-

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دۇرۇپ يېزىش ئايرىش (ئېتىمولوگىيىلىك) پرىنسىپى دېيىلىدۇ. ئالايلۇق، بەزى سۆزلەر كېلىپ چىقىش مەنبەسى، يەنى ئېتىمولوگىيىسى جەھەتتىن ئەسلىدە بىر سۆز بولسىمۇ، تىلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى نەتىجىسىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، شەكىل جەھەتتىن ئىككى سۆزلۈك تۇس ئېلىپلا قالماي، بەلكى، مەنە جەھەتتىنمۇ بىر - بىرىدىن يىراقلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

1) ئەتىۋار — ئەتىۋار بالا، ئەتىۋارلىماق.
ئېتىبار — ئېتىبار بەرمەك، ئېتىبارغا ئالماق، ئېتىبار (ئىسىم)
2) پەردە — سەھنە پەردىسى، دېرىزە پەردىسى،
پەدە — دۇتارنىڭ پەدىسى
3) قارار — قارار قىلماق، قارار چىقارماق.
قەرەل — قەرەللىك ئامانەت، ئۆز قەرەلىدە كەلمەك.
4) ئىشارەت — ئىما - ئىشارەت، ئىشارەتلىمەك
شەرەت شەرەتلىمەك
5) ئوچۇق - ھاۋا ئوچۇق، ئوچۇق كۆڭۈل
ئېچىق - ئېرىقنىڭ ئېچىقى

يېڭى تۈزۈلگەن ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى — مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بولۇپ، تۈپ سۆزلەر، مورفېما قوشۇلۇپ ياسالغان ياسالما سۆزلەر، جۈپ سۆزلەر، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي ناملىرىنى خاتىرلەشتە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان، ئايرىمچە هاللاردا، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بەك تەكىتلەنسە، جانلىق تىلدىن يىراقلىشىپ كېتىدىغانلىقى ۋە ئۇزاق قوللىنىش جەريانىدا مۇقىملىشىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن (مەسىلەن: ئابدۇلھەمىد = ئابلىمىت، بىبىسارە = بوۋىسارە، يېڭىھىسار = يېڭىسار)، ئايرىم سۆزلەردە بولسا، مۇۋاپىق دەرىجىدە ئەنئەنىۋى (تارىخىي) پرىنسىپ، فونېتىكىلىق پرىنسىپ ۋە ئايرىش پرىنسىپىغىمۇ تەڭ ئېتىبار بېرىلگەن.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسى مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان، فونېتىكىلىق، تارىخىي ۋە ئايرىش پرىنسىپلىرىغىمۇ تەڭ ئېتىبار بېرىلگەن، بۇ تۆت پرىنسىپ ئۆزئارا ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلگەن بىر ئىلمىي ئىملا قائىدىسىدۇر.

بۇ قېتىمقى يېڭى تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسىدە: تۈپ سۆزلەر، مورفېمىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر ۋە جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى ھەل قىلىشتا مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسىنى ھەل قىلىشتا فونېتىكىلىق پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ئىككى خىل ئۇسۇلدا ھەل قىلىنغان، يەنى جانلىق تىلىمىزغا بۇرۇن كىرىپ ئۆزلەشكەنلىرىنى شۇ ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىش، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي ناملىرىنى يېزىقىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئاساسەن

مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىش بەلگىلەنگەن.

2 § . بوغۇم

1. بوغۇم ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

سۆزلەر مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىن يىلتىز - تومۇر (ئۆزەك) ۋە مورفېمىلارغا، فونېتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن بولسا، بوغۇملارغا بۆلۈنىدۇ. دېمەك، بوغۇم — سۆزنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن بۆلۈنۈشىدۇر. بىز سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغان چېغىمىزدا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ بەزىدە كۆچلۈك، بەزىدە ئاجىز چىقىشى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشى نەتىجىسىدە، تاۋۇشلار كالتە - كالتە، بۆلۈنۈپ - بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

دېمەك، بىر ياكى بىر نەچچە فونېمىنىڭ تەبىئىي ھالدا بۆلۈنۈپ تەلەپپۇز قىلىنىشى بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆي؛ ئا - دەم؛ ۋە - دە؛ ئىنى - قە - لاب؛ ئا - لا - ھە - دە؛ ئو - قۇ - غۇ - چى - لار.

بوغۇم ئادەتتە بىر ۋە بىر قانچە فونېمىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇ بىر قانچە فونېما ئىچىدە، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ جىددىيلىشىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان فونېما بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈيغۇر تىلىدىكى سوزۇق فونېملار بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى فونېما ھېسابلىنىدۇ. بوغۇم ھاسىل قىلغۇچى فونېمىغا يانداش كېلىدىغان فونېملار بوغۇم ھاسىل قىلمايدىغان فونېملار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈيغۇر تىلىدىكى ئۆزۈك فونېملار بوغۇم ھاسىل قىلمايدىغان فونېملار ھېسابلىنىدۇ. ئۈيغۇر تىلىدا سوزۇق فونېمىسىز بوغۇم ھاسىل بولمايدۇ. بىر سۆزدە ياكى بىر مورفېمدا قانچە سوزۇق فونېما بولسا، (خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن قوشما يۇنمۇلاردىن تۈزۈلگەن سۆزلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ئۇنىڭدا شۇنچە بوغۇم بولىدۇ. (يۇقىرىدىكى مىسالغا ئوخشاش).

ئۈيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر بوغۇم سانى جەھەتتىن بىر خىل ئەمەس، مەسىلەن، بەزى سۆزلەر بىر بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ: سۇ، يەر، قوي، كۆل، ياش قاتارلىقلار؛ بەزى سۆزلەر كۆپ بوغۇملۇق بولىدۇ: يول - داش، ئىشلەپ - چە - قە - رش، ئو - قۇ - قۇ - چى، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئادەتتە، سۆزنىڭ مۇنداق فونېتىكىلىق بۆلەكلەرگە (بوغۇملارغا) بۆلۈنۈشى بىلەن مورفولوگىيىلىك بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈشى دائىم ئوخشاش بولىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن:

مورفولوگىيىلىك بۆلۈنۈش: كۆز - مىز، ياز - ا - دۇ (يازىدۇ)، كۆي - دۇر - ۋل - دى؛

فونېتىكىلىق بۆلۈنۈش: كۆ - ز - مىز، يا - ز - دۇ، كۆي - دۇ - رۇل - دى

سۆزلەرنىڭ يېلتىزىغا ياكى سۆز ئۆزىكىگە ھەر خىل سۆز تۇرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى مورفېملارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن بوغۇملارنىڭ تۈزۈلۈشىدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۈيغۇر تىلىدىكى تار (يېپىق) سوزۇق فونېملارنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ

قېلىشى پەقەت سۆزدىكى بوغۇملارنىڭ ئىلگىرىكى سانىنى كېمەيتىپلا قالماي، بەلكى بوغۇم قۇرۇلۇشىنىڭ بۇزۇلۇشىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نەتىجىدە، بوغۇم تۈزۈلۈشى ئىلگىرىكىدىن تامامەن باشقىچە شەكىلگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇن = بۇ - رۇن، بۇر - ۇن - غا؛ كۆكۈل = كۆ - كۈل، كۆڭ - ۈل - دە، كۆ - كۈل - دە.

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ۇ» سوزۇق فونېمىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ئەسلى بىر بوغۇم تەركىبىدە كېلىدىغان «ر» ۋە «ن» ئۈزۈك فونېمىلىرى ئىككى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ كېتىدۇ. ئىككىنچى مىسالنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ۇ» فونېمىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە، ئەسلى بىر بوغۇم تەركىبىدە كېلىدىغان «ك» ۋە «ل» ئۈزۈك فونېمىسىمۇ ئىككى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ قالىدۇ.

2. سۆزلەرنى بوغۇمغا ئايرىش ئۇسۇلى

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە بوغۇملارغا ئايرىلىدىغان سوزۇق ۋە ئۈزۈك فونېمىلار ھەر دائىم بىر خىل تەرتىپ بويىچە كېلىۋەرمەيدۇ. تىلىمىزدىكى نەچچە مىڭلىغان سۆزلەرنىڭ بوغۇم قۇرۇلۇشىنى تەھلىل قىلىپ ۋە يىغىنچاقلاپ، تۆرگە ئايرىساق، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بوغۇم چېگرالىسىنى ئايرىش تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ.

1) بىر سۆز تەركىبىدىكى ئىككى سوزۇق فونېما ئوتتۇرىسىدا بىر ئۈزۈك فونېما كەلسە، بۇ ئۈزۈك فونېما ھەر دائىم كېيىنكى سوزۇق فونېمىغا قوشۇلۇپ بىر بوغۇم تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە= ئە - تە؛ ئالا = ئا - لا؛ ئورا = ئو - را؛ ئانا = ئا - نا...

2) بىر سۆز تەركىبىدىكى ئىككى سوزۇق فونېما ئوتتۇرىسىدا ئىككى ئۈزۈك فونېما كەلسە، بۇئىككى ئۈزۈك فونېمىنىڭ ئوتتۇرىسى بوغۇم چېگرالىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا = ئال - غا؛ پاختا = پاخ - تا؛ ئوتلاق = ئوت - لاق؛ ئوتقاش = ئوت - قاش؛ ئەلگەك = ئەل - گەك.

3) بىر سۆز تەركىبىدىكى ئىككى سوزۇق فونېما ئوتتۇرىسىدا ئۈچ ئۈزۈك فونېما كەلسە، ئالدىنقى ئىككى ئۈزۈك فونېما بىرىنچى بوغۇمغا، كېيىنكى بىر ئۈزۈك فونېما ئىككىنچى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

دەرسلىك = دەرس - لىك؛ تۇرتكىلىك = تۇرت - كە؛ دوستلۇق = دوست - لۇق...

بۇ يەردە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم ئاتالغۇلارنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈش شەكلى ئۆزگىچە بولغاچقا، ئۇلارنى بوغۇمغا ئايرىش ئۇسۇلى يۇقىرىقى قائىدىلەرگە ېقىنمايدۇ:

(1) ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەردە ئىككى ئۈزۈك فونېما بىر بوغۇمنىڭ بېشىدا قاتار كەلمەيدۇ. لېكىن، ياۋروپا تىللىرىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر قىسىم سۆزلەردە ئىككى ئۈزۈك فونېما بوغۇم بېشىدا يانمۇيان كېلىدۇ. مەسىلەن:

گراماتىكا = گرا - ما - تى - كا، پلاستىنكا = پلاس - تى - كا،

(2) ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئوتتۇرىسىدا ياكى سۆز ئاخىرىسىدا ئىككى سوزۇق فونېما

قاتار كېلىدىغان ئەھۋال يوق. لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىككى سوزۇق فونېما سۆز ئوتتۇرىسىدا قاتار كەلسە، ئىككى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

مائارىپ = ما - ئا - رىپ؛ پائالىيەت = پا - ئا - لى - يەت؛ سائەت = سا - ئەت؛ ماڭاش = ما - ئاش

(3) ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە (كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر ناملىرىدا) سۆز ئوتتۇرىسى ۋە سۆز ئاخىرىدا ئىككى سوزۇق فونېما (قوشما يۇنمۇ) بىر بوغۇم بولۇپ كېلىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى. بۇ خىل سۆزلەردە سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىسىدا كېلىدىغان قوشما يۇنمۇلار (قوشما سوزۇق فونېمىلار) بىر بوغۇم تەركىبىدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

خۇاڭخې = خۇاڭ- خې؛ شۆيۈەن = شۆ - يۈەن؛ جۇڭخۇا = جۇڭ - خۇا؛ گۇاڭجۇ = گۇاڭ - جۇ؛ خۇەيخې = خۇەيى- خې

3. بوغۇم شەكىللىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم تۈزۈلۈشى ئاساسەن، تۆۋەندىكى 11 خىلغا بۆلۈنىدۇ (بىز «A»نى سوزۇق فونېمىغا، «B» نى ئۈزۈك فونېمىغا ۋەكىل قىلىپ ئالساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم شەكىللىرىنى تۆۋەندىكى فورما بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ).

1) A دىن تۈزۈلگەن بوغۇملار: بۇنداق بوغۇملار ئاساسەن سۆزلەرنىڭ دەسلەپكى بوغۇمى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئا - دەم، ئە - تە، ئو - رۇن، ئۇ - زۇم، ئې - رىق، ئۆ - دەك...

2) AB -: بىر ئۈزۈك، بىر سوزۇق فونېمىدىن تۈزۈلگەن بوغۇملار:

يا - لا، قۇ - تا، ۋە - دە

3) BA -: بىر سوزۇق، بىر ئۈزۈك فونېمىدىن تۈزۈلگەن بوغۇملار:

ئال، ئەت، ئۇن، ئىش، ئوق، ئۆز، ئىز...

4) BAB -: بىر ئۈزۈك، بىر سوزۇق ۋە بىر ئۈزۈك فونېمىدىن تۈزۈلگەن بوغۇملار: باش، قول، كۆز، كەل، تېز، ماڭ، ياغ، كۈن، ياز، قىش...

5) BBA -: بىر سوزۇق، ئىككى ئۈزۈك فونېمىدىن (خۇسۇسەن ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: ئاست، ئۇست، ئېيىت، ئېرت، ئەرز، ئەنت، ئىشت...

6) BBAB -: بىر ئۈزۈك، بىر سوزۇق ۋە ئىككى ئۈزۈك فونېمىدىن (خۇسۇسەن ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: قەلب، دوست، شەرت، خەلق، قايت، تارت، پۈشت، كۆكس، قۇرت، ھېيت، سىنىك، پوست...

7) ABB -: ئىككى ئۈزۈك، بىر سوزۇق فونېمىدىن (ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: ستا - لىن، گرا - دۇس، گرا - نات، پلا - نېر، ترا - گېدىيە، فرا - زېئولوگىيە، سخې - ما، ستۇ - دىيە، درا - ما...

8) BABB -: ئىككى ئۈزۈك، بىر سوزۇق ۋە بىر ئۈزۈك فونېمىدىن (ياۋروپا

تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: گىرام - ماتىكا، تراك - تور، پراك - تىكا، پرىنت - سىپ، كلاس - سىنىك.

9) BBABB- : ئىككى ئۈزۈك، بىر سوزۇق ۋە ئىككى ئۈزۈك فونېمىدىن (ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: فرونت، ترانس - پورت، ترانس - كرىپسىيە، فرانك (فرانسىيە پۇل بىرلىكى).

10) AAB -: بىر ئۈزۈك فونېما، بىر قوشما يۇنمۇدىن (خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: جۇڭ - خۇا، خۇا - چياۋ.

11) BAAB -: بىر ئۈزۈك فونېما، بىر قوشما يۇنمۇ، يەنە بىر ئۈزۈك فونېمىدىن (خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە) تۈزۈلگەن بوغۇملار: گۇاڭ - جۇ، بىڭ - جۇەن، فا - يۇەن، شۆ - ...يۇەن

يۇقىرىقىلاردىن باشقا رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا تىللاردىن تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنىڭ ئىچىدە «ستر - ا - تېگىيە، سترلە - كا» غا ئوخشاش بوغۇم بېشىدا ئۈچ ۋە تۆت ئۈزۈك فونېما بىر بوغۇمدا قاتار كېلىدىغان ئاھايىتى ئاز ساندىكى سۆزلەرمۇ بار.

يۇقىرىقى بوغۇم تۈرلىرى ئىچىدە بىرىنچىدىن ئالتىنچىگىچە بولغانلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆزلەر ۋە تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان سۆزلەرنىڭ بوغۇم شەكىللىرى، يەتتىنچىدىن 11 - گىچە بولغانلىرى ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان بوغۇم شەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ.

4. بوغۇم تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى بوغۇملارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئاخىرى سوزۇق فونېما بىلەن، بەزىلىرىنىڭ ئاخىرى ئۈزۈك فونېما بىلەن ئاياغلاشقان بولىدۇ. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى بوغۇملارنى ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككىگە بۆلىمىز.

1) ئوچۇق بوغۇم

سوزۇق فونېمىدىنلا تۈزۈلگەن، ياكى ئۈزۈك فونېما بىلەن باشلىنىپ، سوزۇق فونېما بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئا - تا، ئا - ئە - لە، ئو - قۇ - غۇ - چې، يە - زا، ...

2) يېپىق بوغۇم

ئۈزۈك فونېما بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچ - قۇچ، ئەم - گەك، شاپ - تۇل، دەپ - تەر قاتارلىقلار.

§ 3. تىنىش بەلگىلىرى

مەلۇمكى، كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ ئالاقىلىشىش ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى بولغان تاۋۇشلۇق تىل ئىككى خىل شەكىلگە ئىگە. بۇنىڭ بىرى، ئەدەبىي جانلىق تىل،

يەنە بىرى، ئەدەبىي يېزىق تىلىدۇر.

تىلنىڭ يۇقىرىقى ئىككى خىل شەكلىنىڭ كىشىلەر ئالاقىسىدىكى خىزمىتى ۋە رولى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە ئالاھىدىلىكى بار.

ئەدەبىي جانلىق تىلدا قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ۋە ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى ھەر قايسى بۆلەكلەردىكى ئوي - پىكىرلەر ئۇرغۇ، ئىنتوناتسىيە، پائۇزا قاتارلىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن چۈشىنىشلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر ئەدەبىي جانلىق تىلدىكى نۇتۇق يۇقىرىقى شارائىتتىن ئايرىلسا، ئىپادە قىلىنماقچى بولغان پىكىر يېقىمسىز ۋە چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ. ئەدەبىي يېزىق تىلدا بولسا، بەلگىلىك ئىملا قائىدىسىگە ئاساسلانغان تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. پەقەت شۇ ئارقىلىقلا جۈملىلەرنىڭ مەنىسى، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە خاراكتېرى ئايدىڭلىشىدۇ.

دېمەك، تىنىش بەلگىلىرى ئەدەبىي يېزىق تىلدا ئوي - پىكرنى توغرا، ئېنىق، چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سۆزلەرنىڭ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ۋە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

تىنىش بەلگىلىرى كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكرىنى قىسىم ۋە بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش، سۆز، جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى ئېنىق چۈشىنىش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقى ئۈچۈن، تىل - يېزىقى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى تىنىش بەلگىلىرىنى ئىشلىتىشنىڭ بەلگىلىك قائىدىلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى ئۆز مەتبۇئاتلىرىدا قوللىنىپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك تۈردە پايدىلىنىشقا ئىزچىل ھالدا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

ئەدەبىي جانلىق تىلدا جۈملە تەركىبىدە كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى شۇ سۆزلەرنىڭ ئايرىم ھالدا تەلەپپۇز قىلىنىشىغا قارىغاندا، بىر مۇنچە ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغان بولىدۇ. يەنى، ئەدەبىي جانلىق تىلدا جۈملىدىكى سۆزلەر ئۇرغۇ، ئىنتوناتسىيە، پائۇزا (توختاش) ۋە باشقا جەھەتلەردە خىلمۇخىل ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلىش ئارقىلىق، ئوي - پىكرنى تەسىرلىك، راۋان، چۈشىنىشلىك قىلىپ ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر ئەدەبىي جانلىق تىلدا ئورغۇسىز، ئىنتوناتسىيىسىز ۋە پائۇزسىز نۇتۇق يۈرگۈزۈلسە، بۇ خىل نوتۇقنىڭ تەسىرسىز، چۈشىنىكسىز، ھەم ئۇنۇمسىز بولۇپ قالىدىغانلىقى تەبىئىي. مەسىلەن:

ئۇ ئۆزى يالغۇز قېرىپ قالغان ئادەم

ئۇ، ئۆزى يالغۇز، قېرىپ قالغان ئادەم.

تىنىش بەلگىلىرىنىڭ قوللىنىلىشى جۈملە مەزمۇنىنىڭ راۋان، چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك بولۇشىنى تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە، جۈملىدىكى ھەر قايسى بۆلەكلەرنىڭ زىممىسىگە ئالغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشكىمۇ ئوڭايلىق يارە-

تىپ بېرىدۇ. شۇڭا، جۈملىدە تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئورنىنى يۆتكەپ قويۇش بىلەن، جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرىدىمۇ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىدىمۇ تۆپتىن ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى ئاسىيە (جۈملە ئاخىرلاشمىدى — سىنتاكسىسلىق بىرىكمە)

ئاسىيە — ئىشچى. (ئىگە - خەۋەرلىك باغلىنىشتىكى ئاياغلاشقان ئاددىي جۈملە)

دېمەك، جۈملىدە ئوي پىكىرنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەش ۋە ئۇنىڭ قىسىم - بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر تىنىش بەلگىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا ئىشلىتىش، بىرەر شەخس ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئىقتىدارى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن دېرەك بېرىدىغان ئاساسىي بەلگىلەرنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن تىلىمىزنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گراممىتىكا ۋە ئىستىلىستىكىسىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش قانچىلىك زۆرۈر بولسا، تىل قائىدىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ بىرى بولغان تىنىش بەلگىلىرىنى پۈختا بىلىش ۋە ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش ئىشىمۇ شۇنچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىش.

تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى شۇ مىللەتنىڭ تىلىدىكى جۈملە قۇرۇلمىسى ۋە جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، مەزمۇنىنى، شۇنىڭدەك، ئەدەبىي جانلىق تىلىدىكى ئىنتوناتسىيە، پائۇزا، ئورغۇ ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ئاساس قىلىشى لازىم. مانا بۇ، تىنىش بەلگىلىرىنى تۇراقلاشتۇرۇش ۋە ئۇنى قوللىنىشتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ھەم تۈپ پرىنسىپ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە قېرىنداش مىللەت تىللىرىدىكى تىنىش بەلگىلەر بىلەن بولغان ئورتاقلىق مۇناسىۋىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار: چېكىت، سوئال، ئۈندەش، پەش، چېكىتلىك پەش، قوش چېكىت، قوش تىرناق، يالاڭ تىرناق، تىرناق، سىزىقچە، سىزىق، كۆپ چېكىتلەردىن ئىبارەت.

تۆۋەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز:

1. چېكىت [.]

چېكىت — جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك قوللىنىلىدۇ:

1) ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى بايان قىلغان ئاددىي ۋە قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تىرىشىپ ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى ئۆگىنىۋاتىمىز.

ئۇ شۇنچىلىك ئازاپلاندىكى، كېچىسى كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمىدى.

2) نورمال ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان ئۈندەش ۋە بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت

قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بارلىق كۇچ - قۇۋۋىتىمىزنى ۋەتەنگە بېغىشلايلى.

ماڭا ئىككى كۇنلۇك روخسەت بېرىلسە ئىكەن.

بۇيرۇق دەرھال ئىجرا قىلىنسۇن.

3) قىسقارتىپ يېزىلغان كىشى ئىسمى بىلەن فامىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ك. ماركس، ۋ. ئى. لېنىن، ل. مۇتەللىپ، ت. ئىلىيوف.

4) يىل، ئاي ۋە كۇن رەقەم بىلەن يېزىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1998. 10. 10

5) ئونلۇق كەسىردىكى پۈتۈن سان بىلەن كەسىرلىك سان ئارىسىغا، سائەت بىلەن مىنۇت تەڭ كۇرسىتىلگەندە، ئۇلار ئارىسىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1.8 (بىر پۈتۈن ئوندىن سەككىز)، 2.5

سائەت 4.30 دا (سائەت تۆتتىن ئوتتۇز مىنۇت ئۆتكەندە)

2. سوئال بەلگىسى [?]

سوئال بەلگىسى جۇملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى كۇرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك قوللىنىلىدۇ:

1) بىرلا ئوي - پىكىرنى بىلدۇرىدىغان سوئال جۇملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىتابنى كىمدىن ئالدىڭىز؟

سىز تۆنۈگۈن نېمە ئۇچۇن دەرسكە كەلمىدىڭىز؟

2) كەينى - كەينىدىن ئۇلىنىپ كەلگەن سوئال جۇملىلەرنىڭ ئاخىرقى بىرسىگە سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ، ئالدىنقىلىرىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق تۇرۇقلۇق، بىزدە قۇربان قىلغىلى بولمايدىغان يەنە قانداق شەخسىي مەنپەئەت بولسۇن، ۋاز كەچكىلى بولمايدىغان يەنە قانداق خاتالىقلار بولسۇن؟ (ماۋزېدۇڭ)

بۇ ئىشنى ئۇ ئۇقامدۇ، ئۇقمامدۇ؟

سىز مۇشۇ سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچىسىمۇ، ئەمەسمۇ؟

3) جۇملىدە ئاپتورغا نامەلۇم بولغان ياكى ئاپتور گۇمان بىلەن قارىغان تەركىبلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

سەلەي چاققان (1905 - ؟) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق لەتىپىچىلىرىدىن بىرى.

3. ئۇندەش بەلگىسى [!]

ئۇندەش بەلگىسىمۇ جۇملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى كۇرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك قوللىنىلىدۇ:

1) ھەر خىل شەكىلدىكى ئۇندەش جۇملىلەر ۋە كۆتۈرەڭگۇ ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان

بۇيرۇق جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

خۇداغا ئامانەت، بالام!

ياشىسۇن خەلق قەھرىمانلىرى!

بۇگۈن بۇ ئىشنى چوقۇم پۈتتۈرۈشۈك كېرەك!

2) كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلغان قاراتما سۆز، قىستۇرما سۆزلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلار! غەيرەت قىلىڭلار!

ئانا! سېنىڭ ئۈمىدىڭنى چوقۇم ئاقلايمەن!

ئىسىت! ساڭا قىلغان ئەقىدىلىرىم!

پاھ! نېمىدېگەن گۈزەل تاغلار بۇ!

3) ھەم سوئال ھەم ئۇندەش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەردىن كېيىن سوئال ھەم ئۇندەش بەلگىسى تەڭ قويۇلىدۇ، بۇ خىل جۈملىلەردە قايسى مەنە كۈچلۈك بولسا، ئاۋۋال شۇ خىل بەلگە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي زەرەپشان، زەرەپشان، سېنى نېمىشقىمۇ ئالتۇن - زەر ئاقىدىغان دەريا دېيىشكەن!؟ سەندە ئېقىۋاتقىنى قان - يىرىڭ، يۈرەكنىڭ زەرداپ سۈيى ئەمەسمۇ!؟ (قېيۇم تۇردى «كۈرەشچان يىللار» رومانىدىن)

ئانا يېزا قۇچىقى،

شۇنچە پەيزى ئاۋاتمۇ؟!

بەك تاتلىقكەن نانلىرى،

قەن سالامدۇ، ناۋاتمۇ؟!

4. پەش [،]

پەش — تىلىمىزدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان بەلگە بولۇپ، جۈملە بىلەن جۈملە، سۆز بىلەن سۆز ۋە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

1) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئۆزئارا باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش باغلانغان تارماق جۈملىلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

مۇئەللىم سۆزلەپ بەردى، بىز يېزىپ ئالدۇق.

بىز داۋاملىق ئالغا بېسىۋاتىمىز، يولىمىز ئەگرى - توقاي، ئىستىقبالىمىز پارلاق.

2) ئاددىي جۈملىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ كۆرسىتىش زۆرۈر تېپىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئەدىپلىرىمىز، سەنئەتكارلىرىمىز، پەن - تېخنىكا خادىملىرىمىز، پروفېسسور-لىرىمىز، مۇئەللىملىرىمىز خەلقنى تەربىيىلەۋاتىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەۋاتىدۇ.

3) جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز (قاراتما، قىستۇرما ۋە ئىملىق سۆز) لەر بىلەن شۇ جۈملىدىكى باشقا بۆلەكلەرنى ئايرىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت، سەن نەگە بارىسەن؟
بۇ مەسىلە، دەرۋەقە، ھەممەيلەنگە ئايدىك بولۇپ قالدى.
ياخشى ئوقۇغۇلار، بالىلار.
مە، بۇنى ئالغاچ كەت.
پاھ - پاھ، نېمىدېگەن گۈزەل جاي بۇ.
4) كۆچۈرمە جۈملە بىلەن ئاپتور سۆزى ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
دوستۇم، — دېدى ئالىم ئۇنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرۇپ، — مەن سىڭا خاتىرە ئۈچۈن بۇ كىتابنى تەقدىم قىلىمەن.
5) «دە» يۈكلىمىسى بىلەن باغلانغان جۈملىلەردە، شۇ يۈكلىمىدىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ھاۋا ئۈشتۈمتۇت تۇتۇلدى - دە، شارقىراپ يامغۇر قۇيۇۋەتتى.
مۇئەللىم سىنىپقا كىردى - دە، دەرسنى باشلىۋەتتى.
6) تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئالدىدا كەلگەن باغلىغۇچىلار تەكرارلانسا، تەكرارلانغان باغلىغۇچىنىڭ ئالدىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ، نە دەپتىرىنى، نە قەلىمىنى، نە كىتابىنى ئالماي كەپتۇ.
مەن بۇ پۇلغا يا كىتاب، يا دەپتەر، يا قەلەم ئالىمەن.
7) «مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن تەكرارلىنىپ كەلگەن بىر خىل بۆلەكلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
مەن قىشتىمۇ، يازدىمۇ بەدەن چېنىقتۇرۇشنى قولدىن بەرمەيمەن.
8) كۆپ خانىلىق ساناق سانىنى خانىلارغا ئايرىغاندا، ھەر بىر گۇرۇپپا خانىلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
1,235,426,406 جىلك (بىر مىليارد ئىككى يۈز ئوتتۇز بەش مىليون تۆت يۈز يىگىرمە ئالتە مىڭ تۆت يۈز ئالتە جىلك)

5. چېكىتلىك پەش [؛]

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ئايرىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىغا چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ھاياتلىق بولمىسا، ئۆلۈم بولماي ؛ ئۆلۈم بولمىسا، ھاياتلىقمۇ بولمايدۇ. تۆۋەن بولمىسا، يۇقىرىمۇ بولماي ؛ يۇقىرى بولمىسا، تۆۋەنمۇ بولمايدۇ. بالايىئاپەت بولمىسا، بەخت - سائادەتمۇ بولماي ؛ بەخت - سائادەت بولمىسا، بالايىئاپەتمۇ بولمايدۇ.

6. قوش چېكىت [:]

قوش چېكىت ئاساسەن بايان بەلگىسى، دەپ قارىلىدۇ. ئۇ جۈملىدە بايان قىلىنغان ئالدىنقى ئوي - پىكىر بىلەن كېيىنكى ئوي - پىكىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.
1) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت

قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ماكسىم گوركى: «ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى — تىل» دېگەنىدى.

2) ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز ۋە جۈملىلەردىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل مەكتىپىمىزنىڭ بېغىدىكى مېۋىلەر: ئالما، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئانار، گىلاس، ئەنجۈر، بادامىلار راسا ئوخشىدى.

تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگىنىمىز تۆۋەندىكىلەر: ① يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، ② سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، ③ دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، ④ پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش.

3) ھۆرمەت تەرىقىسىدە ئېيتىلغان قاراتما سۆزدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھۆرمەتلىك شەۋكەت ئاكا:

ئەتە ئۆتكۈزۈلىدىغان توي مەرىكىمىزنىڭ ئەزىز مېھمىنى بولۇشىڭىزنى تەكلىپ قىلىمىز.

ھۆرمەت بىلەن: ئەھمەت، رەيھانگۈل

4) ئەدەبىي ئەسەرلەردە دىئالوگ شەكىلىدە كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ياسىن تاران بىر ئازدىن كېيىن لۇتۇنغا قاراپ:

- ساناپ كۆردۈڭمۇ، قانچە ئىكەن؟ - دېدى.

(«قايناپ ئۆركەشى» رومانىدىن ئېلىندى)

7. قوش تىرناق [« »]

بۇ، سۆز ۋە جۈملىلەرنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، ئۇنىڭ قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە.

1) كۆچۈرمە جۈملە ۋە كۆچۈرمە سۆزلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. شۇنداقلا، بەزىدە كىنايە مەنىسىدە قوللىنىلغان سۆزلەرمۇ قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇئەللىم بىزگە: «بىلمىگەننى پەقەت بىلدىم دېمەڭلار، بىلسەڭلارمۇ مەن بىلمەن، دەپ ئۆزۈڭلارنى چوڭ تۇتماڭلار، ھەر دائىم كەمتەر بولۇڭلار» دەپ تەلىم بېرىدۇ.

قادىر بەزىدە ئوغرىلىق قىلىپ قويىاتتى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭغا «ئوۋچى» دەپ لەقەم قويدى.

2) بىرەر سۆزنى ئاتاپ كۆرسەتكەندە ياكى بىرەر سۆز ئەسلىي مەنىسىدە ئىشلىتىلمەي، كۆچۈرمە مەندە ئىشلىتىلگەندە، بۇنداق سۆز قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

پەقەت «سۇ» سۆزىگىلا Ⅲ شەخسته «سى» فونېمىسى قوشۇلماي، «يى» فونېمىسى قوشۇلىدۇ.

ۋاڭنىڭ دورغىلىرى يېزىمۇيېزا ئات چاپتۇرۇپ، ئېگىز - پەس ۋارقىراپ يۈرۈپ، «يارلىق» يەتكۈزدى.

2) تېكست ئىچىده كەلگەن كىتاب، گېزىت، ژۇرنال، ماقالە ۋە باشقا ئەسەرلەرنىڭ ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ «تارىم» ژۇرنىلىغا مۇشتەرى بولدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا «مىللىي تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ماقۇللاندى.

مەن «ئىز» رومانىنى ئوقۇپ چىقتىم.

8. يالاڭ تىرناق [‹ ›]

1) قوشما جۈملىلەرنىڭ ئىچىده كەلگەن كۆچۈرمە سۆز ۋە كۆچۈرمە جۈمله يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ستالىن تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتىنى سۆزلەپ كېلىپ: «تىل ماتېرىيالىدىن خالىي بولغان، تىلنىڭ ‹ تەبىئىي ھادىسى › دىن خالىي بولغان ياپىيالىڭاچ پىكىرلەر مەۋجۇت ئەمەس، ‹ تىل - پىكىرنىڭ بىۋاسىته رېئاللىقى › ، پىكىرنىڭ چىنلىقى تىلدا ئىپادىلىنىدۇ» دېگەنىدى.

2) قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان جۈمله تەركىبىده كەلگەن كىتاب، ژۇرنال، ماقاله، ئەسەر ناملىرى يالاڭ تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن «‹ پېشىل هايات ›» توپلىمى هەققىده قىسقىچه تەسراتلىرىم» دېگەن ئوبزورنى ئوقۇپ چىقتىم.

9. تىرناق [( )]

تىرناق - جۈمله ۋە سۆزلەرنىڭ بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكىدەك قوللىنىلىدۇ.

1) جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىسىدا كەلگەن ئىزاھلىق بۆلەكلەر ۋە ئىزاھ خاراكتېرىدىكى قىستۇرما سۆز - جۈملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ مەكتەپ (شىنجاڭ كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى) ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مەركىزىگە (غەربىي - شىمال يولىغا) جايلاشقان.

ئۇ (گۈلبەھرەم) ئۆگىنىشته ئەلاچى.

2) دراماتىك ئەسەرلەردە پېرسونا ژلارنىڭ هېس - تۇيغۇ ۋە يۈرۈش - تۇرۇش هەرىكەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

دىلنۇر: (كىرىپ، جىددىلىشىپ) دادام قېنى؟ دەپ سورىدى مومىسىدىن.

3) ماقال - تەمسىللەردە باشتا ئېيتىلىپ، ئاخىردا ئېيتىلمىسىمۇ بولىدىغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەمگەك بىلەن ئەر كۆكسەر، يامغۇر بىلەن يەر (كۆكسەر)

4) رەت تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان رەقەملەر بەزىده تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1)، (2)، (3)، (4)، (5)، (6)

5) كۆچۈرۈلگەن ياكى نەقىل ئېلىنغان جۈملىلەرنىڭ ئاپتورى ياكى ئادرېسى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«موڭغۇللار دەسلەپكى دەۋرلەردە مەدەنىيەتنى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان، يېزىقنىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئۆگەنگەن» (ش. سامى «قامۇسۇل ئەئلام» 1876 - بەت).

10. سىزىقچە [-]

1) مەنداش ياكى مەنىلىرى ئۆز ئارا يېقىن سۆزلەردىن ياسالغان، تەكرارلاش يولى بىلەن ياسالغان، زىت مەنىلىك سۆزلەردىن ياسالغان ۋە قاپىيەداش سۆزلەردىن ياسالغان جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىيات - سەنئەت، شان - شەرەپ، تىل - يېزىق، ئاچ - توق، ئاق - قارا، بالا - قازا، زىيان - زەخمەت، يېمەك - ئىچمەك، ئاپاق - چاپاق، جۈل - جۈل، بىر - بىرىگە.

2) «ھە، يا، دە» يۆكلىمىلىرىنىڭ ئالدىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

جانۋارلار تۈلۈمدەك سەمرىپتۇ - دە.

پاھ، بۇ نېمىدېگەن كۆركەم، خۇش پۇراق گۈللەر - ھە!

سىزنىڭ يېقىندىن بېرى كەيپىڭىز باشقىچە، بىرەر ئىش تەسىر قىلدىمۇ - يا؟

3) سۆزنى قۇردىن قۇرغا كۆچۈرۈشتە سىزىقچە قويۇلىدۇ.

4) كۆچۈرمە جۈملىلەردىن كېيىنكى ئاپتور سۆزىنىڭ ئالدىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ماركس: «مەن رەڭنىڭ قىزىلىنى ياخشى كۆرىمەن» - دېگەنىدى.

5) دەرىجىلىك سانلاردىن كېيىن، قاتار كەلگەن مۆلچەر سانلاردىن كېيىن سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

7 - ئاي، 10 - ئىيۇل، 1 - سىنىپ، 5 - 6 ئادەم، 30 - 40 قوي.

6) دىئالوگلارنىڭ بېشىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

- سىز تەدىن؟

- مەن قەشقەردىن.

7) سۆز تۈمۈرىغا مورفېما ئۇلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

چاق - چاقماق، نا - نائىنساب، بە - بىتەرەپ، داش - خىزمەتداش، چى - خىزمەتچى

8) مۆلچەر سان ۋە ۋاقىت مۆلچىرىنى ئىپادىلەشتە سىزىقچە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەكبەر سائەت بەش - ئالتىلەردە كېلىپ قالازمىكىن.

ئۇ، بۇ ئىشنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يۇقىرى - تۆۋەن قاتىرىدى.

11. سىزىق [——]

سىزىق مەزمۇن جەھەتتىن تەڭ دەرىجىدىكى ئىزاھلانغۇچى بىلەن ئىزاھلىغۇچىنىڭ ياكى ئىگە قىسىم بىلەن خەۋەر قىسمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ.

1) جۈملە تەركىبىدە كەلگەن ئىزاھلىغۇچى تىرناق ئىچىگە ئېلىنمىسا، ئىزاھلىغۇچى

بىلەن ئىزاھلانغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
سىلەر — بەختلىك بالىلار، ئۆگىنىشنى قولدىن بەرمەڭلار.
ئۇلار — 98 - يىللىق 3 - سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى خالىسانە ئەمگەككە قاتنىشىدىكەن.
2) ئاددى جۈملىنىڭ بىر خىل بۆلەكلىرى ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزدىن بۇرۇن كەلسە، شۇ بىر خىل بۆلەكلەردىن كېيىن سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئالما، ئۈزۈم، شاپتۇل، ئۆرۈك — ھەممە مېۋە بىزنىڭ باغدا بار.
سىنىپىمىزدىكى ئىرپان، گۈلبەھرەم، گۈلمىرە، شاۋكەت — ھەممىسى ئەلاچى ئوقۇغۇچىلار.
3) جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ ھەم خەۋىرىمۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن كەلگەندە، بۇ خىل ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
مېنىڭ مەقسىتىم — ئوقۇش.
ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى — ئۈرۈمچى.
بىلىم مەسىلىسى — پەن مەسىلىسىدۇر.
باغنىڭ زىننىتى — گۈل.
4) ۋاقىت، ئورۇننى بىلدۈرىدىغان ئىككى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئۈرۈمچى --- قەشقەر (ئۈرۈمچى بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى مۇساپىنى كۆرسىتىدۇ)
1955 — 20000 (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم قۇرۇلغانلىقىنىڭ 45 يىللىقىنى كۆرسىتىدۇ)
ل. مۇتەللىپ 1922 — 1945 (لوتپۇللا مۇتەللىپ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ)

12. كۆپ چېكىت [...]

1) جۈملىدە ئېيتماقچى بولغان ئوي - پىكىرنىڭ تولۇق ئېيتىلمىغانلىقىنى، داۋامى بارلىقىنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلگەندە، كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
بۇ زاۋۇت ماشىنا، تراكتور، كومبايىن... قاتارلىق ماشىنىلارنىڭ ھەممىسىنى رېمونت قىلالايدۇ.
2) سۆزلىگۈچىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىدىكى جىددىيلىكنى بىلدۈرۈشتىمۇ كۆپ چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
مەن... مەن... چاتاق بولدى...، گۇناھىمنى ...، قۇربان ئاقساقال تىزلانغىنىچە ئورنىدىن تۇرالمىدى.
3) جۈملىدىكى تەكرار ۋە سوزۇلۇپ ئېيتىلغان سۆزلەرنىڭ (ئاساسەن تەقلىد ۋە ئۈندەش سۆزلەرنىڭ) ئاخىرىغا كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
گۈلقىز...، ھەي ... گۈلقىز، مەيەرگە... كېلىڭ...!
يەرنىڭ قەھرىدىن «گۈر... ر...ر» قىلغاندەك بىر خىل ئاۋاز ئاڭلاندى.
ئاسماندا «غار... ر...ر...» قىلىپ، ئايروپىلان ئۇچۇپ ئۆتتى.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ھەرپ دېگەن نېمە؟ يېزىق دېگەن نېمە؟
2. يېزىقنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3. ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت تارىخىدا قانداق يېزىقلارنى قوللانغان؟
4. ئىملا قائىدىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى ۋە ئەھمىيىتى بار؟
5. ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشنىڭ يېتەكچى پرىنسىپى قايسى؟
6. بوغۇم دېگەن نېمە؟ ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دېگەن نېمە؟
7. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم شەكىللىرى قانچە خىل بولىدۇ؟
8. تىنىش بەلگىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى ۋە ئەھمىيىتى بار؟
9. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى بوغۇملارغا ئاجرىتىڭلار ۋە ھەر بىر بوغۇمنىڭ قانداق بوغۇم ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاڭلار.

غۇلجىغىچە، شەخس، ئاۋاز، زامانىۋى، چىرايلىق، ئىمارەت، ئۇستازلارنى، گراممىاتىكا

2. تۆۋەندىكىلەرگە مۇۋاپىق تىنىش بەلگىسى قويۇڭلار.

پاھ پاھ بۇ يەر ئەجەپمۇ گۈزەللىشىپ كېتىپتۇ.
ئېھ ئانا ۋەتەن سەن نېمىدېگەن سۆيۈملۈك
بۇ جانىۋارلار تازىمۇ سەمرىپتۇ دە
ئۇ كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلىدى دە بۇقۇلداپ يىغلاشقا باشلىدى
مەن قاينام ئۆركىشى دېگەن رومانىنى ئوقۇپ چىقتىم
سىز ئوقۇتقۇچىمۇ
ياق ئىنژېنېر
ياشىسۇن تىنچلىق

3 - باب. تەلەپپۇز قائىدىسى

1 §. تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

تەلەپپۇز قائىدىسى — توغرا سۆزلەش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر.

بىر تىلدىكى سۆز - ئىبارىلەر، مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ۋە جۈملىدىكى سىنتاكسىس-لىق توغرا تەلەپپۇز قىلىش قائىدىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن سىستېمىسى تەلەپپۇز قائىدىسى (ئورفوئېپىيە) دېيىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان، ئۇلار-نىڭ نۇقتىدا ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسى - تەلەپپۇز قائىدىسى دېيىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى - ئۇيغۇر تىلىنى توغرا سۆزلەش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر.

مۇئەييەن بىر مىللىي تىلنىڭ ئىملا قائىدىسى شۇ تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇ-رۇش ئۈچۈن تۈزۈلسە، تەلەپپۇز قائىدىسى جانلىق تىل شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسى شۇ ئەدەبىي تىلنىڭ مۇھىم ئىككى تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە، ئىملا بىلەن تەلەپپۇزنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىكتۇر. ئەدەبىي تىلنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەدەبىي تىلىمىزنى قېلىپلاشتۇرش، ئۆلچەملىك تەلەپپۇزنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە مىللىتىمىزنىڭ تىل مەدەنىيىتى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھ-مىيەتكە ئىگە.

ئۆلچەملىك تەلەپپۇز دېگىنىمىز — مۇئەييەن بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھەمدە شۇ مىللەتنىڭ تىل تەلەپپۇزىدا ئۈلگىلىك رول ئوينايدىغان رايوننىڭ تەلەپپۇزىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆلچەملىك تەلەپ-پۇز — ئەدەبىي تىل تەلەپپۇزىنىڭ ئۈلىدۇر. ئەدەبىي تىل تەلەپپۇزى — يېتەكچى تەلەپپۇز ئاساسىدا شەكىللەنگەن، تىل ئۇستىلىرى تەرىپىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، جەمئىيەت ئەزالىرى بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان، دېئالېكت ۋە شېۋىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، رادىئو - تېلېۋىزىيە، كىنو - تىياتىر، سەھنە - دراما ئەسەرلىرى تىلى تەلەپپۇزىنى كۆرسىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغانلىقى ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبى جەھەتتىكى ئۆلچەملىرى-نىڭ، گرامماتىكا جەھەتتىكى ئۆلچەملىرىنىڭ، ئەدەبىي تىلدىكى سۆز ۋە مورفېمىلار (سۆز ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى مورفېمىلار) نىڭ تەلەپپۇز قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە توغرا

ئىپتىلىش ئۆلچەملىرىنىڭ بىكىتىلگەنلىكىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى دېگالېكت، شىۋىلەر تەلەپپۇزىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنى چەكلەپ، ئۇلارنى توغرا يۆنىلىشكە باشلاپ، دېگالېكت ۋە شىۋىلەر بىلەن ئەدەبىي تىل تەلەپپۇزىنىڭ پەرقىنى قەدەممۇقەدەم كىچىكلىتىپ، تىلىمىزنى قېلىپلاشتۇرۇشتا تۆرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي تەلەپپۇز قائىدىلىرى سوزۇق، ئۈزۈك فونېمىلار تەلەپپۇزى، مورفولوگىيىلىك ئېلېمېنتلار (سۆز تۈرلىگۈچى ۋە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار...) نىڭ تەلەپپۇزى، ئايرىم سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇ مەزمۇنلارغا ئاساسەن تىلىنىڭ تەلەپپۇز ئۆلچەملىرى (نورمىلىرى) بېكىتىلىدۇ.

§ 2 . ئۇرغۇ ۋە ئىنتوناتسىيە

1. ئۇرغۇ ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

سۆزلەردىكى بەزى بوغۇملارنىڭ ياكى جۈملىلەردىكى بەزى سۆزلەرنىڭ باشقا بوغۇم ۋە سۆزگە قارىغاندا كۈچلۈكرەك تەلەپپۇز قىلىنىشى ئۇرغۇ دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئادەتتە «قەرىنداش»، «مەكتەپ» دېگەن سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، «—داش» ۋە «—تەپ» دېگەن بوغۇملار ئالدىنقى بوغۇملارغا قارىغاندا، كۈچلۈكرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «بۇ مەنزىرە ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن» دېگەن جۈملىدە بولسا، «ناھايىتى» دېگەن سۆز باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا، كۈچلۈكرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مانا بۇلار ئۇرغۇ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرغۇ ئادەتتە سۆز ئۇرغۇسى ۋە جۈملە ئۇرغۇسى، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) سۆز ئۇرغۇسى

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردىكى بەزى فونېما ياكى بوغۇملارنىڭ شۇ سۆز تەركىبىدىكى باشقا فونېما ياكى بوغۇمغا قارىغاندا، كۈچلۈك تەلەپپۇز قىلىنىشى سۆز ئۇرغۇسى دېيىلىدۇ.

سۆزلەر تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھەممە بوغۇمى بىر خىل ئاھاڭدا ئېيتىلماي، بەلكى، ئايرىم بىرەر بوغۇمى كۈچلۈكرەك ۋە قاتتىقراق ئېيتىلىدۇ. ئالاھىدە كۈچلۈكرەك ياكى قاتتىقراق ئېيتىلغان شۇ بوغۇم ئۇرغۇلۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «ئانا، قۇرۇلۇش، ئەمگەك، تەشۋىقات، سىنىپ، يولداش» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئالدىنقى بوغۇملىرىغا قارىغاندا كۈچلۈكرەك ياكى ئاۋازلىقراق ئېيتىلىدۇ. شۇڭا، بۇ بوغۇملار ئورغۇلۇق بوغۇم بولىدۇ.

ئۇرغۇ ئەمەلىيەتتە، شۇ بوغۇمدىكى سوزۇق فونېمىنىڭ كۈچلۈك ئېيتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يېزىقتا ئورغۇلۇق بوغۇمنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق فونېمىنىڭ ئۈستىگە « ' » بەلگىسىنى قويۇپ، ئۇرغۇلۇق بوغۇم باشقا بوغۇملاردىن پەرقلەندۈرىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە، ئۇرغۇ ئاساسەن، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا بولىدۇ، سۆزگە سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئۇرغۇسى شۇ مورفېمىلارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىغا كۆچىدۇ. مەسىلەن:

بالا - بالىلار، بالىلارغا، بالىلىرىمىزغا؛ يولداش، يولداشلار، يولداشلارغا؛ قىشلاق، قىشلاقنىڭ، قىشلاقتا، قىشلاقتا.

لېكىن، ئاز بىر قىسىم سۆزلەردە، ئۇرغۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا ئەمەس، بەلكى، باشقا بوغۇملىرىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «سۆزلەۋەردىڭ، ئىمارەت، مۇئامىلە، يىغلاۋەردى» دېگەن سۆزلەردە ئۇرغۇ ئىككىنچى بوغۇم «لە، ما، ئا، لا، ۋەر» قاتارلىقلارغا چۈشكەن بولسا، «سەل - پەل»، «بەد بۇي» دېگەن سۆزلەردە بولسا، ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇم «سەل» ۋە «بەد» كە چۈشكەن.

بىر قىسىم سۆزلەردىكى ئۇرغۇ ئۆزى چۈشكەن بوغۇمدىن باشقا بوغۇمغا كۆچمەيدۇ. سۆز تۈرلەنگەندىمۇ ئۇرغۇ شۇ بوغۇمدا ساقلىنىۋېرىدۇ. بۇنداق ئۇرغۇ تۇراقلىق ئۇرغۇ دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

زامان - زامانە، زامانۋى؛ ئىنقىلاب - ئىنقىلابى؛ ئەخلاق - ئەخلاقىي، ئەخلاقسىز...

بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ئىككى ئۇرغۇلۇق بولىدۇ. بۇ ئىككى ئۇرغۇنىڭ بىرى، كۈچلۈكرەك، يەنە بىرى بولسا، سەل ئاجىزراق بولىدۇ. كۈچلۈكرەكى ئاساسىي ئۇرغۇ، ئاجىزراقى قوشۇمچە ئۇرغۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

نامەردلىك، نائىنساپ، بەدقىلىق، تاناينسن، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) جۈملە ئۇرغۇسى

نۇتۇقتا سۆز ئۇرغۇسى بىلەن بىللە، جۈملە ئۇرغۇسىمۇ بولىدۇ. مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ھەرقاندىقى ۋە بەزى ياردەمچى سۆزلەر نۇتۇق ئېقىمىدا مەلۇم ئۇرغۇغا ئىگە بولىدۇ. ئەمما، بىر جۈملە تەركىبىدىكى ھەممە سۆزنىڭ ئۇرغۇسى ئوپمۇئوخشاش بولمايدۇ، بەلكى، جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ تەلەپپۇزى باشقا سۆزگە قارىغاندا، پەرقلىق ھالدا گەۋدىلىكىرەك، كۈچلۈكرەك ئىپتىلىشى مۇمكىن.

دېمەك، جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا كۈچلۈكرەك تەلەپپۇز قىلىنىشى جۈملە ئۇرغۇسى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملە ئۇرغۇسى رېتىم ئۇرغۇسى ۋە لوگىكىلىق ئۇرغۇ دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

(1) رېتىم ئۇرغۇسى: مەد رېتىم ئۇرغۇسى كۆپىنچە ھاللاردا، جۈملىنىڭ گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ، ھەمىشە جۈملىدىكى مەنۇي پەرقلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە چۈشىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل ئۇرغۇ ئادەتتە قۇرۇلما ئۇرغۇسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رېتىم ئۇرغۇسىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئاساسەن تۇراقلىق بولىدۇ. ئادەتتە، ئاددىي جۈملىلەردىكى ئېنىقلىغۇچى، ھالەت، خەۋەر بولۇپ كەلگەن بۆلەكلەر ۋە سوئال ئالماشلىرى كۆپىنچە ھاللاردا ئۇرغۇلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت قايتىپ كەلدى. (خەۋەر)

ئۇلار يۇگۇن يېتىپ كەلدى. (ھالەت)

ئەسقەر قاچان ئۇخلىدى؟ (سوئال ئالمىشى)

ئايىئاق قار لەپىلدەپ يېغىۋاتاتتى. (ئېنىقلىغۇچى).

(2) لوگىكىلىق ئۇرغۇ: ئادەتتە، كىشىلەر جۈملىدىكى مەلۇم سۆزنى ناھايىتى مۇھىم

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى تەكتلىمەكچى بولسا ياكى مەلۇم سۆزنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، ئاكسېنتچىنىڭ دىققىتىنى قوزغىماقچى بولسا، ئۇنى مەقسەتلىك ھالدا باشقا بۆلەكلەرگە قارىغاندا كۆچلۈكرەك تەلەپپۇز قىلىشى مۇمكىن.

دېمەك، سۆزلىگۈچىنىڭ مەقسەت - مۇددىئاسىنى ئىپادىلىشىگە بېژاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەلۇم سۆزنىڭ باشقا سۆزگە قارىغاندا گەۋدىلەندۈرۈلۈپ ئېيتىلىشى لوگىكىلىق ئۇرغۇ دەپىلىدۇ.

لوگىكىلىق ئۇرغۇنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقلىق بولمايدۇ. تەكتلىنىدىغان نۇقتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن، لوگىكىلىق ئورغۇ جۈملىدىكى ھەر قانداق بىر سۆزگە كۆچۈشى مۇمكىن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، لوگىكىلىق ئۇرغۇ سۆزلىگۈچىنىڭ مەقسەت - مۇددىئا-سىغا قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئوخشاش بىر جۈملىدىكى لوگىكىلىق ئۇرغۇنىڭ چۈشكەن ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇندا بەزى ئۆزگىرىش-لەر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، تۇنۇگۈن ئۆيىگە كەتتى. («ئۇ» بۇ يەردە يوق).

ئۇ، تۇنۇگۈن ئۆيىگە كەتتى. (باشقا جايغا ئەمەس. ئۆيىگە كەتتى)

ئۇ، تۇنۇگۈن ئۆيىگە كەتتى. (باشقا بىر كۈنى ئەمەس، تۇنۇگۈن كەتتى.)

ئۇ، تۇنۇگۈن ئۆيىگە كەتتى. (باشقا بىرىسى ئەمەس، «ئۇ» كەتتى.)

دېمەك، يۇقىرىقى مىساللار ئارقىلىق، سۆزلىگۈچى نۇتۇقتا ئۆزى تەكتلىمەكچى بولغان مۇددىئاسىنى لوگىكىلىق ئۇرغۇ ئارقىلىق پەرقلەندۈرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئاغزاكى نۇتۇقتا لوگىكىلىق ئۇرغۇغا ئەھمىيەت بېرىش تەكتلىمەكچى بولغان مەقسەت - مۇددىئانى توغرا، ئەينەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. ئىنتوناتسىيە

جۈملە ئۇرغۇسى جۈملىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا كۆچلۈكرەك ئېيتىلىشىغا قارىتىلغان بولسا، ئىنتوناتسىيە پۇتۇن جۈملىنىڭ بىر تۇتاش ئاھاڭىنىڭ قانداق بولۇشىغا، يەنى پائۇزا (تىنىق)، جۈملە ئاھاڭىنىڭ كۆچلۈك - ئاجىز، يۇقىرى - تۆۋەن، تېز - ئاستا بولۇشى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرىگە قارىتىلغان.

دېمەك، جۈملىنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقىتتىكى ئاۋازنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىك، ئۇزۇن - قىسقىلىق، كۆچلۈك - ئاجىزلىق ۋە پائۇزا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى ئىنتوناتسىيە دەپىلىدۇ.

ھەر قانداق جۈملە سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك پوزىتسىيەسىنى، ھېسسىياتىنى ئىپادىلەي-دۇ. شۇڭا، ھەر قانداق بىر جۈملە بەلگىلىك ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ. سۆزلىگۈچى كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ ئوي - پىكىر ۋە ھېسسىياتىنى ھەر خىل پوزىتسىيەدە تۇرۇپ تۇرلۈك ئىنتوناتسىيەلەردە ئىپادىلەيدۇ. ئاھاڭىنىڭ ئۆزگىرىشى يەنە دائىم جۈملە ۋە جۈملە بۆلەكلىرى ئارا تىنىش - توختاش ۋە ئاۋازنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى بىلەن باغلىنىپ، تولۇق ئاياقلاشقان جۈملىگە خاس بولغان بىر پۇتۇن ئىنتوناتسىيىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئادەتتە، ئىنتوناتسىيە جۈملىدە ئويناپدىغان رولىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن: پائۇزا (توختاش) ۋە جۈملە ئاھاڭىدىن ئىبارەت ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) پائۇزا (توختاش)

كىشىلەر نۇتۇقىنى بىر جۈملە، بىر جۈملىدىن سۆزلەيدۇ. بىر جۈملىدە مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مۇنداق بىرلىكلەر، ئادەتتە، مەنە توپى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر بىر مەنە توپى ياكى جۈملە ئارىلىقىدا قىسقا توختاش ياكى پائۇزا بولىدۇ. مەنە توپلىرى ياكى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، پائۇزا (توختاشمۇ) ئۇزۇن - قىسقا بولىدۇ.

<u>دېمەك، جۈملە ۋە مەنە توپلىرى ئارىلىقىدىكى ھەرخىل توختاشلار پائۇزا دېيىلىدۇ.</u>

روشەنكى، توختاشلار يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. تېكىستتىكى پەش ۋە چېكىتلىك پەشلەر بولسا، قىسقا توختاشنى، چېكىت، سوئال بەلگىسى ۋە ئۈندەش بەلگىلىرى بولسا، ئۇزۇن توختاشنى بىلدۈرىدۇ.

پائۇزا جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتى ۋە مەنە ئىپادىلىشى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنى توغرا بولمىسا ياكى پائۇزا ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى مۇۋاپىق بولمىسا، مەنە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ياكى چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

... پادىشاھ ئەپەندىمنى چاقىرتىپ كېلىپ ئاچچىق بىلەن: - سىز قازىنى ھاقارەتلەپسىز، ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورايسىز، (سىز، ئەخمەق ئادەم ئەمەسسىز)، دەيسىز، بولمىسا جازاغا بۇيرۇيمەن، - دەپتۇ.

ئەپەندىم ئورنىدىن تۇرۇپ، قازىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ - دە:

— سىز ئەخمەق، ئادەم ئەمەسسىز - دەپتۇ.

بۇ يەردە پادىشاھ بىلەن ئەپەندىمنىڭ دېگەن سۆزلىرى گەرچە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، توختاش ئورنى (يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرىنىڭ قويۇلۇش ئورنى) ئوخشاش بولمىغاچقا، ئىپادىلەنگەن مەنە تامامەن بىر - بىرىنىڭ ئەكسىچە بولغان.

دېمەك، ئەدەبىي جانلىق تىلدا توختاش جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىگە مۇۋاپىقلىشىشى، توختاش ئورنى توغرا بولۇشى، توختاش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى مۇۋاپىق بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن ئوي - پىكىرلەرنى ئېنىق، توغرا ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ ئىپادىلىگىلى بولىدۇ.

2) جۈملە ئاھاڭى (ئىنتوناتسىيە)

جۈملە ئاھاڭى ئادەتتە ئىنتوناتسىيە ياكى سۆز ئۇرانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۈملە ئاھاڭى بىلەن جۈملە ئۇرغۇسىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، جۈملە ئۇرغۇسى جۈملىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئاۋاز يۇقىرىلىقىغا قارىتىلغان، جۈملە ئاھاڭى بولسا، بىر پۈتۈن جۈملە ئىنتوناتسىيەسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا قارىتىلغان، ئادەتتە جۈملە ئاھاڭى پۈتۈن جۈملىگە سىڭگەن بولىدۇ ھەمدە جۈملىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۆزىدە ياكى بوغۇمىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

جۈملە ئاھاڭى جانلىق تىلدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ ھېچ بولمىغاندا، بىرىنچىدىن، سىنتاكسىسلىق رول ئويناپدۇ. ئىككىنچىدىن، ھېسسىياتنى ئىپادىلەش رولى-

نى ئويناپدۇ.

جۈمله ئاھاڭنىڭ سىنتاكسىسلىق رولىدىن قارىغاندا، سۆزلىگۈچى جۈمله ئاھاڭنىڭ ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئادەتته، ئوخشاش لېكسىكىلىق مەنىدىكى سۆزلەردىن تەركىب تاپقان ئوخشاش بىر مەنىدىكى جۈملىنى مەنه جەھەتتىن بىر - بىرىگه ئوخشىمايدىغان جۈملە-لەرگه ئۆزگەرتىشى مۇمكىن مەسىلەن: ئەپەندىمنىڭ قازى بىلەن قىلىشقان دىئالوگى.

جۈملىلەرنى جۈمله ئاھاڭنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ياكى باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگه قاراپ، بايان جۈمله، سوئال جۈمله، ئۈندەش جۈمله ۋە بۇيرۇق جۈمله دېگەن تۆت تۈرگه بۆلۈشكه بولىدۇ.

ئادەتته بايان جۈمله ۋە ئۆتۈنۈش - ئىلتىماس مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر پەسلەتمه ئاھاڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. شۇئار - چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈمله ۋە سوئال جۈملىلەر ئاساسەن، يۇقىرىراق ئاھاڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئۈندەش جۈملىنىڭ ئاھاڭى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئومۇمەن، پۈتۈن جۈمله ياكى ھېسسىياتنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر كۆتۈرۈلمه ئاھاڭدا ئىپادىلىنىدۇ.

پەسلەتمه ئاھاڭ بىلەن كۆتۈرۈلمه ئاھاڭ جۈمله ئاھاڭنىڭ ئېككى خىل ئاساسىي تىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، تېكىرقاش، گۈمانلىنىش، مۇبالىغىلەشتۈرۈش قاتارلىقلارنى ياكى يوشۇرۇن مەنىلىك جۈملىلەرنى ئىپادىلەشته، دولقۇنسىمان ئاھاڭ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، ئوخشاش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەرنىڭ ئاھاڭى ئوخشاش بولمىسا، مەنىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت قايتىپ كەلدى (بايان جۈمله).

ئەخمەت قايتىپ كەلدى؟ (قايتۇرما سوراق جۈمله)

ئەخمەت قايتىپ كەپتۇ - دە! (ئۈندەش جۈمله)

ئەخمەت قايتىپ كەلسۇن! (بۇيرۇق جۈمله)

جۈمله ئاھاڭى جۈملىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىشته مۇھىم رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى يەنه، ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكه ئىگه. جۈمله ئاھاڭنىڭ ھېسسىياتنى ئىپادىلەش رولىدىن قارىغاندا، سۆزلىگۈچى جۈمله ئاھاڭىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ بىر قەدەر نازۇك، مۇرەككەپ ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «بۇ ئادەمنىڭ قولىدىن ھەممه ئىش كېلىدۇ» دېگەن جۈملىنى كونكرېت نۇتۇق شارائىتىغا قاراپ، ئۆزىگه تېگىشلىك جۈمله ئاھاڭى بىلەن ئېيتىپ، شۇ كىشىنى ماختاش، شۇ كىشىگه قايىل بولۇش ھېسسىياتىنى بىلدۈرۈش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئەكسىچه، كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا، يەنه ئۆزىگه مۇناسىپ جۈمله ئاھاڭى بىلەن ئېيتىپ، شۇ كىشىنى ئەيىبلەش، يامان كۆرۈش، نەپرەتلىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش مۇمكىن.

مۇھاكىمه سوئاللىرى

1. تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ قانداق ئەھمىيىتى بار؟
2. ئۇرغۇ دېگەن نېمه؟ سۆز ئۇرغۇسى ۋە جۈمله ئۇرغۇسى دېگەنچۇ؟

3. ئىنتوناتسىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ، جۈملىدە قانداق رول ئويناپدۇ؟
4. پائۇزا دېگەن نېمە؟ جۈملە ئاھاڭنىڭ جۈملە مەنىسىنى ئىپادىلەش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈڭ؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى سۆزلەرگە ئۇرغۇ بەلگىسى قويۇڭلار:
ئەمگەك، گۈلىستان، نائىنساپ، پاكىزە، تىرىشچان، ئادالەت، سالامەت، ئوقۇغۇچى، ئىنسانپەرۋەرلىك، غايىۋى، دۇنيا.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لېكسىكا قىسمى

1 - باب. لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

§ 1 . لېكسىكولوگىيە توغرىسىدا چۈشەنچە

«لېكسىكولوگىيە» ئاتالغۇسى گرېكچە Lexis (سۆز) ۋە Logos (تەلىمات، ئىلىم) سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، تىلشۇناسلىق ئىلمىدا «سۆز بايلىقى ھەققىدىكى ئىلىم (تەلىمات)» ياكى «سۆزلەرنى تەكشۈرىدىغان پەن» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەر بولسۇن، يېڭى پەيدا بولغان ياكى كونىراپ ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر، ۋە ياكى دېئالېكت، يەرلىك شىۋىلەردىكى سۆزلەر بولسۇن، ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا بايلىقى ھېسابلىنىدۇ.

<u>دېمەك، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز بايلىقى ۋە لوغەت تەركىبى ھەققىدىكى تەلىماتتۇر.</u>

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى - كونا بارلىق سۆزلەرنى بىر سىستېما سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدۇ، تېخىمۇ كونكرېتراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشىنى، تەرەققىيات جەريانىنى، لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى، سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى، تىلىمىزدا يېڭى سۆز، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى ۋە پرىنسىپلىرىنى، تىلىمىزنىڭ يېڭى سۆز - ئاتالغۇلار بىلەن بېيىپ بېرىشىنى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى، ئايرىم سۆزلەرنىڭ كونىراپ ئىستېمالدىن قېپقېلىپ، لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كېتىشى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە ئىلمى كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە ۋە كونكرېت لېكسىكولوگىيە، دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە بولسا، پۈتۈن ئىنسانىيەت تىلىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىگە دائىر ئومۇمىيەتلىك نەزەرىيىلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت لېكسىكولوگىيە بولسا، مۇئەييەن بىر كونكرېت تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئاشۇ كونكرېت تىلنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى، خەنزۇ تىلى لېكسىكولوگىيىسى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§ 2 . لېكسىكولوگىيىنىڭ مەزمۇنى

لېكسىكولوگىيىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، يىغىنچاقلاپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ.

1. سېماسىئولوگىيە

بۇ گرېك تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، «sema (بەلگە، قىياپەت، شەكىل)» ۋە «Logos (تەلىمات، ئىلىم)» سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن، ئۇ، تىلشۇناسلىق ئىلمىدا «سۆزلەرنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى ئىلىم» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

تىلشۇناسلىق ئىلمىدا، سېماسىئولوگىيە بىلەن بىر قاتاردا يەنە «سېمانتىكا» ئاتالغۇسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. «سېمانتىكا» ئاتالغۇسىنىڭ تومۇرى — سېمانتىكوس.

سېمانتىكوس (Simanticos) گرېكچە «كۆرسەتكۈچ»، «ئىزاھلىغۇچى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھەم «سۆز مەنىسى» دېگەن مەنىدىمۇ، ھەم «سۆز مەنىسى ھەققىدىكى ئىلىم» دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

دېمەك، سېماسىئولوگىيە (سېمانتىكا) كونكرېت بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق مەنىلىرىنى، شۇنىڭدەك، سۆزنىڭ كېڭەيگەن مەنىلىرىنى، ئۇدۇل ۋە ئالاھىدە مەنىلىرىنى، كۆچمە مەنىلىرىنى، سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك ھەم كۆپ مەنىلىكلىكىنى، قارىمۇقارشى مەنىلىرىنى، سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن مەنداشلىقىنى، ئاھاڭداشلىقىنى، سۆزلەرنىڭ ئىدىئوماتىك مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىدۇ.

سېماسىئولوگىيە — لېكسىكولوگىيە ۋە گرامماتىكا (مورفولوگىيە) ئىلمى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئۇ، لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدىكى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەنىسىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ، شۇنداقلا، گرامماتىكا (مورفولوگىيە) نىڭ تەتقىقات دائىرىسىدىكى بارلىق گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ، جۈملىدىن سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ مەنىسىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. يەنى سېماسىئولوگىيە لۇغەت تەركىبىدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى، جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن ئومۇمىي مەنىلىرىنى، سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ لېكسىكىلىق (ۋەتەنپەرۋەر = ۋەتەن — «تۇغۇلغان ماكان، يۇرت»، پەرۋەر - «شۇ ماكاننى سۆيگۈچى») مەنىلىرىنى، سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ گرامماتىكىلىق (كۆزلەر = «كۆز - ئىنسانىنىڭ بىر ئەزاسى»، لەر - «شۇ ئەزانىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ») مەنىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلىش لېكسىكولوگىيىگە تەئەللۇق. سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلىش بولسا، گرامماتىكا (مورفولوگىيە) گە تەئەللۇق، يەنى، گرامماتىكا ئىلمى بۇلارنى گرامماتىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق شەكىل سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدۇ.

دېمەك، سېماسىئولوگىيە دېگىنىمىز، سۆز مەنىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر.

2. ئېتىمولوگىيە

«ئېتىمولوگىيە» ئاتالغۇسى گرېكچە «etymon (ھەقىقەت)» ۋە «Logos (تەلىمات)» سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى» ۋە «سۆزنىڭ تارىخىي ياسىلىش يوللىرىنى تەكشۈرىدىغان ئىلىم» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

تىل — ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ، بېيىپ، تولۇقلىنىپ تۇرىدىغان تارىخىي كاتېگورىيە. تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەر بولسا، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتلارنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنىڭ كونىراپ تىل ئىستېمالىدىن چىقىپ كېتىشى، يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىپ تۇرۇشلىرى تىلنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات ھادىسىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

ئېتىمولوگىيە — تىلنىڭ تارىخىي پاكىتلىرىغا ۋە گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئاساسلىنىپ، شۇنداقلا قېرىنداش تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، بىز ئۇچۇن نامەلۇم بولغان ئايرىم سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ يوقالغان ياكى سۇسلاشقان مەنىلىرىنى، ئۆزگەرگەن شەكىللىرىنى ئېنىقلاپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۇن = بۇ-كۇن؛ تالان — تاراج = تارائەج؛ ئاغىنە = ئاغا — ئىنە؛ چېگرا = چەك - ئارا؛ بۆك = بۆرك؛ تەلپەك = تېرە بۆرك؛ قەشقەر - كاھشىفەر؛ ئۇرۇمچى - ئۆرۇمچى، توقۇغۇچى؛ مەن = بى، سەن = سى، بىز = بىس، سىز = سىس...

دېمەك، سۆز مەنىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى، سۆزلەرنىڭ شەكلى (يېزىلىشى، تەلەپپۇز قىلىنىشى) نى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ئېتىمولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

3. لۇغەتشۇناسلىق

لۇغەت تۇزۇش پرىنسىپلىرى، لۇغەت تۇزۇش ئۇسۇلى ۋە لۇغەت تۇرلىرى ھەققىدىكى ئىلىم لۇغەتشۇناسلىق (لېكسىكوگرافىيە) دەپ ئاتىلىدۇ.

لۇغەت مۇئەييەن بىر تىلدىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپكە سېلىنغان يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ، مۇئەييەن بىرتىلدىكى بارلىق سۆزلەرنى يىغىپ، ئۇنىڭغا چۈشەنچە، ئىزاھ بېرىدىغان، مۇئەييەن بىر مەقسەتكە ۋە پرىنسىپقا ئاساسەن تۇزۇلگەن سۆزلۈكلەر توپلىمىدۇر. ئۇ، ئۆگىنىش قورالى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە، تىل تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم قوراللارنىڭ بىرىدۇر.

4. ئىستىلىستىكا (ئۇسلۇبىيەت ئىلمى)

«ئىستىلىستىكا» ئاتالغۇسى گرېكچە «stylos» (قەدىمكى گرېكلارنىڭ يازغۇ قورالى) سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ، لېكسىكولوگىيىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ژانىرلىرىغا باغلىق ئوبراز يارىتىشتىكى ھەم ۋەقەنى تەسۋىرلەشنىڭ ماھىيىتىگە مۇۋاپىق سۆز قوللىنىش-تىكى ماھىرلىقنى، تىلنىڭ تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىنى تەكشۈرىدىغان مەخسۇس بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىستىلىستىكا ئىلمى سۆز ئىشلىتىش ئۇنۇمىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

5. فرازېئولوگىيە

بۇ، گرېك تىلىدىكى phrasis (ئىبارە) ۋە Logos (تەلىمات، ئىلىم) سۆزلىرىدىن

كېلىپ چىققان بولۇپ، تىلشۇناسلىق ئىلمىدا، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ھەققىدىكى تەلىمات - فرازېئولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

فرازېئولوگىيىنىڭ ئاساسلىق تۆگىنىش، تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى (ماقال، تەمسىل ۋە ئىدىئوماتىك سۆزلەر) دىن ئىبارەت. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ لېكسىكولوگىيە ئىلمىدا تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلار تىلىمىزدا بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئورنىدا بىر مۇستەقىل ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ، خۇددى بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ، قولى قىسقا ئادەم ئىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قولى قىسقا» دېگەن تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى «كەمبەغەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، «قولى قىسقا» دېگەن بۇ بىرىكمە «كەمبەغەل» دېگەن سۆزدىن بىرنېچىدىن، ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقى جەھەتتىن پەرقلەنسە، ئىككىنچىدىن، ئاساسىي (لېكسىكىلىق) مەنە ئۇستىگە قوشۇمچە مەنە يەنى ئوبرازلىق، ھېسسىياتلىق، يۇمۇرىستىك تۇس مەنىلىرىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدىغانلىقى جەھەتلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ماڭا شۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاچقا، ئۇ، لېكسىكولوگىيىنىڭ فرازېئولوگىيە قىسمىدا ئالاھىدە تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۆگىتىلىدۇ.

§ 3 . ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

1. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان سۆزلۈكلەرنىڭ مەنە ئىپادىلەش جەھەتتىكى لېكسىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان كونكرېت مەسىلىلەرنى، يەنى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ مەلۇم تارىخىي دەۋرلەردىكى ھالىتى بىلەن ھازىرقى ۋاقىتتىكى ئەھۋالى، ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى بىلەن گراماتىكا ۋە فونېتىكا قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، لۇغەت تەركىبىنىڭ جەمئىيەت ۋە تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق ھالدا ېيىپ، تولۇقلىنىپ بېرىشى قاتارلىقلارنى بىزگە ئۆگىتىدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلۈكلەر بىلەن ئۇ ئىپادىلەۋاتقان ئۇقۇم (مەنە) نىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش يوللىرى، سۆزلەرنىڭ توپ (ئەسلي) مەنىسى، سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر (سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى، سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى، سۆزنىڭ بىر مەنىلىكلىكى ۋە كۆپ مەنىلىكلىكى)، سۆزدىكى زىت مەنىلەر، ئاھاڭداش (شەكىلداش) سۆزلەر، مەنداش سۆزلەر، سۆزنىڭ ئالاھىدە مەنىسى، سۆزنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلارنى بىزگە ئۆگىتىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى تۇراقلىق

بىرىكمىلەر، ئۇلارنىڭ شەكىللىنىشى، ئۆز ئارا بىرىكىش يوللىرى، بىر - بىرىدىن پەرقى، تىل ئىستېمالىدىكى رولى، ئىستىلىستىكىلىق مەنىلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنى بىزگە ئۆگىتىدۇ. چۈنكى، تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ تىل قۇرۇلۇشىدا تۇتقان ئورنىنى، ئۇلارنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە ئۇلارنى توغرا، مۇۋاپىق ئىشلىتىشنى بىلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۆزىمىزنىڭ تىل بايلىقىمىزنى ئاشۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۇك يولى ھېسابلىنىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. لېكسىكولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
2. سېمانتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمىنى تەكشۈرىدۇ؟
3. ئېتىمولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمىنى تەكشۈرىدۇ؟
4. لۇغەتشۇناسلىق دېگەن نېمە؟
5. ئىستىلىستىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟
6. فرازېئولوگىيە دېگەن نېمە؟
7. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ قانداق ۋەزىپىلىرى بار؟

2 - باب. سۆز ۋە سۆز مەنىسى

§ 1 . سۆز توغرىسىدا چۈشەنچە

شەكىل ۋە مەنىنىڭ زىچ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، نۇتۇقتا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆز تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1. سۆز — تىل تەركىبلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىك ۋە لېكسىكىلىق بىرلىكتۇر. ئاساسىي بىرلىك دېگىنىمىز، سۆزنىڭ تەييار قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ئىكەنلىكىنى، ئۇ بولمىسا، تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋاستىلىك رولىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكسىكىلىق بىرلىك دېگىنىمىز، سۆزنىڭ مۇئەييەن شەيئى، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ھەرىكەت - ھادىسىلەر توغرىسىدىكى ئۇقۇم - چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ھەمدە سۆزنىڭ لېكسىكولوگىيىنىڭ ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

2. سۆز — شەكىل ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ زىچ بىرىكىشىدىن شەكىللەنگەن بىر پۈتۈنلۈك بولغاچقا، ئۇنى پارچىلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، شەكىل بولسا سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى، مەنە بولسا سۆز ئىپادىلىگەن ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى ھەمدە ھەرىكەت - ھادىسىلەر توغرىسىدىكى مەزمۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۆزنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر. بۇ، دەل سۆزنىڭ بەلگىلىك ساندىكى تىل تاۋۇشى (فونېما) لارنىڭ مۇئەييەن فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغانلىقىنى، تىل تاۋۇشى بىلەن مەنە زىچ باغلانمىسا، بەرىبىر ئاڭلىغۇچىلارغا ئۇقۇشلۇق بولغان سۆز ھاسىل بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سۆز تىل تاۋۇشى (فونېما) بىلەن مەنىنىڭ زىچ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى پارچىلاشقا بولمايدۇ، ئەگەر پارچىلانسا، ئۇ ھالدا پارچىلانغان بۇ بۆلەكلەر ئەسلىي مەنىسىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويىدۇ ياكى ئەسلىي مەنىسىدىن پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىدۇ ۋە بىر پۈتۈن مەنە ئىپادىلىيەلمەي قالىدۇ. مەسىلەن: قەلەم، تاشيول، كۆزەينەك.

دېمەك، بىر سۆزدە ئۇقۇم (مەنە) بىلەن تاۋۇش (شەكىل) ئايرىلماس بىر گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بىر سۆزدە شۇ سۆز تەئەللۇق بولغان تىلنىڭ ماھىيىتى، ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەنگەن بولىدۇ. ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت شۇ تىللىق خەلقنىڭ ئېڭىدا ئەكس ئەتكەن مۇئەييەن ئۇقۇم ئاساسىدا تىل تاۋۇشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

3. سۆز يەككە ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. ھەر قانداق بىر مۇستەقىل سۆز يەككە ھالدىمۇ، جۈملە تەركىبىدە تۇرۇپمۇ، بىرەر شەيئى ۋە ئۇنىڭ تۇرلۇك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى، شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك ھەرىكەت - ھالەتلىرى ھەم ھەر خىل ئابستراكت چۈشەنچىلەر توغرىسىدا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلار پۈتۈن دۇنيا بويىچە

دا بىرەر ئۇقۇم (مەنە) نى ئىپادىلەيدۇ. سۆزنىڭ يەككە هالدا ئىپادىلىگەن مەنىسى (لېكسىكىلىق مەنىسى) ئۇنىڭ جۈملە تەركىبىدە تۇرۇپ ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مەنە دائىرىسىگە قارىغاندا، كىچىك بولىدۇ. ئەمدى، يارىمچى سۆزلەر بولسا، جۈملە تەركىبىدە تۇرۇپ، شۇ جۈملىدىكى مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا باغلىنىپ كەلگەندىلا، ئاندىن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

4. سۆز گرامماتىكا جەھەتتىن بەلگىلىك دەرىجىدە تۇراقلاشقان شەكىللەر بىلەن تۇرلىنىش سىستېمىسىغا ئىگە. مەسىلەن: ئىسىملار سان، شەخس، كېلىش قاتارلىق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى مورفېمىلار بىلەن تۇرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. پېئىللار بولسا زامان، شەخس، سان، دەرىجە، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، مەيل، تۈس قاتارلىق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى مورفېمىلار بىلەن تۇرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق رولىنىڭ، يەنى سۆزنىڭ جۈملە تەركىبىدە باشقا سۆزلەر بىلەن تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەردە باغلىنىپ، تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرۇشىدىكى بىر سىستېمىنىڭ ئومۇملۇقىدۇر.

دېمەك، بىر سۆزدە هەم لېكسىكولوگىيىگە خاس تەركىبمۇ، هەم گرامماتىكىغا خاس تەركىبمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككىسى زىچ بىرىككەندىلا، هەم لېكسىكىلىق مەنىگە، هەم گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان مۇستەقىل سۆز هاسىل بولىدۇ.

5. سۆزنى نۇتۇقتا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدۇ، لۇغەت تەركىبىدىكى ناهايىتى نۇرغۇن سۆزلەر لوگىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن هالدا شەيئى، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى ۋە هەرىكەت، هالەتلىرىگە ئائىت مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئورتاقلىقىدا بىرىكىپ كېلىدۇ. مانا بۇ خىل بىرىكىشتىن هاسىل بولغان مەنە سۆزنىڭ ئەركىن مەنىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇستەل»، «چوڭ»، «يوگۇر» سۆزلىرىنىڭ بىرىنچىسى، شەيئىنى، ئىككىنچىسى، شەيئىنىڭ بەلگە خۇسۇسىيىتىنى، ئۈچىنچىسى، هەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. ئالايلۇق «ئۇستەل» دىن ئىبارەت بۇ شەيئىنىڭ خۇسۇسىيەت جەھەتتىن چوڭ ياكى كىچىك، ئۇزۇن ياكى قىسقا، تار ياكى كەڭ، ئېگىز ياكى پاكار، يۇمىلاق ياكى چارسا، يېڭى ياكى كونا بولۇشى مۇمكىن. دېمەك، «ئۇستەل» سۆزى ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىر خىلىنى ئىپادىلەيدىغان مۇۋاپىق سۆزلەرنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىلەيدۇ. مەسىلەن: چوڭ ئۇستەل، ئېگىز ئۇستەل، يېڭى ئۇستەل، كەڭ ئۇستەل...

ئوبيېكتىپ رېئاللىقتىكى هەر قانداق شەيئى، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى، ۋەقە - هادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەت، هالەتلىرى توغرىسىدا مېڭىمىزدە هامان مۇئەييەن چۈشەنچىلەر (ئۇقۇم) هاسىل بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزى ئىككى خىل يول بىلەن هاسىل بولىدۇ. بىرى، ئەتراپىمىزدىكى شەيئى، ۋەقە، هادىسىلەرنى كۆرۈش، ئاڭلاش، ئۇلارنىڭ سان - ساپاسىنى، خۇسۇسىيەتلىرىنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇش، بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ۋە ئايرىش ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: باغ، تاغ، ئادەم، چىرايلىق، ئېگىز، يورۇق، سۇ، پارتا، دېگەنلەرگە ئوخشاش. يەنە بىرسى، ئاشۇ شەيئى ۋە ۋەقە، هادىسىلەر ئۈستىدە ئويلاش، هېس قىلىش، ئىدراك قىلىش، ئابستىر-

پراكتىكىلەش نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: مۇھەببەت - نەپرەت، ئىدىيە، سەۋىيە، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئىنساپ، دىيانەت، غايە...

يۇقىرىقى ئىككى خىل يول بىلەن ھاسىل بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى تىلىمىزدا كونكرىت سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

خۇلاسە شۇكى: سۆز دېگىنىمىز، ئادەملەرنىڭ ماددىي، مەنىۋى دۇنيا ھەققىدىكى كونكرىت ۋە ئابستراكت چۈشەنچىلىرىنىڭ تىلدىكى ئىپادىسىدۇر.

ھەر بىر سۆز جۈملە تەركىبىدە ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق شەكىل (مورفولوگىيىلىك قۇرۇلۇش)، گرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇپ ۋە بەلگىلىك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: كىتاب، يامغۇر، ۋەتەن، ئىدىيە، ئىلىم - پەن... سۆزلىرى ئىسىمدۇر. ئوقۇ، ئاڭلا، ئىشلە... سۆزلىرى پېئىلدۇر. ئالدىنقىلىرى (ئىسىملار) شەيئىلەر نامىنى بىلدۈرۈپ، مەلۇم سان، شەخس، كېلىش كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، بەلگىلىك مورفولوگىيىلىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، جۈملىدە ئاساسەن ئىگە، تولدۇرغۇچى ۋە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. كېيىنكىلىرى (پېئىللار) شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەت - ھالەتلىرىنى بىلدۈرۈپ، شەخس، سان، زامان، دەرىجە، مەيل ۋە تۈس قاتارلىق مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىگە بولۇپ، جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

2 §. سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

1. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىسى

ھەر قانداق سۆز مەلۇم مەنىگە ئىگە، سۆز مەنىسى دېمەك — سۆزنىڭ تاۋۇشلۇق شەكلى ۋەكىللىك قىلغان مەنە دېمەكتۇر. لۇغەت تەركىبىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق سۆزلەردە لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنە بولىدۇ.

سۆزلەرنىڭ شەيئى، ھادىسە ھەققىدىكى ئومۇمىي مەنىسى، يەنى ئوبيېكتىپ شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ كىشى ئېڭىدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئەكس ئېتىلىشى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق (ماددىي) مەنىسى دېيىلىدۇ. ئادەتتە سۆز مەنىسى دېيىلگەندە، سۆزنىڭ دەل لېكسىكىلىق مەنىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن:

قەلەم، كىتاب، ئادەم، سۇ، ئولتۇر، قىزىل...

سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى بىر - بىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق (شەكلەن) مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ ئاساسىي (لېكسىكىلىق) مەنىسىدىن تاشقىرى، يەنە بىر مۇنچە قوشۇمچە (گرامماتىكىلىق) مەنىلىرىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «باھار كەلدى»، «گۈللەر ئېچىلدى» دېگىنىمىزدە، «باھار» سۆزى يىلدا بىر كېلىدىغان تۆت پەسىلنىڭ بىرىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. «كەلدى» سۆزى بولسا، قىش پەسلى ئۆتۈپ كېتىپ، ئىللىق پەسلىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەرىكەت مەنىسىنى

بىلدۇرىدۇ، ئىككىنچى تەرەپتىن، ئاشۇ سۆزلەرنىڭ قوشۇمچە مەنىلىرىمۇ بولۇپ، بۇ يەردىكى «باھار» سۆزى گراممىاتىكىلىق مەنە جەھەتتىن باش كېلىش، بىرلىك سان شەكلىدە تۇرۇپ، جۈملىدە بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرۈپ، «نېمە» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە جەھەتتىن جۈملىنىڭ ئىگە بۆلىكى بولۇپ كەلگەن، ئەمدى «كەلدى» سۆزى بولسا، ئۆتكەن زامان، بولۇشلۇق، بىرلىك سان ۋە III شەخس شەكلىدە تۇرۇپ، جۈملىدە بايان قىلغۇچىنى بىلدۈرۈپ، «نېمە قىلدى» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە جەھەتتىن جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكى بولۇپ كەلگەن. مانا بۇ، «باھار» ۋە «كەلدى» سۆزلىرىنىڭ قوشۇمچە مەنىلىرى، يەنى گراممىاتىكىلىق مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گراممىاتىكىلىق مەنىسى بىر - بىرىگە مەھكەم باغلانغان، سۆزلەرنىڭ گراممىاتىكىلىق مەنىسى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۈستىگە قوشۇلغان بولىدۇ. ئۇ، جۈملىنىڭ ھەر قانداق بۆلەكلىرىنى ئىسىملارغا ۋە پېئىللارغا خاس گراممىاتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ، جۈملە تۈسىگە كىرگۈزىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى بارلىق سۆزلەر لېكسىكىلىق ۋە گراممىاتىكىلىق مەنىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە قاراپ، مۇستەقىل سۆز ۋە يارىمچى سۆزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

1). مۇستەقىل سۆزلەر

<u>شەيئىلەرنى، ۋەقە ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنى، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى، ھەرىكەت - ھالەتلىرىنى ۋە سان - مىقدار جەھەتتىكى ئۇقۇملارنى بىلدۈرۈپ، ھەر دائىم بىرەر سوئالغا جاۋاب بولۇپ، جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكى بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر دېيىلىدۇ.</u>

ئانا تىلىمىزدىكى مۇستەقىل سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، مىقدار سۆز، تەقلىد سۆز، ئالماش ۋە پېئىل سۆزلىرىدىن ئىبارەت.

مۇستەقىل سۆزلەر تەۋەلىك (شەخس)، سان، كېلىش، زامان، دەرىجە، شەخس، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، مەيل ۋە تۈس قاتارلىق گراممىاتىكىلىق شەكىللەرگە ئېرىشىشتەكى ئورتاقلىقى ۋە ئۆزگىچىلىكىگە قاراپ، ئۆز ئىچىدىن يەنە: ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز، ۋە پېئىل خاراكتېرلىك سۆز دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، مىقدار سۆز، تەقلىد سۆز، ئالماش ۋە شەخسسىز پېئىللاردىن ئىسىمداش، سۈپەتداشلار كىرىدۇ. پېئىل خاراكتېرلىك سۆزگە پەقەت پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرىلا كىرىدۇ. مەسىلەن:

خەلق، تاغ، دەۋر، ئىنقىلاب، ھاۋا، سانائەت (ئىسىم)

بىر، ئون، مىڭ، مىليون... (سان)

ياخشى، كۆركەم، ئاق، گۈزەل... (سۈپەت)

ئاستا، چاپسان، ھازىر، بۈگۈن، ناھايىتى، ئەجەپ... (رەۋىش)

ۋاراڭ - چۇرۇك، تاراق - تۇرۇق، جاك - جۇك، ۋاۋ - ۋۇۋ... (تەقلىد سۆز)

مەن، ئۇ، سىلەر، مۇشۇ، قانداق... (ئالماش)

ئوقۇ، كۆر، ئىشلە، سۆزلە، باشلا... (پېئىل)

مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىسى بىر - بىرىدىن ئايرىلماس بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن. مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان سۆزنىڭ ئاشۇ مەنىگە ماسلاشقان ھالدا بارلىققا كەلگەن مەلۇم گرامماتىكىلىق مەنىسى بولىدۇ. مەسىلەن، «بىل» سۆزى لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن «بىلمەك»، «ئۇقماق» شەكلىدە كەلسە، ئۇ ھالدا ئۇ، چوقۇم پېئىل بولۇپ، ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، بۇيرۇق، مەيل، بولۇشلۇق، ئېنىق دەرىجە، ئۆتۈملۈك ... قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر بۇ سۆز «بىلىم» شەكلىدە كەلسە، بۇ ھالدا ئۇ، چوقۇم ئىسىم بولۇپ، باش كېلىش، بىرلىك سان قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

دېمەك، ھەر بىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىپرىشكەن ئابستراكت مەنىسى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى ھېسابلىنىدۇ.

2) يارىمچى سۆزلەر

شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكەت - ھالەتلىرى، بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا ئۆز ئالدىغا بىر-ر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان، نۇتۇقتا مۇستەقىل سۆز ۋە جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى تولۇقلاش، بىر - بىرىگە باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سۆزلەر يارىمچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى يارىمچى سۆزلەر تىركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۆكلىمىلەر، ئىملىقلار ۋە ئۈندەشلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن:

توغرۇلۇق، ھەققىدە، ئەمما، لېكىن، ئەگەر، بىراق، ياكى، بىلەن، ۋە، ھەم، -زە، -چۇ، -مۇ، -لا، -ھە، -يۇ، ئاھ، ۋاي، ئىھ...

يارىمچى سۆزلەر گەرچە يەككە ھالدا قوللىنىلمىسىمۇ، ئەمما، ئۇ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بەزى ھاللاردا ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنىسى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. يەنى، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بەزىدە گرامماتىكىلىق مەنىسىنىمۇ بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «مەن بۇ يەرگە ئايروپىلان بىلەن كەلدىم.» دېگەن جۈملىدىكى «بىلەن» سۆزى يارىمچى سۆز بولۇپ، ئۇ، بىر تەرەپتىن، «ئولتۇرۇپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىسىمنىڭ ئورۇن كېلىش كۆرسەتكۈچى «-دا» مورفېمىسى ئورنىدىمۇ كەلگەن.

دېمەك، يارىمچى سۆزلەرنىڭ مەنىسى بەزىدە مۇستەقىل سۆزلەرگە يېقىن بولۇپ، مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ تەڭداش مەنىلىرى ئورنىدا ئىشلىتىلسە، بەزىدە تۈرلىگۈچى مورفېمىلارغا يېقىن بولۇپ، مورفېمىلار ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

2. سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى

سۆزلەر مەنە ئىپادىلەش دائىرىسىگە قاراپ: بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) بىر مەنىلىك سۆزلەر

ئوبيېكتىپ شەيئى، ھەرىكەت ـ ھادىسە ۋە تۈرلۈك ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەر توغرىسىدا بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدا مۇناسىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، بىر مەنىلىك سۆزلەرگە كۆپىنچە، خاس ئىسىملار، پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، چەت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر، قەشقەر، يۇسۇپ، چاستوتا، ئېنېرگىيە، مېھرىبانلىق، ئىدىيە، فىزىكا، جۇغرافىيە، كومپيۈتېر قاتارلىقلار.

2) كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

ئوبيېكتىپ شەيئى، ھەرىكەت ـ ھادىسە ۋە تۈرلۈك ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەر توغرىسىدا بىر ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئۆز مەنىلىرىنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىن بارلىققا كەلگەنلىكىگە قاراپ، تۈپ مەنە ۋە كۆچمە مەنە، دەپ ئىككىسى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەلۇم بىر سۆزنىڭ شەيئى، ھەرىكەت ـ ھادىسە ۋە تۈرلۈك ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەر ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى سۆزنىڭ تۈپ (ئەسلىي) مەنىسى دېيىلىدۇ. سۆزنىڭ ئاشۇ تۈپ (ئەسلىي) مەنىسى ئاساسىدا كېيىنكى چىققان كېيىنكى مەنىسى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى دېيىلىدۇ.

سۆزنىڭ نۇتۇقتا كۆپ مەنىگە ئىگە بولۇشى تىلىمىز ئۈچۈن ئومۇمىي ھادىسە. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئىنتايىن باي بولۇپ، لۇغەت تەركىبىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى سۆزلەر كۆپ مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىنسانلار ئېڭىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئى، ھادىسە ۋە ھەرخىل ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەر توغرىسىدىكى تەپەككۇرى تەدرىجىي چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ. نەتىجىدە، سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىمۇ ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئىككى خىل يول بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ: بىرىنچىدىن، لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئۈستىگە يېڭىدىن ـ يېڭى مەنىلەر قوشۇلۇپ بارىدۇ. نەتىجىدە، سۆزدىكى ئەشۇ يېڭى مەنە بىلەن كونا مەنە پاراللېل قوللىنىلىش ئارقىلىق، ئەينى بىر سۆزدە بىر ـ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆپ خىل مەنە بارلىققا كېلىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ـ تۈمەن شەيئىلەر، ھادىسىلەر ھەم ئۇلار توغرىسىدىكى ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن ئايرىم ـ ئايرىم سۆز پەيدا قىلىپ ئولتۇرمايدۇ. بەلكە ـ خۇسۇسىيەتلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر تالاي شەيئى، ھادىسىلەر ۋە ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرنى ئىخچاملاپ، بىر سۆزنى كۆپ مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن، «سال» سۆزىنى ئالايلى، ستاتىستىكا قىلىشىمىزچە، ئۇنىڭ ① سال (ئەـ

سىم) ، ② بىر پۈتۈن نەرسىنى بىر كاۋاك نەرسىنىڭ ئىچىگە سالماق (پېئىل) مەنىلىرىدىن باشقا، يەنە:

«ئۆي سال»
«ئۇرۇق سال»
«سۆرەم سال»
«يولغا سال»
«خەت سال»
«تۈز سال»
«قۇلاق سال»
«بەس سال»
«ئوتقا سال»
«گەپكە سال»
«نەزەر سال»
«چېلىشقا سال»
«بازارغا سال»
«قول سال»
«ئوق سال»
«تويلۇق سال»
«ئەن سال»
«قوشۇق سال»
«ھالقا سال»
«دەزمال سال»
«ئەينەك سال»
«ئۇزۇك سال»
«مەبلەغ سال»
«تۇغان سال»
«قۇلۇپ سال»
«ئۇگا سال»
«كۆۋرۈك سال»
«كىيىم سال»
«ئېسىگە سال»
«ساڭزا سال»
«ئاياغ سال»

قاتارلىق 180 نەچچە خىل كۆپ مەنىدە قوللىنىلىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

سۆزنىڭ كۆپ مەنىگە ئىگە بولۇشىنىڭ بىردىنبىر يولى سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئۈستىگە يېڭى مەنىلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ئىبارەت. ئۇنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپتىن كۆزدە-

تىشكە بولىدۇ:

1) ئوخشىتىش ۋە تەقلىد قىلىش، يەنى، كىشىلەر شەيئى، ھادىسىلەرنىڭ شەكلى، ماھىيىتى، تۈرى، رەڭگى قاتارلىق خۇسۇسىيەت - بەلگىلىرىنىڭ يېقىنلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئۆتكۈر» سۆزى ئەسلىدە پولات - تۆمۈردىن ياسالغان كەسكۈچى ئەسۋابلارنىڭ كەسكۈرلىكىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنچە، ئاشۇ مەنە ئاساسىدا «زېرەك» مەنىسى كېلىپ چىقىپ، «ئۆتكۈر بالا، كۆزى ئۆتكۈر» دەپ قوللىنىلىدىغان بولدى. يەنە مەسىلەن: قارا - قارا قازان، قارا ئاشلىق، قارا نىيەت، قارا كۆچ، قارا قول، قارا ھىجران، قارا كۈن، قارا چاپلىماق...

2) شەيئىلەر، ھەرىكەت - ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك باغلىنىش ۋە يېقىنلىق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، يەنە بىر شەيئى، ھادىسىنى بىلدۈرىدىغان يېڭى مەنە كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، چاي - چاي دەرىخى، چاي - چاي دەرىخىدىن پىششىقلانغان تاۋار: چاي - دەملەنگەن چاي، چاي - زىياپەت؛ كىر - نەرسىلىرگە چاپلاشقان مەينەتچىلىك، كىر - يۇيۇلىدىغان كىيىم - كېچەك؛ ئېغىز - جانلىقلارنىڭ بىر ئەزاسى، بىر ئېغىز ئۆي، چېگرا ئېغىزى.

3) شەيئىلەر رولىنىڭ يېقىنلىق ياكى ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا، سۆزنىڭ يېڭى مەنىسى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: چىش - جانلىقلارنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى بىر ئەزا، ھەرىنىڭ چىشى، چىشلىق چاق؛ باش - جانلىقلارنىڭ بارلىق پائالىيىتىنى باشقۇرغۇچى ئاناتومىيىلىك ئەزا، ئەسكەر بېشى، يىگىت بېشى، ئىش بېشى، سۇ بېشى، يۇرت بېشى، تاغ بېشى، دېگەن بىرىكمىلەردىكى «باش» مەنىسى ئاۋۋالقى مەنىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

3. مەنىداش سۆزلەر

مەنىداش سۆزلەرنىڭ ھەر ئىككى تەركىبىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى بىر خىل ياكى بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار تەلەپپۇز قىلىنىش ياكى تاۋۇش تەركىبى جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان شەكىللەرگە ئىگە. مەسىلەن: «گۈلزار، گۈلشەن، چىمەنزار» سۆزلىرى تاۋۇش تەركىبى جەھەتتىن ھەر خىل بولۇشلىرىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاش. يەنە مەسىلەن:

— سەۋر قىلماق، تاقەت قىلماق، چىدىماق

— ۋەتەن، ئەل، مەملىكەت، دۆلەت

— كۆڭۈل، قەلب، دىل، يۈرەك

دېمەك، فونېتىكىلىق شەكلى (فونېما تەركىبى) : سىنتاكسىسلىق ئىمكانىيىتى (باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى) ۋە ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ھەر خىل، ئەمما، لېكسىكىلىق مەنىسى بىر - بىرىگە يېقىن ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان، بىر - بىرىدىن پەرقلىق ھالدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر توپى مەنىداش سۆزلەر دېيىلىدۇ.

مەنىداش سۆزلەرنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرى ئۆزئارا يېقىن دېگەنلىك، ئۇلارنىڭ يەككە ھالدا بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە قارىتىلغان، مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى قارىماققا بىر -

بىرىگە يېقىن بولغىنى بىلەن، ئىنچىكىلەپ كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشىدا نازۇك پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. دېمەك، ئۇلار ھەم ئورتاقلىققا، ھەم خاسلىققا ئىگە، ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار مەنداش كېلىدۇ. خاسلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئىستېمالدىن قېچىقالماي، تىل ئالاقىسىدە ئۆزاققىچە ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىق ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇناسىق خاسلىققا ئىگە بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب شۇكى، بىرىنچىدىن، مەنداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرىگە ئىگە بولغانلىقى، ئىككىنچىدىن، مەنداش سۆزلەرنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقى تۈپەيلىدىن بىر - بىرلىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— ئادەم، ئىنسان، كىشى، بەندە

— كۆچ، قۇۋۋەت، ماغدۇر، مادار

— ئۆلۈش، ۋاپات بولۇش، قۇربان بولۇش، ئالەمدىن ئۆتۈش، قازا قىلىش، چاچراپ كېتىش، تۈگەپ كېتىش، كۆزى يۇمۇلماق، تىنىقتىن قالماق، يۇرىكى سوقۇشتىن توختىماق

— چىك، پۈختا، مەزمۇت، مەھكەم، مۇستەھكەم، بەك، مىقتا

— كۆپ، مول، ئاۋۇن، جىق، غول، نۇرغۇن

— ئارام، ھاردۇق، دەم

بۇ بىر قانچە گۇرۇپپا سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى ئىنچىكىلەپ كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىستىلىستىكىلىق تۈس مەنىلىرى، لېكسىكىلىق مەنىلىرى ۋە جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. ئالايلۇق: «ئۇ ھازىر خېلى ئادەم بولۇپ قالدى» دېگەن جۈملىنى «ئۇ ھازىر خېلى كىشى بولۇپ قالدى» دېگىلى بولمايدۇ. «كۆڭلۈمنىڭ ئارامى يوق» دېگەن جۈملىنى «كۆڭلۈمنىڭ ھاردۇقى يوق» دېگىلى بولمايدۇ.

مەنداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا مەنە پەرقلىرىنىڭ بولۇشى ئۇلارنىڭ تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر. ئەگەر، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەنە پەرقى بولمايدىكەن، ئۇ ھالدا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قايسىدۇر بىرىنىڭ تىل ئىستېمالىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئوشۇقچە ئىش بولۇپ قالىدۇ.

مەنداش سۆزلەرنى تونۇشتا تۆۋەندىكى بىر قانچە ئۆلچەمنى ئاساس قىلىش لازىم.

1) مەنداشلار قاتارىنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى بىر سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

ئادەم، ئىنسان، بەندە، كىشى

2) بىر ئۇقۇمنىڭ تۈرىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر مەنداشلار توپىنى تەشكىل قىلالمايدۇ. مەسىلەن:

ھايۋان — كالا، قوي، ئات، تۆگە...؛ گۈل — رەيھانگۈل، قىزىلگۈل، مودەنگۈل، لەيلىگۈل...

3) ئوخشىمىغان دەۋر ۋە تۈزۈمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر مەنداشلار توپىنى تەشكىل قىلالمايدۇ. چۈنكى، مۇناسىق سۆزلەردە ئىپادىلەنگەن مەنە ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ بەلگىسى ھازىر-

قى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر ئىپادىلىگەن مەنە ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ بەلگىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما، بۇ سۆزلەر ئىپادىلەۋاتقان دەۋر تۈسى ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن:

جەڭچى — ئەسكەر، چېرىك — ياساۋۇل؛ ئوقۇغۇچى — تالىپ؛ ئامبال — ھاكىم.

ئۇيغۇر تىلى — مەنداش سۆزلەرگە ناھايىتى باي تىلدۇر، تىلدا مەنداش سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى — شۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ، تاكامۇللاشقانلىقىنىڭ ۋە پاساھەتلىك، ئۇرغۇمسىم تىل ئىكەنلىكىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەنداش سۆزلەر ئۆز جايىدا، مۇۋاپىق، توغرا ئىشلىتىلسە، بايان قىلىنغان ئىدىيە ۋە ھېس - تۇيغۇنى راۋان، تەسىرلىك، جانلىق، چوڭقۇر ھەم دەل بولۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى، جۈملە مەزمۇنىنىڭ چاكىنا، يېتەرسىز ۋە ئاددىيلىقىنى تۈگىتىپ، بايان قىلماقچى بولغان ئارزۇ - ئىستەك، چۈشەنچىلەر-نىڭ مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. نەتىجىدە، ئۇنداق جۈملە ئاڭلىغۇچى ياكى ئوقۇرمەنلەرنى كۈچلۈك ھاياجانغا سالىدۇ. نۇتۇقنىڭ يۇمۇرىستىك تۈسىنى ئاشۇرىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ ساپا (مەنە) جەھەتتىن ئاشۇنداق رەڭگارەڭ بولۇشى ھەر قانداق زىل، مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى — كۆرۈنۈشلەرنى، ھېس - چۈشەنچىلەرنى مۇمكىنقەدەر تولۇق، روشەن، ھەر تەرەپلىمە تەسۋىرلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ ۋە تىلنىڭ ئىستىلىستىكىلىق مۇمكىنچىلىكىنى كېڭەيتىدۇ، ئۇنىڭ باي، ئۇرغۇمسىم بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ.

مەنداش سۆزلەر تۆرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بارلىققا كېلىدۇ.

1) سۆزلەرنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىش نەتىجىسىدە مەنداش سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. بۇ ھال مەنداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىچمەك - قېقىۋالماق؛ كۆمتۇرۇۋەتمەك - ئۆرۈۋەتمەك؛ بۇرۇن - ئىلگىرى، ئاۋۋال، قەدىم، مۇقەددەم...

2) ھەر خىل دېئالېكت ۋە يەرلىك شېۋە سۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلىشىپ، ئەدەبىي تىلدىكى ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە مەنداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاكا - ئاغا؛ ئاچا — ھەدە، ئىگىچە، ئايلا؛ بىر ئاز - بىر پەس، بىردەم، سەل - پەل، جىندەك.

3) قېرىنداش مىللەت ۋە ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئەدەبىي تىلىمىزدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىگە ئوخشاپ قېلىشى نەتىجىسىدە مەنداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

كۈچ (ئۇيغۇرچە)، قۇدرەت (ئەرەبچە)، قۇۋۋەت (ئەرەبچە)، مادار (پارسچە).

ئۆرنەك (ئۇيغۇرچە)، نەمۇنە (ئەرەبچە).

بۇيرۇق (ئۇيغۇرچە)، پەرمان (پارسچە).

ئوقۇتقۇچى (ئۇيغۇرچە)، مۇئەللىم (ئەرەبچە).

كىشى (ئۇيغۇرچە)، ئادەم، ئىنسان (ئەرەبچە).

چېچەك (ئۇيغۇرچە)، گۈل (پارسچە).
تەڭرى (ئۇيغۇرچە)، خۇدا (پارسچە)، ئاللا (ئەرەبچە).

4) ئىنسانلار ئۇزاق دەۋرلىك مەنۇيىي ۋە ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى جەريانىدا، ئوبيېكتىپ شەيئى، ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ بەلگىلىرىنى پەيدىنپەي، تېخىمۇ ئېنىق تونۇش نەتىجىسىدە، شۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە قارىتا چۈشەنچىسى چوڭقۇرلىشىپ، ئۇلار توغرىسىدىكى يېڭى - يېڭى سۆزلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئومۇمىي خەلق تىلىدا ئاشۇ شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى بىر خىل چۈشەنچە، بىر خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا ئىنچىكە، نازۇك مەنىلەرنى پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلەش نەتىجىسىدە مەنداش سۆزلەر قاتارى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاغىنە — دوست، بۇرادەر، يار، ئاداش، ئاشنا
يامان — ئەسكى، پەس، ناچار، رەزىل، ئىپلاس، چۈپەي، چۈللە، ئوسال
ئەتىياز — باھار، كۆكلەم
لاۋزا — بەتنام، تېتىقسىز، تەمسىز، بىمەززە
ياخشى — ئوبدان، بەلەن، دۇرۇس
چىرايلىق — كۆركەم، گۈزەل، ئۇز، سەتەك
يۈز — چىراي، جامال، ھۆسن، رۇخسار، روي، بەت، چېھرە

4. ئاھاڭداش سۆزلەر

فونېتىك شەكلى (تەلەپپۇز قىلىنىشى ۋە يېزىلىشى) ئوخشاش بولغان، ئەمما، لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر توپى ئاھاڭداش سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات (ئات قويماق، ئىسىم)
ئات (مىنىدىغان ئات)
ئات (مىلليتىنى ئات)

ئاھاڭداش سۆزلەر ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەردىن بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە كېلىپ چىقىش مەنبەسىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ھەر خىل لېكسىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

كۆك — ئاسمان (ئىسىم)
كۆك — رەڭنىڭ بىرخىلى (سۈپەت)
كۆك — ئۆسۈملۈكنىڭ كۆكى (ئىسىم)
كۆك — كۆك سالماق - تىكمەك (پېئىل)
كۆكلە — ئۆسمەك، يوپۇرماق چىقارماق (پېئىل)
كۆكلە — سەكرىمەك، ھالقىماق (پېئىل)
ئوت — ئۇچاقتىكى ئوت
ئوت — ئوت - چۆپ
تاڭ — تاڭ سەھەر
تاڭ — بىلمەيمەن

تاك — تەقلىد سۆز
كۆل — ئوچاقتىكى كۆل
كۆل — پەستكىدە كۆلۈش
ئاھانگداش سۆزلەر بىلدۈرىدىغان لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تار مەنىدىكى ئاھانگداش سۆزلەر. بۇ خىلدىكى ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكلى (تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشى) ئوخشاش بولۇش بىلەن بىللە، بىر سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن:

سىر — مەلھەم، بوياق (ئىسىم)
سىر — ئىچكى تۈيغۇ (ئىسىم)
قاش — ئادەمنىڭ قېشى (ئىسىم)
قاش — ئۆستەڭنىڭ قېشى (ئىسىم)
تىل — ئالاقە قورالى، ئىجتىمائىي ھادىسە (ئىسىم)
تىل — جانلىقلارنىڭ بىر ئەزاسى (ئىسىم)
بوغۇز — يەم (ئىسىم)
بوغۇز — جانلىقلارنىڭ بىر ئەزاسى (ئىسىم)
بوغۇز — ئىككى قىرغاق ئارىسىدىكى تار سۇ يولى (ئىسىم)

2) كەڭ مەنىدىكى ئاھانگداش سۆزلەر. بۇلارنىڭ فونېتىك شەكلى (تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشى) ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما، لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئوخشىماسلىق بىلەن بىللە، ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن:

يۈز — چىراي (ئىسىم)
يۈز — 100 (سان)
ئازاد — ھۆرلۈك، ئازادلىققا ئېرىشمەك (سۈپەت)
ئازاد — كىشى ئىسمى (ئىسىم)

3) شەكلەن ئاھانگداش سۆزلەر. بۇ خىل ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكلى (تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىشى) بىر - بىرىگە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، نۇتۇقتا بىر - بىرىدىن ئۇرغۇ ۋە سوزۇلما سوزۇق فونېمىلار ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (بەزى تىلشۇناسلار بۇ خىل سۆزلەرنى «شەكىلداش» سۆز دەپ ئاتاپ، ئاھانگداش سۆزلەردىن پەرقلەندۈرىدۇ). مەسىلەن:

ئاچا — ئاچا ياغاچ، ئاچا يول (سۈپەت)
ئا: چا — ھەدە، ئىگىچە (ئىسىم)
بالا — پەرزەنت (ئىسىم)
با: لا — ئاپەت، قازا (سۈپەت)
ئەلەم — بايراق، قورال (ئىسىم)
ئە: لەم — دەرت - قايغۇ (سۈپەت)
دورا — ئىستېمال قىلىدىغان دورا (ئىسىم)

دو: را — سەن ئۇنى دورا (پېئىل)
ئاداش — دوست، ئاغىنە (ئىسىم)
ئا: داش — يولدىن ئاداشماق (پېئىل)

خەلق ئىچىدە ئۇزاق ئۆتمۈشتىن بۇيانقى ئادەتلەرگە ئاساسەن، ئادەملەرگە تەبىئەتتىكى نەرسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ بەلگىلىرىگە قاراپ ئات (ئىسىم) قويىدىغان ئەھۋال بار، مەسىلەن: تاش - كىشى ئىسمى، تاش - جىسىم؛ پالتا - كىشى ئىسمى، پالتا - ئىش قورالى؛ ئارسلان - كىشى ئىسمى، ئارسلان - ياۋايى ھايۋان؛ ئەركىن - كىشى ئىسمى، ئەركىن - سۈپەت؛ ئۆتكۈر - كىشى ئىسمى، ئۆتكۈر - سۈپەت

مۇنداق سۆزلەر ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، ئەمما، جۈملىدىكى مەنىسىگە قاراپ پەرق قىلىنىدۇ.

تىلىمىزدا ئاھاڭداش سۆزلەر تۆۋەندىكى يوللار بىلەن بارلىققا كەلگەن.

1) چەكلىك تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق چەكسىز شەيئىلەر، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ھەرىكىتىگە ئائىت مەنىلەرنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتىدىن ئاھاڭداش سۆزلەر شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

ئات = ① ئات (ئىسىم)، ② ئات (بىر خىل ھايۋاننىڭ نامى)، ③ ئات (نەرسىنى كۆچ بىلەن بىر نىشانغا ئاتماق)، ④ ئات (مىلتىق ئاتماق).

2) بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تۈپ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەنىۋى مۇناسىۋەتنىڭ يىراقلىشىشى ۋە مەنە دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، مەنىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان، تۈرلۈك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئاچ = ① ئىشتىنى ئاچ، ② قورساق ئاچ، ③ ئاچ سېرىق (رەڭ)؛

توق = ① قۇرساق توق، ② توق قىزىل (رەڭ)

3) چەت تىلىدىن تىلىمىزغا سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە ئاھاڭداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

چەك = ① بانكىنىڭ چېكى (ئىنگلىزچە) ② يېرىق، دەز، ③ ئاخىرقى پەللە، ④ چەك قويماق (باشقۇرماق)؛ توم = ① كىتابنىڭ 1 - تومى، ② توم ياغاچ.

4) تىلىمىزدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قىسمەن فونېمىلىرىنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە ئاھاڭداش سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئېيت - سۆزلە، ئېيت - سۈرتىۋەت

(ئەسكەرتىش: بۇ سۆزلەر ئەسلىدە «ئايت» ۋە «ئەرت» شەكلىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە فونېتىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىش نەتىجىسىدە، ھەر ئىككىلىسى ئوخشاشلا «ئېيت» بولۇپ شەكىللەنگەن)

ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئۇزلۇكسىز تۇرىدە پەيدا بولۇپ، كۆپەيىپ بېرىشى ۋە تىل ئىستېمالىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىشى تىلىمىزدىكى چەكلىك تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق چەكسىز ئۇقۇملارنى ئىمكانقەدەر توغرا، تولۇق ئىپادىلەشنىڭ، شۇنداقلا، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تىل تاۋۇشى ئاز، ئىپادىلەشكە تېگىشلىك مەنە كۆپ بولۇشتەك زىددىيەتلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىشنىڭ بىر خىل ئۇنۇملۇك چارىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى (ئىھتىياج بىلەن قوللىنىلسا) ھەرگىز قالايمىقانچىلىق چىقارمايدۇ. ئەگەر، ئۇلار تىلدا ئۇقۇشماسلىق ياكى قالايمىقانچىلىق چىقارسا ئىدى، ئۇ ھالدا لۇغەت تەركىبىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىغان بولاتتى.

ئاھاڭداش سۆزلەر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇھىم ئىستىلىستىكىلىق رول ئويناپدۇ. قەدىمدىن تا ھازىرغىچە يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ئاھاڭداش سۆزلەردىن پايدىلىنىپ «تۇيۇق» شەكلىدىكى شېئىرلارنى يېزىپ كەلمەكتە:

يوق، قىيان كەلگەندە ئۆرۈلمەيدىغان تىك يار، بالام،
سەن گويا كى سەل بولۇپ، ئۆتكەل - توساقنى يار، بالام.
بولسا يار خالىس نىيەت، مەردانىلىق خىسلەت ساڭا،
باغرىنى ئاچقاي قەلەمقاش ئاھۇ كۆزلۈك يار، بالام. (مۇھەممەتئىلى زۇنۇن)

5. ئاھاڭداش سۆز بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ پەرقى

تىلىمىزدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە. ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش، تىل ئالاقىسىدا پەرقلىق قوللىنىش، ئوي - پىكىرنى خاتاسىز ۋە دەل ئىپادىلەشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئاددىي ئۇلچەملىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئاھاڭداش سۆزلەر توپىنىڭ فونېتىكىلىق شەكلى (تەلەپپۇزلىرى ۋە يېزىلىشى) ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئىپادىلەۋاتقان لېكسىكىلىق مەنىلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق لوگىكىلىق باغلىنىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

يۈز - چىراي (ئىسىم)، يۈز - (سان)، يۈز - (بىر تەكشىلىكنىڭ يۈزى).

2) ئاھاڭداش سۆزلەر توپى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇستەقىل ئۇقۇملارنى ئوبرازلىق ئىپادىلىمەي، بەلكى، توغرىدىن - توغرا (ئۇدۇل) ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

توك - ① پىشمىغان مېۋە، ② مۇزلىغان يەر، ③ سوغۇقتا توڭلىماق، ④ قوپال، سوغۇق مىجەز ئادەم (قۇربان توك، ئوسمان توك).

3) ئاھاڭداش سۆزلەر توپى تۇركۇملىنىش جەھەتتىن ھەر خىل سۆز تۇركۇملىرىگە مەنسۇپ بولىدۇ، مەسىلەن:

سىر - ① رەڭلىك مەلھەم (ئىسىم)، ② تۇيغۇ، مەخپىيەت (سۇپەت).

ئەمما، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولسا، بىر خىل سۆز تۇركۇمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن: «ساندۇققا سال، ئۆي سال، ئوق سال، ئۇرۇق سال، خەت سال، يولغا سال» ... بىرىكمىلىرىدىكى «سال» سۆزى ھەممىلا بىرىكمە تەركىبىدە بىردەك ھالدا «پېئىل» بولۇپ كەلگەن.

6. زىت مەنىلىك سۆزلەر

شەيئىلەر، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى، ھەرىكەت - ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھالەت - شەكىللىرى ھەم تۇرلۇك تۇيغۇ - چۈشەنچىلەر توغرىسىدا بىر - بىرىگە قارشى

مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر توپى زىت مەنىلىك سۆزلەر دەيىلىدۇ.

زىت مەنىلىك سۆزلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن ھەم بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشى، ھەم بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىگە زىت چۈشەنچىلەر بىرلىكىنى بىلدۈرۈپ، تىلدا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. زىت مەنىلىك سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدىغان مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر توپى بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ ۋە شەيئى، ۋەقە - ھادىسە، ئۇلارنىڭ ھالەتلىرى، شۇنداقلا، تۈرلۈك تۈيغۇ - چۈشەنچىلەرنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

زىت مەنىلىك سۆزلەر، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1) تەبىئەت ھادىسىلىرىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھايات - مامات، ئىسسىق - سوغۇق، ئاسمان - زېمىن، كېچە - كۈندۈز، قىش - ياز.

2) ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دوست - دۈشمەن، باي - كەمبەغەل، تىنچلىق - مالىمانچىلىق.

3) ۋاقىت، تەرەپ جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتىگەن - كەچ، ئىلگىرى - كېيىن، شەرق - غەرب، ئىچى - سىرتى، يىراق - يېقىن، ئاستى - ئۈستى، كۈنگەي - تەسكەي.

4) پسىخىكا جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەببەت - نەپرەت، شادلىق - خاپىلىق، قوللاش - قارشى تۇرۇش.

5) شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە ساپاسى جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى - يامان، ئۇزۇن - قىسقا، كۆركەم - كۆرۈمسىز، ئېگىز - پەس، ئورۇق - سېمىز، ئېغىر - يېنىك، كونا - يېڭى، ئەلا - ناچار، گۈزەللىك - رەزىللىك، كۆچلۈك - ئاجىز، ئىشچان - ھورۇن، ئالدىراڭغۇ - تەمكىن، پاسكىنا - پاكىز، ئىجابىي - سەلبىي، تاتلىق - ئاچچىق.

6) ھەرىكەت ۋە ھالەت جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېتىش - سېتىۋېلىش، كىرىش - چىقىش، ئاستا - تېز، تۇز - ئەگرى.

7) سان ھەم ھەجىم جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاز - كۆپ، پۈتۈن سان - كەسىر سان، ئېلىش - قوشۇش، كۆپەيتىش - بۆلۈش.

8) رەڭ - تۈس جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاق - قارا، روشەن - خۇنۇك، ئىسسىق رەڭ - سوغۇق رەڭ.

تىلىمىزدىكى زىت مەنىلىك سۆزلەرمۇ ئاھاڭداش سۆز ۋە مەنىداش سۆزلەرگە ئوخشاشلا، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا چوڭ رول ئويناىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىگە زىت بولغان تۈرلۈك - تۈمەن شەيئى، ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ بەلگە -خۇسۇسىيىتىنى، ھەرىكەت - ھالەتلىرىنى، ۋاقىت - ئورۇننى ۋە باشقا بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئىخچام، روشەن سىلىشتۇرما خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

بولۇپمۇ، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ۋە سىياسىي نەزەريىۋى خاراكتېرلىق (پوبلىستىك) ئەسەرلەر تىلىدا، شېئىر ھەم ئەدەبىياتنىڭ باشقا ژانرلىرىدا، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا زىت مەنىلىك سۆزلەر ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

زىت مەنىلىك ماقال ـ تەمسىللەر:

دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ.

قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرۇت يەر.

ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز.

ياخشى سۆز ـ جان ئوزۇقى، يامان سۆز ـ جان قۇزۇقى.

كۆز قورققاق، قول باتۇر.

زىت مەنىلىك تېپىشماقلار:

تېشى قۇرۇق، ئىچى ئوزۇق، ئۇ نېمە؟

ئۆزى ئۆي ئىچىدە، چېچى تالادا، ئۇ نېمە؟

زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارى تۆۋەندىكىدەك مورفولوگىيىلىك شەكىللەردە كۆرۈلىدۇ:

1) زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارى كەم دېگەندىمۇ، مەنىلىرى بىر ـ بىرىگە زىت بولغان ئىككى سۆزنىڭ ئۆز ئارا پاراللېل ھالەتتىدە شەكىللىنىدۇ. مۇنداق سۆزلەرنىڭ بىرىنى ئېيتىش بىلەن تەڭ ئۇنىڭ قارشى مەنىسىمۇ ئەسكە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوڭ ـ سول، ئۆلۈش ـ تىرىلىش، ئاچچىق ـ تاتلىق، ئىسسىق ـ سوغۇق.

2) بەزى سۆزلەر كۆپ خىل مەنىگە ئىگە بولغاچقا، بىر كۆپ مەنىلىك سۆز ئۆزىنىڭ پاراللېل مەنىلىرى بويىچە بىر يۈرۈش زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاز ـ كۆپ، چىق، ئاۋۇن، نۇرغۇن، غول، تولا؛ ئاجىز ـ قۇدرەتلىك، گىگانت، مۇستەھكەم، پۇختا، مەزمۇت، مىقتا.

3) زىت مەنىلىك سۆزلەت قاتارى يالغۇز تۈپ سۆز شەكلىدىلا كەلمەستىن، بەلكى، ياسالما سۆز شەكىللىرىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋىجدانلىق ـ ۋىجدانسىز، ياخشىلىق ـ يامانلىق، ئەخلاقلىق ـ ئەخلاقسىز، كۆڭۈللۈك ـ كۆڭۈلسىز.

4) زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارى جۈپ سۆز شەكىللىرىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

توي ـ تاماشا ۋە قايغۇ ـ ھەسرەت، خۇشال ـ خورام ۋە دەرت ـ ئەلەم، توي ـ تۆكۈن ۋە نەزىر ـ چىراغ.

زىت مەنىلىك سۆزلەر لېكسىكىلىق كاتېگورىيىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ، سۆزنىڭ يوقلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل ئۆزەكلىرىگە بولۇشسىز پېئىل ئېلىمېنتلىرىدىن «ـما، ـمە» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىنكار قىلىنغان ھەرىكەت ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: بار ـ بارما، ياز ـ يازما، دېگەنلەردەك. پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنى بۇ پېئىللارنىڭ

بولۇشلۇق شەكلىگە قارىتىلغان زىت مەنىدىكى سۆز ھېسابلاشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مەنىلىرى ئۆز - ئارا زىت بولغان ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان سۆزلەرمۇ زىت مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن: «ئالدى - ساتتى قىلماق» (سودا - سېتىق)، «باردى - كەلدى قىلماق» (مۇناسىۋەت قىلماق) دېگەن بىرىكمىلەردە زىت مەنىدىكى ئىككى تۈپ سۆز قوشۇلۇپ، ئۇچىنچى بىر يېڭى ۋە كەڭ مەنىنى ئىپادىلىگەن.

زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارىنى ھاسىل قىلىدىغان سۆزلەر ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەرنىڭ زىتلىق دەرىجىسى ۋە دائىرىسىگە قاراپ، نىسپىي زىت مەنىلىك سۆزلەر ۋە مۇتلەق زىت مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1) نىسپىي زىت مەنىلىك سۆزلەر

ئۆز ئارا زىت ئىككى تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇچىنچى بىر تەركىبنى ئاڑىغا ئالالايدىغان زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارى نىسپىي زىت مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ.

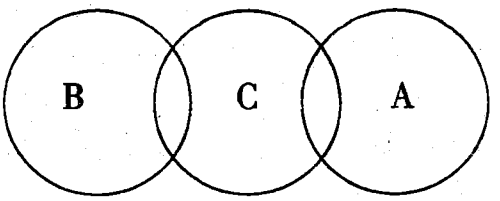

سۆھبەتدىكى چەمبەر «A» بىلەن چەمبەر «B» ئۆزئارا زىت بولغان ئىككى خىل مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن: «ئىسسىق ۋە سوغۇق»، «يۇقىرى ۋە تۆۋەن» دېگەنلەردەك. چەمبەر «C» ئۇلار ئارىسىدىكى ئۇچىنچى تەركىبكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. «C» نىڭ ئورنىغا «يىلمان» ياكى «ئوتتۇرا» دېگەندەك ئۆزئارا زىت ئىككى تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇچىنچى بىر تەركىبنى قىستۇرۇشقا بولىدۇ.

2) مۇتلەق زىت مەنىلىك سۆزلەر

ئۆزئارا زىت ئىككى تەرەپ ئارىسىغا ئۇچىنچى بىر تەركىبنى قىستۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغان زىت مەنىلىك سۆزلەر قاتارى مۇتلەق زىت مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ.

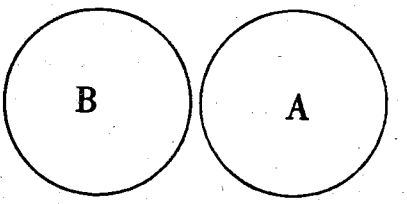

چەمبەر «A» بىلەن چەمبەر «B» ئۆز ئارا مۇتلەق زىت بولغان ئىككى خىل مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇلار ھېچقانداق ئۇچىنچى بىر خىل مەنىنى ئارىسىغا سىغدۇرالمايدۇ. مەسىلەن:

ھايات — مامات، ئەر — ئايال، ئۆلۈك — تىرىك، راست — يالغان، ئاسمان - زېمىن.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

§ 3 . سۆز مەنىسىدىكى قوشۇمچە تۈس

سۆز مەنىسى دېگىنىمىز، شەيئى ۋە ھەرىكەت ـ ھادىسىلەردىكى تۈمەن ـ تۈرلۈك بەلگە، خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، شەيئى ۋە ھەرىكەت ـ ھادىسىلەردىكى بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلەر ئىچىدىكى مەلۇم بىر خىل بەلگە ـ خۇسۇسىيەتنى ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئىككىنچى بىر خىل شەيئى ۋە ھەرىكەت ـ ھادىسىلەرگە باغلاپ، تەقلىد قىلىپ ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپلىگەن مۇستەقىل سۆزلەر ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدا لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەشتىن سىرىرت، ئوبراز تۈسى، ھېسسىيات تۈسى ھەم ئۇسلۇب تۈسى دېگەنگە ئوخشاش ئالاھىدە تۈس مەنىلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «ئاپتاپپەرەس» دېگەن سۆزدە ئاشۇ ئۆسۈملۈكنىڭ ئاپتاپقا بېقىش خۇسۇسىيىتى گەۋدىلەنگەن. «مىياڭلاش» سۆزى مۇشۇكنىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان. دېمەك، بۇ سۆزلەردە ئوبراز تۈسى ئىپادىلەنگەن. «قىزچاق، يىگىت، ئوماق» قاتارلىق سۆزلەردە، سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ قۇرامدىكى ئادەملەرگە ئامراقلىقى، يېقىنچىلىقى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن.

«ئەپت ـ بەشىرە، كاس ـ كاس، سەپسەتە» قاتارلىق سۆزلەردە، سۆزلىگۈچىنىڭ ئاشۇنداق خۇسۇسىيەتلىك كىشىلەرنى يامان كۆرۈش، مەسخىرە قىلىشقا ئوخشاش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. دېمەك يۇقىرىقى سۆزلەردە ھېسسىيات تۈسى ئىپادىلەنگەن.

«چىرايلىق» ۋە «گۈزەل» سۆزلىرىدە ئوخشاشلا بىر شەيئىنىڭ بىر خىل بەلگىسى ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن، ئىككى سۆزنىڭ بەدىئىيلىك دەرىجىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ.

«ۋاپات بولۇش» بىلەن «ئۆلۈش» سۆزلىرىنىڭمۇ ئىستىلىستىكىلىق تۈسى، قوللىنىلىش ئۇسۇلى ۋە قوللىنىلىش دائىرىسى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. مانا بۇ سۆزدە ئۇسلۇب تۈسى ئىپادىلەنگەن.

سۆزلەردىكى مۇنداق تۈس مەنىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدۇ. ۋاقتان مەنىلەر سۆزلىگۈچى ۋە تىڭشىغۇچىنىڭ چۈشىنىشى ھەم ھېسسىياتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ، ۋاقىتلىق ئېنىقلىق ھەمدە ئوبرازلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن: «قۇرغۇيۇم ئۇچتى قولۇمدىن، قايدا سېھماندۇر بۇگۈن» («غۇنچەم» دراممىسىدىن) دېگەن جۈملىدىكى «قۇرغۇيۇم» سۆزى «يار، جانان، سۆيگەن كىشى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

سۆز مەنىلىرىدىكى مۇنداق قوشۇمچە تۈس (ئوبراز تۈسى، ھېسسىيات تۈسى ۋە ئۇسلۇب تۈسى) كىشىلەرنىڭ ھېس ـ تۇيغۇسىغا باغلىق بولغان بىر قەدەر مۇرەككەپ تىل ھادىسىلىرىدىن ھېسابلىنىپ، تىل ئىستېمالىدا كۆپ ھاللاردا، گىرەلەشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەتقىقات دائىرىسى جەھەتتىن بۇلار ئىستىلىستىكا ئىلمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

§ 4 . سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

سۆز مەنىلىرى پۈتكۈل تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇ، پۈتۈن خەلقە ئومۇمىيدۇر. شۇنداقلا، ئۇ يەنە تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، نىسپىي تۇراقلىقلىققا ئىگە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، پەن ـ تېخنىكا ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى، كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىشى ھەم چۇشەنچىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىن يېڭى سۆزلەر، سۆزلەردە بولسا يېڭى مەنىلەر بارلىققا كېلىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا، سۆزدىكى كونا مەنىلەرمۇ ئىستېمالدىن قالىدۇ. دېمەك، تىلدىكى سۆز مەنىلىرى مەڭگۈ، ئۈزلۈكسىز، ھەر دائىم ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدۇ.

سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى سۆزلەردىكى يېڭى مەنىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن كونا مەنىلەرنىڭ يوقىلىپ بېرىشى، سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە كۆچۈشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

بىز تۆۋەندە، بۇ خىل تىل ھادىسىلىرى ئۈستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، ئەسلىدە مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىلەر ھەققىدىكى بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى سۆزلەر، بارا ـ بارا شۇ شەيئى ياكى ھادىسىگە خاراكتېر ۋە رول جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان ئىككىنچى بىر شەيئى، ھادىسىلەر ھەققىدىكى باشقا ئۇقۇملارنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، سۆزنىڭ كونكرېت مەنىلىرى ئابستراكتلىشىپ كېتىدۇ. بۇ ھال سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «كۆك» سۆزى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئاسمان» دېگەن مەنىنىلا بىلدۈرەتتى. ھازىر بۇ سۆز بىر خىل رەڭنىڭ نامىنى ۋە «مايسا» مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. «يولداش» سۆزى ئەسلىدە، بىللە يول يۈرگۈچى كىشىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر ئۇنىڭ مەنە دائىرىسى كېڭىيىپ، بىر ئىرادە، بىر مەقسەت ياكى بىر ئىدىيىدىكى كىشىلەرنىمۇ، ھەم ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇناسىۋەتىنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولدى. يەنە مەسىلەن: «ھارپا، دولقۇن، پېشانە، ئوق» قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ مەنىسى كېڭىيىپ، ھازىرقىدەك كۆپ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

2. سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى

ئەسلىدە بىر قانچە شەيئى، ھادىسە، تۈيغۇ ـ چۈشەنچە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى سۆزلەر، كېيىنچە، شۇ شەيئى، ھادىسە ۋە تۈيغۇ ـ چۈشەنچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يەرقلەرنىڭ روشەنلىشىشىگە ئەگىشىپ، سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىخچاملاش ئىقتىدارى سۇسلىشىپ، كونكرېت بىرلا شەيئى ـ ھادىسىنى ۋە تۈيغۇ ـ چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ، يەنى، سۆز مەنىلىرىدە يەككىلىنىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. مانا بۇ ھال سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «تۆمۈر» سۆزى ئەسلىدە

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

تۆمۈر، پولات، چۆيۈن قاتارلىق قاتتىق مېتاللارنىڭ ھەممىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر بۇلارنىڭ بىر خىلى بولغان تۆمۈرنىلا بىلدۈرىدۇ.

3. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، سۆزنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلىشىدە ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىسىمۇ، ئەمما، سۆزنىڭ ئەسلىي (لېكسىكىلىق) مەنىسى ئۆزگىرىپ، ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى شۇ سۆزنىڭ كېيىنچە بارلىققا كەلگەن يېڭى مەنىلىرى ئىگىلەيدۇ. نەتىجىدە، ئۇنىڭ كېيىن بارلىققا كەلگەن كۆچمە مەنىسى پەيدىنپەي مۇقۇملىشىپ قالىدۇ. بۇ ھال سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «جۇۋان» سۆزى ئەسلىدە «يىگىت» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر «ئوتتۇرا ياش ئايال» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «بۇغۇز»، «قولتۇق»، «تۇمشۇق» سۆزلىرى ئەسلىدە ھايۋان ياكى ئادەم جىسمانىيىتىدىكى ئەزالارنىڭ نامىلىرى ئىدى. ھازىر بۇ سۆزلەر ئەسلىي مەنىسىدە قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، جۇغراپىيىدە «تۇمشۇق» سۆزى قۇرۇقلۇقنىڭ سۇغا ئۇسۇپ چىققان يېرىگە، «قولتۇق» سۆزى سۇنىڭ قۇرۇقلۇققا ئۇسۇپ كىرگەن يېرى، «بوغۇز» سۆزى «ئىككى قۇرۇقلۇق ئارىسىدىكى تار سۇ يولى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسىلەن: «كەمپىر» سۆزى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «كونا پىر» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىگەن شەكلى بولۇپ، ئەسلىدە «قېرى ئەر» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر «قېرى ئايال» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «ئاچا» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئاكا» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، «ھەمشىرە، ئىگىچە، ھەدە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى. «ئاپا» سۆزى ئەسلىدە «تاغا» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر «ئانا» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسىلەن: «ھاكىم» سۆزى بۇرۇن زورلۇق - زومبۇلۇق مەنىسىنى، «ئەمگەك» سۆزى بۇرۇن ئازاب، قىيىنچىلىق مەنىسىنى، «كوي» سۆزى بۇرۇن «كوچا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ھازىرقى ئىستېمال مەنىلىرىدە قوللىنىلماقتا.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشىدە، سۆزنىڭ ئەسلىدىكى كونا مەنىسى بىلەن، ئۇنىڭ كېيىن بارلىققا كەلگەن يېڭى مەنىسى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن مەنتىقىلىق باغلىنىش بولۇشى لازىم. ئۇنداق بولمايدىكەن، سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆچۈشى ھېسابلانمايدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق پەيدا بولغان؟

2) سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دېگەن نېمە؟ گرامماتىكىلىق مەنىسى دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

3) بىر مەنىلىك سۆز دېگەن نېمە؟ كۆپ مەنىلىك سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

4) مەنداش سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا پەرقلىرى قايسى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ؟

دۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ؟

5) مەنداش سۆزلەر قانداق يول بىلەن ياسىلىدۇ؟

6) ئاھاڭداش سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزدىن پەرقى قەيەردە؟ ئۇ قانداق يوللار بىلەن پەيدا بولىدۇ؟

7) زىت مەنىلىك سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ، تىلدا قانداق رول ئويناپدۇ؟ ئۇلار قانداق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

8) سۆز مەنىلىرى قانداق تۈسلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

9) سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەردىن بىر مەنىلىك سۆزلەرنى بىر تەرەپكە، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى بىر تەرەپكە ئايرىپ يېزىڭلار.

بۇرۇن، قانات، ئېغىز، تىل، يورۇق، ئاقسۇ، باغ، ئاق، ئۆي، ئەدەبىيات، ئالما، ئالماس، مەھمۇد، ئادەم، بايراق، پۇختا.

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرگە مەنداش بولغان سۆزلەرنى تېپىپ، ھەر بىر مەنداش سۆزلەر توپىنى يېڭى قۇردىن يېزىپ چىقىڭلار.

ئاتا، جىق، چاپسان، پۇختا، بۆك، چىراي، ئاغىنە، ئەل، ياخشى، ئىتتىك، بەلەن، راۋۇرۇس.

3. تۆۋەندىكى سۆزلەرگە زىت مەنىلىك بولغان سۆزلەرنى تېپىپ يېزىڭلار.

دوست، ياخشى، ئىشچان، خۇشاللىق، نەپرەت، سېمىز، باتۇر، چىرايلىق، كۆچلۈك.

3 - باب. لۇغەت تەركىبى

بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى، ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن مەھكەم باغلانغان، ئۇ، تۇركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولغان سۆزلەر، باشقا تىللاردىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر، يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆزلەر ۋە تىلىمىزدا ھازىرقى ۋاقىتتا ئاز قوللىنىلىۋاتقان ياكى كونىراپ ئىستېمالدىن قېپقالغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداقلا، پەن - تېخنىكا، ھۆنەر - كەسىپ سۆزلىرى، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە شېۋىلىرىگە خاس سۆزلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر قوللىنىلىش دائىرىسى، تىل ئىستېمالدىكى رولىغا قاراپ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى، دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§ 1. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى

لۇغەت تەركىبى ئىچىدىكى ئەڭ تۇراقلىق، ئاساسىي ئەڭ پۇختا ۋە يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا ئۇل بولىدىغان بارلىق سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېيىلىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىنىڭ يادروسى ۋە ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، خەلقىمىزنىڭ قانداق دېئالېكت، شېۋىلەردە سۆزلىشىدىن، قايسى كەسىپ، قايسى قاتلامغا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئومۇمىي خەلقە ئورتاق ۋە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇپ، كۆندىلىك تىل ئالاقىسىدە ھەممىلا ساھەدە بىردەك قوللىنىلىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل سۆزلەر ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم - چۈشەنچىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا كىشىلەر ھەمىشە ئۇچرىتىپ تۇرىدىغان شەيئى، ھەرىكەت - ھادىسە ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى ھەم ھالەتلىرىنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسىدۇر. شۇڭا ئۇ، ئومۇمىي خەلق ئۇچۇن بىردەك چۈشىنىشلىك بولغان، كۆندىلىك تۇرمۇشتا دائىم قوللىنىلىدىغان، ھەمىشە يېڭى سۆز ياساشنىڭ ئۇلى بولىدىغان سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم، ھاۋا، سۇ، تاغ، ئاش، ئانا، يول، ئات، كالا، بەش، ئېگىز، ئۇزۇن، مەن، سەن، قارا، ئۇخلا، يىغلا، چىرايلىق، كۆپ.

بۇنىڭدىن باشقا، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن «سەي، چاي، چەيدۇ، ئىدىيە، كىتاب، دەرەخ، سوتسىيالىزم، رادىئو» قاتارلىق

سۆزلەرمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى، مۇنداق سۆزلەرنى ئومۇمىي خەلق بۇگۈنكى كۈندە ئورتاق چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا كۆپ قوللىنىلىدۇ.

تېخنىمۇ ئىنچىكىلەپ كۆزىتىدىغان بولساق، ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دائىرىسىگە كىرىدىغان سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. ئۇ، ئومۇمىي خەلققە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ھەر ساھە ۋە ھەر كەسىپ كىشىلىرى ئورتاق قوللىنىدۇ. ئاساسى پۇختا. ئۇنىڭغا تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر كىرىدۇ.

1) شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: سۇ، تاغ، كۈن، ئاي، ياغاچ، ئادەم، ئەينەك

2) كىشى ئەزالىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: باش، كۆز، قاش، ئېغىز، قول، پۇت، يۈرەك، مېڭە

3) ئەمگەك (ئىش) قوراللىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: كەتمەن، ئوغاق، پالتا، كەكە، كومبايىن، تراكتور، قەلەم، ئۈستەل (شىرە)، كىتاب.

4) تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان ئاتاش سۆزلىرى: ئاتا، ئانا، ئاكا، ئىنى، ئاچا، تاغا، ھامما، يەڭگە، جىيەن

5) تۇرمۇش لاۋازىمەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: كىيىم، تاماق، ئۆي، گۆش، تۇز، سەي

6) ئۇسۇملۇك، ھايۋانلارنىڭ نامىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: دەرەخ، گۈل، قۇناق، ئات، كالا، كەپتەر

7) ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ماڭ، تۇر، قال، ياز، ئىشلە، ئوقۇ، ئۇخلا

8) شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەت، ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ياخشى، گۈزەل، چوڭ، ئېگىز، قىزىل، سېمىز، قاتاڭغۇر، دۈمچەك، توكۇر،

9) ۋاقىت ـ ئورۇننى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: بۈگۈن، ئەتە، ياز، كۈز، ئالدى، كەينى، يۇقىرى، ئاست، ئۈست

10) سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: بىر، ئون، مىڭ، مىليون، تىرلىيۇن

2. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تىل ئىستېمالىدا ناھايىتى ئۈزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى بەك ئاستا بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 7 ـ ۋە 8 ـ ئەسىرلەردىكى مانى دىنىغا ئائىت ئەسەرلىرىدە: «بىز، بار، كۈن، كىشى، ئىككى، پۇت، نەچچە، سۆز، ئۇلۇغ» سۆزلىرى، 10 ـ ئەسىردىكى «ئالتۇن يارۇغ» دىمۇ «ئات، ئەتە، بىر، بار، كېيىن، قىز، توي، ئۆردەك، توخۇ» سۆزلىرى، 10 ـ ۋە 11 ـ ئەسىردىكى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىگ» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ: «ئال، ئاي، كۈن، ئەمدى، ئەل، بەگ، يىگىرمە، يىل، يېرىم، كېرەك، يوق، ئۆزگە، ئۈچۈن، يامان، ئالىم، ئادەم، باش، بىلىك (بىلىم)، بىلەن، جاۋاب، ئوغلان، دوست، سوئال، پادىشاھ، تامام، تەڭرى، تۇغەل، خان، يۇلتۇز» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.

3. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەر فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتـ

تىن بىر قەدەر تۇراقلىق، ئاساسى پۇختا ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان بولسىمۇ، لېكىن، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭدىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر بىلەن قەدىمكى ۋە چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى سېلىشتۇرساق، بەزى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقى، بەزى سۆزلەرنىڭ بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كېتىپ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ كەتكەنلىكىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. مەسىلەن:

بۇدۇن (خەلق)، بالىق (شەھەر)، ئاجۇن (ئالەم - دۇنيا)، نەنگىن (مال - روزغار)، ئەلگىن (مېھمان)، سۇنگى (نىسۋە)، ۋاڭ، غۇجام، بەگ، دوتەي، ئامبال، دورغا، يايى، مەدرىسە، تالىپ، يامبۇ، مەستۇرە، باخشى، پېرخون، دەرۋىش قاتارلىقلار.

يەنە بىر قىسىم سۆزلەر زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ كەتمەكتە. مەسىلەن:

گېزىت - ژۇرنال، نەشرىيات، كومموننىست، ئىدىيە، ئىنستىتۇت، سوتسىيالىزم، كومموننىزم، نەزەرىيە، دېموكراتىيە، تېلېۋىزور، ئۇنىۋېرسال، توڭلاتقۇ، كومپيۇتېر.

4. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەر يېڭى سۆزلەرنى ياساشقا ئۇل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى تۈپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى تۈرلۈك مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە مۇستەقىل سۆزلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ يېڭى سۆز ياساش ئىقتىدارى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭغا تەۋە سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

ئىش - ئىشچى، ئىشچان، ئىشسىز، ئىشلىق، ئىشخانا، ئىشچىلىق، ئىشلىمەك؛

باش - باشچى، باشلىق، باشلا، باشچىلىق، باشسىز، باشلامچى، باش قويماق، باش پاناھ، باش -كۆز، باشاق، باش ئالماق، باش بولماق، باش يول، باشباشتاق،

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرىنىڭ يېڭى سۆز ياساش ئىقتىدارى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇنىڭدىن نۇرغۇنلىغان يېڭى سۆزلەر ياسىلىشى مۇمكىن. لېكىن، بەزىلىرىدىن بولسا، ئۇنداق كۆپ يېڭى سۆزلەر ياسالمايدۇ. ھەتتا، بەزىلىرىدىن بىرمۇ يېڭى سۆز ياسالماسلىقى مۇمكىن. ئالايلۇق: ئالماش، سان ۋە ئۇندەش سۆزلەرنىڭ يېڭى سۆز ياساش ئىقتىدارى يوق دېيەرلىك ياكى ناھايىتىمۇ تۆۋەن.

§ 2. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەردىن باشقا بىر قىسىم سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرنىڭ ئانى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ سانىدىن ئىنتايىن كۆپ بولۇشى بىلەن بىللە، ئاڭلاتقان مەنىسى

ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسى جەھەتتىنمۇ خىلمۇخىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكى 6 خىل سۆزتوپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ۋە تىلىمىزنىڭ لېكسىكىسىدا يېڭىدىن پەيدا بولۇپ، ئاستا - ئاستا ئومۇملىشىۋاتقان سۆز - ئاتالغۇلار: شەيئى، تەلىمات، سەۋىيە، شەرق، غەرپ، لۇغەت، ماكرو، مىكرو، ئېنېرگىيە، فاكۇلتېت، لىبېرالىزم، كومپيۇتېر، سىر-كۇل، سۈزۈت، رەپىقە، سىمۋول...

2) دىئالېكىت ۋە يەرلىك شېۋىلەردىكى سۆز - ئاتالغۇلار: زېمە (گەپ - سۆز)، سۇقۇپ قويۇش (يوشۇرۇپ قويۇش)، ئۆشنە (يەلكە)، تەلپەك (تۇماق)، ئۆڭگۈلەك (ئاجايىپ، غەيرى)، چامچا (كۆينەك)، ئولپاق (قۇلاقچا)، خام (ماتا)، كۇلۇگەچ (سايە)، ئايلا (ئاچا)، جۇجەم (ئۇجمە).

3) ھۆنەر - كەسىپ ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىغا ئائىت سۆز - ئاتالغۇلار:

(1) موزدۇزلۇققا ئائىت سۆزلەر: بۆرەندە، بەلچە، دەرەش، مۇم، بىگىز

(2) ماشىنىچىلىققا ئائىت سۆزلەر: مانجات، پەتلە، سۇرۇشكا، ئاغ، توپچا

(3) باپكارچىلىققا ئائىت سۆزلەر: ھالۇاپ، ئاتقۇچى، مۇكا

(4) ياغاچچىلىققا ئائىت سۆزلەر: رەندە، ئىسكىنە، چوت، رۇستەك، ھەرە، كەكە

(5) جۇغراپىيىگە ئائىت سۆزلەر: ئېكۇاتور، مېردىئان، گلوبۇس، پاراللېل

(6) خىمىيىگە ئائىت سۆزلەر: ھىدروگېن، ئولفرام، فوسفور، ئېلېمېنت

(7) پەلسەپىگە ئائىت سۆزلەر: بىرلەمچى، دۇنياقاراش، ماتېرىيالىزم، ئىدېئالىزم

(8) تىلشۇناسلىققا ئائىت سۆزلەر: لېكسىكا، ئاھاڭداشلىق، فونېما، ۋارىيانت، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى

4) ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇپ سۆزلەرگە تۇرلۇك سۆز ياسىغۇچى مورفېملارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە ئىككى مۇستەقىل سۆزنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى نەتىجىسىدە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سۆز ئاتالغۇلار: سۇنئىي + ھەمراھ، باش + يول، ۋەتەنپەر + ۋەر، ئاش + پەز، ئالەم + كېمىسى، ئۇز + ئالغۇ، ئاش + تاختا، كۆز + ەينەك، ئىنقىلاب + چى

5) ئۇيغۇر تىلىدا بۇرۇن ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈندە كونىراپ، ئىستېمال-دىن چىقىپ كېتىپ، ئىشلىتىشتىن قالغان (ئارخا ئىزىملاشقان) سۆز - ئاتالغۇلار: شاڭيۇ، لوزۇڭ، جاڭجۇڭ، يايى، چېرىك، ياساۋۇل، سانفۇن، مەشقاۋۇل، ئۇمۇت، گۇرزە، نەۋكەر، كۇلاھ، مەپە، سەردار

6) بەدىئىي ئەدەبىياتتا دائىم ئىشلىتىلىدىغان، ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق تۇس مەنىسىگە ئىگە بولغان ھەشىمەتلىك سۆزلەر بىلەن قوپال مەنىلىك سۆزلەر. مەسىلەن:

جەسۇر، دانا، پارلاق، مۇقەددەس، گىگانت، پىداكارانە، مەنىۋى، ئالىيجاناپ، سەلتە-نەتلىك؛ خۇمپەر، مىشچانكا، قانخور، ئۆپكىسى يوق، تومتۇۋاق، قارا قوساق.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

§ 3 . ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى مۇئەييەن بىر تىلنىڭ ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدىغان ۋە بىر - بىرىگە مەھكەم باغلانغان ئاجرالماس بىرلىكتۇر.

ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى رەسىمدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

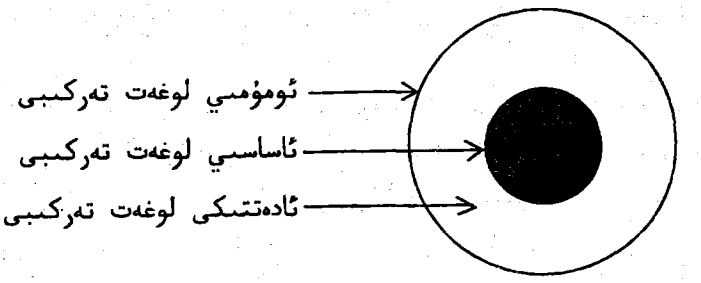

ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە تىل ئالاقىسىدىكى رولى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، يەنە كۆپ جەھەتلەردە ئۆزئارا مەھكەم باغلانغان. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ بېيىش يولى ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەم ئۇنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتى ۋە راۋاجلىنىشى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنى، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە، ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ، ئۇزلۇكسىز دەۋر قىلىپ تۇرۇشى ئاكتىپ تىل ھادىسىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەدرىجىي تارىيىپ - سۇسلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئاساسىي مەنىسىدىن كۆچۈپ، باشقىچە بىر خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ، يەنىلا سۆزلەرنى ياساش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىپ، تەدرىجىي يۇسۇندا ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىن يىراقلىشىپ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەر بولسا، بارا - بارا خەلق ئاممىسى ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ، تەدرىجىي تۇراقلىشىپ، ئومۇمىي خەلققە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇش، كۈندۇلۈك تۇرمۇشتا كەڭ قوللىنىلىش نەتىجىسىدە، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئالايلۇق، «ئىدىيە، گېزىت، تېلېۋىزور، يولداش» قاتارلىق بىر قىسىم سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە يېڭىدىن پەيدا بولغاندا، خېلى بىر مەزگىلگىچە ئومۇمىي خەلققە بىردەك چۈشىنىشلىك بولۇپ كەتمىدى، كەڭ قوللىنىلمىدى. دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئومۇمىي خەلق تەرىپىدىن بىردەك قوبۇل قىلىنىپ، تىل ئىستېمالىدا كەڭ قوللىنىلىپ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىن ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، «بوجاق، ئامبال، مىراپ، دورغا»

قاتارلىق سۆزلەر ئەينى دەۋردە ئومۇمىي خەلقە بىردەك چۈشىنىشلىك، كەڭ قوللىنىلىدىغان سۆزلەردىن بولسىمۇ، ئەمما، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى ئىچىگە ئۆتۈپ كەتتى، تىلىمىزدا ئۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

لۇغەت تەركىبىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى، ئومۇمەن، سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى (سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى ۋە سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى) ھېسابلىنىپ، تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىياتى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ.

§ 4 . لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش يولى ۋە پرىنسىپلىرى

مەلۇمكى، ھەر قانداق بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى شۇ تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى سۈپىتىدە شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. بىر تىلنىڭ لۇغەت بايلىقى شۇ تىلنىڭ سۆزلۈكلەر زاپىسىنىڭ قانچىلىكلىكى (مول ياكى گادايلىقى) دىن دېرەك بېرىدۇ. تىلنىڭ سۆزلۈكلەر زاپىسى قانچە مول بولسا، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەر ئۆز پىكىر — ئىستەكلىرىنى شۇنچە ئەركىن، شۇنچە راۋان ۋە شۇنچە ئېنىق ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ۋە تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېڭىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلار توغرىسىدىكى ئۇقۇم - چۈشەنچىلەر بىرلا مىللەتكە خاس بولمىغىنىدەك، ئۇنىڭ نامىنىڭمۇ بىرلا مىللەت تىلىدا ئاتىلىشى ياكى ھەممە مىللەتنىڭ ئۆزلىرى خالىغىنىچە ئاتىۋېلىشى مۇمكىن ئەمەس، ھەرقايسى مىللەت بۇ خىل شەيئى، ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلار توغرىسىدىكى ئۇقۇم - چۈشەنچىلەر ئىپادىلەشتە، ئۆز تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلۈكلەر زاپىسى شۇ شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ شەكلى، تۈرى، خۇسۇسىيەت - ئالاھىدىلىكلىرى، خىزمىتى، رولى ۋە ماھىيىتىنى مۇۋاپىق ئىپادىلەپ بېرەلمىگەندە، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھال چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغان تىلنىڭ گادايلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، دۇنيادا چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلمايدىغان بىرمۇ تىل يوق. ھەر قانداق بىر مىللەت تىلىدا يېڭىدىن پەيدا بولغان شەيئى، ھادىسە ۋە ئۇلار توغرىسىدىكى ئۇقۇم - چۈشەنچىلەرنى بىر تەرەپتىن، ئۆز تىلى لۇغەت تەركىبىدە بار بولغان تەييار لېكسىكىلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، يېڭىدىن سۆز ياساش ئارقىلىق ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، باشقا مىللەت ۋە دۆلەتلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاقە ئېھتىياجىغا قاراپ، ئۆزئارا سۆز قوبۇل قىلىش ھېسابىغا ئۆز لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىپ، تولۇقلاپ بارىدۇ.

كونكرېتراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاش - بېيىتىشنىڭ يولى ۋە پرىنسىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ياساش پرىنسىپى

1) مۇئەييەن بىر مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئانا تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى

سۆزلۈكلەرنىڭ يېڭى سۆز ياساش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئارقىلىق تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشى ئالدىنقى شەرت ۋە مۇھىم پرىنسىپ قىلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنى ھاسىل قىلىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى تۈپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى مورفېما قوشۇش ئۇسۇلىدۇر. تىلىمىزدا 80 نەچچە يۈرۈش سۆز ياسىغۇچى مورفېما بار بولۇپ، بۇلارنىڭ يارىمى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدە ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ئاشپەز، باشلا، تىنىمسىز، گۈلزار...

ئۇنىڭدىن باشقا، تىلىمىزدا مۇستەقىل سۆزلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇش ئۇسۇلى ئارقىلىقمۇ يېڭى سۆزلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بەلباغ، قاراماي، قولمۇقول، تاشيول، كۆزەينەك، تاشپاختا.

2) تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى كېڭەيتىش، كۆچمە مەنىدە قوللىنىش، تۇراقلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش يولى ئارقىلىق يېڭى شەيئى، ھادىسە ۋە يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان يېڭى سۆزلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش، قولتۇق، بوغۇز، تىل، قورال، ئوق

2. قېلىش پرىنسىپى

مىللىي تىلدىكى ھاياتىي كۈچىنى تېخى يوقاتمىغان قەدىمكى سۆزلەر ۋە دىئالېكت سۆزلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، يېڭى شەيئى، ھادىسە ۋە چۈشەنچىلەر توغرىسىدىكى يېڭى ئۇقۇملار ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

خېنىم، بەگزادە، شاھزادە، كاززاپ، جىن - شايتان، دىيانەت، شاپائەت، رىشتە، بىدىئەد.

3. قوبۇل قىلىش پرىنسىپى

1) قېرىنداش تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمىزدا يېڭىدىن پەيدا بولغان يېڭى شەيئى، ھادىسىلەر ۋە يېڭى چۈشەنچىلەر ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تۈركۈمىدىكى قېرىنداش تىللار بىلەن كۆپ جەھەتتىن، يەنى، سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكىللىرى، سېمانتىكىلىق بەلگىلىرى، سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىش ئۇسۇلى، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملە تۈزۈلۈشى، سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ تۈپ سۆزلەرگە ئۇلىنىش شەكلى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئورتاقلىققا ئىگە. مانا بۇ خىل ئورتاقلىق قېرىنداش تىللاردىن يېڭى سۆزلەرنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشقا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

2) خەلئارا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ھېسابىغا تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبى بېيىتىلىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «خەلقئارا تىللار» ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر سىستېمىغا مەنسۇپ بولمىغان تىللار، بولۇپمۇ رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ئۇيغۇر

تىلى لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ ئۆزلەشكەن ياۋروپا تىللىرىغا مەنسۇپ بولغان سۆز - ئاتالغۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل سۆز - ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن: پارتىيە، دېموكراتىيە، دىكتاتۇرا، ئىنتېرناتسىئونال، ئېلېكتر، نېفىت، ئىنژېنېر، لېكسىيە، مۇزىكا، ئىدىيە، بانكا، گىمناستىكا، ماگىزىن، بوغالتىر، زال، بالكون، پەلتۇ، كەمپۇت، خەرىتە، دوسكا، رومان، تېخنىك، زاۋۇت، ئالىيجاناب.

3) خەنزۇ تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشىمۇ ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىشتىكى مۇھىم ۋاستىلەرنىڭ بىرى. «مىلەڭزە، بەندىك، لازا، پىنتوزا (ماش ئۇگرە)، يۇتازا، ساڭزا، خوشاك، خاسىك، گازىر» قاتارلىق سۆز - ئاتالغۇلار ئۇزاق يىللىق تارىخىي مۇناسىۋەت جەريانىدا، خەنزۇ تىلىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلىشىپ، تىل ئالاقىمىزنى كېڭەيتكەن. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خەنزۇ تىلىدىن داۋاملىق سۆز ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنغۇسى.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. لېكسىكولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟
2. لېكسىكولوگىيىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەزمۇنلىرى قايسىلار؟
3. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى نېمە؟
4. لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟
5. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
6. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
7. بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى نەدە؟ ئوخشاشلىقىچۇ؟
8. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ يولى ۋە پرىنسىپلىرى قايسىلار؟

4 ـ باب. لۇغەتشۇناسلىق

§ 1 . لۇغەت ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى

«لۇغەت» ئاتالغۇسى تىلىمىزغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، ئۇ، بىرىنچىدىن، «لېكسىكا (سۆزلۈك)» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: لۇغەت بايلىقى، لۇغەت تەركىۋى دېگەنلەردەك)؛ ئىككىنچىدىن، مەلۇم بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى بارلىق سۆزلەرنى سىستېمىلىق هالدا يىغىپ، رەتلەپ، مەلۇم مەقسەت ۋە ئۇسۇلدا توزۇپ چىقىلغان «سۆزلۈكلەر توپلىمى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، لۇغەتچىلىك لېكسىكوگرافىيە ئىلمىغا تەۋە بولغان تارماق پەن. لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ئىنتايىن زىچ بولۇپ، ئۇ، لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ كونكرېت ۋە جانلىق ئىپادىسى. ئىلمىي ئۇسۇلدا سۈپەتلىك توزۇلگەن لۇغەتلەر بىر تىلنىڭ لېكسىكىسى هەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ ئەملىي مېۋىسى هېسابلىنىدۇ.

تىل ئوبيېكتىپ بارلىقتىكى تۇمەن — تۇرلۇك شەيئى ۋە هادىسىلەرنى تىل تاۋۇشلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، لۇغەتچىلىك بىر مىللەت تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىنى كۆرسەتكۈچى ئەينەك رولىنى ئويناپدۇ. چۈنكى، ئۇ، بىر تىلنىڭ ئومۇمىي ئىمكانىيەتلىرى، يەنى، تىلنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش (ئۆگىنىش، خىزمەت، تەتقىقات) لىرىدىكى ئالاقە ئېهتىياجلىرى ئۈچۈن ئالدىن بېكىتىلگەن مۇئەييەن پرىنسىپ ۋە ئۇسۇلنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن قوللانما بولۇپ، بىر تىلنىڭ ئوي ـ پىكرىنى ئىپادىلەش يەنى ئالاقە قورالىلىق ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدۇ.

§ 2 . ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىك ساهەسىدە ۋەتىنىمىز ۋە دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان تۆهپىسى ئۆچمەستۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىك تارىخىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئالدى بىلەن، خاقانىيە دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن بۇيۇك تىلشۇناس، دۇنيا تۈركلوگىيە ئىلمىنىڭ باشلامچىسى ۋە ئاتىسى مەهمۇد قەشقەرى (تولۇق ئىسمى: مەهمۇد ئىبنى هۈسەين ئىبنى مەهمۇد ئەل كاشغەرى) ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىنى پەخىرلىنىپ تىلغا ئېلىشقا هەقلىقمىز. ئەسەر هىجرىيە 464 ـ يىلى (مىلادىيە 1071 ـ 1072 ـ يىللىرى) جۇمادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلىنىپ، تۆت قېتىم تۈزىتىلىپ ۋە تەھرىرلىنىپ، هىجرىيە 466 ـ يىلى (مىلادىيە 1073 ـ 1074 ـ يىلى) جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 10 ـ كۈنى

(دۇشەنبە كۇنى) تاماملانغان.

مەھمۇد قەشقىرى ئۆز ئەسىرىنى تۈركي تىللار ئۈستىدە ئون نەچچە يىل ئىلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى ۋە توپلىغان مول ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ياراتتى. بۇ ھەقتە ئۇ «مەن تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۈرۈقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيەلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم» دەپ يازىدۇ. ئەسەردە ئاۋۋال تۈركي سۆزلۈك بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى ۋە ئىزاھلىرى بېرىلگەن. ئەسەردە تۈركي تىللار ناھايىتى ئىلمىيلىك بىلەن تەھلىل قىلىنغان. ئۇنىڭدا 11 - ئەسىر تۈركي خەلقلىرىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى، ئىلىم - پەن ۋە ئەدەپ - قائىدىلىرى، ياشاش ئەھۋالى، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىش ئەھۋالى، دېھقانچىلىقى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، تېببابەتچىلىكى، بىناكارلىقى ھەم ھەربىي ئىشلىرى توغرىسىدا بىزگە قىممەتلىك مەلۇمات بېرىدۇ. قىسقىسى، مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى»نى پۈتكۈل تۈركي تىللىق خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ئىنسانشۇناسلىققا ئائىت ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئەتراپلىق چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا يېگانە شاھ ئەسەر، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭغا 300 گە يېقىن ماقال - تەمسىل ۋە ئەقلىيە سۆزلىرى، 242 كوپلىت شېئىرىي پارچە، 72 قەبىلە - ئۇرۇقنىڭ ئېتنىمىك نامى، 75 يەر - جاي ئىسمى كىرگۈزۈلگەن. 8000 غا يېقىن تۈركي (ئۇيغۇرچە) سۆزلۈك ئەرەبچە ئىزاھلانغان. «مەھمۇد قەشقىرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق يولى بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركي تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە[1] دېسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ». [2]

ئاندىن قالسا، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس جەمال قارشى (تولۇق ئىسمى: ئەبۇلفازىل جەمالۇددىن مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خالىد) تۈزگەن «سۇراھ لۇغىتى» مۇ ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىدىكى مۇھىم نامايانده. جەمال قارشى مىلادىيە 1230 —— 1231 - يىلى ئەتراپىدا ئەينى دەۋردىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان ئالمالىق شەھىرىدە (ھازىرقى ئىلى ئەتراپىدا) تۇغۇلغان. 1263 —— 1264 - يىللىرى ئالمالىق شەھىرىدىن قەشقەر شەھىرىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ بىرى بولغان ساچىيە مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ،

---

① ئېنسىكلوپېدىيە - گىرىكچە سۆز بولۇپ، en— ئالدى ياسىغۇچى مورفېما، kyktos— دائىرە، paidia— مائارىپ، دېگەن سۆزلەردىن كەلگەن. ئىزچە «ئىلىمنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چېتىلىدىغان قامۇس» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

② «تۈركي تىللار دىۋانى» 1 - توم، كىرىش سۆز، 26 - بەت. 1981 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

مەزكۇر مەدرىسنىڭ كۇتۇپخانىسىدا لۇغەتشۇناس جەۋھىرى تۇزگەن «تاجۇللۇغەت ۋە سىھاھۇل-ئەرەبىييە» (تىلنىڭ تاجى ۋە ئەرەبچىنىڭ تاكامۇللۇقى) ناملىق تۆت تومىلۇق لۇغەتنى مۇتالىئە قىلغان ۋە ئۇلارنى يۇغۇرۇپ «ئەسىۋراھو فىللوغەت» (تىلدىكى روشەنلىك) ناملىق لۇغەتنى تۇزگەن. جەمال قارشى يەنە، 1302 —— 1303 - يىللىرى ئەرەب تىلىدا «سۇراھ لۇغىتى، گە ئىلاۋە»[1] ناملىق بىر ئەسەر ئېلان قىلغان. بۇ ئەسەردە قاراخانىلار سۇلالىسىگە ئائىت ئەھۋاللار، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىغا ئائىت ۋەقەلەر، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى شەھەر-لەر، مەشھۇر شەخسلەر ۋە ئۇزۇنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر ئەھۋاللار بايان قىلىنىدۇ. بۇ ھال «سۇراھ لۇغىتى» نىڭمۇ قامۇس خاراكتېرلىك كاتتا ئەسەر ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدۇ.

14 - ئەسىردە تۇزۇلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» تۇرپان، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى تېخى ئىسلام دىنىنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىپ بولالمىغان زامانلاردا ئىشلەتكەن سۆز - ئىبارىلەرنى ئەينەن خاتىرىلىگەن مۇھىم لۇغەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى (1368 —— 1644 - يىللار) دەۋرىدە تۇزۇلگەن سىلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇرچە سۆز - ئىبارىلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا 716 خەنزۇچە سۆزلۈك ئۇيغۇرچە ۋە باشقا تىللاردا ئىزاھلانغان بولۇپ، ئۇ 14 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنى، بولۇپمۇ، ئەينى چاغدىكى تۇرپان ۋە قومۇل شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ۋە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، پادىشاھ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئەلىشىر ناۋائىنىڭ شېئىرلىرىدىكى سۆز - ئىبارىلەرگە ئىزاھ بېرىش مەقسىتىدە، تالى ئىمانى (تالى ھىراتى) تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «بەدايئۇللۇغەت» (تىلنىڭ بەدىئىلىكى) ناملىق لۇغەتمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

16 - ئەسىردە ئىسمى شەرىپى نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «ئابۇشقە لۇغىتى»[2] دەپ ئاتالغان «چاغاتايچە - تۇركچە لۇغەت» 1868 - يىلى رۇسىيىلىك تىلشۇناس ۋىلىيامنۇۋ زېرىنوۋنىڭ تەييارلىشىدا نەشر قىلدۇرۇلغان.

17 - ئەسىردە (ئېنىقراقى 1695 - يىلى 12 - ئايدا) ئەردەۋىل (ھازىرقى ئاقسۇ) شەھىرىدە نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن پارسچە سۆزلۈكلەرنى تۇركچە ئىزاھلايدىغان «لەتەئ-ئۇل لۇغەت» (تىللارنىڭ گۈزەللىكلىرى) ناملىق بىر لۇغەت تۇزۇلگەن. ئۇنىڭ ھەجمى 552 بەت كېلىدۇ.

18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، مەنچىڭ خانلىقى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «بەش تىللىق-لۇغەت» ئۇيغۇر تىلى تارىخى ۋە لۇغەتچىلىك تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ قول يازمىسى ئالتە جىلد، ئوتتۇز ئالتە دەپتەر، جەمئىي 4973 بەت بولۇپ، 18 مىڭ 600 سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە ماقال - تەمسىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ، مانجۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرى بويىچە ئىشلەنگەن سىلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ، مانجۇ تىلى قالغان تۆت تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. مەزكۇر لۇغەتنىڭ مەزمۇنى

---

① «ئىلاۋە» سۆزى ئەرەپچىدە «قوشۇمچە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

② «ئابۇشقە» سۆزى «قېرى، مويسېپىت» مەنىسىدە ئىزاھلىنىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان باي لېكسىكا بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى خەلق تۇرمۇشىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان جانلىق تىل ئامىللىرىغا، خۇسۇسەن، ھۆنەر ـ كەسىپ ئاتالغۇلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن. بۇ لۇغەت چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى، خۇسۇسەن، 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا بايلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا نىسبەتەن ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ھەم پايدىلىنىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم تىل پاكىتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى زور قەدەملەر بىلەن تەرەققىي قىلدى. مەسىلەن. 1825 ـ يىلى فەيزۇللا خان تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، كالكۇتتا شەھىرىدە نەشر قىلىنغان «چاغاتايچە ـ پارسچە لۇغەت»، 1870 ـ يىلى ئاۋېمىت كورتېلى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاغاتايچە ـ پارسچە لۇغەت»، 1881 ـ يىلى شەيخ سۇلايمان بۇخارى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلغان «چاغاتايچە ـ تۈركچە لۇغەت» قاتارلىقلارنى ئاتاپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى 1950 ـ يىلدىن باشلاپ تېخىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

بۇرھان شەھىدى تۈزگەن «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ـ رۇسچە لۇغەت». بۇ، 12 مىڭ سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇچ تىللىق لۇغەت بولۇپ، 1953 ـ يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت»، بۇمۇ 12 مىڭ سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەت بولۇپ، 1963 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

«ئىملا سۆزلۈكى»، بۇ 1800 سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەت بولۇپ، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن 1966 ـ يىلى تۈزۈلۈپ، نەشر قىلدۇرۇلغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت». بۇ 5452 سۆزلۈك ۋە 141 سۆز گۇرۇپپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، 1976 ـ يىلى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

«ئۇيغۇر تىلى ئىملا سۆزلۈكى». بۇ 8000 دىن ئوشۇق سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەت بولۇپ، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1976 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

«خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت». بۇ 47 مىڭ سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىدىئومىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەت بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئون نەچچە ئورۇن بىرلىشىپ تۈزۈلۈپ، 1979 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

80 ـ يىللاردىن بۇيانقى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى تېخىمۇ جۇش ئورۇپ راۋاجلاندى، دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن: «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» (30 مىڭ سۆزلۈك)، «سىياسىي ـ ئىقتىساد لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى» (رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا تۈزگەن، 1700 سۆز.

لۇك) ، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» (30 مىڭ سۆزلۈك) ، «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» (غۇلام غوپۇرى تۇزگەن) ، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» (غۇلام غوپۇرى قاتارلىقلار تۇزگەن) ، «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» (ئىككى توم، 70 مىڭ سۆزلۈك) ، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» ، «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە جۈپلەنمە سۆزلەر لۇغىتى» (ماشىنىدا تۇزگەن) ۋە بۇلاردىن باشقا كۆپلىگەن هەرقايسى پەن - كەسىپلەر بويىچە سىلىشتۇرما لۇغەتلەر كۆپلەپ ئىشلىنىپ، نەشر قىلىندى.

ئۇنىڭدىن باشقا، چەت ئەللەردىمۇ ئۇيغۇر تىلى ساهەسى بويىچە ئەينى دەۋردە تۇزۇلۇپ، نەشر قىلىنغان لۇغەتلەر ناهايىتى كۆپ بولۇپ، پەقەت سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىلا 1918 - يىلدىن 1962 - يىلغا قەدەر ئىشلىنىپ، نەشر قىلىنغانلىرى 232 خىلغا يېتىدۇ.

§ 3 . لۇغەتنىڭ مەزمۇنلىرى

1 . لۇغەت تۇزگۈچى

لۇغەت مەلۇم ئىلمىي كوللېكتىپ تەرىپىدىن ياكى مەلۇم شەخس تەرىپىدىن تۇزۇلۇشى مۇمكىن. چوڭ هەجملىك لۇغەتلەر تولا چاغلاردا ئەشۇ ئىلمىي كوللېكتىپنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى هېسابلىنىدۇ. ئىلمىي كوللېكتىپ ياكى مەخسۇس كەسىپ ئەهلىلىرى تۇزۇپ چىققان لۇغەتلەر تەلەپكە ئۇيغۇن، سۈپەتلىك بولىدۇ، خاتالىق ئازراق كۆرۈلىدۇ.

2 . نۇسقا

قەدىمدە تۇزۇلگەن لۇغەتلەرنىڭ خىلمۇخىل نۇسقىسى بولىدۇ. ئەسلىي نۇسقا ياكى دەسلەپكى كۆچۈرۈلمە نۇسقىلىرى ئەسلىي تۇزگۈچىنىڭ مۇددىئاسىغا ئۇيغۇنراق، هەم سۈپەتلىكرەك بولىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە كۆچۈرۈلگەن ياكى كۆپەيتىلگەن نۇسقىلىرى خىلمۇ - خىل سەۋەبلەر (مەسىلەن: كۆچۈرگۈچىنىڭ ئۆز پىكىر - مۇددىئالىرىنى قوشۇپ قويۇشلىرى ياكى كوررېكتورلۇقنىڭ ياخشى قىلىنماسلىقى) بىلەن خاتالىق ۋە ئۆزگىرىشلەر دىن خالىي بولالمايدۇ. ئەمما، هازىرقى زامان لۇغەتلىرى ئۇنىڭ ئەكسىچە، قايتا نەشر قىلىنغاندا تۇزىتىلىدۇ، تولۇقلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ يېڭى نۇسقىلىرى كونا نۇسقىلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ ياخشى، سۈپەتلىك چىقىدۇ.

3 . مۇقەددىمە ۋە خاتىمە

لۇغەتنىڭ مۇقەددىمىسى بەزىدە تۇزگۈچى تەرىپىدىن، بەزىدە باشقا نوپۇزلۇق كىشىلەر تەرىپىدىن ياكى مەلۇم ئىلمىي تەشكىلات تەرىپىدىنمۇ يېزىلىندۇ. خاتىمىسى بولسا، كۆپىنچە كېيىنكىلەر (ئوقۇرمەنلەر ياكى كەسىپداشلار) تەرىپىدىن يېزىلىدۇ.

ئومۇمەن، مۇقەددىمە ۋە خاتىمىلەردە مەزكۇر لۇغەتنى تۇزۇشتىكى مەقسەت - مۇددىئا، جەريان بايان قىلىنىدۇ.

4. پايدىلىنىش ئۇسۇلى

لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى، لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈشى، تۈرى ۋە ئاساس قىلىنغان تىل تۈرلۈكچە بولغاچقا، لۇغەتتىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىمۇ تۈرلۈكچە بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش ئېلىپ-بېلىك يېزىقلىق تىللار ئاساس قىلىنغان لۇغەتلەردە سۆزلۈك (خەت) لەرنى ئىزدەپ تېپىش بىر قەدەر ئاسان ۋە ئاددىي بولۇپ، ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئىزدەپ تېپىلىدۇ. خەنزۇ يېزىقىغا ئوخشاش ئېلىپبەسىز يېزىقلار ئاساس قىلىپ تۈزۈلگەن لۇغەتلەردىن پايدىلىنىش بىر قەدەر تەس ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇنىڭدا خەت تېپىش جەدۋەللىرى بېرىلىپ، خەنزۇچە خەت سىزىقلىرى ۋە يان بۆلەكلىرىنىڭ شەكىللىرى كۆرسىتىلىپ، خەت ئىزدەپ تېپىشنىڭ ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

5. تېكىست

تېكىست — لۇغەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، لۇغەتنىڭ ئومۇمىي ھەجمى ۋە قىممىتى دەل مۇشۇ قىسىمدا ئامالىان بولىدۇ.

6. قوشۇمچە

كۆپىنچە لۇغەتلەردە مەزكۇر لۇغەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ساۋات خاراكتېرلىك پەننىي بىلىملەر، تۈرلۈك جەدۋەللەر، ئېلىپبە تەرتىپلىرى، يىلنامىلەر، خىمىيىلىك ئېلېمېنتلار جەدۋىلى، دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ۋاقىت جەدۋەللىرى، دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرى، جۇغراپىيىلىك بىلىملەر (قىتئەلەر، رايونلار، دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ پايتەختلىرى، نوپۇسى، مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى) تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى لۇغەتنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىش ۋە لۇغەتنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا، خۇددى لۇغەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى — تېكىستكە ئوخشاشلا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

§ 4. لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى

1. سۆزلۈك توپلاش (تاللاش)

مەيلى قايسى تىل بولسۇن، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانى چەكسىز. ئەمما، لۇغەت تۈزۈشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئا، لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى، لۇغەتنىڭ مەزمۇنى ۋە لۇغەتنىڭ تۈرلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىغانلىقتىن، لۇغەتكە كىرگۈزۈلىدىغان سۆزلۈكلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى چەكلىك بولىدۇ. مەسىلەن: تىلشۇناسلىق لۇغىتىگە پەقەت تىل ئىلمىگە مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەرلا تاللاپ كىرگۈزۈلىدۇ. يەنە مەسىلەن: ئەگەر، بىز تۇزمەكچى بولغان لۇغەت يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت لۇغەت بولسا، ئۇ ھالدا، بىز يېزا ئىگىلىك ئىلمىگە دائىر كىتاب ـ ژۇرناللاردىن ۋە دېھقانلار، يېزا ئىگىلىك تېخنىك ـ مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئېغىزىدىن سۆز توپلىشىمىز مۇمكىن. ئەگەر، بىز تۇزمەكچى بولغان

لۇغەت ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ لۇغەتكە ئۇيغۇر تىلىدىكى قەدىمكى سۆزلەر، يېڭى پەيدا بولغان سۆزلەر، ئەدەبىي ئورتاق تىلدىكى سۆزلەر ۋە ئىجتىمائىي دىئالېكت سۆزلىرى ھەم يەرلىك شىۋە سۆزلىرى، چەت تىلدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر، شۇنداقلا، ئىدىئوم خاراكتېرلىك سۆزلەر تاللاپ كىرگۈزۈلىدۇ.

دېمەك، سۆز تاللاش (توپلاش) لۇغەت تۈزۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى، شۇنداقلا، لۇغەتچىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىدۇ.

2. سۆزلۈكلەرنى تىزىش

لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەرنى رەتكە تىزىش ئۇسۇلى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل بولىدۇ.

1) ئېلىپبەلىك تەرتىپى بويىچە تىزىش: ئېلىپبەلىك يېزىق قوللىنىلىدىغان تىللاردا (ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا) تۈزۈلگەن لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلۈكلەرنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلىدۇ.

2) خەت شەكلى بويىچە تىزىش: خەنزۇ يېزىقى مەنىلىك (تەسۋىرىي) يېزىق بولغاچقا، بۇ خىل يېزىقتا تۈزۈلگەن لۇغەتلەردىكى سۆزلەرنى خەت شەكلى بويىچە تىزىش لۇغەتتىن پايدىلانغۇچىلارنى ياخشى شارائىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. خەت شەكلى بويىچە تىزىش ئۆز ئىچىدىن يەنە، خەنزۇچە خەتنىڭ يان بۆلەكلىرى بويىچە تىزىش، سىزىق تەرتىپى بويىچە تىزىش، نومۇر تەرتىپى بويىچە تىزىش دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

3) سۆزلۈك مەنىسى بويىچە تىزىش: بەزى لۇغەتلەردە ئۆزئارا مەنىسى يېقىن ياكى مەنىلىرى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان خەت (سۆزلۈك) لەر بىر قاتارغا تىزىلىدۇ. بۇ خىل لۇغەتلەر ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ ھەم لۇغەتتىن پايدىلانغۇچىلار ئۇچۇنمۇ ئانچە قولايلىق بولمايدۇ.

3. سۆزلۈك شەكلىنى مۇقىملاشتۇرۇش

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە باي (سىنتېتىك) تىللاردا ھەر بىر مۇستەقىل سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرگەن بىر قانچە خىل شەكلى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئادەم» سۆزىنى ئالايلى: ئادەم - بىرلىك سان، باش كېلىش؛ ئادەملەر - كۆپلۈك سان، باش كېلىش؛ ئادەمنىڭ - بىرلىك سان، ئىگىلىك كېلىش (تەۋەلىگۈچى)؛ ئادەملەرنىڭ - كۆپلۈك سان، ئىگىلىك كېلىش (تەۋەلىگۈچى). ئەمما، لۇغەتتە ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممە گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنى تولۇق كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتسىز. سۆزلەر ئاساسەن، تۈرغۇن شەكىللىرىدە كۆرسىتىلسىلا كۇپايە.

4. تىرانسكرىپسىيە بېرىش

لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلۈكلەرنىڭ قانداق تەلەپپۇز قىلىنىشىنى (ئوقۇلۇشىنى) كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تىرانسكرىپسىيە بېرىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا

ئوخشاش ئېلىپبەلىك يېزىقتىكى تىللارغا تىرانسكرىپسىيە بېرىش بىر قەدەر ئاسان. چۈنكى، ئۇنىڭدا ھەرپلەرنىڭ يەككە تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن نوتۇقتىكى تەلەپپۇزدا ئانچە چوڭ پەرق بولمايدۇ. ئەمما، ھەرپلىرىنىڭ يەككە تەلەپپۇزى بىلەن شۇ ھەرپلەرنىڭ نۇتۇقتىكى تەلەپپۇزدا پەرق بولىدىغان زاڭزۇ ۋە ئىنگلىز تىللىرىغا ئوخشاش تىللاردىكى سۆزلۈكلەرگە تىرانسكرىپسىيە بېرىش بىر قەدەر تەس، چەت ئەل تىللىرى ئۈچۈن خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە، خەنزۇ تىلى ئۈچۈن لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خەنزۇچە پىنيىن ھەرپلىرى قوللىنىلىدۇ. مەيلى قايسى خىل تىلدا بولسۇن، لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەرگە تىرانسكرىپسىيە بېرىشتە جەزمەن ئەدەبىي ئورتاق تىلنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. (ئەمما دىئالېكتلارغا تىرانسكرىپسىيە بېرىش بۇنىڭ سىرتىدا).

5. ئىزاھلاش

لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر سۆزلۈكنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ۋە شۇ سۆزلۈكنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى يېشىپ كۆرسىتىش، A تىلدىكى سۆزلۈكنى B تىلدىكى سۆزلۈككە تەرجىمە قىلىش، چەتتىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلۈكلەرنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش، سۆزلۈكنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى، سۆزلۈكنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە ئۇنىڭ كۆچمە مەنىسى، شۇنداقلا مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سۈرەت - سخېمىلارنى كۆرسىتىش قاتارلىقلار ئىزاھلاش دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئىزاھلاش — تۈزۈلمىغان لۇغەتنىڭ سەۋىيىسىنى، سۈپىتىنى ۋە لۇغەتتىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى نامايان قىلىدىغان مۇھىم ئەمگەك بولغاچقا، ئۇ ئىخچام، مېغىزلىق سۆزلەر بىلەن ئىزاھلىنىشى لازىم. سۆزلۈكلەرنى ئىزاھلىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسىنى جەزمەن ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى مىزان قىلىنىشى لازىم. ئەكسى ھالدا، سۆز مەنىسىنى توغرا ئىزاھلىغىلى بولمايدۇ. ھەتتا، سۆز مەنىسى بۇرمىلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: «پوەشچىك» سۆزى خەنزۇچە خەت مەنىسى بويىچە «يەر ئىگىسى» دەپ ئىزاھلانسا، ئۇ ھالدا، «پوەشچىك» دېگەن بۇ تەبىئىنىڭ ئەزگۈچىلىك سىنىپىي ماھىيىتى تولۇق ئېچىپ بېرىلمەي قالىدۇ. شۇڭا، ئۇنى «ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان يېرى بار، ئۆزى ئەمگەك قىلماي، يالالانما دېھقانلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق جان باقىدىغان تىرىكتاپ ئادەم» دەپ ئىزاھلاش كېرەك.

6. مىسال كەلتۈرۈش

كونتېكستتىن ئايرىلغان ھالدا بەزى سۆزلۈكلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى تولۇق ئىزاھلاپ بېرىش بىر قەدەر قىيىن. چۈنكى، بەزى سۆزلۈكلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى بىر قەدەر تارراق، بەزىلىرىنىڭ بىر قەدەر كەڭرەك بولىدۇ. بەزى سۆزلۈكلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭ كۆچمە مەنىسى بەزىدە كۆپ، بەزىدە ئاز بولىدۇ. شۇڭا كېلىش مەنبەسى ئېنىق، ئاساسى كۆچلۈك، قايىل قىلىش كۈچى زور بولغان ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق سۆزلۈكلەرنىڭ، بولۇپمۇ، كۆپ مەنىلىك سۆزلۈكلەرنىڭ مەنە ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش لازىم.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

§ 5 . لۇغەتنىڭ تۈرلىرى

لۇغەت مەزمۇن دائىرىسى ۋە تۈزۈلۈش ئۇسۇلىغا قاراپ، خاس پەنلەر لۇغىتى ۋە تىل لۇغىتى، دەپ چوڭ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىككى خىل تۈردىكى لۇغەت خاراكتېرى ۋە ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن روشەن ھالدا پەرقلىنىدۇ.

خاس پەنلەر لۇغىتى مۇئەييەن بىرەر پەنگە ئائىت بولغان، بىلىم ئۇقۇمى جەھەتتىن زور دەرىجىدىكى ئومۇملۇققا ۋە خەلقئارالىققا ئىگە. ئۇ، ئۆز ئىچىگە ئالغان پەن تارماقلىرىغا قاراپ، ئۆز ئىچىدىن يەنە: قامۇس (ئوكيانۇس) تىپىدىكى لۇغەت، ئىجتىمائىي پەنلەر لۇغىتى، ئىنسانىيەت تارىخىغا ئائىت پەنلەر لۇغىتى ۋە ئەمەلىي قوللىنىشچان پەنلەر تىپىدىكى لۇغەت قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

خاس پەنلەر لۇغەتلىرىدە تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق شەيئى، ۋەقە - ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ بەلگە خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇلار ئىپادىلىگەن ئۇقۇملار ھەمدە ئۇلار ھەققىدىكى مەخسۇس ئاتالغۇلارنىڭ مەزمۇنى، ئەھمىيىتى، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى قاتارلىقلار ھەققىدە ئىزاھات - چۈشەنچە بېرىلىدۇ.

تىل لۇغىتى بولسا، بىر ياكى بىر قانچە مىللىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلۈك-لەرنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئۇدۇلمۇئۇدۇل ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇ، ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلۈكلەرنىڭ تاللىنىش دائىرىسىگە قاراپ، دىئالېكت (شىۋە) لۇغىتى، ئادەت سۆزلىرى لۇغىتى، چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغىتى، كونا (ئارخائىزملاشقان) سۆزلەر لۇغىتى، يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆزلەر لۇغىتى، قەدىمكى سۆزلۈكلەر لۇغىتى، يارىمچى سۆزلەر لۇغىتى، تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى (فرازېئولوگىيە) لۇغىتى ۋە كلاسسىك ئەسەرلەر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. تىل لۇغىتى يەنە، ھەل قىلىنىدىغان مەسىلىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، ئىزاھلىق لۇغەت، فونېتىكا لۇغىتى، سىمانتىكا (سۆز مەنىلىرى) لۇغىتى، گرامماتىكا لۇغىتى، ئېتىمولوگىيە لۇغىتى، مەندىاش سۆزلەر لۇغىتى، ئىملا لۇغىتى، تەلەپپۇز لۇغىتى، بىر تىللىق لۇغەت، ئىككى تىللىق لۇغەت ۋە كۆپ تىللىق لۇغەت قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

مەيلى خاس پەنلەر لۇغىتى بولسۇن ياكى تىل لۇغىتى بولسۇن، ئۇلارنىڭ تۈرى، سانى ۋە سەۋىيىسى بىر مىللەت ياكى بىر دۆلەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى نامايان قىلىدىغان ئەينەك دېيىشكە بولىدۇ.

5 - باب. فرازېئولوگىيە

1§ . فرازېئولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

«فرازېئولوگىيە» ئاتالغۇسى گرېكچە «Phrasis» (ئىبارە) ۋە «logos» (تەلىمات) دېگەن ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن. بۇ سۆز تىلشۇناسلىقتا «تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ھەققىدىكى ئىلىم» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

ئىدىئوملۇق مەنە بېرىدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى ھەققىدىكى تەلىمات فرازېئولوگىيە دېيىلىدۇ.

ئۇنداقتا سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟

ئىككىدىن ئارتۇق سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق ئۆز ئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، نۇتۇقتا خۇددى بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئوينايدىغان تەل بىرلىكى سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.

فرازېئولوگىيە تىلشۇناسلىقنىڭ سۆز بىرىكمىلىرىنى تۇزۇلۇش ۋە سېمانتىكا (لېكسىكىلىق مەنە) جەھەتتىن تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس بىر تارمىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىي تۇزۇلۇشى، سېمانتىكىلىق بەلگىلىرى ۋە جۈملىدىكى رولى جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، تۇراقسىز (ئەركىن) سۆز بىرىكمىسى ۋە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى، دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ تىلنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە ۋاقىتلىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنىڭ بىرلىكى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ.

تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى كۆزەتكەندە، ئۇلار ئالاقە ئېھتىياجىغا قاراپ ۋاقىتلىق بىرىككەن بولغاچقا، يەنە ئالاقە ئېھتىياجىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ياكى ئۇلارنىڭ ئارىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن: «ئېگىز بىنا» دېگەن بىرىكمىنى ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ۋە «بىنا» دىن ئىبارەت ئەشۇ شەيئىنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەت - بەلگىلىرىگە ئاساسەن «ناھايىتى ئېگىز بىنا»، «ئېگىز يېڭى بىنا»، «ئانچە ئېگىز بولمىغان بىنا» دېگەندەك شەكىللەردە ئىپادە قىلىش مۇمكىن.

تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى فرازېئولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئەمەس، بەلكى، سىنتاكسىسنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ، سىنتاكسىس قىسمىدا مەخسۇس تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۆگىتىلىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

2 § . تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە ئۆزئارا بىرىكىپ، ئۇزاق ۋاقىت قوللىنىلىش نەتىجىسىدە، مەنە ۋە گرامماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىشىپ، بىر پۈتۈنلۈكنى ھاسىل قىلغان، جۈملە تەركىبىدە خۇددى بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناۋاتقان سۆزلەر توپى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىگە ئوخشاش، جۈملىدە ئالاقە ئېھتىياجىغا قاراپ، بىر قانچە سۆزنىڭ ۋاقىتلىق بىرىكىشىدىن شەكىللەنمەيدۇ. بەلكى، شۇ بىرىكمىلەرنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇزۇلۇش ۋە مەنە جەھەتتىدىن ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىق باغلىنىشىدىن كېلىپ چىققان گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تېخىمۇ ئاددىيراق قىلىپ ئېيتساق: تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە ئۆزئارا بىرىكىپ، بىرلا مەركىزىي مەنە ئىپادە قىلالىشى بىلەن تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: «غۇنچەمنىڭ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، ئۇلار ئۆزئارا مەنداش بولغان ۋە تۇزۇلۇش جەھەتتىن تۇراقلىق بولغان ئىككى سۆز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەن. بۇ سۆز بىرىكمىلىرى (گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، ئاغزى قۇلىقىغا يېتىش) ئۆزلىرى تەشكىل قىلغان بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆز سانىنىڭ قانچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «ئىنتايىن خۇشال بولۇش» دېگەن بىرلا مەركىزىي مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ، بىز ئېيتماقچى بولغان خىلمۇخىل ئوي - پىكىرلەرنى روشەن، دەل، ئوبرازلىق، تەسىرلىك رەۋىشتە ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ. تىلىمىز مۇنداق تەييار لېكسىكىلىق ماتېرىيالالارغا قانچە باي بولسا، شۇنچە ئەۋرىشىم ۋە پاساھەتلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش، ئۇلارنى تىلىمىزدا ئۇنۇملۇك رەۋىشتە قوللىنىش تىل ساھەسىدىكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى

1) ئۇ، تىل تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تىلدا كۆپ قوللىنىلىدىغان، ئاممىغا چۈشىنىشلىك بولغان، چوڭقۇر مەنىلىك ۋە تەييار لېكسىكىلىق تىل ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2) ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر بىر - بىرى بىلەن بولغان مەنىۋى مۇناسىۋىتى ۋە تۇزۇلۇشى جەھەتتىن تۇراقلىق خاراكتېرگە ئىگە. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنى بىر - بىردىن ئايرىۋېتىشكە، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا باشقا سۆزلەرنى قوشۇپ قويۇشقا ياكى ئۇلارنىڭ

ئورۇن تەرتىپىنى ئالماشتۇرۇۋېتىشكە، ھەتتا، ئۇلارنىڭ مەنىۋى مۇناسىۋىتىنى كۈرسىتىپ تۇرىدىغان تۇرلىگۈچى مورفېمىلارنى چۈشۈرۈپ قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.

ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە.

3) تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەر سانىنىڭ قانچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بىرلىشىپ، بىرلا مەركىزىي مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزىنىڭ يەككە تۇرغاندىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىدىن يىراقلاپ كەتكەن، يەنى، كۆچمە مەنىدە قوللىنىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق.

ئۆپكەڭنى بېسىۋال، چىشىمغا تەگمە...

2. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى

تىلىمىزدىكى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى تىلىمىزنىڭ تەرەققىياتى بېسىپ ئۆتكەن ئاھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرنىڭ ھاسىلاتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى فولكلور (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى) دىن، بەزىلىرىنى يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ پاكىتلىرىدىن ۋە يەنە بەزىلىرىنى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائى ئالاقە، ماددىي ۋە مەنىۋي ئىشلەپچىقىرىش كۈرەشلىرىدىن ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى، تەبىئەتنى ۋە ئۆزلىرىنى تونۇشىدىن ھاسىل قىلغان ئەقىل جەۋھەرلىرىدىن ئومۇملاشتۇرۇلغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن بارلىققا كەلگەن.

1) بىرەر ۋەقە ـ ھادىسىنى جانلىق رەۋىشتە تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كۆچمە مەنىسى تۇراقلىشىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئىشى سۇغا چىلاشتى،

ئۇنىڭ دۇمبىغى يېرىلدى،

قولتۇقىدىن تاۋۇزى چۈشتى.

2) شەيئىلەردىكى بەلگە ـ خۇسۇسىيەت ۋە ئىش ـ ھەرىكەتنى بىر ـ بىرىگە ئوبرازلىق قىلىپ ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن ھېسسىي تەسۋىرلەشتىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

قۇيرۇقىنى قىسماق (يېڭىلگەن ئىتقا ئوخشىتىلغان)،

قوينىڭ قوزىسىدەك ئادەم (ياۋاشلىقتا قويغا ئوخشىتىلغان)،

توقۇمنى قارىغا ئالماق (بىشىمىلىكتە ھايۋانغا ئوخشىتىلغان)،

تىرنىقىنى تاتىلىماق (خىجالەت بولغاندىكى ھەرىكەت)

3) بىرىكمە تەركىبىدىكى بىرەر سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى تۇراقلاشتۇرۇش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

ئاغزى ئىتتىك، ئاغزى بوش، كۆڭلى يۇمشاق، قۇلىقى ئۇزۇن، قارا يۈز، كۆڭلى قارا، يۈزى تۆۋەن، ئوچۇق چىراي.

4) ئەپسانە ـ رىۋايەت، ھېكايە ـ چۆچەكلەر، مەسەل ۋە لەتىپىلەردە بايان قىلىنغان

ئىجتىمائىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

موللام مۇشۇكى بولۇۋالماق، قۇيرۇقىنى خادا قىلماق، بېشىغا دۆلەت قۇشى قونماق، شەھەرنى ئالدى قۇنتەيجى، چاپاننىڭ پېشىنى قاقماق، ئات ئۈستىدە گۈل كۆرمەك.

5) دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا بارلىققا كېلىپ، ئومۇملاشقان. مەسىلەن:

يەتتە ئىقلىم، ئون سەككىز مىڭ ئالەم، قىيامەت قايىم بولماق، گۆردىن توڭگۈز قوپماق، ئۆز پېشانىسىدىن كۆرمەك، جەننەتنىڭ قەستى شاپتۇلدا، ۋەيلۇن دوزاخ، ئەزىرائىل خۇدا.

6) كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ياشاش شارائىتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

ئۆز بېشىدىن قورقماق، بىر قوشۇق قېنىنى تىلسىمەك، چېچىكى چاي بولماق، قىلنى قېرىققا يارماق، قۇلىقىنى ساپالدا كەسمەك، قولۇم كۆكسۈمدە.

7) بەزى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى قېرىنداش مىللەت تىللىرىدىن، خەنزۇ، رۇس ۋە باشقا مىللەت تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ، ئومۇملاشقان. مەسىلەن:

قالپاق كىيگۈزمەك، ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالماق، بۇدۇكتەي (مەزمۇت) تۇرماق، توخۇنى ئۆلتۈرۈپ، مايمۇننى قورقۇتماق، تەيپىنەمنىڭ ۋاقتىدا (خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن)؛

مارافونچە يۈگۈرۈش، 180 گىرادۇس بۇرۇلماق، يېشىل چىراغ يېقىپ بەرمەك، سېرىق مەدەنىيەت (ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن)؛

پارتىزانلىق قىلماق، دىراكقا سوت يوق (رۇس تىلىدىن كىرگەن)،

گۈلقەلىرى ئېچىلماق (پارس تىلىدىن كىرگەن)

§ 3. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرلىرى

تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشى، لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە بىر - بىرى بىلەن گراماتىكىلىق (سىنتاكسىلىق) باغلىنىش ھاسىل قىلىشىغا قاراپ، ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) ماقال ياكى ماقالغا ئايلانغان سۆز بىرىكمىلىرى
2) تەمسىل ياكى تەمسىلگە ئايلانغان سۆز بىرىكمىلىرى
3) ئىدىئوم ياكى ئىدىئوماتىك سۆزلەر

1. ماقال

خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، قۇرۇلمىسى ۋە مەنىسى تۇراقلاشقان، ئاڭلىغۇچىلارغا ئۆلگە - ئىبرەت بولىدىغان، قاپىيە، ۋەزىن، تۇراقلارغا ئىگە بولغان ئەقلىيە سۆزلىرى ماقال دەپ ئاتىلىدۇ.

ماقال خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق دەۋرلىك ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ھەم تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئاڭلىغۇچىلارغا ئۆلگە ۋە ئىبرەت بولىدىغان، قاپىيە، ۋەزىن،

تۇراقلارغا ئىگە بولغان ئوبرازلىق، جانلىق ھەم ھىكمەتلىك ئەقلىيە سۆزلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىدۇر. ئۇنىڭدا ناھايىتى زىچ مەنتىقىي باغلىنىشقا ئىگە بولغان ئوي - پىكىرلەر، دۇنيا قاراش ۋە چۈشەنچىلەر توغرىدىن - توغرا ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ تېشىغا باقما، ئىچىگە باق.

يەتتە ئۆلچەپ، بىر كەس.

ئەمگەك بىلەن ئەر كۆكسىمەر، يامغۇر بىلەن يەر.

سۇنى سەپ سىڭار يەرگە، گەپنى قىل سىغار يەرگە.

ئىشلىگەن چىشلەيدۇ.

دېمەك، ماقال ئوبرازلىق، قىسقا، چوڭقۇر مەنىلىك جۈملىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئاڭلىغۇچى ياكى ئوقۇرمەنلەرگە ئەقىل - ئىدىرەك بەخش ئېتىدۇ.

2. تەمسىل

بىرەر شەيئىنىڭ تۇرلۇك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىككىنچى بىر شەيئىنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىگە ئوخشىتىش ۋە سېلىشتۇرۇش تەرىقىسىدە ئېيتىلغان جۈملىلەر تەمسىل دەپ ئاتىلىدۇ.

تەمسىل بولسا خەلق تۇرمۇشىدىكى تىپىك ۋە ئەھمىيەتلىك ھادىسىلەرنى تەسۋىرىي يۇسۇندا ئىپادىلەپ، كۆچمە مەنىدە قوللىنىش نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. بەزى تەمسىللەردە ئادەملەرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى ھايۋانلارغا كۆچۈرۈلگەن بولىدۇ. يەنى، تەمسىلدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر ئۇدۇل، ئاشكارە مەنە بېرىدىغان سۆز، جۈملىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى، شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى بىر - بىرىگە ئوخشىتىش ئارقىلىق بىر ئاز ئايلانما يول بىلەن ئىپادە قىلىنغان بولىدۇ. مەسىلەن:

قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق.

مۇزاينىڭ يۇگۇرۇشى سامانلىققىچە.

ئىككى قوشقار سوقۇشسا، بۆرىنىڭ قورسىقى ئېچىپتۇ.

ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يەپتۇ.

توخۇ داڭگال چۈشەيدۇ، ئۆچكە جاڭگال.

3. ئىدىئوم

«ئىدىئوم» ئاتالغۇسى گرېكچە «idioma» (ئالاھىدە سۆز) دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان ئاتالغۇدۇر.

تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئايرىم تۇرغاندىكى مەنىلىرىدىن باشقىچىرەك (كۆچمە) مەنە بىلدۈرىدىغان، لېكسىكىلىق مەنە ۋە سىنتاكسىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلاشقان سۆز بىرىكمىلىرى ئىدىئوم دېيىلىدۇ.

ئىدىئوم ئۆزىنى تەشكىل قىلىۋاتقان سۆزلەر سانىنىڭ قانچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ئورتاقلىشىپ، بىرلا مەركىزىي مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى ئۆزىنىڭ تەركىبىدە-

كى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى كونكرېت لېكسىكىلىق مەنىلىرىدىن كېلىپ چىقماي، بەلكى، پۈتۈن بىرىكمىنىڭ سېمانتىكىلىق بىرلىكى ئاساسىدا گەۋدىلىنىدۇ. يەنى، ئۇلارنىڭ كۆچمە مەنىسى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاغزىنى ياغلىماق، چۆچۈرىنى خام سانماق، يەر بىلەن - يەكسان قىلماق، قوۋۇرغامنى ئەگمە، چىشىمغا تەگمە، ئۆپكەڭنى بېسىۋال.

4 § . ماقال، تەمسىل، ئىدىئوملارنىڭ ئوزتاقلىقى ۋە پەرقلىرى

1. ئورتاقلىقى

ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىئوملار تۈزۈلىشى ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە مەزمۇنغا ناھايىتى باي، خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان ئەقلىيە سۆزلىرىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، جەمئىيەت ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى مول بىلىملىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق - ئۆملۈك، ئەمگەكنى سۆيۈش، راستچىللىق قاتارلىقلارنى مەدھىيىلەش ۋە يامان ئادەت، يامان ئىشلارغا قارشى كۆرەش قىلىش خىسلەتلىرى يۇغۇرۇلغان قىممەتلىك پىكىرلەر جەۋھىرىنىڭ جۇملە شەكلىدە ئىپادىلىنىشىدۇر.

ماقال، تەمسىل ۋە ئىدىئوملار تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ. مەشھۇر پرولېتارىيات يازغۇچىسى گوركى: «ئەڭ ئۆلۈغ دانالىق سۆزنىڭ ئاددىي ۋە ئىخچاملىقىدا، ماقاللار ۋە قوشاقلار قىسقا بولىدۇ. ئۇلاردا پۈتۈن - پۈتۈن كىتابلار مەزمۇنىغا تەڭ كەلگۈدەك پىكىر ۋە ھېسسىياتلار ئورۇن ئالغان بولىدۇ» دېگەن ئىدى.

ماقال، تەمسىل، ئىدىئوملارنىڭ ئەقلىيەلىكى ۋە مەنتىقىلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى «ھىكمەتلىك سۆزلەر» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ياخشى تۈزۈلگەن ماقال، تەمسىل، ئىدىئوملاردا سۆزلەر شۇنچىلىك ئىخچام ۋە شۇنچىلىك جىپسلاشقان بولىدۇكى، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بىرەر سۆزنى ئېلىۋېتىشكىمۇ، قوشۇپ قويۇشقىمۇ ياكى ئورۇن ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى تىلىمىزدا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. مانا بۇ، ئۇلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىدۇر.

2. پەرقلىرى

ماقال، تەمسىللەر مەزمۇنغا غايەت باي بولۇپ، ھەممە ساھەگە چېتىلغان بولىدۇ. ئۇ، ئىنسانلارنىڭ دۇنياقاراش، ئەخلاق - پەزىلەت، ھايات - مامات، مۇھەببەت - نەپرەت، ۋە تۇرمۇش بىلىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭدا لوگىكىلىق پىكىر شەكىللىرىدىن تەبىر، ھۆكۈم ۋە ئەقلىي يەكۈن ئىپادىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى بىلىشى توغرىسىدا بىرەر قائىدە چۈشەندۈرۈلىدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدە ماقال بىلەن تەمسىل كۆپ جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ، ئۆزگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ئىدىئومدىن پەرقلىنىدۇ:

1) ماقال، تەمسىللەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن، ئومۇمەن، ئوي - پىكىر تولۇق ئاياغلاشقان

بىر ئاددىي جۈملىگە ياكى قوشما جۈملىگە تەڭ بولىدۇ. مەسىلەن:
ماقۇلغا جاۋاپ يوق.
بېگىتگە يەتكۈچە، بېلىڭ سۇنۇپتۇ.
ئالماقنىڭ بەرمىكى بار.
سەۋەپ قىلساڭ، سېۋەتتە سۇ تۇختايدۇ.
2) ماقاللارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنىلىرى ساقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىدىن قانداقتۇر ئۇزگىچە يېڭى مەنە چىقمايدۇ. ئۇنىڭ ئەقىلىيەلىكى كۆچلۈك بولۇپ، ئاڭلىغۇچى ياكى ئوقۇرمەنلەرگە تەربىيەۋي ئەھمىيىتى زور بولىدۇ. ئەمما، تەمسىللەر ئۇنداق ئەمەس، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىلىرى يوقالغان ياكى كۆچكەن، ئوبراز تۈسىنى ئالغا بولىدۇ، يېڭىچە بىر مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ. (ماقال)
ئىش ئۆملۈكتە، كۆچ بىرلىكتە. (ماقال)
قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق. (تەمسىل)
3) ماقال، تەمسىللەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كۆچۈرمە جۈملە شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
«ئاغزىڭ قېنى» دېسە، قۇلقىنى كۆرسىتىپتۇ.
«كاللا» دېسە، «پاقالچاق» دەپتۇ.
4) ماقال، تەمسىللەر زىت مەنىلىك سۆزلەردىنمۇ تۈزۈلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار تەركىبىي تۈزۈلۈشى جەھەتتىن جۈپ سۆز شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
تىرىككە ئۆي تېپىلار، ئۆلۈككە گۆر.
يات يىگىچە، تۇغقان ئۆلگۈچە.
ئۆچكە جاڭگال چۈشەپتۇ، توخۇ داڭگال.
ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بىلىڭچە.
5) بەزى ماقال، تەمسىللەر دىئالوگ شەكىلدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:
تۆگە كۆردۈڭمۇ؟ — يوق.
— توپا يەمسەن؟ — يېغى بارمۇ.
6) بەزى ماقال، تەمسىللەر قاراتما سۆزلەردىن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:
قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا.
7) تۈزۈلۈشى جەھەتتىن قوشما جۈملىگە باراۋەر بولغان ماقال، تەمسىللەردە، ئالدىنقى تارماق جۈملىدىكى خەۋەر بۆلەك كېيىنكى تارماق جۈملىدە كۆپىنچە، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:
ياتنىڭ يانىدىن ئۆتەر، دوستنىڭ جانىدىن (ئۆتەر).
قازىنىڭنىڭ قايىنىشىغا باق، بالاڭنىڭ ئويىنىشىغا (باق).
8) ماقال، تەمسىللەر شېئىرىي خۈسۈسىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ خۈسۈسىيەت، ئۇنىڭ قاپىيە، ۋەزىن ۋە تۈراققا ئىگە بولۇپ كېلىشىدە گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە.
پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق.
ئاغزىمغا كەلدى، دەپ دېمە، ئالدىمغا كەلدى، دەپ يېمە.
9) ئىدىئوم تەركىبىدىكى سۆزلەر بولسا يىغىلىپ، بىرلا مەركىزى چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ. تولۇق ئايانغلاشقان ئوي - پىكىرنى بىلدۈرىدىغان بىر پۈتۈن جۈملە بولالمايدۇ. بەلكى، جۈملىنىڭ بىر بۆلىكىلا بولالايدۇ. مەسىلەن:
«تومۇرنى تۆتۈپ بېقىش»، «يۈرىكىگە قول سېلىپ بېقىش» دېگەن ئىدىئوملار پەقەت بىرلا «سىناپ بېقىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. فرازېئولوگىيە دېگەن نېمە؟ سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟
2. فرازېئولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟
3. تۇراقلىق بىرىكمە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟
4. ماقال، تەمسىل، ئىدىئوم دېگەن نېمە؟
5. ماقال، تەمسىل، ئىدىئوملارنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى نەدە؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قايسى خىلدىكى سۆز بىرىكمىسى ئىكەنلىكىنى ئايرىپ چىقىڭلار:
1) ئېشىكىم كۆڭرۈكتىن ئۆتكۈچە. ( )
2) قېرى كەلسە ئاشقا ياش كەلسە ئىشقا ( )
3) ئەخمەقنىڭ ئەقلى چۈشتىن كېيىن كېلەر ( )
4) تۆگىنىڭ قۇيرۇقى بولغۇچە، خورازنىڭ تاجىسى بول ( )
5) ئالتۇن باش ئاتاڭ بىلەن كەتكىچە، پاخماباش ئاناڭ بىلەن قال ( )
6) چۈجىنى كۈزدە ساناڭ ( )
7) تويىنى بولغاندا كۆرۈڭ، كېلىنىنى چاچباغ سالغاندا ( )
8) ئىشلەپ يېگەن لەززەتلىك، تىلەپ يېگەن مىننەتلىك.
9) كىشىنىڭ ئىشىغا تومۇزدا قول توڭلاپتۇ.
10) جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا.
11) چەللىدە ئات چاپتۇرماق.
تىلىنى چاينىماق.
پىشانىسىنى سىلاپ باقماق.
دىلى يۇمشاق.
قولى قىسقا،
قولى ئەگرى،
توخۇ يۇرەك.
ساپال قولاق.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

گراماتىكا قىسمى

گراماتىكا ئىلمىگە كىرىش سۆز

1. گراماتىكىنىڭ مەنىسى

«گراماتىكا» ئاتالغۇسى گرېكچە Gramm (تارازا، مىزان، ئۆلچەم) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. تىلشۇناسلىق ئىلمىدا ئۇ ئىككى خىل مەنىدە، يەنى بىرىنچىدىن، مۇئەييەن بىر تىلدىكى «سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى» دېگەن مەنىدە، ئىككىنچىدىن، «ئەشۇ قائىدىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان، ئۆگىتىدىغان پەن» دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بۇ جۈملە ئۇيغۇر تىلىنىڭ گراماتىكىسىغا ئۇيغۇن» دېسەك، بۇنىڭدىكى «گراماتىكا» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «گراماتىكا — تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى» دېسەك، بۇنىڭدىكى «گراماتىكا» سۆزى «سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

2. گراماتىكا ئىلمىنىڭ تىلدىكى رولى

مەلۇمكى، ھەر قانداق بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، نۇتۇقتا قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئوينايدىغان تۈمەن مىڭلىغان سۆزلەر بولىدۇ، لېكىن، مۇشۇنداق باي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزىلا كىشىلەر ئارا ئالاقە ئېھتىياجىنى تولۇق تەمىن ئېتەلمەيدۇ. ئىنسانلار لۇغەت تەركىبىدىكى ئاشۇ ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلەر ئارقىلىق مۇئەييەن شەيئى، ۋەقە ـ ھادىسىلەر ۋە ئۇلار ئىسىملىك تۈرلۈك ھەرىكەت ـ ھالەتلىرى، بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدىكى ئاددىي ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلالىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن، پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئائىت نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى، ئۆزلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ئۇرغۇپ چىققان خىلمۇخىل، نازۇك ھېس ـ تۇيغۇلارنى، تەپەككۇر نەتىجىلىرىنى ۋە ئاشۇلارغا ئائىت بولغان مۇرەككەپ ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرنى، قىسقىسى، تولۇق ئىياغلاشقان بىر پۈتۈن ئوي ـ پىكىرلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئىپادىلەپ بېرەلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ستالىن گراماتىكىنىڭ تىل ئىلمىدىكى ئاھمىيىتى ۋە رولى ھەققىدە توختىلىپ: «گراماتىكا — ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان ئابستراكسىيەلەش ئىشىنىڭ نەتىجىسى، تەپەككۇرنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىكىنىڭ بەلگىسى» دەپ[1] كۆرسىتىدۇ.

---

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشرى.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر گرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر بويىچە بىر - بىرى بىلەن باغلانغاندىلا، يەنى، مۇئەييەن جۈملە شەكلىگە كىرگەندىلا، ئاندىن بىز ئىپتىماقچى بولغان ئوي - پىكىر ئېنىق، توغرا ۋە چۈشىنىشلىك ئىپادە قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ توپلىمى تىلنىڭ گرامماتىكىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «ئالاقە، تىل، قورال، مۇھىم، ئىنسانلارنىڭ، ئەڭ» دېگەن مۇشۇ ئالتە سۆزنى ئەشۇ ھالدا قاتار تىزىپ قويساق، بۇ سۆزلەرنىڭ كونكرېت ئۇقۇملىرى، يەنى لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن، سۆزلىگۈچىنىڭ مۇشۇ ئالتە سۆز ئارقىلىق ئىپتىماقچى بولغان ئوي - پىكىرلىرى ئاڭلىغۇچىلارغا تولۇق ئايان بولمايدۇ. بۇ سۆزلەر پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسىگە ئاساسەن، «تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى» دېگەن شەكىلدە ئۆز ئارا باغلىنىپ، بىر بايان جۈملىنى شەكىللەندۈرگەندىلا، ئاندىن سۆزلىگۈچىنىڭ ئىپتىماقچى بولغان ئوي - پىكىرلىرى ئاڭلىغۇچىغا تولۇق ئايان بولىدۇ. ھۇنكى، مۇشۇ باغلىنىش-تا «تىل» سۆزى بايان قىلىنماقچى بولغان ئوي - پىكىرنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ۋە جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن، «ئالاقە قورالى» دېگەن سۆز بىرىكمىسى مەركىزىي نۇقتىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بايان قىلىپ، جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن، «ئىنسانلار-نىڭ»، «ئەڭ مۇھىم» دېگەن سۆزلەر بىرلىشىپ، «ئالاقە قورالى» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

3. گرامماتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە ئۇنىڭ ئىككى تەركىبىي قىسمى

گرامماتىكا ئىلمى سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، ياسىلىشى، تۈرلىنىشى، سۆزلەرنىڭ تۈر-كۈملەرگە بۆلۈنۈشى ۋە سۆزلەردىن پايدىلىنىپ جۈملە تۈزۈش قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

تۈركىي تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. تارىختىن بۇيان نۇرغۇن مەشھۇر ئالىملار، تىلشۇناسلار، يازغۇچىلار، پەيلاسوپلار گرامماتىكا نەزەرىيىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىپ كەلگەن ۋە بۇ جەھەتتە ئاجايىپ ئۆچمەس ئەسەرلەرنى پېزىپ قالدۇرغان. تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ساھەسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاتاقلىق تۈركولوگ، سىبىشتۈرما تىلشۇناسلىقنىڭ پىرى، دۇنياغا مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقىرى مۇشۇنداق ئالىملارنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن پېشۋاسى بولۇپ ھېسابلى-نىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا «جۇاھىرالنحوفىالغات الترك» يەنى «تۈركىي تىللار نەھۋىسىنىڭ[1] جەۋھەرلىرى» دېگەن ئەسىرنى يازغانلىقى مەلۇم، لېكىن، بۇ ئەسەر زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرى دۇنياغا مەشھۇر. بۇ ئەسەر گەرچە لۇغەت خاراكتېرىدە يېزىلغان ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ، ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى توغرىسىدا بىزگە خېلى كەڭ مەلۇمات بېرىدۇ.

---

① نەھۋى - سىنتاكس

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ۋە يۇكسەك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى باشقا تىللارنىڭ گراماتىكىسىغا ئوخشاشلا، ئۇزاق زامانلار جەريانىدا شەكىللىنىپ، قېلىپلىشىپ، مۇقىملاشقان، بولۇپمۇ، تىل ئۇستىدىلىرىنىڭ ئۇزاق زامانلار جەريانىدا پىششىقلاش، ئىخچاملاش ۋە ئابستراكسىيىلەشلىرى نەتىجىسىدە پەيدىنپەي سىلىقلىشىپ، تاكامۇللىشىپ، بۇگۈنكى دەرىجىگە يەتكەن. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ باشقا دەۋرلىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، پەقەت ئورقۇن - يېنىسەي يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يادىكارلىقلىرىنى كۆزىتىدىغانلا بولساق، چۈشۈم كېلىش شەكلى ئۇچۇن «ئىڭ، ئىگ، ئىن، ئى» مورفېمىلىرى ئارىلاش قوللىنىلغانلىقىنى، (مەسىلەن: بۇدۇنىڭ «خەلقنى»، ئەۋگ «ئۆينى»، ئاتىنى «ئاتنى»، سائىن «خەۋىرىنى») ؛ يۆنىلىش كېلىش شەكلى ئۇچۇن «ئا، ئە، ئا، ئە» مورفېمىلىرى قوللىنىلغانلىقىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەن، سەن» ئالماشلىرىنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلى «ماڭا، ساڭا» شەكىللىرىدىن تىلىمىزدىكى ئاشۇ تارىخ ئەنئەنىسىنىڭ ھازىرمۇ قىسمەن ساقلانغانلىقىنى ھەمدە بۇ ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا، سۆپەت جەھەتتىن كۆپ ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى باشقا سىستېمىدىكى تىللاردىن سىنتېتىك (يېپىشقاق تىل، يەنى مورفېمىلارنىڭ يارىمى بىلەن ياسىلىدىغان ۋە تۇرلىنىدىغان) تىل دەپ ئاتىلىدىغان گراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ، ئۆزىگە خاس مۇكەممەل گراماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئىگە، گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە باي، خېلى دەرىجىدە قېلىپلاشقان ۋە بارغانسېرى سىلىقلىشىپ، مۇكەممەللىشىۋاتقان ئىلمىي گراماتىكىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىنىڭ ۋەزىپىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا، ئەتراپلىق، سىستېمىلىق ۋە تولۇق بايان قىلىش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىتىشتىن ئىبارەت.

گراماتىكا ئىلمى ئۆزىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە قاراپ، مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. گراماتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ؟
2. گراماتىكا ئىلمىنىڭ تىلدىكى رولىنى قانداق چۈشىنىسىز؟
3. ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟ ئۇنىڭ ۋەزىپىسى نېمە؟

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلىرنى بىر يەردىن تاپالايسىز

مورفولوگىيە

1 - باب. مورفولوگىيە ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

§ 1 . مورفولوگىيە توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

«مورفولوگىيە» سۆزى گرېكچە morphe (شەكىل، قۇرۇلما، تۈزۈلۈش) ۋە Logos (تەلىمات) سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئاتالغۇدۇر.

سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى، يەنى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، تۈرلىنىشى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆزلەر جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرگەندە، ھەر دائىم ھەر خىل مورفېمىلار بىلەن تۈرلىنىپ، تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەردە بولۇپ، شۇ ئارقىلىق گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن: «ئوقۇ، مەكتەپ» دېگەن ئىككى سۆزنى ئالساق، بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلەش ئېھتىياجىمىزغا ئاساسەن، جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدە «ئوقۇيمەن، ئوقۇيمىز، ئوقۇيسەن، ئوقۇيسىلەر، ئوقۇيدۇ، ئوقۇلدى، ئوقۇسۇن، ئوقۇسا، ئوقۇۋاتىدۇ»؛ «مەكتەپلەر، مەكتىپىم، مەكتىپىگە، مەكتىپىنىڭ، مەكتىپىگىلار، مەكتىپى، مەكتەپنىڭ، مەكتەپتىن، مەكتەپكە، مەكتەپتە» دېگەندەك ھەر خىل مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە كىرىپ، ھەر خىل گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق تۈرلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشلىرىنى ھەم بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ ھەمدە بىزگە ئۆگىتىدۇ. شۇنىڭدەك، سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇشى، سۆزلەرگە تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن يېڭى لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان ياسالما سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى قاتارلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنمۇ تەتقىق قىلىدۇ ۋە بىزگە ئۆگىتىدۇ. مەسىلەن:

ئىش ← ئىشچى، ئىشخانا، ئىشچان، ئىشلىق، ئىشسىز، ئىشلەمچى.

مورفولوگىيە سۆزلەردىكى يۇقىرىقىدەك ئۆزگىرىشلەرنى تەتقىق قىلىشتا، تىلدىكى ئايرىم ھادىسىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، مۇئەييەن بىر تىل ئۇچۇن ئومۇمىي بولغان قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى نەزەردە تۇتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا «ئادەم» دېگەن سۆز «ئادەمنىڭ، ئادەمنى، ئادەمدىن، ئادەمگە، ئادەمدە» دېگەندەك ئالتە خىل شەكىلدە كەلسىمۇ، مورفولوگىيىلىك نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئۆز ئارا ماسلىشىشى ئۇچۇن ئېھتىياجلىق بولغان ئۆزگىرىش ھېسابلىنىپ، ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى بىلەن تۈرلىنىشى ياكى كېلىش كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرۈشى دېيىلىدۇ.

مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، سۆزلەرنى تېخىمۇ ئىخچاملاش ئاساسىدا تۈركۈملەرگە ئايرىش ۋەزىپىسىنمۇ

تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۆگىتىدۇ.

دېمەك، مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق تۈرلىرى (سۆز تۈركۈملىرى)، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى، سۆزلەرنىڭ ھەر خىل گراممماتىكىلىق شەكىللىرى ۋە شۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گراممماتىكىلىق مەنىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىمۇ خۇددى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللەرىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاشلا، ئاساسەن، سۆزگە تۈرلۈك ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە، سۆز ياساش قائىدىسىمۇ مورفولوگىيىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.

§ 2 . مورفېما (مەنىلىك بۆلەك)

سۆز نۇتۇقتا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى بولسىمۇ، لېكىن، مەنە ئىپادىلەش ئېتىۋارى بىلەن ئۇ، نۇتۇقتا مەنە ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەر قانداق بىر سۆز بىر ياكى بىر قانچە مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. ئالايلۇق: «سۇ»، «ئىش»، «ئوت»، «كۆن» دېگەندەك سۆزلەر بىر مورفېمدىن تۈزۈلگەن. «سۇلۇق»، «ئىشچى»، «ئوتلا»، «كۆنگەي» سۆزلىرىنىڭ ھەر بىرى ئىككى مورفېمدىن تۈزۈلگەن. يەنى، «لۇق» مورفېمىسى «سۇ»غا قوشۇلۇپ، سۇ تەركىبىنىڭ كۆپلۈكىنى، «چى» مورفېمىسى «ئىش»قا قوشۇلۇپ، ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى، «لا» مورفېمىسى «ئوت»قا قوشۇلۇپ، «ئوتلاش» دېگەن ھەرىكەتنى، «گەي» مورفېمىسى «كۆن»گە قوشۇلۇپ، كۆن چۈشىدىغان تەرەپنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

<u>دېمەك، سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى مۇڭلۇق تەقسىم قىلىپ تۇرغان ئەڭ كىچىك فونېتىك قىسىملار مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

مورفېملار فونېملاردىن بارلىققا كېلىدۇ. لېكىن، بۇنىڭغا قاراپ مورفېما بىلەن فونېملارنى ئەينى بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، فونېما سۆزنى ماددىي (شەكىل) جەھەتتىن تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئېلېمېنت ھېسابلىنىدۇ، يەنى، فونېما فونېتىكىلىق ئامىل ھېسابلانسا، مورفېما سېمانتىكىلىق ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

فونېملار بىرلىشىپ، سۆز تەركىبىدىكى مورفېملارنى ھاسىل قىلسا، مورفېملار بىرلىشىپ، سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

سۆزنىڭ مورفېملىرى بەزىدە، بىرلا فونېمدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن: «ئوقۇتقۇچى» سۆزىدە «ئوقۇ + ت + قۇچى» دېگەندەك ئۈچ مورفېما بار. بۇنىڭ ئىچىدىكى «-ت» مورفېمىسى بىر فونېما بولۇپ، ئۇ، «ئوقۇ» سۆزىگە قوشۇلۇپ، ئوقۇش ھەرىكىتىنىڭ I شەخس تەرىپىدىن باشقا بىر شەخسكە مەجبۇرلاش ئاساسىدا ئىشقا ئاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مورفېما ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، بۇنى «ئات» سۆزىدىكى «-ت» مورفېمىسىغا ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. چۈنكى، «ئات» سۆزىدىكى «-ت» مورفېمىسى «ئوقۇتقۇچى» سۆزىدىكى «-ت» مورفېمىسىغا ئوخشاش، تۇپ سۆزگە يېڭى مەنە قوشۇۋاتقان مورفېما ئەمەس. «ئات» سۆزىنى

ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك مورفېمىلارغا ئاجراتقىلى بولمايدۇ.

مورفېمىلار سۆزنى تەشكىل قىلىپ تۇرۇشتىكى رولىغا قاراپ، باش مورفېما ۋە ئەگەشمە مورفېما (قوشۇمچىلار)، دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1. باش مورفېما

سۆزنىڭ لېكسىكىلىق (ماددىي) مەنىسىگە ئۇل بولغۇچى مورفېما باش مورفېما دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «ئاشپەز، ياشلىق، ياغاچچى، يازغۇچى، قەھرىمانانە» سۆزلىرىدىكى «ئاش-»، «ياش-»، «ياغاچ-»، «ياز-»، «قەھرىمان-» دېگەن تۆپ سۆزلەر باش مورفېمىلار بولۇپ، بۇلار «-پەز»، «-لىق»، «-چى»، «-غۇچى»، «-ئانە» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىپادىلىنىشى ئۈچۈن ئۇل بولغان.

2. ئەگەشمە مورفېما (قوشۇمچىلار) ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

مۇستەقىل تۈرۈپ، مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنە ئىپادە قىلالمايدىغان، باش مورفېمىلارغا ئۇلىنىپ، تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان مورفېما ئەگەشمە مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «سامساپەز، ئېتىزلىق، يازغۇچى، ئوقۇغۇچى، جەسۇرانە» دېگەن مىسالىلاردىكى «-پەز، -لىق، -چى، -غۇچى، -ئانە» دېگەن مورفېمىلار ئەگەشمە مورفېمىلاردۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئەگەشمە مورفېمىلارغا ناھايىتى باي. ئۇنىڭدا جەمئىي 122 خىل ئەگەشمە مورفېما بار. بۇنىڭ ئىچىدە، سۆز ياسىغۇچى مورفېما 77 خىل، سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما 45 خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ پەقەت 18 خىلى (6 خىل سۆز ياسىغۇچى مورفېما، 12 خىل سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما) تۆپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرى جاراڭلىق، جاراڭسىز بولۇشىغا قاراپ، پەرقلىق ئۇلىنىدۇ. قالغان 104 خىل ئەگەشمە مورفېما بولسا، تۆپ سۆزلەرگە پەرقسىز ئۇلىنىۋېرىدۇ.

تىلىمىزدىكى ئەگەشمە مورفېمىلار ئۆزلىرىنىڭ رولى ۋە ئىپادىلىگەن مەزمۇنىغا قاراپ، سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار

ئۆزى ئۇلانغان باش مورفېمىغا يېڭى لېكسىكىلىق مەنە قوشىدىغان ئەگەشمە مورفېمىلار سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئىپادىلىگەن يېڭى مەنە سۆز يىلتىزىغا (سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئۇستىگە) قوشۇلغان بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئارقىلىق ياسىلىشى ياسالما سۆزلەرنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى پۈتۈن سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ھەممىسى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى مورفېمىلار بولۇپ، ئۇ خىل مورفېمىلار سۆز يىلتىزىغا قاتمۇ قات ئۇلىنىپ، يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ياسالما سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: «سەز» پېئىلىدىن ياسالغان «سەزگۈ، سەزگۈر، سەزگۈرلۈك،

سەزگەك، سېزىك، سېزىم، سېزىمچان، سىزىمچانلىق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەنىسى «سەزمەك» دېگەن ئاساسىي مەنىدىن يىراقلىشىپ كەتمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن، ياسىغۇچى مورفېمىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەرنىڭ سانى مۇتلەق زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار تۈپ سۆزلەرگە قوشۇلۇش ئورنىغا قاراپ، ئارقا ياسىغۇچى مورفېمىلار ۋە ئالدى ياسىغۇچى مورفېمىلار، دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئارقا ياسىغۇچى مورفېمىلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئارقا ياسىغۇچى مورفېمىلار كۆپ ھاللاردا باش مورفېمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ.

ئارقا ياسىغۇچى مورفېما دېگىنىمىزدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلاردىن «-چى، -لىق، -لىك، -لۇق، -لۇك، -سىز، -داش، -ۋم، -گۇ -كۇ، -قۇ -غۇ» قاتارلىق مورفېمىلار بىلەن بىللە، پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ تىلىمىزدا ئاكتىپ قوللىنىلىۋاتقان «-باز (-ۋاز)، -پەرەس، -پەز، -پۇ-رۇش، -خانا، -خان، -خور، -دار، -دان، -زار، -سىمان، -ساز، -شۇناش، -كار (-كەر)، -كەش» قاتارلىق ئەگەشمە مورفېمىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ مورفېمىلار تىلىمىزدا ئىزچىل تۇردە تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خىلمۇخىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياغاچ + چى، ئېتىز + لىق، مىنىستىر + لىق، يېيىش + لىك (تائام)، مىنىش + لىك (ئات)، يول + داش، سەز + گۇ، ئاس + قۇ؛ كەپتەر + ۋاز، پۇل + پەرەس، ئاش + پەز، كىتاب + پۇرۇش، ئىش + خانا، سۇت + خور، قاز + خور، زېمىن + دار، چاي + دان، چىمەن + زار، نۇر + سىيمان، قۇم + ساز، تىل + شۇناس، پاختا + كار، مىس + كەر، ھارۋا + كەش، غەزەل + خان.

(2) ئالدى ياسىغۇچى مورفېمىلار

تىلىمىزغا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «بە-، بەد-، نا-، ھەم-» گە ئوخشاش بەزى مورفېمىلار سۆز ئالدىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەگەشمە مورفېمىلار سۆز ئالدى ياسىغۇچى مورفېمىلار دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تىلىمىزدىكى يوقلۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «-سىز» مورفېمىسىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرىگە تەڭدۇر. مەسىلەن:

بەد + قىلىق (قىلىق + سىز)، بە + گۇناھ (گۇناھ + سىز)، نا + مەلۇم، نا + ئىنساپ (ئىنساپ + سىز)، بە + ۋاپا (ۋاپا + سىز)، بەد + بۇي، نا + ئەھلي، بە + سوراق (سوراق + سىز)، بە + ھېسابات (ھېسابات + سىز)، ھەم + تاۋاق، ھەم + سۆھبەت.

تىلىمىزدىكى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئۆزلىرى تەرىپىدىن ياسالغان سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبلىك ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، ئالماش ۋە پېئىل ياسىغۇچى مورفېمىلارغا بۆلۈنگەن (بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە ھەربىر سۆز تۈركۈمى ئۈستىدە توختالغاندا، ئايرىم - ئايرىم سۆزلىنىدۇ).

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

2) سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار

ئۆزى ئۇلانغان سۆزلەرنى تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىگە قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئەگەشمە مورفېمىلار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار دېيىلىدۇ.

سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار بولسا، گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرگۈچى مورفېمىلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزى ئۇلانغان سۆزلەرگە يېڭى لېكسىكىلىق مەنە قوشماي، پەقەت ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاش رولىنى ئويناپ، سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋەتتىدىن هاسىل بولغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «بىز ئىشلىرىمىزنى تۈگەتتۇق» دېگەن جۈملىدىكى «-ىمىز، -نى، -تۇق» دېگەن ئەگەشمە مورفېمىلار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار-دۇر. «بالام، بالىلار، بالىنى؛ ئالدىم، ئالمەن، ئالسا، ئالغىن» دېگەن سۆزلەرگە قوشۇلغان «-م، -لار، -نى، -دىم، -مەن، -سا، -غىن» دېگەن مورفېمىلارمۇ سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما هېسابلىنىدۇ.

§ 3 . سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، قىسقارتىلما سۆز ۋە قاتما سۆز، دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تۈپ سۆز

پەقەت بىرلا مورفېمىدىن تۈزۈلگەن سۆز تۈپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق سۆزلەرنى يەنە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك مورفېمىلارغا ئاجراتقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئادەم، سۇ، هاۋا، يەر، ئىش، باغ، قارا، ئاش، يول، بەش، ماڭ، تۇر...

2. ياسالما سۆز

تۈپ سۆزلەرگە تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشىدىن، ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق باش مورفېمىلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان سۆزلەر ياسالما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

چاي + دان = چايدان، چىراي + لىق = چىرايلىق، سۇ + ئامبار = سۇ ئامبىرى، قىزىل + گۈل = قىزىلگۈل، تەڭ + تەرىبىيە = تەڭتەرىبىيە، سوقۇر + ئۇچەي = سوقۇرئۇچەي.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياسالما سۆزلەرنى هاسىل قىلىشنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇسۇلدىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇلى بار.

1) مورفولوگىيىلىك (سىنتېتىك) ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما سۆزلەر

تۈپ سۆزلەرگە تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسالغان ياسالما

سۆزلەر مورفولوگىيىلىك ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

سەز + گۆ = سەزگۈ، ئىس + رىق = ئىسرىق، راست + چىل = راستچىل، قوغۇد + لۇق= قوغۇنلۇق، ئەمگەك + چان = ئەمگەكچان.

2) سىنتاكسىسلىق (ئانالىتىك) ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما سۆزلەر

ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆز (باش مورفېمىلار) نىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان ياسالما سۆز سىنتاكسىسلىق ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئۇسۇلدا سۆز ياساش قەدىمدىن تاكى هازىرغىچە ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدۇر. مەسىلەن:

خۇشال (خۇش + هال)، بۇگۈن (بۇ + كۈن)، چېگرا (چەك + ئارا)، ئاغىنە (ئاغا + ئىنە)، ئۇنئالغۇ (ئۇن + ئالغۇ).

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق هاسىل بولغان ياسالما سۆزلەر ئۆز ئارا بىرىكىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۆز ئىچىدىن يەنە، بىرىككەن سۆز ۋە جۈپ سۆز، دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

A. بىرىككەن سۆزلەر

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز (باش مورفېما) نىڭ ئۆز ئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا مەنە (ئۇقۇم) ئىپادىلەيدىغان ياسالما سۆزلەر بىرىككەن سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

بىرىككەن سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىسىنىڭ مەيلى كونكرېت، مەيلى ئابستراكت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەلۇم شەيئى ياكى ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت - بەلگىلىرى توغرىسىدا پەقەت بىرلا ئېنىق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ ۋە جۈملىدە بىرلا سوئالغا جاۋاب بولۇپ، بىر سۆزگە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق خىزمەت ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: «شىنجاڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتى 1962 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قۇرۇلغان» دېگەن جۈملىدىكى «ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتى» دېگەن سىنتاكسىسلىق بىرىكمە بىرلا ئورۇننىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، «قەيەر» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ، جۈملىنىڭ ئېگىسى بولۇپ كەلگەن. يەنە مەسىلەن: بۇغداي + ئۆڭلۈك، يول + خېتى، تىل + تۇمار، سەۋزە + نازۇك، كۆز + قاراش، ئاق + تاشلىق + كىتاب، ئۇچار + قانات، سەكسەن + خالتا، بىر + تالاي، قېچىپ + كېتىش، هەر + قاچان، بىر + تەرەپ + قىلماق، توققۇز + بۇلاق، دېگەن سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرمۇ بىرىككەن سۆزلەردۇر.

(2) بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئىپادىلىگەن مەنىلەرنىڭ ئاددىي يىغىندىسى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىلىرىنى يوقىتىپ، يېڭى مەنە ئىپادىلىشىدىن هاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: «ئاقسۇ» دېگەن بىرىككەن سۆزنى ئالساق، ئۇ هەم رەڭ - تۈس سۈپىتىگە خاس بولغان «ئاق»نى، هەم سۈيۇق جىسىم «سۇ»نى ئەمەس، بەلكى كونكرېت بىر جاينىڭ نامىنىلا بىلدۈرۈپ كەلدى، خالاس.

(3) بىرىككەن سۆزلەر مەنە ۋە شەكىل جەهەتتىن بىر گەۋدە هاسىل قىلغان بولۇپ،

بىر سۆزدەك ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قوشقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: «كۆزەينەك» سۆزىنى «كۆزنىڭ ئەينىكى» دېگىلى بولمايدۇ. «كۆك تاش» سۆزىنى «كۆك رەڭلىك تاش» دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ، بىر خىل ئىلىمىنتتۇر.

B: جۈپ سۆزلەر

ئىككى سۆز (باش مورفېما) نىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار كېلىشىدىن تۈزۈلۈپ، يېڭى ھەم كەلگە مەنە بىلدۈرىدىغان ياسالما سۆزلەر جۈپ سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈپ سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) ئۇ، مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى سۆز (باش مورفېما) نىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار كېلىشىدىن ھاسىل بولۇپ، ئەسلىدىكى يەككە ھالىتىگە قارىغاندا، چوڭقۇر ھەم كەڭرەك مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

پەن - مەدەنىيەت، تەلىم - تەربىيە، سانائەت - قاتناش، ئاددىي - سادداۋ...

(2) بىر قىسىم جۈپ سۆزلەر بىر سۆزنىڭ تەكرارلىنىشىدىنمۇ تۈزۈلىدۇ. بۇنداق شەكىلدە تۈزۈلگەن جۈپ سۆزلەرنىڭ ھەر ئىككى تەركىبى جۈپ سۆز ھالىتىدە كېلىشمۇ، ھەر خىل كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنگەن ھالەتتە كېلىشمۇ ۋە ھەر خىل سۆز ياسىغۇچى مورفېملار ياكى باشقا گرامماتىكىلىق ئېلېمېنتلار ئۇلانغان ھالەتتە كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

قاتار - قاتار، رەت - رەت، كۆلە - كۆلە، ماڭا - ماڭا، قولمۇقول، ئۆيمۇئۆي، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا، تەرەپ - تەرەپتىن، ھەق - ناھەق، يوللۇق - يولسىز، بىلىنەر - بىلىنمەس، ئاق - قارا، ياخشى - يامان...

(3) بەزى جۈپ سۆزلەر بىر سۆزنىڭ ئايرىم قوللىنىلمايدىغان يەنە بىر قاپىيىداش بۆلىكى بىلەن جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

مېۋە - چېۋە، ئاغرىق - سىلاق، نان - پان، قاچا - قۇچا، چاي - پاي، چاكىنا - چۆكىنە، ئۇششاق - چۈششەك...

(4) تىلنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن مەنداش سۆزلەر توپىدىنمۇ جۈپ سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئوپۇل - توپۇل، ئاپاق - چاپاق، ئوڭغۇل - دوڭغۇل، ژاراك - چۇرۇك...

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما سۆزلەر مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇسۇلدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، موفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، چۈنكى، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە باي (سىنتېتىك) تىل. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى ئۇچۇن ئېيتقاندا، مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل سۆز ياساشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلىدۇر. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر قايسى تەرەققىيات دەۋرلىرىدە پەيدا بولغان يېڭى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى دەل مۇشۇ مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان. ئەمدى، سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق سۆز ياساش ئۇسۇلى بولسا، ئۇيغۇر تىلى ئۇچۇن، ئىككىـ

لەمچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ خىل ئۇسۇل باشقا تىللارغىمۇ ئورتاق بولغان سۆز ياساش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە، بۇ ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە بىر قەدەر ئازراق.

3. قىسقارتىلما سۆزلەر

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ باش فونېمىسىنى (يېزىقتا بولسا بىرىنچى ھەرپىنى) ئۈزۈپ ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ش ئۇ ئا ر —— شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

ب د ت —— بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى

ز. قادىرى —— زۇنۇن قادىرى

ت. ئېلىيوف —— تىيىپچان ئېلىيوف

رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا تىللاردىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر بوغۇملار بويىچە قىسقارتىلىدۇ. مەسىلەن:

كومپارتىيە (كوممۇنىستىك پارتىيە)، پارتكوم (پارتىيە كومىتېتى)، ۋىلكوم (ۋىلايەتلىك پارتكوم).

4. قاتما سۆزلەر

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەلگىلىك مورفولوگىيىلىك شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر قىسىم لېكسىكىلىق بىرلىكلەر قاتما سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا + غاندا = قارىغاندا، يېڭى + باشتىن = يېڭىۋاشتىن، قەتئىي + نەزەر = قەتئىينەزەر، ھە + دەپ = ھەدەپ، دېگەن + بىلەن = دېگەنبىلەن، سېتىپ ـ ئالدى = سېتىۋالدى، تىلەپ + ئالدى = تىلىۋالدى، خۇدا + بەردى = خۇدابەردى.

سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىنى كۆرسىتىش سخېمىسى

سۆز
- 1. تۈپ سۆز
- 2. ياسالما سۆز
  - 1) مورفولوگىيىلىك (سىنتېتىك) ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما سۆز
  - 2) سىنتاكسىسلىق (ئانالىتىك) ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما سۆز
    - ① بىرىككەن سۆز
    - ② جۈپ سۆز
- 3. قىسقارتىلما سۆز
- 4. قاتما سۆز

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى سۆزلەرنى مورفېمىلارغا ئاجرىتىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن سۆز ياسىغۇچى

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

هەم سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنى تېپىڭلار.

تىلشۇناس، ئوقۇتقۇچى، قەھرىمانانە، سۇلۇق، ئىشچى، زامانىۋى، سۈپۈرگە، كۆز-گى، كۆنگەي، مورفولوگىيىلىك، ئىنسانلارغا، شارىسمان، يازغىن.

§ 4. گرامماتىكىلىق ئۇسۇل، گرامماتىكىلىق شەكىل، گرامماتىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە.

1. گرامماتىكىلىق ئۇسۇل

گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنىڭ كونكرېت ياسىلىش يوللىرى گرام-ماتىكىلىق ئۇسۇل دېيىلىدۇ. يەنى گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنى ھاسىل قىلغۇچى ۋاستىلەر گرامماتىكىلىق ئۇسۇل دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنىڭ قەدىمكى زاماندا سۆز بىلەن سۆزنى قوشۇشتەك سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بارلىق گرامماتىكىلىق ئۇسۇللارنىڭ ئاساسى بولغان بۇ ئۇسۇل-نىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن شەكىللەنگەن تۆۋەندىكىدەك ئۇسۇللار بار.

1) باش مورفېمىغا ئەگەشمە مورفېما قوشۇش ئۇسۇلى:

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنى قوشۇش ئارقىلىق گرامما-تىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان ئۇسۇلدۇر. مەسىلەن: ئىسىملارنىڭ سان، شەخس، كېلىش شەكىللىرى؛ پېئىللارنىڭ شەخس، سان، زامان، دەرىجە قاتارلىق شەكىللىرى، شۇنىڭدەك باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان شەكىللىرى مۇشۇ ئۇسول دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆي - ئۆيلەر؛ مەكتەپنى، كىتاپنىڭ، ۋەتەندىن؛ ئالدىم، ئوقۇيمىز، بارىدىكەن؛ كېلىۋەردىم، ماڭدۇرۇۋەردىم؛ ناھايىتى ياخشى.

2) تەكرارلاش ئۇسۇلى،

سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا رەۋىشداش مورفېمىلىرىنى قوشۇپ، ئاندىن مەزكۇر سۆزنى تولۇق ئېلىش ئۇسۇلى تەكرارلاش ئۇسۇلى دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا رەڭ - تۇس سۈپەتلىرىنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قاپ - قارا، ياپ - يېشىل، كۆپ - كۆك، ساپ - سېرىق، ئاپ - ئاق، سۈپ - سۈزۈك، قىپ - قىزىل.

3) سۆز بىلەن سۆزنى قوشۇش ئۇسۇلى:

تىلىمىزدىكى سۈپەتلەرنىڭ بەزى دەرىجە شەكىللىرى بىلەن پېئىللارنىڭ تۇس شەكىلل-رىمۇ شۇنداق ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىپ + تۇر، قاراپ + باق، ئويناپ + تۇر، كۆرۈپ + قال؛ ناھايىتى + كۆپ، بەك + ئاز، تازا + ياخشى، خويمۇ + ئوبدان، ئىنتايىن + چىرايلىق، ئەڭ + گۈزەل...

ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. غان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى (-باق، -تۇر، -يۇر، -قوي، -قال، ئاجايىپ-، بەك-، تازا-) سۆزلىرى ئەسلىدە بىرەر شەيئى، ھەرىكەت، ھادىسىلەر توغرىسىدا ئېنىق مەنە بىلدۈرىدىغان مۇستەقىل سۆزلەر بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار تۈپ سۆزلەرگە ئۇلانغاندا، گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنى (كۆچمە) يارەمچى سۆزلەر دەيمىز.

2. گرامماتىكىلىق شەكىل

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە گرامماتىكىلىق شەكىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ ھەممىسى گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنىڭ سۆز بىرىكمىلىرىگە بولغان بېقىندىلىقى قالايمىقان ئەمەس، بەلكى، قانۇنىيەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا كېلىش شەكىللىرى ئىسىملارغا ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگىلا خاس. شۇنىڭدەك، زامان، شەخس، سان، دەرىجە، بولۇشلۇق - بولۇشسىز، مەيل ۋە تۈس شەكىللىرى پېئىللارغا خاس بولۇپ، بۇلار باشقا سۆز تۈركۈملىرىدە كۆرۈلمەيدۇ.

باشقا تىللارغا ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىر خىل گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) مەنە بىر قانچە خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «يازدىم، يازدۇق، يازاتتۇق، يازاتتىم»، دېسەك، پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان I شەخس شەكلى تۆت خىل گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. «قىپ - قىزىل»، «توق قىزىل» دېسەك، سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئىنكى خىل گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىلدە ئىپادىلەنگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئورۇن - تەرتىپىمۇ گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىل ھاسىل قىلىدىغان بىر خىل ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. تىلىمىزدا بىۋاستە (يانداش) باغلىنىشتا كەلگەن ئېنىقلانغۇچىلار بىلەن ئېنىقلىغۇچىلارنىڭ تەرتىپىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ، ئەگەر ئۆزگەرتىلسە، ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسىگە تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ ئەلاچى ئوقۇغۇچى» دېگەن جۈملىدىكى «ئەلاچى» سۆزى جۈملىدە خەۋەرنىڭ («ئوقۇغۇچى» نىڭ) ئېنىقلىغۇچىسى بولۇپ كەلگەن. ئەگەر، «ئۇ ئوقۇغۇچى - ئەلاچى» شەكىلدە سۆزنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، ئۇ ھالدا، «ئەلاچى» سۆزى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ئەمەس، بەلكى خەۋەر، «ئوقۇغۇچى» سۆزى ئىگە، «ئۇ» سۆزى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ قالىدۇ - دە، سۆزنىڭ ئەسلىدىكى گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئۆزگىرىپ كېتىش سەۋەبىدىن، ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) مەنىسىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

3. گرامماتىكىلىق مەنە

ھەر بىر مۇستەقىل سۆز ئومۇمەن لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق مەنىدىن ئىبارەت

ئىككى خىل مەنىگە ئىگە بولىدۇ.

سۆزنىڭ ئۆزىگە خاس مۇددىي (كونكرېت) مەنىسى - سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دېيىلىدۇ.

سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەنىسى - سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسى دېيىلىدۇ، يەنى، ھەر بىر سۆزنىڭ شۇ خىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان مۇئەييەن تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىپرىشىلىگەن ئابستراكت مەنىسى گرامماتىكىلىق مەنە دەپ ئاتىلىدۇ.

گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ مۇھىم رولى تۆۋەندىكىچە:

1) گرامماتىكىلىق مەنە نۇتۇقتا سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە سۆزلەرنىڭ جۈملىدە-كى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرىنى توغرا چۈشىنىشكە يارىدەم بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بويىچە ئىسىم ۋە ئىسىم رولىدا كېلىدە-غان سۆزلەر سان، شەخس ۋە كېلىش مورفېمىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئۇلار شۇ گرامماتىكە-لىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنى قوبۇل قىلىش بىلەن، باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىدۇ ھەم مۇشۇ شەكىللەر ئارقىلىقلا سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گۇمماتىكىلىق مەنىسى، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ئايدىڭلىشىدۇ. مەسىلەن: «ئاتىلار سۆزى - ئەقىلنىڭ كۆزى» دېگەن جۈملە تۆت سۆزدىن تۈزۈلگەن. بۇ سۆزلەر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە جەھەتتىن ئىسىمغا مەنسۇپ بولۇپ، كېيىنكى تەركىبنىڭ ئالدىنقى تەركىبنى ئىزاھلاۋاتقانلىقى پەقەت بۇ سۆزلەرنىڭ ئىگىلىك كېلىش، كۆپلۈك سان شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىشى ئارقىلىق ئىپىنقلىنىدۇ.

2) گرامماتىكىلىق مەنە جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان سىنتاكسە-سىلىق باغلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مەسىلىھەتلىك ئىش بۇزۇلماس» دېگەن جۈمە-لىدە «ئىش» سۆزى باش كېلىشتە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، سىنتاكسىسلىق خىزمىتى جەھەتتە-دىن ئىگە ۋەزىپىسىنى ئارتقۇرغان. «بۇزۇلماس» دېگەن سۆز «ئىش» سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ھالىتى ياكى خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئارتقۇرغان، «مەسىلىھەتلىك» دېگەن سۆز «ئىش» سۆزىگە بېقىنىپ، ئۇنىڭ خاراكتېرى ھەم بەلگىسىنى كۆرسىتىپ، ئىپىنقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن. دېمەك، «ئىش» سۆزىنىڭ «بۇزۇل-ماس» سۆزى بىلەن، «مەسىلىھەتلىك» سۆزىنىڭ «ئىش» سۆزى بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى جۈملىدە شۇ سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

3) گرامماتىكىلىق مەنە سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆز سۆزىدە بايان قىلماقچى بولغان شەيئى، ھادىسە ۋە ئىش - ھەرىكەتكە بولغان شەخس مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «مەن كىتابنى ئوقۇدۇم» دېگەن جۈملە «ئوقۇش» تىن ئىبارەت ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى (I شەخسنىڭ) تەرىپىدىن بېجىرىلىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «مەن تاپشۇرۇق ئىشلە-مەن» دېگەن جۈملە بولسا، سۆزلىگۈچىنىڭ (I شەخس) تاپشۇرۇقنى «ئىشلەش» تىن ئىبارەت ئارزۇ - ئىستىكىنى، لېكىن، ئۇنىڭ تېخى ئەملگە ئاشمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

4) گرامماتىكىلىق مەنە نۇتۇقنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «تېلېفوندا خەۋەر قىلدىم»، «تېلېفوندا خەۋەر قىلدىڭمۇ؟»،

«تېلېفوندا خەۋەر قىلىۋەت» دېگەن جۈملىلەرنىڭ بىرىنچىسى، ئىش - ھەرىكەتنى بايان تەرىقىسىدە، ئىككىنچىسى، سوئال تەرىقىسىدە، ئۈچىنچىسى، بۇيرۇق تەرىقىسىدە ئىپادىلەپ كەلگەن، مانا بۇلار ئۇي - پىكىرنىڭ ئەملىيەت (سۆزلىگۈچى يەنى I شەخس) بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا بىردىن گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كەلگەن.

4. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىچكى يېغىندىسى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ياكى، سۆزلەرنىڭ مورفېمىلار ئارقىلىق تۇرلىنىشى ۋە ئۆزئارا بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ تىپ بىرلىكى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە تۇرلۇك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنىڭ ئىچچاملىنىپ، تۇرلەرگە ئاجرىتىلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ شەخس، سان جەھەتتىكى گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى شەخسنى ۋە ئۇ شەخسنىڭ بىر ياكى كۆپ ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر خىل خاراكتېردىكى مەنىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق (قۇرۇلما) شەكىللەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ مەنىلەر توپىنى يېغىنچاقلىغان ھالدا، پېئىللارنىڭ شەخس، سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتايمىز. ئىسىملارنىڭ بىرلىك سانى بولسا، مورفېمىسىز تۇرغان شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ، كۆپلۈك سانى بولسا، ئىسىملارغا «-لار، -لەر» مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن شەكلى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەنە شۇنداق سان جەھەتتىكى بىر خىللىقىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى خىل مەنە توپىنى يېغىنچاقلاپ، ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتايمىز.

گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، تار مەنىدىن ئېيتقاندا، تۇرلۇك ئۆسۈللار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئىچچاملاشتۇرۇلىشىغا قارىتىلغان بولسا، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ تۇركۈملەرگە ئاجرىتىلىشىغمۇ قارىتىلغان. دېمەك، سۆز تۇركۈمى ماھىيەتتە كەڭ دائىرىدىكى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ.

گرامماتىكىلىق مەنە گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۇلىدۇر. يەنى، گرامماتىكىلىق شەكىل گرامماتىكىلىق مەنىنىڭ تاشقى ئىپادىلىنىش شەكلىدىنلا ئىبارەت. بىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس لېكسىكىلىق مەنىسى شۇ سۆزنى يا ئۇ كاتېگورىيىگە، يا بۇ كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. مورفولوگىيە دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟
2. مورفېما دېگەن نېمە؟ باش ۋە ئەگەشمە مورفېما دېگەن نېمە؟

3. سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
4. تۈپ ۋە ياسالما سۆز دېگەن نېمە؟ جۈپ سۆز ۋە بىرىككەن سۆز دېگەنچۇ؟
5. لېكسىكىلىق ۋە گراممماتىكىلىق مەنە دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
6. گراممماتىكىلىق ئۇسۇل، گراممماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىل، گراممماتىكىلىق مەنە ۋە گراممماتىكىلىق كاتېگورىيە دېگەنلەر نېمە؟

§ 5. سۆز تۈركۈمى ۋە سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىش پرىنسىپلىرى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى ھەممە سۆزلەر ئاڭلاتقان لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە، ھەم گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، «سۆز تۈركۈملىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر نەچچە لېكسىكىلىق - گراممماتىكىلىق توپلارغا بۆلۈنىدۇ.

سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشى ۋە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ئايرىلغان ئەڭ ئاساسىي گراممماتىكىلىق بىرلىك سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، سۆز تۈركۈملىرى كەڭ مەنىدىكى گراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بولۇپ، ئۇ، بىر تىلنىڭ گراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى تەشكىل قىلغۇچى مۇھىم بىر تەركىبىي قىسىم ھېسابلىنىدۇ. مۇئەييەن بىر مىللىي تىلنىڭ گراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشى بولسا، شۇ تىلنى باشقا تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي ئامىل، شۇنداقلا، ھەر بىر سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرنىڭ گراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشمۇ پۈتۈن لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى بارلىق سۆزلۈكلەر ياكى شۇنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ زادى قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشتا، شۇ سۆزنىڭ ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىسىنى (سېمانتىكىلىق بەلگىسىنى)، مورفولوگىيىلىك شەكلىنى (خۇسۇسىيىتىنى) ۋە جۈملىدە ئۆتەۋاتقان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى تۈپ پرىنسىپ (ئۆلچەم) قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلۈكلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشنىڭ لېكسىكىلىق پرىنسىپ، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ۋە سىنتاكسىسلىق پرىنسىپتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك ئۆلچەم - پرىنسىپى بار.

لېكسىكىلىق پرىنسىپ دېگىنىمىز: سۆزنىڭ شەيئىلەر، ئۇلارنىڭ بەلگۈ - خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ھەرىكەت - ھالەتلىرى توغرىسىدىكى مۇئەييەن مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كەلگەنلىكى، نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئايرىم تۈرغاندىمۇ، جۈملە ئىچىدە كەلگەندىمۇ بىلىنىپ تۇرىدىغان لېكسىكىلىق مەنىسىگە قارىتىلغان. مەسىلەن: مەلۇم بىر سۆز شەيئىنى ئىپادىلىسە ئىسىم، شۇ

شەيئىنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلىسە سۆيەت، شەيئىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنىڭ ھالىتى ۋە بەلگىسىنى ئىپادىلىسە رەۋىش، شەيئىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى ئىپادىلىسە پېئىل بولىدۇ. لېكىن، سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا پەقەت لېكسىكىلىق پرىنسىپىلا يەنى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىلا ئېتىبارغا ئېلىش كۆپايە قىلمايدۇ. ئۇ چاغدا «ئېلىش، بېرىش، ئوقۇش، يېزىش، ئوقۇمىغانلىق، ئالدىغانلىق» لارغا ئوخشاش سۆزلەرنى پېئىللارغا تەئەللۇق سۆز، دەپ قاراشقا توغرا كېلەر ئىدى. چۈنكى، مەزكۇر سۆزلەر ئاساسەن، ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇلار ئىسىملارنىڭ سان، تەۋەلىك، كېلىش مۇرفېمىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. دېمەك، ئۇلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمداشلاردۇر.

مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ دېگىنىمىز: سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىشتا، شۇ سۆزلەرنىڭ قانداق مورفېمىلار بىلەن ئورتاق ھالدا تۇرلىنىپ كېلەلىشىگە قاراپ تۈركۈمگە ئايرىش دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن: ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنى ۋە پېئىللارنىڭ زامان، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ئالايلى، گرامماتىكىلىق نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتالايدىغان ھەر قانداق ئىسىمنى ئالتە كېلىش شەكلى بىلەن تۇرلەش مۇمكىن. مەسىلەن: مەكتەپ (باش كېلىش)، مەكتەپنىڭ (ئىگىلىك كېلىش)، مەكتەپنى (چۈشۈم كېلىش)، مەكتەپتىن (چىقىش كېلىش) مەكتەپكە (يۆنىلىش كېلىش)، مەكتەپتە (ئورۇن كېلىش).

پېئىل ھەققىدىمۇ خۇددى شۇنى ئېيتىش مۇمكىن. ئۇ، شەخس، سان، زامان بىلەن تۇرلىنىدۇ ۋە بۇ ئۇچ خىل كاتېگورىيە بىر سۆزدە بىرلا ۋاقىتتا ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: ياز - يازدىم، يازدۇق، يازمەن، يازمىز، يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىمىز...

سىنتاكسىسلىق پرىنسىپ دېگىنىمىز: سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا، شۇ سۆزلەرنىڭ جۈملە ئىچىدە ئۆتىگەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە قاراپ تۈركۈمگە ئايرىش دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن: ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن ئىگە، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. سۈپەتلەر ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، پېئىللار بولسا خەۋەر، رەۋىشلەر بولسا ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. لېكىن، سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىشتا، نوقۇل ھالدا ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق خىزمىتىگە قاراپلا ئايرىش مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇ چاغدا «ئالتۇن ساڭەت، ياغاچ ئات، سېغىنغان يار، كۆرەر كۆز» دېگەنگە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىنچى تەركىبىي قىسىملىرى بولغان «ئالتۇن، ياغاچ، سېغىنغان، كۆرەر» سۆزلىرىنى ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە (ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەنلىكىگە) قاراپ، سۈپەتكە خاس سۆزلەر، دەپ قاراشقا توغرا كەلگەن بولاتتى، لېكىن، ئۇلار («ئالتۇن، ياغاچ» سۆزلىرى) ئەمەلىيەتتە ئىسىم ۋە («سېغىنغان، كۆرەر» سۆزلىرى) سۈپەتداشلاردۇر.

سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشتا، نوقۇل ھالدا سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنىلا ئۆلچەم قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىر خىل گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت بىر نەچچە سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەردە تەڭلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: جۈملىدە پېئىللارنى رەۋىشلەرلا ئېنىقلاپ قالماي، بەلكى، بىر قىسىم سۈپەتلەرمۇ پېئىللارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. ئەگەر، سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىلا كۆزدە تۇتۇلسا، ئۇ ھالدا، سۈپەت، رەۋىش ۋە تەقلىد سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرمەك قېيىن بولغان بولاتتى.

دېمەك، تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى بارلىق سۆزلەرنى ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، مورفولوگىيىلىك شەكلى ھەم سىنتاكسىسلىق خىزمىتىنى بىر دەك ھېسابقا ئالغاندا، ئاندىن لېكسىكىلىق - گراممىاتىكىلىق توپلارغا، يەنى، سۆز تۇركۈملىرىگە توغرا تەقسىم قىلغىلى بولىدۇ. شۇنداقلا، مۇئەييەن بىر سۆزنىڭمۇ ئەمەلىيەتتە، قايسى سۆز تۇركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغىلى بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى تۇركۈملەرگە ئايرىشتا، يۇقىرىقى ئۆچ پرىنسىپ ئىچىدە مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ يېتەكچى پرىنسىپ، دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى، تىلىمىز مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشكە باي (سىنتېتىك) تىل بولۇپ، سۆزلەر جۈملىدە تۈرلۈك سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۈرلۈك گراممىاتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەرنى ھاسىل قىلىش ئارقىلىق، تۈرلۈك گراممىاتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. نەتىجىدە، سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىدىمۇ تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆزلەرنى تۇركۈملەرگە توغرا ئايرىشنىڭ ئۆزى سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گراممىاتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرىشكە، سۆزلەردىن توغرا پايدىلىنىشقا ۋە سۆزنىڭ ئىستېمال ئۇنۇمىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان زور مەسىلە. چۈنكى، «بىز مەيلى قانداقلىكى شەيئىلەرنى تەسۋىرلەشتە بولسۇن، شۇنداق دەرىجىگە يېتىشىمىز كېرەككى، ئۇنى بىردىن - بىر توغرا ئىسىم، ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بىردىن - بىر توغرا پېئىل سۆزى بىلەن ئىپادىلەپ، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشىمىز كېرەك» (فىلوبېرت).

يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتكەن ئۆچ پرىنسىپنى ئۇلچەم قىلغان ھالدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، مىقدار سۆز، تەقلىد سۆز، ئالماش، پېئىل، ياردەمچى سۆزلەر (تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۆكلىمە، ئىملىق سۆز ۋە ئۇندەش سۆز) دەپ توققۇز سۆز تۈركۈمىگە ئايرىش مۇمكىن.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلۈكلەر قانداق پرىنسىپلارغا ئاساسەن تۈركۈملەرگە ئايرىلىدۇ؟

2) لېكسىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق پرىنسىپ دېگەن نېمە؟

3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلۈكلەر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

2 - باب. ئىسىم (ئات)

§ 1 . ئىسىم توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە ئىسىملار خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئىسىملار باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا، جۈملە قۇرۇلۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى، ئۇ، مۇستەقىل تۈرۈپمۇ شەيئى، ھەرىكەت - ھادىسىلەر توغرىسىدا مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كېلەلەيدىغان ۋە جۈملىنىڭ ئاساسىي باش بۆلىكى بولالايدىغان سۆز تۈركۈمىدۇر. مەسىلەن: سان ئىسىمنىڭ (شەيئىنىڭ) سانىنى، سۈپەت ئىسىمنىڭ (شەيئىنىڭ) بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى (سۈپەت - ساپاسىنى)، پېئىل بولسا، ئىسىمنىڭ (شەيئىنىڭ) ئىش - ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مۇستەقىل ھالدا مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان ۋە مۇئەييەن سۇئالغا جاۋاب بولۇپ، جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولالايدىغان ھەممە سۆز تۈركۈملىرى ئىسىملارغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىكتۇر. دېمەك، ئىسىملار باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ جۈملىدىكى ھەم سېمانتىكىلىق، ھەم گرامماتىكىلىق خىزمىتىنى ئۆزلىرىگە بېقىندۇرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى بەلگىلەيدۇ.

§ 2 . ئىسىملارنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى

ئىسىم كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان سۆزلەر لېكسىكىلىق - سېمانتىكىلىق مەنىلىرى جەھەتتىن تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەم ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى بارلىق جانلىق، جانسىز نەرسىلەرنىڭ، شۇنىڭدەك، شەيئىلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان بارلىق چۈشەنچىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

1) جانلىق شەيئىلەردىن: ئادەمزات، ھايۋانات، ھاشارات ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

2) جانسىز شەيئى ۋە ئۆسۈملۈكلەردىن: تاغ، دېڭىز، يەر، سۇ، ياغاچ، مەدەن، قاچا - قومۇچ، ئۆي - ئىمارەت، گۈل - گىياھ، زىرائەت ۋە باشقىلارنى بىلدۈرىدۇ.

3) ۋەقە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن: شامال، چاقماق، يامغۇر - يېشىن، گۈلدۈرماما، ئاسمان - زېمىن، ئىنقىلاپ، ئىسلاھات، تارىخ، تاۋۇش، ئىدىيە، مەدەنىيەت، ئالاقە - سەۋىيە ۋە باشقا ئابستراكت ئۇقۇم - چۈشەنچىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

4) تۈرلۈك ھەرىكەت - ھالەت، مۇناسىۋەت ۋە پسىخىكىلىق بەلگىلەرنىڭ نامىلىرىدىن: ئوقۇماق، ياشلىق، قىزىللىق، توقچىلىق، سېمىزلىك، ئەقىل، مۇھەببەت، ئۈيقۇ، تۈيغۇ، ئىشەنچ، غايە، ياخشىلىق، ساخاۋەت ۋە باشقىلارنى بىلدۈرىدۇ.

5) ئورۇن ـ تەرەپ ناملىرىدىن: ئاست، ئۈست، ئالد، ئارقا، كەين، ئوڭ، سول، يۇقىرى، تۆۋەن قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ.

6) ۋاقىت ـ پەسىل ناملىرىدىن: مىلادىيە، ئەسىر، قەرنە①، يىل، قىش، باھار، ياز، كۈز، ئاي، كۈن... قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، شەيئىلەر، ۋەقە ـ تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئورۇن ـ جاي، ۋاقىت ۋە تۈرلۈك ئابستراكت ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەر توغرىسىدىكى ئاتاش سۆزلىرى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ يەردىكى «شەيئى» سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلىدىغان گراممىاتىكىلىق ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ، «كىم، نېمە، قەيەر» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىسىم كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان سۆزلەر پەقەت كونكرېت شەيئىلەرنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى، ئابستراكت ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىملار كونكرېت ئىسىم ۋە ئابستراكت ئىسىم، دەپ ئىككى چوڭ توپقا بۆلىنىدۇ.

كونكرېت شەيئىلەر ناملىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار: تاغ، دەريا، دەرەخ، ئورمان، كۆل، تاش، قۇم، توپا، سۇ، چاپان، كىتاب، قەلەم، ئادەم، ھايۋانات...

ئابستراكت ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار: پىكىر، تۇيغۇ، ئىدىيە، مۇھەببەت، نەپرەت، خۇشاللىق، مېھىر ـ شەپقەت، تەرەققىيات، ھالەت، كۆڭۈل...

ئىسىملارنىڭ بىلدۈرۈۋاتقان لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئابستراكت ئىسىملار كونكرېت ئىسىملاردىن كېلىپ چىققان، مەسىلەن: «دېھقانچىلىق، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك» دېگەن ئابستراكت ئىسىملار «دېھقان، ياغاچ، تۆمۈر» دېگەن كونكرېت ئىسىملاردىن كەلگەن. لېكىن، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارى ئۆسكەنسېرى، ئابستراكت مەنە ئاتالمىتىدىغان ئىسىملارغا ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن كونكرېت مەنە ئاتالمىتىدىغان ئىسىملارمۇ بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

تەشكىلات ـ تەشكىلاتچى، قوزغىلاڭ ـ قوزغىلاڭچى، پىكىر ـ پىكىرداش، سۆھبەت ـ سۆھبەتداش، تىل ـ تىلشۇناس.

§ 3. ئىسىملارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

ئىسىملار ئۆزلىرىنىڭ شەيئىلەرنى ئىخچاملاپ كۆرسىتىش ـ كۆرسىتەلمەسلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، خاس ئىسىم ۋە ئومۇمىي ئىسىم، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. خاس ئىسىم

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى

---

① بىرقەرنە — 33 يىل (بىر ئەسىرنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمى)

سىغا ئايرىم قويۇلغان ناملار خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. تېخىمۇ تەپسىلىيرەك ئېيتساق، مۇئەييەن شەيئى، ھادىسە ۋە چۈشەنچىلەرنى باشقا شەيئى، ھادىسە، چۈشەنچىلەردىن پەرقلەندۈرۈپ كۆرسىتىش ئۈچۈن قويۇلغان خاس ناملار خاس ئىسىملار دەپ ئاتىلىدۇ. خاس ئىسىملارغا كۆپىنچە كىشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرى، ئىدارە - تەشكىلات ۋە گېزىت - ژۇرنال ناملىرى، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، ھايۋاناتلارنىڭ مەخسۇس ئىسىملىرى، تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ناملىرى كىرىدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇد قەشقىرى، نىم شېھىد، سايرام كۆلى، قەشقەر، بۇغدا تېغى، فىزىكا، گراممات-تىكا، شىنجاڭ گېزىتى، ئۆكتەبر ئىنقىلابى، مارس، ساتۇرن...

خاس ئىسىملار ئىسىملارنىڭ سان، شەخس (تەۋەلىك) مورفېمىلىرى بىلەن (ئايرىمىلار-ىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئاساسەن، تۈرلەنمەيدۇ. بەلكى، كېلىش مورفېمىلىرى بىلەنلا تۈرلىنىدۇ.

2. ئومۇمىي ئىسىم

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان ناملار ئومۇمىي (تۈرداش) ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمىي ئىسىملار بىر تۈردىكى نۇرغۇن يەككە شەيئى، ۋەقە - ھادىسە ۋە چۈشەنچىلەر-نىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دۆلەت، شەھەر، ئادەم، كىتاب، ئىدارە، گېزىت، ئۆسۈملۈك، ئىنقىلاب، دېڭىز، دەريا...

ئومۇمىي ئىسىملار ئىسىملارنىڭ سان، شەخس (تەۋەلىك) ۋە كېلىش مورفېمىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تاغ - تاغنىڭ، تاغنى، تاغدىن، تاغقا، تېغىم، تېغىڭ، تېغى، تېغىمىز، تېغىڭلار، تاغلار.

ئادەتتە، خاس ئىسىملار بىلەن ئومۇمىي ئىسىملارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش قىيىن. چۈنكى، بىر سۆز مۇئەييەن شارائىتتا، مۇئەييەن بىر تۈردىكى شەيئىلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئومۇمىي ئۇقۇمنى ئىپادىلىسە، يەنە مۇئەييەن شارائىتتا، ئاشۇ تۈردىكى شەيئىگە تەئەللۇق بولغان خاس ئۇقۇمنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: «ئەر»، «ئايال» دېگەن ئىسىملار «ئادەم» دېگەن ئىسىمغا سېلىشتۇرغاندا، خاسراق خاراكتېرگە ئىگە بولسا، ئەمدى ئۇ، «ئوغۇل»، «قىز» دېگەن ئىسىملارغا سېلىشتۇرغاندا، ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە. «گۈلچېھرەم»، «بەھرامجان» دېگەن ئىسىملار «ئوغۇل»، «قىز» دېگەن ئىسىملارغا سېلىشتۇرغاندا، تېخىمۇ خاس خاراكتېرگە ئىگە.

§ 4. ئىسىملارنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى

ئىسىملار مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن تۆپ ئىسىم ۋە ياسالما ئىسىم، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تۈپ ئىسىم.

مورفېمىلارغا بۆلۈنمەيدىغان، سۆزنىڭ (شەيئىنىڭ) تۈپ مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار تۈپ ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يەر، سۇ، مەھسۇلات، ئىش، ھۈنەر، ھاۋا، باغ، ئادەم....

2. ياسالما ئىسىم.

تۈپ سۆزلەرگە تۈرلۈك ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە ئىككى باش مورفېمنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىسىملار ياسالما ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىش + چى، باغ + ۋەن، ئاش + پەز، ئىش + خانا، ھۈنەر + ۋەن، ئاش + تاختا، تاش + پاقا، قوم + قەغەز، يىپەك + يىپ، سىرىلمە + تاقتاق، قىل + تامان، توققۇز + ساراي، كۆز + ئەينەك، ئۇد + ئالغۇ، سۈنئى + ھەمرا...

دېمەك، تىلىمىزدىكى ياسالما ئىسىملار ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرگە ئىسىم ياسىغۇچى تۈرلۈك مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى (مورفولوگىيىلىك يول) ۋە ئىككى باش مورفېمنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇشى (سىنتاكسىسلىق يول) بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

A. مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ياسالغان ياسالما ئىسىملار:

1) تۈپ ئىسىمغا ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما ئىسىملار:

① «-چى»: بۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىسىم ياسىغۇچى مورفېما بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىش + چى، پادا + چى، جەڭ + چى، سۈڭاق + چى، ماشىنا + چى، تام + چى

② «-داش»: بۇمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ياسىغۇچى ئۈنۈملۈك مورفېما بولۇپ، ئۈملۈكنى، ھەمدەملىكنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

يول + داش، ساڭاق + داش، سىر + داش، مەنە - داش، ئاھاڭ + داش، پىكىر + داش.

③ «-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك»: بۇمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىسىم ياسىغۇچى مورفېما بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىم ئاڭلاتقان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەخس، شەيئى ۋە شەيئىنىڭ ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

تىلشۇناس + لىق، ئانا + لىق، ھېيت + لىق، ئاشپەز + لىك، يىگىت + لىك، قەشقەر + لىك، موزدۇز + لۇق، يامغۇر + لۇق، سايرام + لىق، ئوت + لۇق، قىزىل + لىق.

④ «-چىلىق، -چىلىك»: بۇ مورفېما «-چى» ۋە «-لىك»، «-لىق» مورفېمىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇلار سۆپەتداش ۋە ئىسىم ئاڭلاتقان مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەنىنى ھەم ھۈنەر - كەسىپنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارتۇق + چىلىق، مىتال + چىلىق، ئۇلپەت + چىلىك، رەسمىيەت + چىلىك، مىسكەر + چىلىك، تۆمۇر + چىلىك، ياغاچ + چىلىق

⑤ «-چە»: بۇمۇ ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئىسىم ياسىغۇچى ئۇنۇملۇك مورفېمىلاردىن بولۇپ، ئۆزى ئۇلانغان ئىسىملارنى كىچىكلىتىپ كۆرسىتىدۇ ياكى شۇ ئىسىمنىڭ تەۋەلىكىنى ئاتاپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

باغاق + چە، كىتاب+ چە، كاتەك + چە، باغ + چە، ئۇيغۇر + چە، رۇس + چە، خەنزۇ + چە، ئىنگلىز + چە

⑥ «-خانا»: بۇ پارس تىلىدىكى «خانە» (ئۆي) دېگەن مۇستەقىل سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن ھاسىل بولغان بىر ئېلېمېنت بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ياسىغۇچى ئۇنۇملۇك مورفېما سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كەپتەر + خانا، كىتاب + خانا، چاي + خانا، باسما + خانا، پوچتا + خانا. كۇتۇپ + خانا، ئاش + خانا. . . .

⑦ «-شۇناس»، «-زار»: بۇ مورفېمىلار پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ياسىغۇچى ئۇنۇملۇك مورفېما ھېسابلىنىدۇ ۋە تۈپ ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شەخسنى، شەيئىنىڭ جايلاشقان ئورنى ھەم ئۇنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىل + شۇناس، ئەدەبىيات + شۇناس، تۈپراق + شۇناس، ئۆسۈملۈك + شۇناس

گۈل + زار، ئۆزۈم + زار، چىمەن + زار، پاختا + زار...

⑧ «-دان»: بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خېلى ئۇنۇملۇك ئىسىم ياسىغۇچى مورفېما ھېسابلىنىدۇ ۋە شەيئى نامى ھەم شەخسنىڭ تۇرلۇك سۈپەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۇ + دان، چاي + دان، كۈل + دان، ئوق + دان، قەلەم + دان، مەمە + دان، گەپ + دان،

⑨ «-نامە»: بۇ ئېلېمېنت پارسچە «خەت، كىتاب» مەنىسىدىكى شۇ ئىسىمدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ياسىغۇچى مورفېما سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بەزىدە، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە «خەت» مەنىسىدە ئايرىم قوللىنىلىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«خەت پۈتۈپ نامە ئەۋەتتىم مېھرىبان يايرىم ساڭا» (شېئىرى پارچە)

ۋەدە + نامە، جەڭ + نامە، شېئىر + نامە، شەرت + نامە، نىزام + نامە، يىل + نامە...

⑩ «-يە»: بۇ مورفېما ئاساسەن، مىللەت ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ، شۇ مىللەت ئولتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (مەملىكەتنى) بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياپون + يە، تۈركى + يە، روسىيە + يە، بولغار + يە، ھىندۇنېز + يە.....

⑪ «-ستان»: بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، يۇقىرىقى مورفېما ئىپادىلىگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنە ئايرىم ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كۆپ جاينى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىمۇ ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

هند + ستان، ئۆزبېك + ستان، قىرغىز + ستان، گۈل + ستان، گۈر + ستان

⑫ «-ۋاز (-باز)» : بۇ مورفېما پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بىرەر ھەرىكەت ۋە شەيئى بىلەن مەشغۇل بولغۇچى شەخسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قىمار + ۋاز، كەپتەر + ۋاز، ئىشق + ۋاز، كىتاب + باز.....

⑬ «-خور» : بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ھىرىسمەنلىكنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاز + خور، پارد + خور، جازاند + خور، گۆش + خور (ھايۋان)، ئوت + خور (ھايۋان) ئادەم + خور، چاي + خور.

⑭ «-كار» : بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا «مايىللىق، سەۋەب قىلماق، دالدا بولماق، ئىش» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

نىجات + كار، ئىسياد + كار، سەنئەت + كار، پاختە + كار، خىزمەت + كار، ئەيىپ + كار، جاۋاب + كار، ھەۋەس + كار، تەلەپ + كار. كار + قىلماق. كارى + يوق.

⑮ «-دار» : بۇ مورفېما پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئاساسەن، پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدىن كىرگەن ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمەل + دار، مۇلۇك + دار، پۇل + دار، چارۋا + دار، زېمىن + دار، مەنسەپ + دار، ۋاپا + دار، ھۆكۈم + دار.....

⑯ «-پەز» : بۇ مورفېما پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، تائام نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ تائامغا مۇناسىۋەتلىك ھۈنەر - كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى، ۋە بەزىدە، كىشىلەرنىڭ سۈپەت - خاراكتېرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاش + پەز، سامسا + پەز، زاسوي + پەز، مانتا + پەز، ساختا + پەز، پۇل + پەز،

⑰ «-گەر، -كەر» : بۇ مورفېما پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئاساسەن، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

سودا + گەر، مىس + كەر، زەر + گەر، ئىغۋا + گەر، دەۋا + گەر، ھىلە + گەر، سېھر + گەر، ھۈنەر + گەر...

⑱ «-گىر» : بۇ مورفېما پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جاھاز + گىر، باج + گىر.

⑲ «-كەش» : بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھارۋا + كەش، كىرا + كەش، جاپا + كەش، مېھنەت + كەش، ھايال + كەش...

⑳ «-ۋەن، (-بەن)» : بۇ مورفېما پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئاساسەن ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرگەن ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

سارايۋەن، دەرۋازا + ۋەن، باغ + ۋەن، ھۈنەر + ۋەن، سايە + ۋەن...

㉑ «-پۇرۇش» : بۇ مورفېما پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلا-

نىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ، مەسىلەن:

دورد + پۇرۇش، كىتاب + پۇرۇش، مەي + پۇرۇش، لاتا + پۇرۇش...

㉒ «-خان» : بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئىسىم ياسىغۇچى مورفېما بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتاب + خان، ئانار + خان، غەزەل + خان، گۈل + خان...

㉓ «-گاھ» : بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، نىشان، مەنزىل، ئورۇن مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئارام + گاھ، قارار + گاھ، سەيلە + گاھ، دەر + گاھ، دەستە + گاھ، قىبلە + گاھ، جەڭ + گاھ ...

㉔ «ھەم-» : بۇمۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەنە جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى «-داش» مورفېمىسىغا باراۋەر كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەم + سۆھبەت (سۆھبەتداش) . ھەم + ساۋاق (ساۋاقداش) ھەم + دەرت، ھەم + تاۋاق، ھەم + داستىخان...

㉕ «-دۇرۇق، - تۇرۇق» : بىر مورفېما ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن: ئېغىز + دۇرۇق، بويۇن + تۇرۇق، شال + دۇرۇق...

㉖ «-دارچىلىق» : بۇ مورفېما «-دار» ، «-چى» ، «-لىق» تىن ئىبارەت ئۈچ مورفېمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوشنا + دارچىلىق، مېھمان + دارچىلىق، ئاغىنە + دارچىلىق، ئاتا + دارچىلىق، جاھاز + دارچىلىق...

㉗ «-گەرچىلىك، -كەرچىلىك» ، بۇ مورفېما «-گەر، -كەر» ، «-چى» ، «-لىك» تىن ئىبارەت ئۈچ مورفېمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يەنە ئىسىم ياسايدۇ مەسىلەن:

ئادەم - گەرچىلىك، سىياسەت + گەرچىلىك، سودا + گەرچىلىك، مىس + كەرچىلىك

㉘ «-نزم» : بۇ مورفېما رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارا تىللاردىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىدىيىۋى ئېقىم، مەسىلەك مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم + لېنىنىزم + مائېرىيالىزم + دېموكراتىزم، ناتۇرالىزم

㉙ «-چاق، -چەك، -چۇق، -چۈك» : بۇ مورفېمىلار بىر قىسىم ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئۆزى ئۇلانغان ئىسىملاردىن يېڭى ئىسىم ياسايدۇ ياكى ئۇلارنى كىچىكلىتىپ كۆرسىتىش رولىنى ئويناىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاي + چاق، كۆل + چەك، قاپ + چۇق، يەم + چۈك، ئويۇن + چۇق.

㉚ «-پەرەس» : ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، يېڭى ئىسىم ياسايدۇ: مەسىلەن:

ئاپتاپ + پەرەس، ئاتەش + پەرەس، ئابرۇي + پەرەس

㉛ «-ەندە» : بۇ مورفېما ھېيئى ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ، شۇ شەيئى بىلەن شۇغۇللانغۇچى

شەخسنى بىلدۇرىدىغان ياسالما ئىسىملارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ساز + ەندە=سازەندە، داپ + ەندە=داپەندە.

2) سۈپەت ۋە ساندىن ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلار

㉜ «-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك»: بۇلار ئۈيغۇر تىلىدىكى ئاز ئۇنۇملۇك ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ بىر خىلى بولۇپ، سۈپەتكە ئۇلىنىپ، ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزغىن + لىق، يۇكسەك + لىك، باتۇر + لۇق، سەزگۈر + لۈك...

شۇنداقلا، بۇ مورفېمىلار تەرتىپ سانغا قوشۇلۇپ، دەرىجە ناملىرىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى + لىك، ئىككىنچى + لىك، تۆتىنچى + لىك، ئالتىنچى + لىك.....

㉝ «-چىلىق، -چىلىك»: بۇلار «-چى» بىلەن «-لىق»، «-لىك» مورفېمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سۈپەتكە ئۇلىنىپ، ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

قۇرغاق + چىلىق، ھۆل + چىلىك، مالىمان + چىلىق، ئالدىراش + چىلىق، بىكار + چىلىق، كەم + چىلىك، مۇساپىر + چىلىك، ئاز + چىلىق، كۆپ + چىلىك،

3) پېئىللدىن ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلار

㉞ «-غۇ، -قۇ، -گۇ، -كۇ، -غا، -قا، -گە، -كە»: بۇلار پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇلىنىپ، ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلاردۇر. مەسىلەن:

تېرىل + غۇ، سەز + گۇ، ئاس + قۇ، تەپ + كۇ، سال + غا، تۆت + قا، سۈر + گە، سۈپۈر + گە، كۈل + كە.....

㉟ «-غۇچى، -قۇچى، -گۇچى، -كۇچى»: بۇلار پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + غۇچى، ئوقۇت + قۇچى، كۈت + كۇچى، ئەز + گۇچى...

㊱ «-ش، -ئىش، -ۇش، -ئۇش»: بۇ مورفېمىلار پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، ئىسىم (ئىسىمداش) لارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىل + ـ ش، ئۆگىن + ىش، ئىشلەپچىقىر + ىش، ئاڭلىت + ىش، تونۇ + ش، ئوقۇ + ش.

㊲ «-ماق، -مەك»: خۇسۇسىيىتى يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش. مەسىلەن:

تېپىش + ماق، ئىل + مەك، توق + ماق، سىق + ماق (بىرخىل تاماق).

㊳ «-غۇچ، -قۇچ، -گۇچ، -كۇچ»: خۇسۇسىيىتى يۇقىرىقىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

سىز + غۇچ، ئاچ + قۇچ، كۆرسەت + كۈچ، ئۆچۈر + گۇچ...

㊴ «-ما، -مە»: خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

ئۈيۈش + ما، قۇرۇ + ما، بىرىك + مە، كۆنۈك + مە...

㊵ «-م، -ئىم، -ئۇم، -ئۈم»: بۇلار ئىسىملارنىڭ I شەخسى تەۋەلىك مۇرفېمىلىرى بىلەن شەكىللىداش مۇرفېمىلاردىن بولۇپ، بەزى پېئىللارنىڭ تومۇرىغا ئۇلىنىپ، ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىر + ىم، چىق + ىم، كىي + ىم، ئۇز + ۇم، ئېق + ىم، ساي + لام، بىل + ىم، بۆل + ۇم، توق + ۇم

㊶ «-قىن، -غىن، -قۇن، -گۇن، -كۇن» : بۇ مورفېمىلار پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، ئىسىم ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياز + غىن، ساز + قىن، قاچ + قۇن، سۇر + گۇن، كەل + كۇن...

㊷ «-ق، -ك، -ۇق، -ۇك» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىقىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

ئوتلا + ق، سورا + ق، تىرە + ك، بويا + ق، تاپشۇر + ۇق، سۇر + ۇك...

㊸ «-ندا، -نده، -ۇندا، -ۇنده» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

قىر + ندا، ئۇز + ۇنده، يۇق + ۇندا، كۆك + ۇنده

㊹ «-ۇق، -ىق» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىقىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

سۇز + ۇق، قىل + ىق، چېچ + ىق.

㊺ «-مىش، -مۇش، -مۇش» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىقىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

يې + مىش، قىل + مىش، تۇر + مۇش، ئۆز + مۇش...

㊻ «-غاق، -قاق، -گەك، -كەك» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

توز + غاق، بەز + گەك، ئىل + گەك، چاق + قاق...

㊼ «-نچە، -نچە، -ئۇنچە» خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

يېپ + نچە، سىل + نچە، پۇرك + ۇنچە، سۆي + ۇنچە...

㊽ «-مچى» : ئاساسەن خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

ئىشلە + مچى، تىلە + مچى، باشلا + مچى، ياي + مچى...

㊾ «-غۇلۇق، -قۇلۇق، -گۇلۇك» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

قىل + غۇلۇق، تارت + قۇلۇق، كۆر + گۇلۇك...

㊿ «-دۇق» : خۇسۇسىيىتى يۇقىرىدەكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

قال + دۇق، هار + دۇق، تاشلا + دۇق...

B. سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان ياسالما ئىسىملار:

ئىككى ياكى مورفېمىنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان ياسالما ئىسىملار سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان ياسالما ئىسىملار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق يول بىلەن ياسالغان ياسالما ئىسىملار تۈرلۈك مەنىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاددىي بىرىكمىسىدىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى، ئۇلار ئۆز ئالدىغا يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قول + قاپ، تۆگە + قۇش، ئاش + قازان، تەن + نەرخ، گۈل + دەستە، يول + يورۇق، ئۇچ + تۇرپان...

§ 5. ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئىسىملار تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

1) ئىسىملار جۈملىدە سۈپەت، سان، مىقدار سۆز ۋە سۈپەتداشلار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

10 پارچه كىتاب، ياخشى كىتاب، قىزىل ئالما، ئىككى قېتىم بارماق، كەلگەن ئادەم، ئوقۇغان بالا.....

2) ئىسىملار ئۆزىگە خاس ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارغا ئىگە، بۇ مورفېمىلار ئىسىم، سان، سۈپەت، پېئىل قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، ئىسىملارنى ھاسىل قىلىدۇ. (يۇقىرىدا سۆزلەندى).

3) ئىسىملار ئۆزىگە خاس سان، شەخس (تەۋەلىك) ۋە كېلىش كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ، مۇشۇ كاتېگورىيىلەرگە تەۋە بولغان مورفېمىلار بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. ئىسىملار-نىڭ بۇ خىل كاتېگورىيىلىرىنى تۆۋەندە تەپسىلىي كۆرۈپ ئۆتىمىز.

6 § . ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى

ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملار ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق بىرلىك ياكى كۆپلۈكتىن ئىبارەت گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەش بىلەن ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ ئۆزى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇقۇملارنىڭ يەككە (تاق) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى ئىسىملارنىڭ بىرلىك سان شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەتەن، باغ، ئىش، ھۈنەر، ئالىم، مەكتەپ، يولۋاس...

ئىسىملارنىڭ بىرلىك سان شەكلى شەيئى، ۋەقە - ھادىسە ۋە پىكىر - چۈشەنچىلەرنىڭ تاق ئىكەنلىكىنى، يالغۇز لۇقمىنى ھەم ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ياكى ئاجرالماس ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق گرامماتىكىلىق مەنە ئىسىملارنىڭ تۈپ، مۇستەقىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆي، ئادەم، قەلەم، ئانا، شەھەر، يېزا، ئورمان، تاغ، مەكتەپ، ئوقۇغۇچى، مۇھەببەت، بەخت...

ئىسىملارنىڭ ئۆزى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇقۇملارنىڭ بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك سان شەكلى دېيىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك سان مەنىسى شەيئى، ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى، كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈكتىن ئىبارەت مۇنداق گرامماتىكىلىق مەنىسى مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل بىلەن، يەنى، بىرلىك سانىدىكى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ۋە سۆز تومۇرىغا «-لار»، «-لەر» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيلەر، ئادەملەر، شەھەرلەر، ئاتلار، ئورمانلار...

ئىسىملارغا «-لار»، «-لەر» مورفېمىسىنىڭ ئۇلىنىشى قالايمىقان ئەمەس، بەلكى، ناھايىتى قانۇنىيەتلىك بولىدۇ. يەنى، سۆز تومۇرىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئارقا سوزۇق فونېمىلاردىن تۇزۇلگەن بولسا، «-لار»، تىل ئالدى سوزۇق فونېمىلاردىن تۇزۇلگەن بولسا،

«-لەر» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بالا ـ بالىلار، ئۆي ـ ئۆيلەر.

ئەمما، «قوشۇمچە، كىتابچە، ئۇرۇقچە، غۇنچە، نەيچە» گە ئوخشاش سۆزلىرىدىكى «-چە» مورفېمىسىنىڭ ئالدىدىكى سۆز تومۇرى ئەگەر، تىل ئالدى سوزۇق فونېمىدىن تۈزۈلگەن بولسا، «-لەر» مورفېمىسى (مەسىلەن: نەي + چە + لەر = نەيچىلەر، ئۇن + چە + لەر = ئۇنچىلەر) ئۇلىنىدۇ. ئەگەر، تىل ئارقا سوزۇق فونېمىدىن تۈزۈلگەن بولسا، «-لار» مورفېمىسى (مەسىلەن: غۇن + چە + لار = غۇنچىلار، قوشۇم + چە + لار = قوشۇمچىلار، كىتاب + چە + لار = كىتابچىلار، ئۇرۇق + چە + لار = ئۇرۇقچىلار) ئۇلىنىدۇ.

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك مورفېمىسىنىڭ ئۇلىنىش قائىدىسى ۋە ئۇلانغاندىن كېيىنكى بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1) جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ھەر بىرى ئالاھىدە تەكىتلەنمىسە، كۆپلۈك مورفېمىسى ئەشۇ تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئاخىرقى بىرىگىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىنىمىزغا مەكتېپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قاتناشتى.

ئەگەر، ھەر بىر تەڭداش بۆلەك ئالاھىدە تەكىتلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، كۆپلۈك مورفېمىلىرى ھەر بىر بۆلەككە ئايرىم ـ ئايرىم ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىنىمىزغا مەكتېپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قاتناشتى.

2) جىسمىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ۋە مىقدار ئۇقۇمى سان بىلەن ئەمەس، بەلكى، تۈرلۈك ئۆلچەملەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە، كۆپلۈك مورفېمىسى ئۇلانمايدۇ. ئەگەر ئۇلىنىپ قالسا، ئۇ ھالدا، شەيئىلەرنىڭ سان جەھەتتىكى كۆپلۈكىنى ئەمەس، بەلكى، شەيئىلەر تۈرىنىڭ ياكى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ كەلگەن ئۆلچەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سۇلار» دېسەك، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دەريا ـ كۆللەردىكى سۇلارنى، «ياغلار» دېسەك، سۇ يېغى، قوي يېغى ۋە باشقا تۈردىكى ياغلارنى، ھەم ھەر خىل قاچىلارغا قاچىلانغان «ياغ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

3) ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا ئادەتتە، كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلانمايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش، ئۆگىنىش، سوتسىيالىزم، مۇھەببەت، دىيانەت، تىنچلىق، بەخت...

ئەگەر ئۇلانسا، ئۇ ھالدا، شۇ ئىسىمنىڭ سان جەھەتتىكى كۆپلۈكىنى ئەمەس، بەلكى، شۇ ئىسىم دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئالايلۇق: «ئوقۇشلار، ئۆگىنىشلەر» دېگەندە، مۇشۇ ئوقۇش ۋە ئۆگىنىشكە مۇناسىۋەتلىك باشقا پائالىيەتلەرمۇ كۆزدە تۇتۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆلۇشلىرىڭ، مېڭىشلىرىڭ، خەتلىرىڭ، قىلىقلىرىڭ، ئوقۇشلىرىڭ...

4) ئادەتتە، خاس ئىسىملارغا كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلانمايدۇ. ئەگەر ئۇلانسا، شۇ خاس ئىسىمنىڭ كۆپلۈكىنى ئەمەس، بەلكى، شۇ خاس ئىسىمغا مۇناسىۋەتلىك بولغان

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شەيئىلەرنى ۋە جايلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
توختىلار كەپتۇ،
ئۇرۇمچىلەرگە باردۇق.
5) كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن سانلارغا ۋە ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ئىسىملارغا يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ كەلسە، ئۇ ھالدا، كۆپلۈكنى ئەمەس، بەلكى، مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تەلئەتنىڭ دادىسى ئاتمىشلارغا كىردى.
ئاسىيە سائەت 4 لەردە كېلىپ قالار.
6) جۈپ شەيئىلەرگە ياكى ئەمەلىيەتتە يەككە شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئادەتتە، كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلانمايدۇ. ئەگەر ئۇلانسا، ئۇ ھالدا، سانىنىڭ كۆپلۈكنى ئەمەس، بەلكى، كۆچەيتىش، تەسىرنى ئاشۇرۇش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
كۆزلىرىم تېلىپ كەتتى.
بەللىرىم ئاغرىپ كەتتى.
پۈت - قوللىرىم يېپىيېنىك بولۇپ قاپتۇ.
7) سۈپەت، سان، رەۋىش، تەقلىد سۆزلەر ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلسا، ئۇ ھالدا، كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلارغىمۇ ئۇلۇنىدۇ. مەسىلەن:
ياخشىلار، يامانلار، قىزىللار (سۈپەت)
سەۋىبىسى تۆۋەنلەر، نەتىجىسى يۇقىرىلار (رەۋىش)
بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار (سان)
تاراق - تۇرۇقلار، ژاراڭ - چۇرۇڭلار (تەقلىد سۆز)
8) كۆپلۈك مورفېمىلىرىدىن كېيىن III شەخس كۆرسەتكۈچىسى ئۇلانسا، ئىززەت - ھۆرمەت مەنىسىنىمۇ ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:
تۇغقان كۆرۈش نىيەتلىرى ياخشى ئىش.
ئات توغرىسىدىكى گەپلىرىگە قوشۇلمايمەن.
داستىخانلىرى بەركەتلىك بولسۇن.
نەزىرلىرى مەقبۇل بولغاي.
ئۆزلىرى قاچان كەلدىلە؟ تەنلىرى ساقمۇ؟
9) كۆپلۈك مورفېمىسى بەزىدە، ئاددىي ساناق سانلارغا ئۇلانسا، سۆز ياساش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
بىرلەر خانىسى، ئونلەر خانىسى...

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەرگە ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارنى ئۇلاپ، ياسالما ئىسىملارنى ھاسىل قىلىڭلار.

چاي، يول، هۇنەر، ياخشى، ئوقۇ، سۆزلە، تاپشۇر، بايراق، سات، ئۆيۇش، ئۈچ، گۈل، كىتاب

2. تۆۋەندىكى پارچىلار ئىچىدىكى تۈپ ئىسىم، ياسالما ئىسىم ۋە كۆپلۈك شەكىلدىكى ئىسىملارنى تېپىپ چىقىڭلار.

لۇشۇن مۇزېيىدا ئۇ ھايات چېغىدا ئىشلەتكەن بىر سايمان ساندۇقى ساقلانماقتا. بۇ ساندۇقتا كىتاب رېمونت قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي ئەسۋابلار بولۇپ، ئۇلار: سىزغۇچ، بىر قانچە پارچە قۇم قەغەز، بىر قانچە تال پولات يىڭنە، بىر كاللەك يىپەك يىپ ۋە كىتابنىڭ يېنىنى سىلىقلايدىغان ئىككى پارچە قۇم تاشتىن ئىبارەت. لۇشۇن مانا مۇشۇنداق ئاددىي سايمانلار ئارقىلىق، ئۆزى ساقلاۋاتقان 1000 پارچىدىن ئارتۇق كىتابنى رەتلىك ۋە پاكىزە تۇتاتتى. لۇشۇن باشقىلارغا كىتاب ئارىيەت بېرىشكە ئامراق ئىدى. ئۇ، دوستلىرىغا كىتاب ئەۋەتمەكچى بولسا، كىتابنى كۆكۈل قويۇپ ئوراپ چىقاتتى ۋە كىتاب ئارىيەت ئالغۇچىلاردىن كىتابنى ئاسراشنى تەلەپ قىلاتتى.

§ 7 . ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار مەلۇم گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئۇچ شەخسنىڭ بىرىگە تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، شەيئى، ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ ۋە تۇيغۇ - چۈشەنچىلەرنىڭ قايسى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك (شەخس) كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسىملارنىڭ ئۆزىدىن باشقا شەيئىگە تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك (شەخس) كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى شەيئىنى ئىگىلەيدىغان شەخس بىلەن شۇ شەخسكە قاراشلىق بولغان شەيئى ئارىسىدىكى گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىسىملارنىڭ قايسى شەخسكە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان مورفېمىلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك مورفېمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «ئانا - ئانام، ئاناڭ، ئانىسى» دېسەك، بۇ مىسالىلاردىكى سۆزلەر مورفولوگىيىلىك تەركىبى جەھەتتىن ئىككى مورفېمىغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ بىرى، سۆزنىڭ تومۇرى - شەيئى - ئوبيېكت (ئانا) مەنىسىنى ئاڭلىتىدۇ. يەنە بىرى، «-م -ڭ -سى» مورفېمىلىرى سۆز تومۇرىدا ئىپادىلەنگەن شەيئى (ئانا)نىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

تىلىمىزدا ئۇچ شەخسته كەلگەن ئىگىلىگۈچى شەيئىلەر سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە ئۆزگە شەخسلەردىن بولۇشىغا قاراپ، تەۋەلەنگۈچى شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان شەخس مورفېمىلىرىمۇ ئۇچ يۈرۈش بولىدۇ.

بەزىدە I ۋە II شەخسلەردە كەلگەن تەۋەلەنگۈچى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا تەۋەلىك مورفېمىلىرى ئۇلانمايمۇ، تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ئىپادىلىنىۋېرىدۇ. شەرت شۇكى، تەۋەلىگۈ-

چى سۆز جەزمەن ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كېلىشى لازىم. مەسىلەن:
بىزنىڭ سىنىپ، سىلەرنىڭ ياتاق.
ئەمما III شەخس تەۋەلىك مورفېمىسى بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملار مەيلى بىرلىك سان ياكى كۆپلۈكساندا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر، مۇنداق ھادىسىلەر كۆرۈلمەيدۇ.
سۈپەتلەر جۈملىدە ئىسىم رولىدا كەلسە، ئۇ ھالدا، ئىسىمغا خاس بولغان تەۋەلىك مورفېمىسى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئاتىنىڭ ياخشىسى تۈرۈق، خوتۇننىڭ ياخشىسى ئورۇق (خەلق ھىكمەتلىرىدىن).

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

شەخسلەر	تۈرى		ئۇلىنىدىغان مورفېمىلار	مىساللار
I شەخس	بىرلىك		-م، -ىم، -ۇم، -ۈم	بالام، ئىشىم، قولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك		-مىز، -ىمىز	بالىمىز، ئىشىمىز، قولىمىز، كۆزىمىز
II شەخس	ئاددىي تۈرى	بىرلىك	-ڭ، -ىڭ، -ۇڭ، -ۈڭ	بالاڭ، ئىشىڭ، قولۇڭ، كۆزۈڭ
		كۆپلۈك	-ڭلار، -ىڭلار، -ۇڭلار، -ۈڭلار	بالاڭلار، ئىشىڭلار، قولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	ھۆرمەت تۈرى		-ڭىز، -ىڭىز، -لىرى	بالىڭىز، ئىشىڭىز، قولىڭىز، كۆزىڭىز بالىلىرى، ئىشلىرى، قوللىرى، كۆزلىرى
III شەخس	بىرلىك ۋە كۆپلۈك		-ى، -سى	بالىسى، قولى، ئىشى، كۆزى

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) ئىسىم دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
2) ئىسىملار بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە قاراپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
3) ئىسىملار قانداق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە؟
4) ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.
5) ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مورفېمىلىرى قانداق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ؟
6) ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؟
7) تەۋەلىك (شەخس) مورفېمىلىرى ئىسىملارغا قانداق ئۇسۇللار بىلەن ئۇلىنىدۇ؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى تەۋەلىك (شەخس) مورفېمىلىرى ئۇلانغان تەۋەلەنگۈچى ئىسىملارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇنىڭ قايسى شەخس، قانداق ساندا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. مېنىڭ تىلىكىم ئورۇنلاندى.
2. تىلىگىنى قۇلۇپلاپ تۇت، چىشىڭ سۇنمىسۇن (يۇسۇپ خاس ھاجىب)
3. گۈلبەھرەمنىڭ ھەدىسى ئوقۇتقۇچى.
4. مەكتىپىمىزنىڭ بېغى چىرايلىق.
5. كىتابىڭلارنى ئاسراڭلار.
6. بۇ ئوقۇش مەۋسۇمى ئاياغلىشىش ئالدىدا تۇرىدۇ.
7. بىزنىڭ دوستلۇقىمىز مۇستەھكەم.
8. تاپشۇرۇقلارنى تەكشۈرۈپ بولدۇم.

8 § . ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار ياكى ئىسىملاشقان سۆزلەر جۈملە تەركىبىدە، شۇ جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكى بولۇپ خىزمەت قىلىش ئۈچۈن، مۇئەييەن بىر كېلىش شەكلىدە كېلىشى كېرەك. چۈنكى، ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى، جۈملىدە ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر كېلىش شەكلىدە تۇرۇشىغا باغلىق. مەسىلەن: «ۋەتەن بىزنىڭ ئانىمىز، بىز ۋەتەننىڭ گۈل - غۇنچىلىرى، بىز ۋەتەننى قىزغىن سۆيىمىز، بىز ۋەتەنگە سادىق بولىمىز، ۋەتەندىن يۇز ئۆرۈش جىنايەت، ۋەتىنىمىزدە ئادەم ئەڭ قىممەتلىك ئامىل ھېسابلىنىدۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «ۋەتەن» سۆزى ھەر خىل كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق، باشقا سۆزلەر بىلەن خىلمۇخىل مۇناسىۋەتلەردە باغلىنىپ كەلگەن.

كېلىش مورفېمىلىرى ئىسىملارنى جۈملىنىڭ پېئىلدىن بولغان بۆلەكلىرى بىلەن باغلاش رولىنى ئويناپ، ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى (ئىشنى تۇغدۇرغۇچى)، ئىش - ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى (قەشقەردىن كەلدىم)، ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولۇش ئورنىنى (يېزىدا تۇرىدۇ)، ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى (مەكتەپكە كەتتى) بىلدۈرىدۇ.

<u>دېمەك، جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز تۈركۈملىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

<u>ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كېلىپ، كېلىش كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدىغان مورفېمىلار كېلىش مورفېمىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

يۇقىرىقى بىرىنچى تۈركۈم مىسالدىكى «ۋەتەن» سۆزىگە ئۇلانغان «-نىڭ، -نى، -دىن، -گە، -دە» دېگەن مورفېمىلار كېلىش مورفېمىلىرىدۇر.

كېلىش مورفېمىلىرى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە يېڭى مەنە قوشماي، پەقەت جۈملىدىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق بولغان ۋە خىلمۇخىل سىنتاك-

سىستېما ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان سۆزلەرنى ئۆز ئارا باغلاپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدۇ.

كېلىش مورفېمىلىرى ئادەتتە، ئىسىمنىڭ ۋە ئىسىملاشقان سۆزلەرنىڭ تومۇرىغا ئۇلىنىدۇ. ئۇلاش تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ:

ئاۋۋال كۆپلۈك مورفېمىسى، ئاندىن تەۋەلىك مورفېمىسى، ئاخىرىدا كېلىش مورفېمىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆي + لەر + ىمىز + نى بېزىدۇق.

كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ ئىچىدە، ئىسىمنى تەۋەلىك شەكلىدىكى ئىككىنچى بىر ئىسىم بىلەن باغلاشتۇرىدىغان كېلىش ئىگىلىك كېلىش بولۇپ، ئۇ، ئىسىم بىلەن ئىسىمنى ۋە بەزىدە ئىسىم رولىدا كەلگەن سۈپەت بىلەن سۈپەتنىمۇ ئۆز ئارا باغلايدۇ، مەسىلەن:

مەرداننىڭ كىتابى، گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، ياخشىنىڭ ياخشىسى

كېلىش كاتېگورىيىسى ئىسىم بىلەن پېئىلنىڭ، ئىسىم بىلەن ئىسىمنىڭ ياكى سۈپەت بىلەن سۈپەتنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان، ئۇلارنى ئۆز ئارا كېلىشتۇرۇپ باغلايدىغان، شۇنىڭدەك تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىدۇر.

ئەنئەنىۋى قاراشقا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بار. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. باش كېلىش 2. ئىگىلىك كېلىش 3: چۈشۈم كېلىش 4. چىقىش كېلىش
5. يۆنىلىش كېلىش 6. ئورۇن كېلىش

بۇ كېلىشلەرنىڭ ھەر بىرى مەلۇم گرامماتىكىلىق مەنىگە، ئۆزىگە خاس مورفېمىلارغا (مورفولوگىيىلىك شەكلىگە) ئىگە بولۇپ، ھەر بىر كېلىش شەكلى بەلگىلىك سوئالغا جاۋاب بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرۇپ كېلىدۇ (جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ).

1. باش كېلىش

جۈملىدە ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ ھېچقانداق كېلىش مورفېمىلىرى قوشۇلمىغان شەكلى باش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

باش كېلىش شەكلىدە تۇرغان ئىسىملار شەيئى ۋە ھەر خىل چۈشەنچىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ ۋە سان، شەخس (تەۋەلىك) مورفېمىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئاساسەن، «كىم، كىملەر، نېمە، نېمىلەر، كىمنىڭ، نېمىنىڭ، قەيەر، قەيىرى» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەتەن بىزنىڭ ئانىمىز.

ھەقىقەتنى سىناشنىڭ ئۆلچىمى — ئەمەلىيەت.

بىز ۋەتەننىڭ گۈل — غۇنچىلىرى.

ماركسىزم — ئىلمىي ھەقىقەت.

ئىتتىپاقلىق — كۈچ.

مەكتەپ — بىلىم بۇلىقى.
ئەركىن، سەن نەگە ماڭدىڭ؟
ئىسىملارغا تەۋەلىك ۋە كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەندىمۇ، باش كېلىش ھېسابلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:
ئوقۇتقۇچى كەلدى.
ئوقۇتقۇچىمىز كەلدى.
ئوقۇتقۇچىلار كەلدى.

2. ئىگىلىك كېلىش

ئىگىلىگۈچى ئىسىم بىلەن ئىگىلەنگۈچى ئىسىمنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان كېلىش شەكلى ئىگىلىك كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگىلىك كېلىشنىڭ مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچىسى «نىڭ» بولۇپ، بۇ كېلىشتىكى ئىسىملار «كىمنىڭ، نېمىنىڭ، قەيەرنىڭ» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالىمنىڭ دەپتىرى، ئۆمەرنىڭ شېئىرلىرى، دېرىزىنىڭ ئەينىكى، شەھەرنىڭ كوچىلىرى

بۇ مىساللاردىكى «ئالىم، ئۆمەر، دېرىزە، شەھەر» دېگەن ئىسىملارغا ئىگىلىك كېلىش مورفېمىسى ئۇلىنىپ، «دەپتەر، شېئىرلار، ئەينەك، كوچىلار» دېگەن ئىسىملارغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ، «كىمنىڭ، نېمىنىڭ، قەيەرنىڭ» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن.

ئىگىلىك كېلىش مورفېمىسى جۈملىدە بەزىدە يوشۇرۇن، بەزىدە ئاشكارا ئىپادىلىنىدۇ، جۈملىدە ئىگىلىك كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىقى ھەققىدىكى كونكرېت قائىدىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى ئىسىم يەنە بىر ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەندە، ئىگىلىگۈچى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىدىكى «نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپ بېغىنىڭ ئالمىلىرى
سىنىپ دېرىزىسىنىڭ ئەينىكى.

2) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى ئىسىم شەخس (تەۋەلىك) مورفېمىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەندە، مۇنداق ئىسىمنىڭ ئاخىرىدىكى «نىڭ» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

يېزاڭلارنىڭ ئالمىسى
خەلقىمىزنىڭ بەخت ـ سائادىتى
سىنىپىمىزنىڭ دېرىزىلىرى

3) ئىگىلىگۈچى سۆز كىشى ئىسىملىرىدىن بولسا، ئۇ ھالدا، «نىڭ» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئەنۋەرنىڭ ئانىسى، سەردارنىڭ سۆزى

ئەگەر، ئىگىلىگۈچى سۆز كىشى ئىسىملىرىدىن بولماي، باشقا شەيئىلەرنىڭ ناملىرىنى

بىلدۇرىدىغان سۆزلەردىن ۋە خاس ئىسىملاردىن بولسا، ئۇ هالدا، «نىڭ» مورفېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كۆرەش قەھرىمانلىرى، ناخشا ئاۋازى، تەڭرىتېغى، غۇلجا ئالمىسى، قەشقەر ئانارى.

4) ئىگىلىگۈچى ئىسىم بىلەن ئىگىلەنگۈچى ئىسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بىر سۆز قىستۇرۇلۇپ كەلسە، ئۇ هالدا، «نىڭ» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

شەھەرنىڭ هەممە كوچىلىرى زىننەتلەندى.

(شەھەر كوچىلىرى زىننەتلەندى)

مەكتەپنىڭ قىز ئوقۇغۇچىلىرى تازىلىق قىلىۋاتىدۇ.

(مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تازىلىق قىلىۋاتىدۇ).

5) ئادەتتە ئالماش، سان، سۈپەت ۋە سۈپەتداشلار ئىگىلىگۈچى بولۇپ كەلگەندە، ئۇ هالدا، «نىڭ» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ پوزىتسىيىلىرى

بىزنىڭ تىرىشچانلىقىمىز

سېنىڭ مەكتىپىڭ

تۆتنىڭ بىرى

ياخشىنىڭ شاراپىتى تېگەر،

يامانىنىڭ كاساپىتى (تېگەر). (ماقال)

ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق،

ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق. (ماقال)

6) تەڭداش ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ هەر بىرى ئايرىم تەكىتلەنسە، شۇ تەڭداش ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ گرامماتىكىلىق ئېلىمېنتى بولغان «نىڭ» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. تەكىتلەنمىسە، «نىڭ» مورفېمىسى ئاخىرقى بىرىگىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى.

ۋەتەننىڭ، خەلقنىڭ، ئاتا ـ ئانامنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلايمەن.

7) ئەگەر ئىگىلىگۈچى ئىسىمداشتىن، ئىگىلەنگۈچى ئىسىمدىن كەلسە، «نىڭ» مورفېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، ئۆگىنىش مەقسىتى

3. چۈشۈم كېلىش

ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىۋاسىتە كۆرسىتىدىغان كېلىش شەكلى چۈشۈم كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

چۈشۈم كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئىسىملار هەر دائىم ئۆتۈملۈك پېئىل بىلەن باغلىنىپ، هەرىكەتنى ئۇستىگە ئالغان شەخس ياكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىبرىقنى يىغلاپ چاپساڭ، سۈتنى ئويناپ تۆتسەن.

چۈشۈم كېلىشنىڭ مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچى «نى» بولۇپ، بۇ شەكىلدە كەلگەن

ئىسىملار «كىمنى، نېمىنى، قەيەرنى» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى بەزىدە ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك كونكرېت قائىدىلەر تۆۋەندىكىچە:

1) ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلگەن ئىسىملار چۈشۈم كېلىش شەكلىدە كېلىپ، باشقۇرغۇچى سۆز بىلەن (پېئىل بىلەن) بىۋاستە باغلانمىسا، ئۇ ھالدا، «نى» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ كىتابنى ئوقۇدۇم.

تۈنۈگۈنكى كىنونى كۆردۈڭمۇ؟

2) ئەگەر، چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز تەكىتلەنسە، چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز بىلەن باشقۇرغۇچى سۆزنىڭ (پېئىلنىڭ) ئارىسىغا باشقا بىر سۆز كىرىپ قالسا، ئۇ ھالدا، «نى» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

تاماقنى مەن يېدىم.

پۇلنى ئۇ تۆلىدى.

ئەگەر، چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز بىلەن باشقۇرغۇچى سۆزنىڭ ئارىسىغا باشقا سۆز كىرمىسە، ئۇ ھالدا، «نى» مورفېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

مەن تاماق يېدىم، ئۇ، پۇل تۆلىدى.

3) خاس ئىسىملار، كىشىلىك ئالماشلىرى، كۆرسىتىش ئالماشلىرى، سان، سۈپەت ۋە ئورۇن - ۋاقىت رەۋىشلىرى چۈشۈم كېلىشتە كەلسە، ئۇ ھالدا، «نى» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

مەن بېيجىڭنى كۆردۈم. (خاس ئىسىم)

سىزنى مەن چاقىرتقان. (كىشىلىك ئالماش)

بۇنى مەن بىلمەيمەن. (كۆرسىتىش ئالماش)

ئۆزۈڭنى مەھكەم تۇت، قوشنىڭنى ئوغرى تۇتما، (ئۆزلۈك ئالماش)

ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. (ئورۇن رەۋىشى)

بىز بۈگۈننىلا ئويلىماي، ئەتىنىمۇ ئويلىشىمىز لازىم. (ۋاقىت رەۋىشى)

4) چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار باشقۇرغۇچى سۆز (پېئىل) بىلەن بىللە كېلىپ، بىرىككەن سۆز ھاسىل قىلسا، ئۇ ھالدا، «نى» مورفېمىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

قولۇڭنى قوي، بېشىڭنى قاتتۇرما، ئۆيۈڭنى سېلىپ بول.

4. چىقىش كېلىش

ئىش - ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى (نۇقتىسىنى) بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى چىقىش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئىسىملار ئاساسەن، پېئىللارغا، بىر قىسىم سۈپەتلەرگە ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. چىقىش كېلىشنىڭ مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچى «-دىن، -تىن» بولۇپ، جۈملىدە «كىمدىن،

نېمىدىن، قەيەردىن، قاچاندىن» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئاكامدىن خەت كەلدى.
زاۋۇتتىن كېلىۋاتىمەن.
سائەت بەشتىن كېيىن قايتىپ كېلىمەن.
ئەتىدىن باشلاپ دەرس ئوقىمىز.
مەن لۇغەتتىن پايدىلىنىپ كىتاب تەرجىمە قىلدىم.
چىقىش كېلىش فورمىسىدا كەلگەن ئىسىملار تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
(1) ئىش - ھەرىكەتنىڭ باشلىنىش جايىنى ۋە ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ، خوتەندىن كەلدى.
ئۇ، كېچىكىدىن تارتىپلا سۇ ئوزۇشكە ماھىر.
بىر ياخشى ئوقۇتقۇچى بولۇش — مېنىڭ بۇرۇندىن ئارزۇ قىلىپ كەلگەن غايەم ئىدى.
(2) ئىش - ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:
ئىشىم بولغانلىقتىن، ئۇ يەرگە بارالمىدىم.
ئۇ تىرىشىپ ئوقۇغانلىقتىن، «ئۇچتە ياخشى ئوقۇتقۇچى» بولۇپ باھالاندى.
(3) شەيئىنىڭ نېمىدىن ئىشلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تۆمۈردىن سوقۇلغان كەتمەن.
پاختىدىن توقۇلغان رەخت.
(4) ئىش - ھەرىكەتكە ۋاستە بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
كۆۋرۈكتىن ئوتۇپ كەلدىم.
سىزنى دېرىزىدىن كۆردۈم.
(5) سېلىشتۇرۇش ۋە نىسبەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئاتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەس.
قويدىن ياۋاش، ھەسەلدىن شېرىن.
(6) پوتۇن بىر نەرسىنىڭ پارچىسىنى ۋە تارمىقىنى ئاجرىتىپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:
قوغۇندىن بىر تىلىم يەڭ.
چايدىن بىر ئوتلام ئىچىڭ.
بەشتىن بىر قىسىم، يەتتىدىن ئۈچ ئۇلۇش.
(7) قىممەت ياكى باھانى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بۇ كىتابلارنى بىر يۈەندىن ئالدىم.
ئۇنىڭالغۇلار ئىككى يۈز يۈەندىن سېتىلىدۇ.
(8) ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، تۈرلۈك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھەددىدىن ئاشماق، ئاغزىدىن كەتمەك.
كىشىنىڭ ھەققى ئۈنىڭ گېلىدىن ئاپتۇ.
ئۇ، كۆزىدىن ئايرىلىپتۇ.

5. يۆنىلىش كېلىش

جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى ئىپادىلەيدىغان كېلىش شەكلى يۆنىلىش كېلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن، پېئىلغا باغلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلارغا باھارەك ئىللىق بول.

خىزمەتكىگە تومۇزدەك قىزغىن بول.

بۇ مىساللاردىكى «يولداشلارغا، خىزمەتكىگە» دېگەن ئىسىملار «ئىللىق بول»، «قىزغىن بول» دېگەن پېئىللار بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ئىش - ھەرىكەت ۋە سۈپەتكە قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرگەن.

يۆنىلىش كېلىشىنىڭ مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچى «-غا، -قا (-قە)، -گە، -كە» بولۇپ، مۇنداق شەكىلدىكى ئىسىملار جۈملىدە «كىمگە، نېمىگە، قەيەرگە» دېگەندەك سۇئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوسمان كىتابقا قارىدى.

ماشىنا شەرقتە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما.

ساۋاقداشلار ئىمتىھانغا تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ.

ئۇ، قىيىنچىلىقنى ئۆزىگە قالدۇرۇپ، ئوڭايلىقنى باشقىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا «-چە» ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئۇلانغان سۆزنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەھەتتىكى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدىمۇ، شۇ ئىسىمنىڭ يۆنىلىش كېلىشلىك شەكلىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

بىز خوتەنگىچە باردۇق.

قاسىم ئاخشام خۇپتەنگىچە ياتاقتا قايتمىدى.

«مەن»، «سەن» دېگەن كىشىلىك ئالماشلارغا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېلىش مورفېمىسىدىن بولغان «ئا» شەكلى ئۇلانسا، ئۇ ھالدا، ئۇ مورفېمىنىڭ تەسىرى بىلەن، «مەن»، «سەن» سۆزلىرىدىكى «ن» فونېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ، «گە» فونېمىسى «ڭ» فونېمىسىغا ئۆزگىرىلىشىدۇ. مەسىلەن:

ماڭا، ساڭا

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئىش - ھەرىكەتكە باغلىنىشلىق بولغان شەيئىنى بىلدۈرۈشتىن سىرت، يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ بىرەر شەيئىگە ۋە ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىرەر خىل ھالەتكە ئېرىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن دەم ئېلىشقا چىقتىم.

بىز مەقسىتىمىزگە يەتتۇق.

دادام بۇ يىل 76 ياشقا كىردى.

(2) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ بىرەر شەيئىگە ياكى بىرەر نىشانغا يۆزلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تاغقا يېقىنلاشتى.

توختى دوسكىغا چىقتى.

(3) بىرەر نەرسىنىڭ مەلۇم شەخسكە ئاتالغانلىقىنى، بىرەر ھالەتكە قارىتىلغان شەخس ۋە نەرسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چوڭلارغا ھۆرمەت، كىچىكلەرگە ئىززەت قىلىش لازىم.

بۇ دوپپىنى سىزگە ئالدىم.

(4) ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆگىنىشكە كەلدىم.

ئۇ، تاماققا كەتتى.

(5) ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىق سەۋەبىنى، شەرتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىز كەلمىگەچكە، مەنمۇ بارمىدىم.

ئۇ ئاغرىپ قالغاچقا كېلەلمىدى.

(6) تەڭ قىممەت ۋە باھانى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىتابنى ئىككى سومغا ئالدىم.

بۇ چاپاننى ئۆتۈككە تېگىشتىم.

(7) يۆنىلىش كېلىش مورفېمىلىرى ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش بىلەن بىللە، شۇ ۋاقىتنىڭ چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇئەللىمدىن بىر سائەتلىككە رۇخسەت ئالدىم.

ئۇ ئۆگۈنلۈككە قايتىپ كېلىدۇ.

8) يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىم «قاراپ» سۆزى بىلەن بىللە كەلگەندە، ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى ۋە ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىلىيار مەكتەپكە قاراپ كەتتى.

ئۇلار شەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

6. ئورۇن - پەيت كېلىشى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنى، ۋاقتى، شارائىتى، ۋاسىتىسى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان كېلىش شەكلى ئورۇن - پەيت (ۋاقىت) كېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن - پەيت كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ئاساسەن، پېئىللارغا، قىسمەن ھاللاردا سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە باغلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ھەم ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. ئورۇن - پەيت كېلىشىنىڭ ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچى «-دا، -دە، -تا، -تە» بولۇپ، بۇ خىل مورفېمىلار ئۇلانغان ئىسىملار «كىمدە، نېمىدە، قەيەردە،

قاچان» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

زۇمرەتتە قىزىق كىتابلار كۆپ.

مەكتىپىمىزدە ماتارىپ ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلماقتا.

چۈشتە پولۇ يەيمىز.

بۇ كىتابتا نۇرغۇن بىلىم بار.

ئورۇن - پەيت كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە مۇنداق كونكرېت مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورۇن - جايىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىنىپىزدا ئالاچىلار كۈنسېرى كۆپەيمەكتە.

بىزنىڭ تۈغقانلار يېزىدا تۇرىدۇ.

(2) سۈپەت، سان، مىقدار سۆز، سۈپەتداشلارغا باغلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتىنى ۋە ھەرىكەتنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئەتىگەندە بەدەن چېنىقتۇرۇشقا قاتنىشىمىز.

بىز بارغاندا، ئۇ ئۆيىدە يوق ئىكەن.

سائەت بەشتە كىنو كۆرىمىز.

بۇ دورىنى كۈندە ئۈچ قېتىم، بىر قېتىمدا ئۈچ تال ئىچىڭ.

ئالاردا بېسىللا، بېرەردە ئەستاغپۇرۇللا.

تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق.

(3) شەيئىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇن - جايىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

داستىخاندا نان، چەينەكتە چاي.

(4) بىرەر شەخس ياكى بىرەر شەيئىنىڭ نېمە بىلەن مەشغۇل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاكام ئوقۇشتا. قىزىم ئۆيقۇدا. چوڭ ئاكام خىزمەتتە. دادام پېنسىيىدە. قولۇم ئىشتا.

(5) بىرەر نەرسىنىڭ نېمىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۇ يېغىدا پىشۇرۇلغان يېمەك. سۈتتە يوغۇرۇلغان خېمىر.

(6) ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتى ۋە دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، قاتتىق ئۆيقۇدا ئىدى.

ئاپپاق - ئاپپاق توشقانلارنىم سايدا ئوينايدۇ. (قوشاق)

ئۇ «ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» دېگەن مەزمۇندا ئىلمىي دوكلات بەردى.

(7) ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ۋاسىتە بىلەن ئىشقا ئاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى قەلەمدە يازدىم. شەھەرگە ماشىنىدا باردىم.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىر يەردىن تاپالايسىز

ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

كېلىشلەرنىڭ نامى	كېلىش مورفېمىلىرى	مىساللار
باش كېلىش	—	مەكتەپ، بىلىم، دەرس، كىتاب، مەيدان
ئىگىلىك كېلىش	-نىڭ	مەكتەپنىڭ، بىلىمنىڭ، دەرسنىڭ، كىتابنىڭ، مەيداننىڭ
چۈشۈم كېلىش	- نى	مەكتەپنى، بىلىمنى، دەرسنى، كىتابنى، مەيدانىنى
چىقىش كېلىش	- دىن،// - تىن	مەكتەپتىن، بىلىمدىن، دەرستىن، كىتابتىن، مەيداندىن
يۆنىلىش كېلىش	-قا//-غا، -كە//-گە	مەكتەپكە، بىلىمگە، دەرسكە، كىتابقا، مەيدانغا
ئورۇن-پەيت كېلىش	-دا//-دە،//-تا//-تە	مەكتەپتە، بىلىمدە، دەرستە، كىتاپتا، مەيداندا

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئىسىملار جۈملىدە قانداق كېلىشلەردە كېلىدۇ؟ مىسال كەلتۈرۈڭ.

2. باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، يۆنىلىش كېلىش ۋە ئورۇن - پەيت كېلىش دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟ مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىن كېلىش مورفېمىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن ئىسىملارنى تېپىپ چىقىپ، جەدۋەلدىكى تەلەپ بويىچە تولدۇرۇڭلار.

كۆز ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەزاسى، ئۇ، بىزنى تاشقى دۇنيادىكى ھەر خىل شەيئىلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، رەڭگى - شەكلى، ئورنى ۋە ھەرىكەت ھالەتلىرىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. كۆز ئادەمنىڭ بەدەن تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەگەر، ئادەم كۆزىدىن ئايرىلسا، ئوبىيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئىلەرنى بىۋاسىتە كۆرۈپ سېزىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالىدۇ - دە، نەتىجىدە، دۇنيانى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىشكە تەسىر يېتىدۇ. كۆزنىڭ كۆرمەسلىكى كىشىنى روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازابلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاتا - ئانىلار، تەربىيىلىگۈچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار ۋە تېببىي خادىملار ياش ئەۋلادلارنىڭ كۆزىنى ئاسراشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلۈشلىرى لازىم.

ئىسىملار	قايسى شەخس	قانداق سان	قايسى كېلىش	خاس ئىسىمۇ، ئومۇمىي ئىسىمۇ	تۈپ ئىسىمۇ، ياسالما ئىسىمۇ	

3 - باب. سۈپەت

§ 1. سۈپەت توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

كەڭرەك مەنىدىن ئېيتقاندا، سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ، ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ تۈرلۈك خاراكتېرى، بەلگىسى، تۈسى، رەڭگى، تۈر - شەكلى، ھالىتى، تەمى، پۇرىقى، سۈپەت - ساپاسى، جانلىقلارنىڭ تۈرلۈك جىسمانىي ۋە پسىخىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى، شەيئىلەرنىڭ ماكان، زامان ھەم ئۆزىدىن باشقا شەيئىلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتى، ئىش - ھەرىكەت ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلۈك بەلگە - ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

«سۈپەت» سۆز تۈركۈمى تىلشۇناسلارنىڭ ئىزاھلىشىچە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ياش سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى كۆزەتكەندە، ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەر ئۇزاق زامانلار ئىچىدە بىر - بىرىدىن ئايرىلماي، بىر سۆز تۈركۈمى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ كەلگەن. تىل تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە (ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە)، ئۇلار لېكسىكىلىق مەنە (سېمانتىكىلىق بەلگە) ۋە سىنتاكسىسلىق خىزمەت جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ، ئايرىم - ئايرىم سۆز تۈركۈملىرى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئىسىملار بىلەن سۈپەتلەر مورفولوگىيىلىك شەكىل، سىنتاكسىسلىق خىزمەت نۇقتىسىدا قىسمەن ئورتاقلىققا ئىگە. بۇنى مۇنداق تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1. ئىسىم بىلەن سۈپەت بىر خىل مورفولوگىيىلىك شەكىللەر بىلەن ئورتاق تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن: «-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك، -غاق، -قاق، -گەك، -كەك» مورفېمىلىرى بەزىدە، «گۈلزار، نەشپۈت، قوغۇن، ئېتىز» غا ئوخشاش ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، «گۈلزارلىق، نەشپۈتلۈك، قوغۇنلۇق، ئېتىزلىق» دېگەندەك ئىسىملارنى ھاسىل قىلسا، بەزىدە «سۇلۇق ئۆروك، تۇزلۇق سۇ، ئەقىللىق بالا، ئۇسكەك كالا، ئۇركۇگەك ئات» دېگەندەك سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

2. سىنتاكسىسلىق خىزمەت جەھەتتە، ئىسىملار بىلەن سۈپەتلەر ئورتاقلىققا ئىگە. مەلۇمكى، سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ ساپاسى بىلەن بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە «قانداق» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. ۋەھالەنكى، مۇنداق ئالاھىدىلىك ئايرىم ئىسىملاردىمۇ بار. مەسىلەن: «ئالتۇن سائەت، ماشىنا ئادەم، تۆمۈر ساندۇق» بىرىكمىلىرىدىكى «ئالتۇن، ماشىنا، تۆمۈر» دېگەن ئىسىملار جۈملىدە «قانداق» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىپ، «سائەت، ئادەم، ساندۇق» دىن ئىبارەت شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

§ 2 . سۈپەتلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

سۈپەتلەر تۈۋەندىكىدەك لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1) سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك رەڭ ـ تۈسلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاق، قارا، يېشىل، قىزىل، بىنەبشە.

2) شەيئىلەرنىڭ، ئاستىراكىت چۈشەنچىلەرنىڭ سۈپەت ـ ساپاسى، بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى‌بالا، يامان ئىللەت، تۈزۈك ئادەم، چىرايلىق قىز، سەت قىلىق، چىرىك ئىدىيە.

3) شەيئىلەرنىڭ ھەجىم ـ مىقدارى، تۈر ـ شەكلى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇزۇن، قىسقا، چاقماق، يۇمۇلاق، ياپىلاق، ئېگىز، ئويمان، دۆڭ، يېرىق، ئەگرى، ئۇچلۇق، ئۇلۇغ، گىگانت، كىچىك، يوغان، ئېغىر، يېنىك، توم، ئىنچىكە.

4) شەيئىلەرنىڭ تەم ـ پۇرىقىنى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شېرىن، تەملىك، مەززىلىك، ئاچچىق، چۈچۈمەل، بەدبۇي، خۇشپۇراق، بەتتەم، لاۋزا.

5) جانلىقلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى، كەيپىياتى ۋە قىياپىتى قاتارلىق تۈرلۈك پسىخىكىلىق ھەم فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياۋاش، مۇلايىم، شوخ، تېتىك، قەتئىي، كەسكىن، ئىشچان، ھۇرۇن، چىقىشقاق، شەپشەك، موڭگەك، توسۇن، شاش، قۇۋ، مۆمسىن، غىلجىڭ، مىشچانكا، لايغەزەل، بەغرەز، بېجىرىم، بىچىقىم، ئېگىز، ئورۇق، قاملاشقان، پاكار،

6) سۈپەتلەر ئۆزىگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ، شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق ھالدا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

كۆك ـ كۆكۈش، كۆپكۆك؛ چىرايلىق ـ چىرايلىقراق، چىرايلىققىنە، ناھايىتى چىرايلىق.

7) سۈپەتلەر پېئىللار بىلەن بىۋاستە باغلىنىشتا كەلسە، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەت، ھالەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، ئىنتىزام توغرىسىدا ياخشى سۆزلىدى.

باغدا بۇلبۇللار چىرايلىق سايراۋاتىدۇ.

8) سۈپەتلەر ئىسىملارغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەردىن (كېلىش، سان، تەۋەلىك) مەھرۇمدۇر. ئەگەر، سۈپەتلەر ئىسىمغا خاس بولغان ئاشۇ كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرەر شەكلىدە كەلسە، ئۇ ھالدا، شۇ سۈپەت سۆزى ئىسىمغا ئايلانغان بولىدۇ. مەسىلەن:

ئانالىقلار، ئاتالىقلار، دەستە ـ دەستە گۈل ئىكەن.

ئاناسىزلار، ئاتاسىزلار، كۆيۈپ ئۆچكەن كۆل ئىكەن.

(خەلق قوشىقى)

§ 3 . دەرىجىسىز ۋە دەرىجىلىك سۈپەتلەر

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر بىلدۈرىدىغان لېكسىكىلىق مەنىسىگە ۋە گراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، دەرىجىسىز سۈپەت ۋە دەرىجىلىك سۈپەت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1. دەرىجىسىز سۈپەتلەر

سۈپەتكە خاس بولغان تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە (دەرىجە كاتېگورىيىسىگە) ئىگە بولمىغان سۈپەتلەر دەرىجىسىز سۈپەتلەر دېيىلىدۇ.

مۇنداق سۈپەتلەر لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. يەنى، ئۇلار مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەتتىن قاتمال ھالەتتە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى مورفولوگىيىلىك يول بىلەنمۇ ياكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەنمۇ كۈچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «هازىرقى، بۈگۈنكى، سەلبىي، ئىجابىي، چىشى، ئەركەك، ئىقتىسادىي، تارىخىي، مەنىۋىي، كېرەك، لازىم، بار، يوق، شەرت، زۆرۈر، گراممماتىكىلىق، بالىسىز، ئاتىلىق، يازلىق...» قاتارلىق دەرىجىسىز سۈپەتلەر شەيئى ياكى ئابستراكت ئۇقۇم توغرىسىدىكى مۇتلەق بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى ھەر قانداق يول بىلەنمۇ ئاشۇرغىلى ياكى كېمەيتكىلى بولمايدۇ.

دەرىجىسىز سۈپەتلەرمۇ خۇددى دەرىجىلىك سۈپەتلەرگە ئوخشاش، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىپ، ئىسىمغا ئوخشاش تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق تۈرلىنىپ، ئىسىمغا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەردە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ماتېرىياللارنىڭ كېرەكلىكىنى ئېلىپ قېلىپ، كېرەكسىزىنى ناشلىۋېتەيلى.

« كېرەك» « يوق»نى تاپىدۇ.

ئەمدى ئۇنىڭ كېرىكى قالمىدى.

2. دەرىجىلىك سۈپەتلەر

سۈپەتكە خاس بولغان مۇئەييەن مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق تۈرلىنىدىغان سۈپەتلەر دەرىجىلىك سۈپەتلەر دېيىلىدۇ.

مۇنداق سۈپەتلەر لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «قىزىل، ئاق، كۆك، يېشىل، چىرايلىق، كەڭ، تار، ئىسسىق، سوغۇق، ئاچچىق، تاتلىق، چۈچۈمەل، ساغلام، سېمىز، ئېزىلەڭگۇ، باتۇر، ساختىپەز، ئامراق...» قاتارلىق دەرىجىلىك سۈپەتلەر ئىچىدىكى «قىزىل» دېگەن سۈپەت سۆزىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ، «قىپقىزىل، توق قىزىل، ناھايىتى قىزىل...» دېگەندەك مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق تۈرلەنسە، ئۇنىڭ مەنىسى كۈچىيىدۇ. ئەمدى «قىزغۇچ، قىزىلراق...» دېگەن شەكىلدە تۈرلەنسە، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ مەنىسى ئاجىزلىشىدۇ.

§ 4 . سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى (رەڭ - تۈسى، سۈپەت - ساپاسى، ھەجىم - مىقدارى، تۈر - شەكلى، تەم - پۇرقى) ھەمىشە بىر خىل بولۇپ كەلمەيدۇ. ھەتتا، مەلۇم شەيئىنىڭ پەقەت بىرلا بەلگىسىنىڭ ئۆزىمۇ بەزىدە ئادەتتىكىچە، بەزىدە ئارتۇق، ۋە بەزىدە كەم بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. سۈپەتلەردىكى مانا مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەر (پەرقلىق بەلگە - خۇسۇسىيەتلەر) ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئاددىي دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە، كېمەيتمە دەرىجە، ئەركىلەتمە دەرىجىدىن ئىبارەت بەش خىل دەرىجىسى بار.

1. ئاددىي دەرىجە (ئەسلىي دەرىجە)

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئەسلىي ھالىتى بويىچە (ئادەتتىكىچە) ئىپادىلەيدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئاددىي دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاددىي دەرىجە ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنە سۈپەتلەرنىڭ جۈملىدە ھېچقانداق تۇرلىنىشكە كىرمەيدىغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ ۋە ئۇ، سۈپەتلەرنىڭ باشقا دەرىجە شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

قارا ئۆتۈك، ئاق ياغلىق، قىزىل ئالما، سېرىق چېچەك، كۆچلۈك ئادەم، تەبىئىي يېمەكلىك، چىرايلىق قىز، ئېگىز بىنا.

2. سېلىشتۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى دېيىلىدۇ.

سېلىشتۇرما دەرىجىدىكى سۈپەتلەر ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرگە «-راق، -رەك» مورفېمىلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قىزىلراق ئالما، سېمىزرەك ئادەم، پاكىزراق ئۆي.

3. ئاشۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى تۆۋەندىكى يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

1) مەلۇم بىر سۈپەت سۆزىنى تەكرارلاش، يەنى، ئالدىنقى تەركىبىنى چىقىش كېلىش شەكلىدە، كېيىنكى تەركىبىنى ئەينەن ئېيتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچچىقتىن - ئاچچىق، ئۆزۈندىن - ئۆزۈن، يېڭىدىن - يېڭى، يىراقتىن - يىراق.

2) رەڭ - تۈسلەرنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزىنى تەكرارلاش، يەنى، ئالدىنقى تەركىبىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنىڭ ئاخىرىغا «-پ» فونېمىسىنى قوشۇش، كېيىنكى تەركىبىنى ئەينەن ئېيتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قاپقارا، ئاپئاق، كۆپكۆك، يوپيۇمىلاق.

3) ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا «ئەڭ، ناھايىتى، ئىنتايىن، تېخىمۇ، بەك، زەپ، خويمۇ، ئەجەب» دېگەنگە ئوخشاش ئاشۇرما رەۋىشلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەڭ ياخشى، ناھايىتى تەس، بەك ياۋاش، زەپ چىرايلىق، ئىنتايىن ئېگىز، ئەجەب كېلىشكەن، خويمۇ ئوبدان.

4) تۈپ سۈپەت سۆزلىرىنى ئەينەن تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېگىز - ئېگىز بىنالار، قىزىل - قىزىل ئالمىلار، يوغان - يوغان ئادەملەر.

4. كېمەيتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەسلىي ھالىتىدىن بىر ئاز كېمەيتىپ كۆرسىتىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى دېيىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى پەقەت ئاز بىر قىسىم رەڭ - تۈس سۈپەتلىرىگىلا خاس بولۇپ، ئاددىي دەرىجىدىكى رەڭ - تۈس سۈپەتلىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى شۇ سۆزنىڭ باش بوغۇمىغا «-ش، -ۇش، -ۈش، -غۇچ، -متۇل» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق - ئېقىش، كۆك - كۆكۈش، سېرىق - سارغۇچ، قارا - قارامتۇل، قىزىل - قىزغۇچ.

5. ئەركىلەتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كىشىگە يېقىملىق تۇيۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرگە «-قىنا، -غىنا، -كىنە، -گىنە» دېگەن مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن، «ئېگىز، سېمىز، چىرايلىق» دېگەن سۈپەتلەر سۆزلىگۈچىنىڭ سۈبيېكتىپ قارىشىچە يېقىملىق، مۇلايىم تۇيۇلغان بولسا، ئۇ سۆزلەرنى ئۆز پېتىچە قوللانماي، بەلكى «ئېگىزگىنە (ئادەم)، سېمىزگىنە (بالا)، چىرايلىقچىنە (دوپپا)» دەپ قوللىنىش مۇمكىن.

§ 5 . سۈپەتلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ سۈپەت ۋە ياسالما سۈپەت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1. تۈپ سۈپەت

شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان بىرلا تومۇردىن تۈزۈلگەن سۈپەتلەر تۈپ سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆك، يېشىل، چوڭ، ياخشى، ئېگىز، سوغۇق، ئوڭاي.

2. ياسالما سۈپەت

ئىسىم ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرگە سۈپەت ياسىغۇچى تۈرلۈك مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە ئىككى باش مورفېمىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان سۈپەتلەر ياسالما سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما سۈپەتلەر مورفولوگىيىلىك يول ۋە سىنتاكسىسلىق يولدىن ئىبارەت ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ.

1) مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ھاسىل بولغان ياسالما سۈپەتلەر

ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەرگە سۈپەت ياسىغۇچى تۈرلۈك مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان سۈپەتلەر مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ياسالغان ياسالما سۈپەتلەر دېيىلىدۇ.

بۇ خىل ياسالما سۈپەتلەر تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا سۈپەت ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى، پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان سۆز ئالدى ياسىغۇچى مورفېمىلىرىنىڭ تۈپ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىشى ۋە سۆز ياسىغۇچى ئايرىم مورفېمىلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى ياسالما سۈپەتلەر ئاساسەن ئىسىم ۋە پېئىللاردىن ياسىلىدۇ. بەزى سۈپەتلەر تەقلىد سۆزلەر ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق سۆزلەردىنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئەقىللىق، يوللۇق، تۈزسىز، پۇراقسىز، جاراڭلىق، جاراڭسىز، بىلىملىك، بىلىمسىز ...

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كۆپرەك ئۇچرايدىغان سۈپەت ياسىغۇچى مورفېمىلار تۆۋەندىكىچە:

A) ئىسىملارغا ئۇلىنىپ سۈپەت ياسايدىغان مورفېمىلار

① - لىق، - لىك، - لۇق، - لۈك:

بۇ مورفېمىلار شەيئىنىڭ بىرەر خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ياكى ئۇنىڭدىكى ئارتۇقچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورال + لىق، تەرتىپ + لىك، سۇ + لۇق، كۆلكە + لىك، ۋېلىسىپىت + لىك، ماشىنە

+ لىق، ئەتىگەن + لىك.

ئورۇن - جاي نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، شەخسىنىڭ شۇ ئورۇن - جايغا بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قەشقەر + لىك، ئاۋات + لىق، شەھەر + لىك، يېزا + لىق، سايرام + لىق...

شەيئىلەرنىڭ بىرەر ھەرىكىتى ئۈچۈن يارامليق، مۇۋاپىق ۋە باب كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېيىش + لىك (تاماق)، مىنىش + لىك (ئات)، يارىشىم + لىق (كىيىم).

② - سىز:

بۇ مورفېما تۆپ سۆز ئىپادىلىگەن مەنىنى قارشى مەنىنى ئىپادىلەيدىغان (يوقلۇقنى بىلدۈرىدىغان) سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورال + سىز، رەھىم + سىز، ئەقىل + سىز، ۋىجدان + سىز، جان + سىز. تۈتىرۈق + سىز، تەم + سىز،

③ -چان:

بۇ مورفېما تۆپ ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، بىرەر شەخسىنىڭ شۇ تۆپ ئىسىم ئىپادىلىگەن بەلگە ياكى ھەرىكەتتە باشقىلاردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خىيال + چان، ئەمگەك + چان، ئىش + چان، ئىجات + چان، ئىسسىق + چان، سوغۇق + چان، كۆڭلەك + چان.

④ -چى:

بۇ مورفېما ئارقىلىق ياسالغان سۆپەتلەر كىشىلەرنىڭ پىسخىك خۇسۇسىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىكار + چى، پاراڭ + چى، پو + چى، چاقچاق + چى، گۇپپاڭ + چى، تاكتاك + چى، داققال + چى، توپلاڭ + چى،

⑤ -چىل:

بۇ مورفېما شەيئىدە مەۋجۇت بولغان ئورتاقلىقنى، شەيئىلەرنىڭ پسىخىك خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەپ + چىل، ئوڭ + چىل، خەلق + چىل، راست + چىل.

⑥ - سىمان:

بۇ مورفېما ياردەمى بىلەن بىرەر شەيئىنىڭ ئىككىنچى بىر شەيئىگە ئوخشاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مايمۇن + سىمان، يايا + سىمان، چەمبەر + سىمان، دولقۇن + سىمان، نۇر + سىمان.

⑦ - ىي، - ۋى:

بۇ مورفېملار ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كېلىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىلىم + ىي، تارىخ + ىي، ئىنقىلاب + ىي، ئىقتىساد + ىي، ئەنئەنە + ۋى، ئەدەب + ىي، نەزەرىيە + ۋى

⑧ ـمك:

بۇ مورفېما تىلىمىزغا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىۋاتقان، ئابستراكت چۈشەنچىلەر-نى بىلدۈرىدىغان ئىنتېرناتسىئونال سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىمدىن يېڭى سۆزلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: كومموئنىست + مك، دىئالېكتىك + مك، رېئالىست + مك، تېرروپ + مك، ئېپوپ + مك.

⑨ ـپەرەس:

بۇ مورفېما پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولۇپ، بىرەر شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئە-سىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ شەيئىگە بولغان مايىللىقنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئابرۇي + پەرەس، دۇنيا + پەرەس، پۇرسەت + پەرەس، بۇت + پەرەس، ئەمەل + پەرەس.

⑩ ـ پەرۋەر:

بۇ مورفېمىمۇ بىر قىسىم ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئۆزى ئۇلانغان ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

خەلق + پەرۋەر، ئىنسان + پەرۋەر، ۋەتەن + پەرۋەر، مەرىپەت + پەرۋەر.

⑪ بى-، نا-:

بۇ مورفېمىلار پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئالدى ياسىغۇچى مورفېما بولۇپ، بۇلار ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەر يوقلۇق (ئىنكار) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

نا + ئۇمىد، نا + كار، نا + ئىنساب، نا + تايىن، نا + مەلۇم، بى + كار، بى + چارە، بى + ئە دەب، بە + ۋاپا، بە + كۆيۈم، بە + گۇناھ، بە + تاقەت.

⑫ بەد -:

بۇمۇ پارسچىدىن كىرى ئۆزلەشكەن مورفېما بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەر يامان، ناچارلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بەد + نىيەت، بەد + قىلىق، بەد + بۇي، بەد + خەج، بەد + خۇي.

⑬ ـ مەن:

بۇ مورفېما سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، شۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئادەمنى بىلدۇ-رىدىغان سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

دەرت + مەن = دەرتمەن، سۆز - مەن = سۆزمەن.

B): پېئىللارغا ئۇلىنىپ سۆزلەت ياسىغۇچى مورفېمىلار

① ـق (ـىق)، ـك (ـىك) ـئوق، ـئۇك:

بۇ مورفېمىلار تۆپ پېئىللارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ، بىرەر ئىش - ھەرىكەت ياكى ھالەتكە باغلىق بولغان بەلگىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاغرى + ق= ئاغرىق، ياز + ىق= يېزىق، تېتىل + ك= تېتىك، يۇرماق + ۇق = يورۇق، ئۆل + ۇك = ئۆلۈك، سۇن + ۇق = سۇنۇق.

② ـ ما، ـ مە:

بۇ مورفېمىلارمۇ پېئىللارغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاس + ما (سائەت) ، كۆچ + مە (قىزىل بايراق) ، ياسا + ما (كۆلكە) ، كۆتۈر + مە (ئۆي) .

③ - غاق، -قاق، -گەك، -كەك:

بۇ مورفېمىلار پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

توڭ + غاق، ئۇرۇش + قاق، چېچىلغاق، تەپ + كەك (ئات) ، ئۇسۇل + گەك (كالا)

④ - چاق، - چەك، - چوق:

بۇ مورفېمىلار ئۆزلۈك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللارنىڭ تومۇرىغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ، مەسىلەن:

ماختاق + چاق، ئېرىنچ + چەك، ياسال + چۇق، قىزغالچ + چۇق.

⑤ -غۇر، -قۇر، -گۇر، -كۇر:

بۇ مورفېمىلار ئايرىم پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىم+غۇر (ئادەم) ، ئۇچ+قۇر (ئات) ، سەز+گۇر (ئىت) ، ئۆت+كۇر (پىچاق) .

⑥ -لىق، - لۇق، -لىك:

بۇ مورفېمىلار بەزى ئىسىمداشلارغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېيىش + لىك (تاماق) ، چۈشىنىش + لىك (ئۇقۇم) ، ئولتۇرۇش + لۇق (ئۆي) ،

بۇ مورفېمىلار يەنە «-تار، -تەر، -نار، -نەر» بىلەن ئايانغلاشقان سۆزلەتداش شەكىلگىمۇ ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېتەر + لىك (خىراجەت) ، قانائەتلىنەر + لىك (جاۋاب) ، خۇشاللىنار + لىق (ئىش) ، ئېچىنار + لىق (ۋەقە)

⑦ -غىن، -قىن، -كىن، -گۈن، -كۈن، -غۇن، -قۇن:

بۇ مورفېمىلار ئايرىم پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىز + غىن (مۇئامىلە) ، سال + قىن (ھاۋا) ، كەس + كىن (قارار) ، چاچ + قۇن (مىجەز) ، سۇر + گۇن (ھايات) ، چۈش + كۈن (رۇھ) ، تۇر + غۇن (سۆز) .

⑧ -مەن:

بۇ مورفېما پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆچ + مەن (ئاھالە)

C) رەۋىشلەردىن سۆزلەت ياسىغۇچى مورفېمىلار

-قى، -كى:

بۇلار ۋاقىت رەۋىشى ۋە ئورۇن تەرەپ رەۋىشلىرىگە ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇن + قى، ئۆگۈن + كى، ئاۋال + قى، ئالدىدا + كى، نېرى + قى، بېرى + كى

D) سان - مىقدار سۆزلىرىگە ئۇلىنىپ، سۆزلەت ياسايدىغان مورفېمىلار

- لىق، - لىك، - لۇق، لۇك: بۇ مورفېمىلار سان - مىقدار بىرىكمىلىرىگە ئۇلىنىپ، ياسالما سۆزلەت ياسايدۇ. مەسىلەن:

(تۆت) تۆتىنچ + لىق (ماشىنا) ، ئون (كۈن + لۇك) ۋەزىپە، بەش (مىسقال + لىق)

ئالتۇن بىلەيزۈك.

E): سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، سۈپەت ياسىغۇچى مورفېمىلار

① - ش، -ئۇش، -ئۇچ.

بۇ مورفېمىلار تۈپ سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق - ئېقىش، كۆك - كۆكۈش، سېرىق - ساغۇچ

② نا -:

بۇ مورفېما سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

نا + توغرا، نا + ئۈستا، نا + مەرد، نا + مۇۋاپىق.

2) سىنتاكسىسلىق (ئانالىتىك) يول بىلەن ياسالغان سۈپەتلەر

ئىككى باش مورفېمىنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ياسالما سۈپەتلەر سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسىلىدىغان ياسالما سۈپەتلەرنىڭ تېپلىرى تۆۋەندىكىچە:

① ئىككى سۈپەت سۆزىنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشىدىن ياسالما سۈپەتلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

سۇس + قىزىل (ياغلىق)، ئالا + قاشقىلىق (ئات)، سېرىق + توپلىق (يەر)، ئاق + ساقاللىق (بوۋاي).

② بىر سۈپەت سۆزىنى تەكرارلاش يولى بىلەنمۇ ياسالما سۈپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

پاكار - پاكار (ئۆي)، ئۇششاق - ئۇششاق (ئالمىلار)، ئۇزۇن - ئۇزۇن (ئاغامچىلار)

③ ھەرخىل سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرگە «-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك» مورفېمىسى بىلەن ياسالغان سۈپەتلەر قوشۇلۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆز ئەينەك + لىك (يىلان)، تۆت كۈنۈ + لۈك (رۇخسەت)، تار مەنە + لىك (سۆز)، مۇستەھكەم ئىرادە + لىك (جەڭچى)، پەم پاراسەت + لىك (ئادەم).

④ بىر سۈپەت، بىر ئىسىم سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالما سۈپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قىممەت باھا، ئاق كۆڭۈل، قارا كۆز، ئېگىز بوي، قىزىل يۈز.

⑤ III شەخس تەۋەلىك مورفېمىسى «-ى» بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئىسىملار بىلەن ھەر خىل سۈپەتلەر بىرىكىپ، ياسالما سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بوي + ى ئېگىز، كۆز + ى قىسماق، قول + ى قىسقا، قۇل + سىقى ئۇزۇن، بۇرۇن + ى پۇچۇق، ئوقۇر + ى ئېگىز، بېل + ى چىڭ، قورسىق + ى كەڭ، يېنە + ى توم، كۆڭۈل + ى ئوچۇق

⑥ III شەخس تەۋەلىك مورفېمىسى «-ى» شەكىللىدە كەلگەن ئىسىملار بىلەن سۈپەتداشلار بىرىكىپ، ياسالما سۈپەتلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

قامىتى + ى كىلىشكەن، كۆز + ى چەكچەيگەن، بېشى + ى تېڭىلغان، كۆز + ى ئويۇلغان.

⑦ ئىككى ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالما سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:
بادام + قاپاق، دۇتار + باش، شىر + يۇرەك، ھاۋا + رەڭ، جىگەر + رەڭ، سۈت + رەڭ، ناۋات + رەڭ، قەلەم + قاش، قاپاق + باش.

⑧ مەنىلىرى بىر - بىرىگە زىت ۋە مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغان ئىككى سۆزلەت سۆزى بىرىكىپ، ياسالما سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:
چوڭ - كىچىك، ئېگىز - پەس، ئالا - چىپار، ئۇزۇن - قىسقا، ئاز - كۆپ، ياش - قېرى، ياخشى - يامان، ئاز - تولا، ئويمان - دوڭغۇل، ئالا - يېشىل،

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. سۆزلەت دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۆزلەت دېگەن نېمە؟ ھەر بىرىگە ئايرىم - ئايرىم مىسال ئېلىپ چۈشەندۈرۈڭ.
3. سۆزلەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ تىلىمىزدىكى سۆزلەتلەر قانداق دەرىجىگە ئىگە؟
4. تۆپ سۆزلەت ۋە ياسالما سۆزلەت دېگەن نېمە؟ ياسالما سۆزلەتلەر قانداق يوللار ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىكى سۆزلەتلەرنى تېپىپ چىقىڭلار ھەم جەدۋەلدىكى تەلەپ بويىچە تولدۇرۇڭلار.

ھاۋا شۇنداق ئوچۇق، تاپ - تازا. كۈن ئۆزىنىڭ ئالتۇن رەڭلىرىنى ياپ - يېشىل ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۈستىگە چاچماقتا. كۆپ - كۆك ئاسماندا ئاپئاق بولۇتلار ئۇ يەر - بۇ يەردە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاسماندا تۆرلۈك - تۆرلۈك قۇشلار ئۇچماقتا. ئۇلار بىر - بىرىدىن يېقىملىقراق، چىرايلىقراق ۋە قاتتىقراق ئاۋاز بىلەن سايراشماقتا. پەستە كۈنىنىڭ ژالىلداپ تۇرغان نۇرى ئاستىدا، قىزىل، ساغۇچ، يېشىل، ئاپئاق، توق يېشىل، ئاچ سېرىق گۈللەر كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. ئېگىز ئېدىرنىڭ ئۈستىدە، دېھقانلارنىڭ مېۋىلىك باغلىرى كەڭ قۇچاق يايغان. ئۇ باغدىكى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىدا ساغۇچ، قىزغۇچ مېۋىلەر ئېسىلىشىپ تۇرماقتا. ئالما دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىدىكى دۆگلەك، سۇقا ئالمىلار بۇ باغلارغا ئالاھىدە زىننەت بېرىپ تۇرماقتا.

سۆزلەت	تۆپ سۆزلەتمۇ، ياسالما سۆزلەتمۇ	دەرىجىلىك سۆزلەتمۇ دەرىجىسىز سۆزلەتمۇ	قايسى دەرىجە	

4 - باب. رەۋىش

§ 1 . رەۋىش توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

ئىش - ھەرىكەت ۋە شەيئىلەر سۈپىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەت - بەلگىلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشلەر ئادەتتە شەيئىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتى، ئېنىقراقى، پېئىللارنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى تۈرلۈك ھالەتلىرىنى، مەسىلەن، ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنى، ۋاقتى، ئۇسۇل - يوسۇنى، جەريانى، ۋاسىتىسى، دەرىجىسى، شەيئىلەر سۈپىتىنىڭ ۋە بىر قىسىم رەۋىشلەرنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇرۇمچىدىن يۈگۈن كەلدىم (ۋاقىت رەۋىشى)

بالىلار، كۈنسېرى يۇقىرى ئۆرلەڭلار (ئورۇن رەۋىشى).

سەن تۆنۈگۈن قەستەن كەلمىدىڭ (مەقسەت)

خاسىيەت خەتنى ناھايىتى چىرايلىق يازىدۇ. (سۈپەت)

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رەۋىشلەر شەيئى ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى ۋە شەيئىلەر سۈپىتىنىڭ تۈرلۈك بەلگە - خۇسۇسىيەت (دەرىجە) لىرىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە «قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداقچە؟ قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ قاچانغىچە؟ قەيەردە؟ قانداق يوسۇندا؟» دېگەندەك سۇئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تېز يۈگۈرمەك، پىيادە ماڭماق (قانداق)

تەدرىجىي ياخشىلىماق، چىرايلىقچە يولغا سالماق (قانداقلارچە)

قارىسىغا سۆزلىمەك، ئوڭدىسىغا ياتماق (قانداقسىغا)

ئەزەلدىن ئامراق (قاچاندىن بېرى)

ئەبەدىلئەبەد دوست بولماق (قاچانغىچە)

ئۈستىدە ماڭماق (قەيەردە)

يۇقىرىغا ئۆرلىمەك (قەيەرگە)

خۇيمۇ ئوبدان، كارامەت كېلىشكەن، تازا پىشقان، ئىنتايىن ئىسسىق (قانداق)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر مۇنۇلار:

1. پېئىللارغا باغلىنىدىغان رەۋىشلەر

رەۋىشلەر تولاراق ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، پېئىللارغا باغلىنىدىغان رەۋىشلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىش سۆزلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ سانىمۇ بىر قەدەر كۆپ. ئۇلار:

ئالدىنئالا، ئاللىبۇرۇن، ئاۋۋال، ئاخشام، ئاخىر، بايا، بالدۇر، بۇرۇن، بۈگۈن، تۈنۈگۈن، بۇرناكۇن، ئەتە، ئەمدى، ئەتىگەن، ئۈگۈن، دائىم، دەررۇ، دەسلەپ، ھازىر، كەچ، كەچقۇرۇن، گاھى، مەڭگۈ، ھېلى، تېخى، ئۇزاق، كېيىن، دەرھال، ھامان، ئىلگىرى، ئىچكىرى، تاشقىرى، يۇقىرى، كۇن بويى، ... دىن بۇيان، نېرى، يېرى، ئالغا، ئاستا، تېز، چاپسان، پات، بەدەر، ئىلدام، ئاران، ئەسلا، ھەرگىز، زادى، تۈگەل، چوقۇم، سەللىمازا، جەزمەن، ئاساسەن، قىسمەن، بىنائەن، قەستەن، ئۇزۇل ـ كېسىل، يۇزدەيۇز، تىنچ، شۇك، جىم، ئۇشتۇمتۇت، توساتتىن، دەل، دەس، ئوڭدا، ئەتەي، بىكار ـ دىن ـ بىكار، ئىبارەت، زورىغا، بىللە، زورمۇزور، ئوپۇل ـ توپۇل، ئالمان ـ تالمان، شارىرىدە، گۈپپىدە، پاققىدە.

2. پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە ئورتاق باغلىنىدىغان رەۋىشلەر

بۇ خىل رەۋىشلەر پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە ئورتاق باغلىنىپ، شەيئىلەر ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار:

بەك، تازا، خېلى، راسا، سەل (سەل ـ پەل)، ناھايىتى، ئەڭ، ئىنتايىن، قالتىس، ئەجەب (ھەجەب، ئاجايىب)، پۈتۈنلەي، خويمۇ، نەقەدەر، تېخىمۇ، نېمىدېگەن. كارامەت، ئالامەت،

§ 2. رەۋىشلەرنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر ئادەتتە، مورفولوگىيىلىك يول ۋە سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

A. مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر

1) «ـ چە، ـىچە»:

بۇ، رەۋىش ياسىغۇچى ئەڭ ئۈنۈملۈك مورفېمىلاردىن بولۇپ، ئىسىمداش، سۈپەتداش، بىر قىسىم ئىسىم ۋە بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ئۇلىنىپ، يېڭى رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(ئات) چاپقاۇ + چە، كۇلگىد + ىچە، قىل + چە، (مەيدان) بويى + چە، يېنى + چە، تېخى + چە، (كۇن) پاتقۇ + چە، كېچە + چە، (قولىدىن) كېلىش + ىچە.

2) « ـ لارچە، ـلەرچە»:

بۇ مورفېمىلار ئاساسەن سۈپەتلەرگە ئۇلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ياسالغان ياسالما رەۋىشلەر، «ـچە، ـىچە» ئارقىلىق ياسالغان ياسالما رەۋىشلەر بىلدۈرگەن مەنىدىن سىرت، يەنە ئۈنۈگدا ئوخشىتىش مەنىسى كۈچەيتىلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

قەھرىمان + لارچە، باتۇر + لارچە، دوست + لارچە، مەرت + لەرچە، ۋەھشىي + لەرچە، ھايۋان + لارچە، فاشىست + لارچە، قېرىنداش + لارچە، ئەخمەق + لەرچە.

3) «ـ چىلاپ، ـ چىلەپ»:

بۇ مورفېمىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما رەۋىشلەر مەلۇم ھەرىكەتنىڭ مۇشۇ مورفېمىلار ئۇلانماستىن ئىلگىرىكى ھالىتىدە، ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشاش ئورۇندىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خۇراز+چىلاپ (چىللىماق)، پاقا+چىلاپ (ئۇزمەك)، تولۇم+چىلاپ (سويماق)، قوشقار+چىلاپ (ئۇسمەك)

4) «- چىسىغا، - چىسىگە»:

بۇ مورفېمىلارنىڭ خۇسۇسىيىتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش. مەسىلەن:

دېھقانچە + سىغا (يۆگىمەك)، ئەسكەر + چىسىگە (باغلىماق)، مەددا + چىسىغا (سۆزلىمەك)

5) «- لاپ، - لەپ»:

بۇ مورفېمىلار كۆپىنچە ۋاقىت ئىسىملىرى، سۈپەت، جۈپ سۆزلەر ۋە مىقدار سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى، ھالىتى ۋە دەرىجە - مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆپ + لەپ (ئىشلەپ چىقارماق)، ياخشى + لاپ (تەكشۈرمەك)، ئىككى قول + لاپ (سۈنماق) بىر - بىر + لەپ (سانىماق)، تاغار + لاپ (توشۇماق)، ئۈستى - ئۈستى + لەپ، كېچە + لەپ، يىل + لاپ، ئاي + لاپ، ھەپتە + لەپ، سائەت + لەپ، سەھەر + لەپ

6) « - غىچە، - قىچە، - گىچە، - كىچە»:

بۇ مورفېمىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما رەۋىشلەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەھەتتىكى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خىلى + غىچە، ھېلى + غىچە، كۈز + گىچە، ئۈزۈك + غىچە، ھازىر + غىچە، يېزا + غىچە، ئۇرۇمچى + گىچە، مەكتەپ + كىچە

7) « - سىغا، - سىگە»:

بۇ مورفېمىلار ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئېشىش يولى ۋە ئۈسۈللىرىنى بىلدۈرىدىغان ياسالما رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇدى + سىغا (ياتماق)، قارا + سىغا (سۆزلىمەك)، تەتۈر + سىگە (ئىش تۇتماق)

8) «- ى، - سى»:

بۇ مورفېمىلار ئەسلىدە ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك مورفېمىسى بولۇپ، بىر قىسىم ۋاقىت رەۋىشلىرىگە، يەنى ۋاقىت ئىسىملىرىغا ۋە «- لىق، - لىك، - لۇك» مورفېمىلىرىغا ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسالغان سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ۋاقىت رەۋىشلىرىنى ياكى رەۋىش بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

- ئىنچى كۈ + نى، ھەر كۈ + نى، بىر كۈ + نى، شۇ كۈ + نى، ئاخشىم + ى، ئەتىگەنلىك + ى، ئاخىر + ى، ئاخشاملىر + ى، كۈن بوي + ى، ... يىل + ى، ئەتە + سى، ھەر يىل + ى، بەزى كۈنلەر + ى، يازلىق + ى، كۈزلۈ + كى، كۈندۈز + ى، كېچە + سى، چۈشلۈك + ى

9) « - ئەن، - ئان»:

بۇ، ئەسلىي ئەرەب تىلى ئۇچۇن چۇشۇم كېلىش مورفېمىسى بولۇپ، بۇگۇنكى كۇندە تىلىمىزغا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بەزى ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ھەرە-كەتنىڭ ۋاقتى، ھالىتى، سەۋەب ـ مەقسىتىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ: مەسىلەن:

شەكىل + ەن، مەزمۇن + ەن، قەست + ەن، خۇسۇس + ەن، ئومۇم + ەن، تەخمىن + ەن، بەز + ەن، بىنا + ئەن، جەزم + ەن، جاۋاب + ەن، تامام + ەن، ئېتىبار + ەن، قىسىم + ەن، ھەقىقەت + ەن، ئەيىب + ەن، نىسبەت + ەن

10) « ـ ئانە»:

بۇ مورفېما پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، تىلىمىزغا پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، رەۋىش ياسايدۇ. مۇنداق يول بىلەن ياسالغان ياسالمارەۋىش-لەر سېمانتىكىلىق مەنە جەھەتتە، «ـلارچە، ـلەرچە» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسالغان ياسالما رەۋىشلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

باتۇر + انە (باتۇر + لارچە)، ئەخمەق + انە (ئەخمەق + لەرچە)، دوست + انە (دوست + لارچە)، ۋەھشىي + انە (ۋەھشىي + لەرچە)، قەيسەر + انە (قەيسەر + لەرچە).

11) «ـلىق، ـلىك، ـلۇق، ـلۇك، ـلىگەن»:

بۇ مورفېملار سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە ئۇلىنىپ، ئىسىم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، يەنە ئۇلارغا «بىلەن، ھالدا، يوسۇندا» سۆزلىرى قوشۇلۇپ كېلىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان رەۋىش بىرىكمىلىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياخشى + لىق + بىلەن، چاققان + لىق + بىلەن، سۈيىقەست + لىك + بىلەن، تېجەش + لىك + بىلەن، ئۇنۇم + لۇك + يوسۇندا، كۆزلە + گەن + ھالدا

12) « ـقىرى، ـگىرى، ـگىرى، ـسىرى»:

بۇ مورفېملارنىڭ خۇسۇسىيىتىمۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

بارغاز + سىرى، كۆز + سىرى، (ۋاقىت) ئۆتكەن + سىرى، (ئۇ يەرگە) يېقىنلاشقان + سىرى، ئىچ + كىرى، تاش + قىرى، ئىلگ + گىرى

13) «ـدە»:

بۇ مورفېما بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك فونېمىسى تەكرارلانغاندىن كېيىن ئۇلىنىپ، ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان ياسالما رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

جىغ + دە، چىم + دە، پالا + دە، لەپ + دە، گۈر + دە، شارر + دە، تاق + دە، شاق + دە، لاسسە + دە، غىق + دە

14) «ـمۇ» يۆكلىمىسى:

بۇ يۆكلىمە رەۋىشلەرگە ئۇلانسا، تەكىتنى بىلدۇرىدىغان رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

تازا ـ تاز + مۇ، ئەجەب ـ ئەجەب + مۇ، بەك ـ بەك + مۇ

بۇ يۆكلىمە يەنە ۋاقىت رەۋىشى «تېخى» غا ئۇلانسا، ئاشۇرۇش رەۋىشىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تېخد + مۇ (چىكى)، تېخد + مۇ (ئۇلغايت)...

15) «-لا» يۈكلىمىسى:

بۇ يۈكلىمە كۆپ ھاللاردا سۆپەت رەۋىشلىرىگە ئۇلىنىپ، تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مىسالغان رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

يېڭى + لا، ئاساد + لا، خېلى + لا

(لېكىن، بەزى سۆپەتلەرگە قوشۇلسا، ياسالما سۆپەت ياسايدۇ. مەسىلەن: تىرىك + لا، ئۇدۇل + لا، تەڭ + لا، راست + لا).

16) «-ئا، -ئە»:

بۇ مورفېمىلار ئەسلىدە رەۋىش ياسايدىغان مورفېمىلاردىن بولۇپ، ھازىر بۇلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن سۆزلەر تۆۋەندىكىلەر: قايىت + ئا= قايتا، تولا + ا= تولا، قارات + ئا= قارىتا، بار+ئا= بارا - بارا، كۆر + ە= كۆرە، يان + ا= يانا (يەنە)

17) ئورۇن - پەيت كېلىش (دا، دە، تا، تە) مورفېمىسى بىر قىسىم رەۋىش، سۆپەت، سۆپەتداش، بىر قىسىم ئىسىم، سانلارغا ئۇلىنىپ، ھەربىرىگە ۋاقتى ۋە ئورۇنغا مۇناسىۋەتلىك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان ياسالما رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بەزد + دە، ئۇياق + تا، بۇياق + تا، چۈش + تە، ئۈستە + دە، يېقىن + دا، گاھ + دا، ئاخىرد + دا، بىر + دە، تەس + تە، كۈتۈلمىگەن + دە، باش + تا، يېڭىراق + تا، ئەسلى + دە، كۈن + دە، ئۇزاق + تا، ۋاقىت + دا، زامان + دا، يېنى + دا، ئالدى + دا

18) يۈنىلىش كېلىش مورفېمىلىرى (قا، -غا، - كە، - گە) ئىسىم، سۆپەت ۋە بىر قىسىم ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ئۇلىنىپ، ھالەت رەۋىشلىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئال + غا، ئارقى + غا، كۈن + گە، يۇقىرى + غا، بىكار + غا، ئەتىلىك + كە، ھېلى + غا، بىزمالىلىق + قا، ئۆگۈنلۈك + كە، ئۇزاق + قا، زور + غا، ھازىر + غا، ئەتە + گە.

19) بىر قىسىم رەۋىش، ئىسىم، سان ۋە سۆپەتلەرگە چىقىش كېلىش (-دىن، -تىن) مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق، بىر قىسىم ھالەت، سەۋەب ۋە مەقسەت رەۋىشلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

قايتە + دىن، ئەزەل + دىن، بۇرۇن + دىن، ھېلى + دىن، تېز + دىن، كەينى + دىن، يېڭى + دىن، ئاز + دىن، ئال + دىن، ئامالسىزلىق + تىن، توساتتىن، ئىلاجسىزلىق + تىن، بۇياق + تىن، ئۇياق + تىن، يىراق + تىن، ھەر يەر + دىن، تۆۋەن + دىن، بىر + دىن، يېقىن + دىن

B. سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر

بۇ، ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان تۈپ سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن ئۆز ئارا بىرىكىشىدىن ياسالغان مۇرەككەپ تەركىبلىك رەۋىشلەرنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداق رەۋىشلەرنى ياساشقا قاتناشقان تۈپ سۆزلەر ئۆز ئارا بىرىكىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، جۈپ رەۋىش ۋە بىرىككەن رەۋىش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1. جۈپ رەۋىش

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن ياكى تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلگەن رەۋىشلەر جۈپ رەۋىشلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈپ رەۋىشلەرنىڭ كونكرېت ياسىلىش يوللىرى تۆۋەندىكىدەك:

1) ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ (خۇسۇسەن زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ) ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىشىدىن جۈپ رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىلگىرى ـ كېيىن، ئاندا ـ ساندا، ئاستىن ـ ئۈستۈن، كېچە ـ كۈندۈز، كۈن ـ تۈن، باشتىن ـ ئاياغ، يىراق ـ يېقىن

2) مەنداش سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن جۈپ رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئامان ـ ئېسەن، ساق ـ سالامەت، يەككە ـ يېگانە، تەڭ ـ تۇش، خۇشال ـ خورام، ئۆزۈل ـ كېسىل، بىت ـ چىت

3) زىت مەنىلىك سۆزلەر ۋە مەنداش سۆزلەرنىڭ ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن جۈپ رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

يېقىن ـ ئارىدا، بىلىنەر ـ بىلىنمەس، يىراق ـ يېقىندىن، ئايدا ـ يىلدا، پات ـ يېقىندا، كۆرەر ـ كۆرمەستە.

4) ئەينى بىر سۆزنىڭ تەكرار ئېيتىلىشىدىنمۇ ھەرىكەتنىڭ ئىزچىللىقى ياكى ھەرىكەت بەلگىسىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈپ رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

تەكرار ـ تەكرار، قاتار ـ قاتار، قەۋەت ـ قەۋەت، رەت ـ رەت، تۇپ ـ تۇپ، بارا ـ بارا، پات ـ پات، گاھى ـ گاھى، قايتا ـ قايتا، ئاران ـ ئاران، تېز ـ تېز، سەپ ـ سەپ

5) بىر قىسىم جۈپ رەۋىشلەرگە شۇ سۆزلەرنىڭ تاۋۇشىغا قىسمەن قاپىيەداش سۆزلەرنى (گەرچە ئايرىم تۇرغاندا مەنە بىلدۈرمىسىمۇ) قوشۇپ ئېيتىش ئارقىلىقمۇ جۈپ رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

تەل ـ تۆكۈس، سەل ـ پەل، ئاز ـ پاز، ئولاش ـ چولاش، ئالمان ـ تالمان، ئوپۇل ـ توپۇل، غىدىڭ ـ پىدىڭ، مىدىر ـ مىدىر

6) ئىسىم بىلەن ئىسىم، سۈپەت بىلەن سۈپەت، سان بىلەن سان سۆزلىرىنىڭ ئالدىنقىسىغا «مۇ» ئۇلانمىسىنى قوشۇپ، ئاندىن ئەسلىي شەكلىنى ئەينەن تەكرارلاش بىلەن جۈپ رەۋىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئارقىمۇئارقا، قولمۇقول، يۈزمۇيۈز، ئايمۇئاي، كۈنمۇكۈن، يىلمۇيىل، بىرمۇبىر، سۆزمۇ سۆز، يانمۇيان، ئىزمۇئىز، زورمۇزو، تەڭمۇتەڭ، يەكمۇيەك، لىقمۇلىق، ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل، دەممۇدەم، ئۆيمۇئۆي.

2. بىرىككەن رەۋىش

ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن ئۆز ئارا زىچ بىرىكىپ

كېتىشى ياكى ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان رەۋىشلەر بىرىككەن رەۋىشلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىرىككەن رەۋىشلەرنىڭ ھاسىل بولۇش ئۇسۇللىرى تۆۋەندىكىدەك:

1) سۈپەت بىلەن ئىسىم، رەۋىش بىلەن ئىسىم ۋە رەۋىش بىلەن رەۋىش سۆزلىرىنىڭ ئۆزئارا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشى نەتىجىسىدە بىرىككەن رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

خېلى ۋاقىت، خېلى زامان، تېز ئارىدا، سەل كەم، يېقىن كۆنلەردە، يېڭىۋاشتىن

2) ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ «بىر» سۆزى بىلەن بىرىكىشى نەتىجىسىدە بىرىككەن رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بىردەم، بىر كۈنى، بىر پەس، بىر زامان، بىر ئاز، بىر تالاي، بىر ھازا، بىر قىسىم، بىر قىسىما.

3) ئېنىقلاش ئالماش «ھەر» سۆزى بىلەن بىللە كەلگەن سۆزلەر ۋە ھەر خىل كېلىش شەكىللىرىدە كەلگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە، بىرىككەن رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ھەر قاچان، ھەردەم، ھەر ۋاقىت، ھەر زامان، ھەر دائىم، ھەر ياقتا، ھەر ياققا، ھەر يەردە، ھەر يەردىن، ھەر يەرگە، ھەر ھالدا

4) «ھەممە، ھېچ، ئاللا» سۆزلىرىنىڭ ئىسىم ياكى سوئال ئالماشلىرى بىلەن ئۆزئارا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشى نەتىجىسىدىمۇ بىرىككەن رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە تەرەپ، ھەممە ۋاقىت، ھەممە ياقتىن، ھەممە ياقتا، ھېچ ۋاقىت، ھېچ ياققا، ھېچ قاچان، ھېچ يەردە، ئاللىقاچان، ئاللىنىمە، ئاللىكىم، ئاللىقاياق

5) ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ كېلىشى نەتىجىسىدىمۇ بىرىككەن رەۋىشلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈن (تۈن - ئۆركۈن)، بۈگۈن (بۈ - كۈن)، دەرھال (دەر - ھال)

6) بەزى تۈراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىمۇ بىرىككەن رەۋىشلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تەتىگەندىن - كەچكىچە، ھەدىگەندە، بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى، ھايت - ھۈيت دېگۈچە، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە، بەش قولدەك، بىر ئېغىزدىن.

§ 3. رەۋىشلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ئىنتايىن كەڭ ۋە خىلمۇخىل بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق - سېمانتىكىلىق مەنىلىرىگە، جۈملىدە ئۇيناىدىغان رولىغا قاراپ: ھالەت رەۋىشلىرى، ئورۇن رەۋىشلىرى، ۋاقىت رەۋىشلىرى، سەۋەب - مەقسەت رەۋىشلىرى ۋە دەرىجە - مىقدار رەۋىشلىرىدىن ئىبارەت بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. هالەت رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ئۇسۇل - يوسۇنلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى دېيىلىدۇ.

ھالەت رەۋىشلىرى جۈملىدە «قانداق؟ قانداقچە؟ قانداق قىلىپ؟ قانداق ھالدا؟ قانداق يوسۇندا؟ قايسى ئۇسۇلدا؟ قانداق رەۋىشتە» دېگەندەك سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ، ئاساسەن، پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «قاسىم توساتتىن ئاغرىپ قالدى» دېگەن جۈملىدىكى «توساتتىن» دېگەن ھالەت رەۋىشى «ئاغرىپ قالدى» دېگەن پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ تۇيۇقسىز يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، «قانداق ھالدا؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت رەۋىشلىرى مۇنۇلار: باتۇرلارچە، ۋەھشىيلەرچە، قەھرىمانلارچە، مەرتلەرچە، دوستلارچە، شەكىلدە، ئومۇمەن، پائال، چاپسان، ئىلدام، تېز، ئاستا، ئىزچىل، ئۈزلۈكسىدىن، ئاران، ئەستايىدىل، ئالمان - تالمان، مۇقەررەر ھالدا، بىۋاستە، قولمۇقول، توغرىدىن - توغرا، ئۇچۇقتىن - ئوچۇق، جىددىي، دادىل، ئۈزلۈكسىز، مەجبۇرەن، تېجەشلىك بىلەن، غەلىبە بىلەن، چاققانلىق بىلەن، پۈختا، شارتتىدە، پاققىدە، جىغىدە، ۋاللىدە، ئۈزۈل - كېسىل، ھەدەپ، بىللە، تەستە، پىيادە، دەل، مەردانە، بىردەك، ئۇچقاندەك، پۈتۈنلەي، ئوخشىغا، قەتئىي، جەزمەن، بىۋاستە، دەررۇ، بىر يولى، ئىجادىي يوسۇندا، ئالدىنئالا، زورمۇزور، زورغا، ئىلاجسىزلىقتىن، توساتتىن، ئەتەي...

2. ئورۇن رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ پەيدا بولغان ئورنى ۋە ھەرىكەتنىڭ يۈنىلىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرى دېيىلىدۇ.

ئورۇن رەۋىشلىرى ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنى، تەرەپ - يۈنىلىشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىملارنىڭ شەخس، سان ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى (ئېنىقراقى، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە يۈنىلىش كېلىش شەكىللىرى) بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە «قەيەردە، قەيەردىن، قەيەرگە؟» دېگەندەك سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ، پېئىل بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇنىڭ ئالدىغا بارايلى.

ئۇلار ئالدىمىزدا ماڭدى. بىز كەينىدە ماڭدۇق

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن رەۋىشلىرى مۇنۇلار:

نېرى - بېرى، ئاستى، ئۈستى، يېراق، ئۇزاق، يېقىن، ئىچكىرى، تاشقىرى، ئىلگىرى، ئۇندا، مۇندا، ئالدىدا، تۆۋەندىن، يۇقىرىدىن، بىر يەردە، تۇشمۇتۇشتىن، ھەر ياققا، ھەر ياندىن، يېراق - يېقىندا، ئارقىغا، يېنىغا، كەينىدە، ئاستىدا، ئۈستىدە، شۇ يەردە.

3. ۋاقىت رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى دەيىلىدۇ.

ۋاقىت رەۋىشلىرى جۈملىدە ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ھالدا پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش جەريانىدىكى تۈرلۈك ۋاقىت ـ مەزگىللەرنى بىلدۈرۈپ، «قاچان، قاچاندىن بېرى، قاچانغىچە؟» دېگەندەك سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ: مەسىلەن:

بىز ھەر كۈنى ئەتىگەندە بەدەن چېنىقتۇرىمىز.

ئۇ، كېچىچە ئۇخلىمىدى.

بىز ھەر دائىم ئۆزىمىزنىڭ كىملىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز لازىم.

ئاخشاملىرى كىنو كۆرۈپ تۇرىمىز.

ۋاقىت رەۋىشلىرى ئىسىملارغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقتىن سان، شەخس ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت رەۋىشلىرى مۇنۇلار: بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈن، تۇنۇگۈن، ئۆلۈشكۈن (بۇرناكۈن)، ئىندىنلىقتا، ئادەتتىكچە، بۇ يىل، بۇلتۇر، كېلەر يىلى، ئاخىرىغىچە، كېچە، ئاخشام، مەڭگۈ، ئەبەدىي، ھەمىشە، ھەممىۋاق، ئەتىگەن، بەزىدە، بايا، ئەمدى، كۈن بويى، گاھىدا، ئاۋۋال، ئاخىر، بۇرۇن، ئىلگىرى، چۈشتە، چۈشكىچە، ھامان، ھېلى، ھېلىغىچە، قىشچە، يازغىچە، تېخى، تېخىچە، ئەزەلدىن، بارغانسېرى، بىزمان، باشتا، بەزىدە، ھېلىتىن، ئاندىن، ۋاقىتتا، ۋاقىتىدا، ئارىلاپ

4. سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئېشىش ـ ئاشماسلىقىدىكى سەۋەب ۋە مەقسەتنى ئېنىق بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىللار بىلەن ۋاستىلىق ياكى بىۋاستە باغلىنىپ، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئىشقا ئېشىش ـ ئاشماسلىقىدىكى تۈرلۈك سەۋەب، مەقسەتنى بىلدۈرۈپ، «نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا، نېمە سەۋەبتىن؟» دېگەندەك سوئاللارنىڭ بىرىگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، ئىلاجسىزلىقتىن شۇنداق قىلدى.

بۇ يىل يامغۇر كۆپ ياغقانلىقتىن كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەردى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سەۋەب ـ مەقسەت رەۋىشلىرى مۇنۇلار: ئىلاجسىزلىقتىن، بىكار-دىن ـ بىكار، نادانلىقتىن، تەجرىبىسىزلىكتىن، ... بولۇپ قېلىپ، ... قىلغانلىقتىن، ... بولمىغاچقا، قىلغاچقا

5. دەرىجە-مىقدار رەۋىشلىرى

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ مىقدارىنى، دەرىجىسىنى، سانلىق ئۆلچىمىنى ۋە شەيئىلەر

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

دەرىجە ـ مىقدار رەۋىشلىرىنى ئاڭلىتىدىغان لېكسىكىلىق مەنىلىرى، تىل ئالاقىسىدىكى رولىغا قاراپ، كۆچەيتىش رەۋىشلىرى ۋە مىقدار رەۋىشلىرى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1) كۆچەيتىش رەۋىشلىرى

كۆچەيتىش رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشكە باغلىنىپ، شەيئىلەردىكى تۈرلۈك بەلگىلەرنى كۆچەيتىپ كۆرسىتىش، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش ـ ئاشماسلىقىنى جەزملەشتۈرۈش رولىنى ئويناىدىغان رەۋىشلەردۇر. ئۇ مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە:

① كۆچەيتىش رەۋىشلىرى پېئىلغا باغلانغاندا، شۇ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئىشقا ئېشىش ـ ئاشماسلىقىنى ئېنىق بىلدۈرۈپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ توغرا ـ خاتالىقىنى كۆچەيتىپ كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، ئۆگىنىشكە بەك تىرىشىدۇ.

گۈلبەھرەم ئۇسۇلنى ناھايىتى چىرايلىق ئوينايدۇ.

② كۆچەيتىش رەۋىشلىرى سۈپەتكە باغلىنىپ (سۈپەت بىلەن بىرلىشىپ)، شەيئىلەر خۇسۇسىيىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە «قانداق؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ناخشىنى ناھايىتى ياخشى ئېيتىدۇ.

سېنىڭ خېتىڭ بەك چىرايلىق.

③ كۆچەيتىش رەۋىشلىرى بەزىدە تۆپ رەۋىشلەرگە باغلىنىپ، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى كۆچەيتىپ كۆرسىتىپ، «قانداق؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ھەرىكىتى تولىمۇ ئاستا بولۇۋاتىدۇ.

مېنىڭ ئىشلىگەنلىرىم تېخى ئىنتايىن ئاز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆچەيتىش رەۋىشلىرى مۇنۇلار: ئەڭ، ناھايىتى، بەك، تازا، خۇيمۇ، ئاجايىپ، زەپ، قەۋەتلا، خېلى، ئاران، ئەجەب (ئاجايىپ)، كارامەت، قالتىس، ئالامەت، راسا، تولىمۇ، جەزمەن، چوقۇم، ھەرگىز، تېخىمۇ، بەكمۇ، پەقەت، زادى، قەتئىي، پۈتۈنلەي، تامامەن، سەللىمازا، ھېسابسىز، سانسىز، ئۇنچىۋالا، مۇنچىۋالا، شۇنچىلىك، خېلى، تالاي، نېمىدېگەن.

2) مىقدار رەۋىشلىرى

مىقدار رەۋىشلىرى پېئىلغا، ئىسىمغا باغلىنىپ، ئىش ـ ھەرىكەت ۋە شەيئىلەرنىڭ سانلىق ئۆلچىمىنى مىقدار تەرىقىسىدە بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەردۇر. مەسىلەن:

ئاز سۆزلەپ، كۆپ تىڭشا.

ئۇ، قىسقىچە سۆزلىدى.

پىكرىڭىزگە ئاساسەن قوشۇلىمەن.

بىز نۆرغۇن ئىشلارنى قىلدۇق.

تىنچلىقنىڭ تەرەپدارلىرى كۆپ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار رەۋىشلىرى مۇنۇلار: ئاز، كۆپ، نۇرغۇن، جىق، ئاز - پاز، ئانچە - مۇنچە، بىر تالاي، ئومۇمەن، تامامەن، قىسقىچە، سەل - پەل، ئاندا - ساندا، ئاران، ئاساسەن...

رەۋىشلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرىنى كۆرسىتىش سخېمىسى

رەۋىش
- 1. ھالەت رەۋىشى
- 2. ئورۇن رەۋىشى
- 3. ۋاقىت رەۋىشى
- 4. سەۋەب - مەقسەت رەۋىشى
- 5. دەرىجە - مىقدار رەۋىشى
  - 1) كۆچەيتىش رەۋىشى
  - 2) مىقدار رەۋىشى

§ 4. رەۋىشلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1) رەۋىشلەر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەردىن مەھرۇم، يەنى، ئۇلار ئىسىمنىڭ كېلىش، تەۋەلىك، سان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىشكە كىرمەيدۇ. ناۋادا، ئاز بىر قىسىم رەۋىشلەرگە بۇ خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىنى ئىپادىلەيدىغان مورفېمىلار قوشۇلغاندىمۇ، رەۋىشلەرنى ئىسىملاشتۇرمايدۇ. رەۋىشلەر يەنىلا رەۋىش پېتىچە قېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە - ئەتىسى، ئەتىگە، ئەتىگىنى؛ ئاخشام - ئاخشىمى، ئاخشاملىرى

2) رەۋىشلەر جۈملىدە سان، مىقدار سۆز ۋە سۆزلەملەر تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ. ئەمما، رەۋىش بىلەن ئىسىم ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بەزى رەۋىشلەرلا بۇ خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولالىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «بىر ئاخشام» دېگەندەك، لېكىن، بۇ ھال مۇتلەق كۆپچىلىك رەۋىشلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەمەس.

3) رەۋىشلەرنىڭ سۆز ياساش رولى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، ياسالما رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىۋاتقان مورفېمىلار ئاساسەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئۇلىنىپ، ئاندىن رەۋىش ياسايدۇ.

4) مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، كۆپلىگەن رەۋىشلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى تۇتۇق بولۇپ، جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەندىلا، ئۇلارنىڭ مەنىسى ئاندىن روشەنلىشىدۇ.

5) نوتۇقتىكى گرامماتىكىلىق رولى جەھەتتىن ئالغاندا، كۆچەيتىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر پېئىل، سۈپەت ۋە بىر قىسىم رەۋىشلەرگە تەڭ ئۇلىنىپ، ئۇلارنى كۆچەيتىپ ياكى سۈسلاشتۇرۇپ، شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ تۈرلۈك دەرىجىلىرىنى ۋە ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ناھايىتى ياخشى بالا، ئاجايىپ ياۋاش ئادەم، ئىنتايىن تېز يۈگۈرمەك، بەك چىرايلىق يازماق.

§ 5 . رەۋىش بىلەن سۆيەتنىڭ بىر - بىرىدىن يەرقى

رەۋىش بىلەن سۆيەتنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىپ چىقىش مەنبەسى) ئۆزئارا يېقىن بولغانلىقى، بەزىدە، بىرى يەنە بىرىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدىغانلىقى، بىر قىسىم ۋاقىت، ئورۇن رەۋىشلىرى سۆيەتكە خاس بولغان دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن قىسمەن تۇرلىنىدىغان-لىقىدەك يېقىنچىلىقلار سەۋەبىدىن، بۇ ئىككى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش بىر قەدەر قېيىن، ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇلار سېمانتىكىلىق بەلگە (لېكسىكىلىق مەنە)، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتلىرىدە بىر - بىرىدىن ئېنىق پەرقلىنىدۇ.

1) سۆيەتلەر ئاساسەن ئىسىمغا بېقىنىپ، ئۇنى ئېنىقلاپ، شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى ئوقۇغۇچى، كۆچلۈك ئادەم، ئىشچان قىز، ئېگىز دەرەخ، سېمىز قوي

2) رەۋىشلەر بولسا ئىسىمغا بېقىنماي، ئىسىمنى ئېنىقلىماي، پەقەت پېئىل، سۆيەت، رەۋىشكە بېقىنىپ، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۇرلۇك بەلگە - خۇسۇسىيەت، دەرىجە - مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر كەلمەك، ئۆيمۇئۆي بارماق، ناھايىتى ياخشى، بەك چىرايلىق

3) سۆيەتلەر سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار بىلەن تۈرلەنگەندە، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە (مەسىلەن، ئىسىملارغا) مايىللىشىپ كېتىدۇ، يەنى، ئىسىملىشىپ كېتىدۇ. ئەمما، رەۋىشلەر سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار بىلەن تۈرلەنگەندىمۇ، ئەسلىي (رەۋىشلىك) خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن، «ئالمىنىڭ ياخشىسىنى سەن يەپ، ئەسكىسىنى ماڭا قويۇپسەن» دېگەن جۈملىدىكى «ياخشى، ئەسكى» دېگەن سۆيەت سۆزلىرى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك ۋە چۈشۈم كېلىش مورفېمىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا كەلگەن. «ئەتىگەندىن بېرى سېنى كۈتۈۋاتىمىز» دېسەك، «ئەتىگەن» دېگەن ۋاقىت رەۋىشى، گەرچە، چىقىش كېلىش مورفېمىسى «-دىن» بىلەن تۈرلەنسىمۇ، ئەمما ئىسىملاشماي، يەنىلا رەۋىش پېتىچە قېلىۋەردى.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. رەۋىش دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق قوللىنىلىدۇ؟
2. رەۋىشلەر مەنىسىگە قاراپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
3. رەۋىشلەر قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
4. رەۋىش بىلەن سۆيەتنىڭ يەرقى قايسى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ؟

كۆنۇكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن رەۋىشلەرنى تېپىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قانداق رەۋىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار؟

1. دولقۇن يۇگۇرۇش مۇسابىقىسىدە نىشانغا ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ باردى.
2. ئىككى كۈندىن بېرى بوران قاتتىق چىقماقتا.
3. ئاخشام زالدىكى ئويۇن بەك كەچ ئاياغلاشتى.
4. ئۇ، بۈگۈن ئورنىدىن سەھەر تۇردى.
5. سەن دەرسخانا ئىنتىزامىنى قەستەن بۇزدۇڭ.
6. مەن تۈيۇقسىز يىقىلىپ چۈشتۈم.
7. ياسىن ساز چېلىشنى ئانچە - مۇنچە بىلمىدۇ.
8. جەڭچىلەر دۈشمەنگە قارشى قەھرىمانلارچە جەڭ قىلدى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

5 ـ باب. سان

§ 1 . سان توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

شەيئي، ھەرىكەت ـ ھادىسىلەرنىڭ سانىنى، سان جەھەتتىكى تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ.

سانلار «قانچە؟ نەچچە؟ قانچىلىك؟ نەچچىلىك؟ قانچىنچى، نەچچىنچى؟» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

1، 4، 10، 30، 40، 50، 100، 1000 .....

ئىككى ئالما، بەش تراكتور، 20 ئۇستەل، 8 سائەت...

15 ـ قۇرۇلتاي، 7 ـ مەكتەپ، 98 ـ يىللىق 3 ـ سىنىپ...

سان تۈركۈمى ئۆزىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن سۈپەتلەرگە بىر قەدەر يېقىن تۇرىدۇ. مەسىلەن: سۈپەتلەر شەيئىنىڭ ساپاسى، تۈر ـ شەكلى، رەڭ ـ تۈسى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلىسە، سانلار شۇ شەيئىنىڭ سانىنى، مۆلچەرى بىلەن مېسابىنى، رەت ـ تەرتىپىنى كۆرسىتىدۇ.

§ 2 . سانىنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

سانلار ئۆزلىرى بىلدۈرىدىغان لېكسىكىلىق مەنىلەرگە، شەيئىلەرنى ھېسابلاش ئۇسۇلى ۋە رولىغا قاراپ: ساناق سان، تەرتىپ سان (دەرىجە سان)، مۆلچەر سان، ئۆملۈك سان، كەسىر سان، دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ساناق سان

شەيئي، ھادىسىلەرنىڭ ئېنىق سانىنىلا بىلدۈرىدىغان سان ساناق سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق سانلار جۈملىدە «قانچە، نەچچە» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ ۋە باشقا سانلارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

ساناق سانلار مورفولوگىيىلىك قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئاددىي ساناق سان ۋە مۇرەككەپ ساناق سان دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئاددىي ساناق سان

بىرلا تۈپ ساندىن تۈزۈلگەن ساناق سان ئاددىي ساناق سان دېيىلىدۇ.

ئاددىي ساناق سانلار بىرلىك (1، 2، 3، 4، 5، 6، 7، 8، 9)، ئونلۇق (10، 20، 30، 40، 50، 60، 70، 80، 90)، يۈزلۈك، مىڭلىق ۋە مىليون، تىرىليون، چىترليون... ئومۇمەن ھەممىسى بولۇپ 220 ساناق سان سۆزىنى ئۆز ئىچىگە

ئالىدۇ. بۇ سانلار ئاساسىدا ناھايىتى چوڭ، ھەتتە چەكسىز مۇرەككەپ سانلارنى ھاسىل قىلىش مۇمكىن.

2) مۇرەككەپ ساناق سان

بىر قانچە تۈپ ساندىن تۈزۈلگەن ساناق سان مۇرەككەپ ساناق سان دېيىلىدۇ. مۇرەككەپ ساناق سانلارنىڭ ھەممىسى ئاددىي ساناق سانلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. سان مەنىسىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىغا قاراپ، ساناق سانلارنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ. مەسىلەن:

بەش مىليارد سەككىز يۈز توقسان توققۇز مىليون ئۈچ يۈز ئەللىك مىڭ تۆت يۈز توقسان ئالتە 5899350496

ئومۇمەن، ساناق سانلار ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندە، مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشتە بولمايدۇ. بەزى ساناق سانلار ماتېماتىكىلىق ئاتالغۇ ئورنىدا قوللىنىلغاندا، كۆپلۈك مورفېمىسىرى «-لار، -لەر» بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ، مەسىلەن:

بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى، مىڭلار خانىسى، ئونمىڭلار خانىسى

ساناق سانلار جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاش كېلىش ۋە III شەخس تەۋەلىك مورفېمىسىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش نۇقتىسىنەزەرى

تۆتنى ئىككىگە قوشساق ئالتە بولىدۇ.

بەشتىن بىرنى ئالساق تۆتى قالدى.

ئۇ، سىنىپىمىزدا تۆتىنىڭ بىرى.

بىرىگە جان قايغۇسى، بىرىگە نان قايغۇسى.

بىرنىڭ كاساپىتى مىڭغا.

2. تەرتىپ (دەرىجە) سان

شەيئىلەرنىڭ سان جەھەتتىكى تەرتىپىنى، دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سان تەرتىپ سان دېيىلىدۇ.

تەرتىپ سانلار ساناق سانلارغا «-ىنچى، -نچى» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىپ، جۈملىدە «قانچىنچى، نەچچىنچى» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ، ئاساسەن سۈپەتلەرگە ئوخشاش ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى سىنىپ، ئۈچىنچى ئومۇمىي يىغىن، ئالتىنچى ياتاق

تەرتىپ سانلار مۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا كەلسە، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭغا ئىسىمغا ئۇلىنىدىغان تەۋەلىك، كېلىش مورفېمىلىرى تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بالىلارنىڭ ئۈچىنچىسى داشۆدە ئوقۇيدۇ.

ئۇلار بۇ قېتىمقى مۇسابىقىدە بىرىنچىلىكنى ئالدى.

مانا بۇ بالىلارنىڭ ئىككىنچىسى.

2) تەرتىپ سانلار چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلگەندە، ئوي ـ پىكىرنىڭ ياكى ئىشنىڭ ـ ھەربىرىنىڭ تەرتىپى ۋە باسقۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، بىرىنچىدىن دەرستە ياخشى، ئىككىنچىدىن ئەخلاقلىق، ئۈچىنچىدىن چىقىشقاق.

بىز بىرىنچى قەدەمدە دەرس ئۆتىمىز، ئىككىنچى قەدەمدە كۆنۈكمە ئىشلەيمىز.

3) تەرتىپ سانلارغا «ـ لەر» مورفېمىسى ئۇلانسا، ئۇ ھالدا، مۇنداق تەرتىپ سانلار ئىسىمغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلەر، ئۈچىنچىلەر.

3. مۆلچەر سان

شەيئىلەرنىڭ سانلىق ئۇقۇمىنى تەخمىنەن كۆرسىتىدىغان سان مۆلچەر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مۆلچەر سانلار جۈملىدە «قانچىلىك، نەچچىلىك، قانچىلىغان، نەچچىلىگەن، قانچىلارـدا» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

مۆلچەر سانلار مۇنداق ئالتە تۈرلۈك يول بىلەن ياسىلىدۇ:

1) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «ـلار، ـلەر، ـلاپ، ـلەپ» مۇرفېمىلىرى، ئاندىن ئۇنىڭغا يەنە ئورۇن كېلىش مورفېمىلىرى (ـدا، ـدە، ـتا، ـتە) نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن مۆلچەر سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سائەت ئونلاردا كەلدى.

يېشىڭىز 20 لەردە باردۇ؟

مەكتىپىمىزدە ھەر يىلى يۈزلەپ ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ.

2) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «ـلىغان، ـلىگەن» مورفېمىلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق مۆلچەر سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر سىنىپىمىزدا نەچچە ئونلىغان يېڭى ئوقۇغۇچى دەرس تېكىشماقتا.

تۈنۈگۈن يۈزلىگەن ئوقۇغۇچى كوچا تازىلاشقا قاتناشتى.

3) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا «ـدەك، ـتەك، ـچە» مورفېمىلىرى ئۇلىنىش بىلەن مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوندەك ئالما، يۈزدەك قوغۇن، مىڭچە دەپتەر، تۆتتەك توخۇ

4) ئىككى ساناق سانىنىڭ قاتار كېلىشى ئارقىلىقمۇ مۆلچەر سان ياسىلىدۇ، ئۇ ھالدا، ساناق سانلارنىڭ ئوتتۇرىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەش ـ ئالتە ئادەم، ئۇچ ـ تۆت ماشىنا، ئون ـ يىگىرمە ئوقۇغۇچى

5) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا يۆنىلىش كېلىش مورفېمىلىرى (غا، قا، گە، كە) نى ئۇلاپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە، «يېقىن» سۆزىنى قوشۇش ئارقىلىق مۆلچەر سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يۈزگە يېقىن ئادەم، مىڭغا يېقىن ماشىنا، ئۇ سائەت بەشكە يېقىن كەلدى

6) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا چىقىش كېلىش مورفېمىسى (ـدىن، ـتىن) نى ئۇلاپ،

ئونىڭ ئاخىرىغا يەنە، «كۆپرەك، ئازتۇقراق» سۆزلىرىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يۇزدىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى

ئاتمىشتىن ئازتۇق ماشىنا

4. ئۆملۈك سان

ساناق سانلارغا ئۆملۈكنى ئىپادىلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق بىرەر ئىش - ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان كىشىلەر توپىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ئۆملۈك سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆملۈك سانلار پەقەت كىشى ئىسىملىرى، شەخس ئالماشلىرى ۋە كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، شۇ شەخسنىڭ قانچە كىشىدىن تەركىب تاپقانلىقى ھەققىدىكى مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆملۈك سانلار ئىسىملىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىملارنىڭ كېلىش، شەخس (تەۋەلىك) كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلەلەيدۇ ۋە تۈپ سانلارنىڭ ئاخىرىغا (ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارغا) «-يلەن، -ئەيلەن، -ىمىز، -ئىمىز، -سى» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى - ىمىز، ئىككى - سى، تۆت - ى، ئىككىيلەن، ئۈچەيلەن، ئالتەيلەن، تۆتەيلەن

ئۆملۈك سانلارمۇ باشقا سانلارغا ئوخشاش، ئىسىمنىڭ ھەر قايسى كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سايلانغان ۋەكىللەر مۇشۇ ئىككىيلەن.

مۇئەللىم بىز ئۈچەيلەندىن سوئال سورىدى.

بىز بەشەيلەننىڭ پىكرى ئوخشاش.

5. كەسىرلىك سان

پۈتۈن نەرسىنىڭ پارچىسىنى، بۆلەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سانلار كەسىرلىك سان دېيىلىدۇ.

كەسىرلىك سانلار بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىدىغان سانلار بولۇپ، ئۇ ئىپادىلىگەن مەنە گرامماتىكىلىق مەنە ئەمەس، بەلكى، لېكسىكىلىق مەنە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كەسىرلىك سانلارمۇ تۈپ سانلاردىن ياسىلىدۇ.

كەسىرلىك سانلار كىچىك پارچە سانىنى بىلدۈرىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ ئەسلى مىقدارى مەخرەج ئارقىلىق، پۈتۈنلۈكنىڭ كۆرسىتىشكە تېگىشلىك قىسمى سۈرەت ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىلدا ئوخشاشلا مەخرەج چىقىش كېلىشتە، سۈرەت باش كېلىشتە ياكى باشقا كېلىشلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

$\frac{10}{1000}$ $\frac{2}{100}$ $\frac{1}{9}$ $\frac{7}{10}$ $\frac{2}{6}$ $\frac{1}{3}$

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دۆلتىمىزنىڭ نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ تۆتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

§ 3 . سانلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

1 . سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئىسىملارغا باغلىنىدۇ، ئىسىملارنى ئېنىقلايدۇ ۋە ئۆزى ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. سانلار سان ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنى قوبۇل قىلمايدۇ. پەقەت، شۇ سان ئېنىقلاپ كەلگەن ئىسىملارلا تۈرلىنىدۇ. ئەمما، سانلار ئىسىم رولىدا كەلگەندە، كېلىش ۋە تەۋەلىك مورفېمىسى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇئەللىم بىزگە بەشتىن دەپتەر تارقىتىپ بەردى.
ئۇ، سىنىپىمىزدا تۆتىنىڭ بىرى.
بۈگۈن ئەخمەت بىلەن ئىككىمىز نۆۋەتچى.
مۇسابىقىدا ئۇلار بىرىنچىلىكنى ئالدى.

2) سانلار بەزىدە ئوي ـ پىكىر ۋە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنى، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سانلىق ساپاسىنى، ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئون بىر ـ تاق سان.
يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس.
بېشىڭ ئىككى بولمىغۇچە، مېلىڭ ئىككى بولماس.

3 . سانلارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن ئالاھىدە پەرقى شۇكى، ئۇنىڭ سان ياسىغۇچى مورفېمىلىرى بولمايدۇ.

سانلارنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرىگە قاراپ تۈرگە بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

سان	مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ	ئاددىي سان
		مۇرەككەپ سان
	گرامماتىكىلىق مەنىسىگە قاراپ	ساناق سان
		تەرتىپ سان
		مۆلچەر سان
		ئۆملۈك سان
		كەسىرلىك سان

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) سان دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ؟
2) سانلار قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ سانلارنىڭ ھەر بىر تۈرى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3) سانلار قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

كۆنۈكمە

1) ئۆزۈكلار ئويلاپ، ئاددىي ساناق سان ۋە مۇرەككەپ ساناق سانلارنىڭ ھەر قايسىسىدىن ئوندىن يېزىڭلار.
2) تۆۋەندىكى پارچە ئىچىدىن تەرتىپ سانلارنى تېپىڭلار.

ئىپارە 1995 ـ 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تۇغۇلغان.
قىزىم ھازىر 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇقسىز 2 ـ يىللىق 3 ـ سىنىپىدا ئوقۇيدۇ.
بىز مۇسابىقىدا بىرىنچىلىكنى ئالدۇق.
سىلەر مۇشۇ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن قالماي قايتىپ كېلىڭلار.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلار يېڭى تورىمىز

6 ـ باب. مىقدار سۆز

§ 1 . مىقدار سۆز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى، ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سۆزلەر مىقدار سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى

بەش دانە ئالما، ئون كىلو ماي

گەرچە مىقدار سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى سان بىلەن ئىسىمنىڭ ياكى سان بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى جەھەتتىن ئىسىم، سان، پېئىل ھەم باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنى، مىقدار سۆزلەر شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرمەيدىغانلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن، ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ. شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىك سانىنى بىلدۈرمەيدىغانلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن، ساندىن پەرقلىنىدۇ. سان تەرىپىدىن ئېنىق لىنمىدىغانلىقى ۋە دەرىجە بىلەن تۈرلەنمەيدىغانلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن، سۈپەتتىن پەرقلىنىدۇ.

§ 2 . مىقدار سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

مىقدار سۆزلەر كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە رولى جەھەتتىن: ئەسلىي مىقدار سۆز، ۋە نىسپىي مىقدار سۆز دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1 . ئەسلىي مىقدار سۆزلەر

ئىزچىل ھالدا شەيئى، ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنىلا بىلدۈرۈپ، مىقدار رولىدىلا كېلىدىغان، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە كىرگۈزۈلمىگەن مىقدار سۆزلەر ئەسلىي مىقدار سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆۋەندىكى مىقدار سۆزلەر ئەسلىي مىقدار سۆزلەردۇر:

تونا، كىلوگرام، گرام، جىڭ، سەر، مىسقال، پۇڭ، چارەك، قاداق؛ چاقىرىم، كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، مىللىمېتىر، دېستىمېتىر، گەز، چى، سۇڭ، غېرىچ؛ لىتىر، نەپەر، دانە، باغلام، تال، تۇياق، پار، ئاتكوچى، دىنا، قېتىم، سىقىم.

2 . نىسپىي (كۆچمە) مىقدار سۆزلەر

ئۆزى مەنسۇپ بولغان سۆز تۈركۈملىرىدىن كۆچۈپ چىقىپ، سان، پېئىل بىلەن

بىرىكىپ، شەيئى، ھەرىكەت توغرىسىدا مىقدار ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان مىقدار سۆزلەر نىسپىي (كۆچمە) مىقدار سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان، ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار جۈملىدە نىسپىي مىقدار سۆز رولىدا كېلىشى مۇمكىن، ئىسىملار مىقدار سۆز رولىدا كەلگەندە، ئۇزۇنلۇق ئىسىمغا خاس بولغان گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتىنى يوقىتىپ، مىقدار سۆزگە خاس گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇ ھالدا، شەيئى ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن، بەلكى، شۇ شەيئىنىڭ مىقدارىغا خاس ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تۆت تاغار بۇغداي، بەش خالتا ئۇن، بىر تەخسە لەغمەن، ئىككى پىيالە چاي، ئون باغ بەدە، ئىككى ماشىنا كۆمۈر، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، تۆت يىل ئوقۇماق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نىسپىي مىقدار سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنىسىگە ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ: شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1) شەيئى مىقدارلىرى

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر شەيئى مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق مىقدار سۆزلەر ئەسلىدە ئىسىم تۈركۈمىگە تەۋە بولغان سۆزلەردىن ھاسىل بولىدۇ. ئۇلار سان بىلەن بىرىككەندىن كېيىن، مىقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مىقدار سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

بىر قۇر كىيىم، ئىككى تال لەم، بەش ئېغىز ئۆي، ئىككى لېگەن پولۇ، بىر پىيالە چاي، ئىككى چىلەك سۇ، ئۈچ باش پىياز

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ ھەر قانداقى سان بىلەن بىرىكىپ، سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىۋەرمەيدۇ، پەقەت ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان قىسمەن ئىسىملارلا سان بىلەن بىرىكىپ، سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن: «بىر ساندۇق كىتاب» دېگىلى بولسىمۇ، لېكىن، «بىر كىتاب ساندۇق» دېگىلى بولمايدۇ، دېمەك، بەزى ئىسىملاردىن مىقدار سۆز ياسىغىلى بولمايدۇ.

2) ھەرىكەت مىقدارلىرى

سان بىلەن پېئىللارنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر ھەرىكەت مىقدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق مىقدار سۆزلەر پېئىل تومۇرىغا مىقدار سۆز ياسىغۇچى «ـم، ـىم، ـۇم، ـۈم» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چامدا + م = چامدام (ئىككى چامدام يول)

چىشلە + م = چىشلەم (بىر چىشلەم نان)

تىل + ىم = تىلىم (بىر تىلىم قوغۇن)

يۈت + ۇم = يۈتۇم (بىر يۈتۇم سۇ)

يۈد + ۇم = يۈدۇم (بىر يۈدۇم ئوتۇن)

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل تومۇرلىرىنىڭ ھەرقانداقىدىنمۇ مىقدار سۆز ياسىلىۋەرمەيدۇ. بۇنىڭدىنمۇ، پەقەت ئۆلچەشكە بولىدىغان شەيئىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان پېئىللارغا يۇقىرىقى مورفېمىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق مىقدار سۆز ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ، ئەمما، «ياز، ئىشلە، كەت، ماڭ، تۇر» دېگەنگە ئوخشاش پېئىللارغا يۇقىرىدىكى مورفېمىلارنى ئۇلىغاندىمۇ، مىقدار سۆز ياسىغىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى ھەم شەيئىلەرنىڭ مىقدارىنى، ھەم ھەربىر مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئورتاق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم يېپ (شەيئى مىقدارى)

ئىككىم قېتىم كۆردۈم (ھەربىر مىقدارى)

بىر قۇر كىيىم (شەيئى مىقدارى)

بىر قۇر كۆردۈم (ھەربىر مىقدارى)

بۇنىڭدىن باشقا، ئەگەر بىز مىقدار سۆزلەرنىڭ تىل ئالاقىسىدىكى رولىنى يەنمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كونكرېت قوللىنىلىشى جەھەتتە تۆۋەندىكى پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز.

(1) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىرلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭغا ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بىرلىكى ھېسابلىنىدىغان «كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، مىللىمېتىر، دېستىمېتىر، چاقىرىم، پوتەي، گەز، چى، سۇڭ، غېرىچ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر كىرىدۇ.

(2) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ئېغىرلىق ئۆلچىمى بىرلىكى جەھەتتىكى مىقدار بىرلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇنىڭغا ئېغىرلىق ئۆلچىمى بىرلىكى ھېسابلىنىدىغان «تونا، كىلوگرام، گرام، چارەك، جىك، كۆرە، سەر، قاداق، مىسقال، پۇڭ» دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلەر كىرىدۇ.

(3) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ھەجىم جەھەتتىكى مىقدارنى ئىپادىلەيدۇ. ھەجىم جەھەتتىكى مىقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەگەر، مەخسۇس ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ئىشلىتىلمىسە، ئۇنىڭدا «كۇپ، لىتىر» دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى لىتىر سۈت، بىر كۇپ شېغىل

ئەگەر، مەخسۇس ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ئىشلىتىلمىسە، بۇنىڭغا شەيئى ھەجمىنى مۆلچەر بىلەن ئىپادىلەيدىغان مىقدار سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر ماشىنا كۆمۈر، بىر ئۇلاق ئوتۇن، بىر تاغار بۇغداي

(4) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ئۇزۇنلۇق، ئېغىرلىق ياكى ھەجىم جەھەتتىكى مىقدارنى بىلدۈرمەي، شەيئىلەرنىڭ يەككىلىك، ئايرىمىلىق ۋە باشقا جەھەتتىكى مىقدارنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مۇنداق مىقدار سۆزلەرگە «دانە، نەپەر، تال، پارچە، باش، ساپ، نۇسخا، باغ، باغلام، تۇپ، جۈپ، قېتىم» دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىر تال ياغاچ. ئىككى باش چامغۇر، بىر ساپ ئۇزۇم. بىر تۇپ ئالما، ئىككى قېتىم يېپ،

بۇنىڭدىن باشقا، بىرەر دائىرە مەيداننىڭ يۇزىنى، ۋاقىت بىرلىكلىرىنى، سۇرئەت ۋە تېزلىك بىرلىكلىرىنى، بولۇپمۇ تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى تۈرلۈك كۈچ ـ قۇۋۋەت بىرلىكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان مىقدار سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

كۋادرات مېتىر، كۇپ مېتىر

كىلوۋات سائەت، ئامپېر سېكۇنت، ئېلېكتر ۋولت

كالورىيە، ئات كۈچى، كىلومېتىر سائەت، گرادۇس سائەت، دىنا[1] (كۈچ بىرلىكى)

3 § . مىقدار سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

مىقدار سۆزلەرمۇ باشقا سۆز تۈركۈمىگە ئوخشاشلا، ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) مىقدار سۆزلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، مىقدار ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر سان بىلەن ئىسىمنىڭ ياكى سان بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، بۇنداق بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى مىقدارنى بىلدۈرىدىغان سان سۆزلىرى ئىسىم ۋە پېئىل سۆزلىرى بىلەن بىرلەشمەي، ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندا، ھېچقانداق مىقدار ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. ھەتتا، مىقدار سۆزلەرنىڭ ئاساسلىق ئامىلى بولغان «دانە، نەپەر، قېتىم، سىقىم» دېگەن سۆزلەرمۇ يالغۇز تۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا مىقدار ئۇقۇمىنى بىلدۈرەلمەيدۇ. مەسىلەن: «دانە ئانار، نەپەر ئادەم، سىقىم توپا، مېتىر رەخت» ياكى «بەش ئانار، ئۈچ بۇغداي، تۆت رەخت» دەپ ئىشلىتىلمەيدۇ. پەقەت «بەش دانە ئانار، ئۈچ نەپەر ئادەم، بەش تاغار بۇغداي، تۆت مېتىر رەخت» دەپ قوللىنىلغاندا، ئاندىن مىقدارلىق ئۇقۇمىنى ھاسىل قىلالايدۇ. ئادەتتە، «نەپەر، دانە، تال» دېگەندەك مىقدار سۆزلىرىنى ئىشلەتمەي، سانىنىڭ ئۆزىنىلا ئەسلىي ئېنىقلىماقچى بولغان شەيئىگە بىۋاستە قوشۇپ ئىپادىلەيدىغان ئەھۋالمۇ بار، بۇ چاغدا، سان ـ مىقدار بىرىكمىسى شەكىللەنمىگەن ۋە سان ئۆزىنىڭ سانغا خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. مەسىلەن:

بەش نەپەر ئىشچى (سان ـ مىقدار). بەش ئىشچى (سان)

ئۈچ دانە مانتا (سان ـ مىقدار). ئۈچ مانتا (سان)

ئىككى پارچە گىلەم (سان ـ مىقدار). ئىككى گىلەم (سان)

2) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر مەخسۇس مىقدار سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا ئىگە. بۇ مورفېمىلار پېئىل تومورلىرىغا ۋە ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، مىقدار سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

چىشلە + م = چىشلەم (بىر چىشلەم نان)

يۈز + ۇم = يۈزتۇم (بىر يۈزتۇم سۇ)

تۇت + ام = تۇتام (ئىككى تۇتام يۇڭ)

يۇد + ۇم = يۇدۇم (بىر يۇدۇم شاخ)

---

① دىنا ـ ئەڭ كىچىك كۈچ بىرلىكى. بىر چۇمۇلىدە 30 دىنا كۈچ بولىدۇ.

چاقىر + ىم = چاقىرىم (ئىككى چاقىرىم يول)
تىل + ىم = تىلىم (ئىككى تىلىم تاۋۇز)
قاتار + ىم = قېتىم (بىر قېتىم بارماق)
چەك + ىم = چېكىم (بىر چېكىم موخورکا)
باغ + لام = باغلام (ئىككى باغلام پالەك)

3) مىقدار سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە، گەرچە سان بىلەن ئىسىم ياكى سان بىلەن پېئىل سۆزلىرى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار مىقدار سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدە تۇرۇپ، سانىنىڭ، ئىسىمنىڭ ياكى پېئىلنىڭ كاتېگورىيىلىرىگە مەسۇپ بولغان سۆز تۇرلىگۈچى مورفېمىلار بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. ئەگەر تۇرلەنسە، مىقدار سۆزلۈك خۇسۇسىيىتىنى يوقاتقان بولىدۇ. مەسىلەن: «بەش تاغار ئاشلىق» دېگەننى «بەشىنچى تاغار ئاشلىق، بەش تاغارنىڭ ئاشلىق، بەش تاغىرىم ئاشلىق» قىلىپ تۇرلىگىلى بولمايدۇ.

مىقدار سۆزلەر ئىسىم رولىدا كەلگەندە، كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلىكى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ رەختنىڭ ئىككى مېتىرىنى مەن ئالاي.
گۆشنىڭ بىر كىلوسى بەش يۈەن ئەللىك پۇل.
ئانارنىڭ بىر دانىسىنىڭ باھاسى بىر يۈەن بولدى.
قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىلىقى 1500 كىلومېتىر.

4) مىقدار سۆز تەركىبىگە قاتناشقان سان پەقەت ساناق ساندىنلا ئىبارەت بولىدۇ. ساناق سانلار مىقدار ئۇقۇمىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ئاساسەن، قانچە بولسا بولىۋېرىدۇ. بەزىدە مۆلچەر سانلارمۇ مىقدار سۆزلۈك خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىپ، رەت - تەرتىپ ۋە مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئون بەش نەپەردەك ئادەم.
ئەللىك بەشچە دەپتەر.

مىقدار سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگە، گرامماتىكىلىق مەنىسىگە قاراپ بۆلۈنۈش سخېمىسى

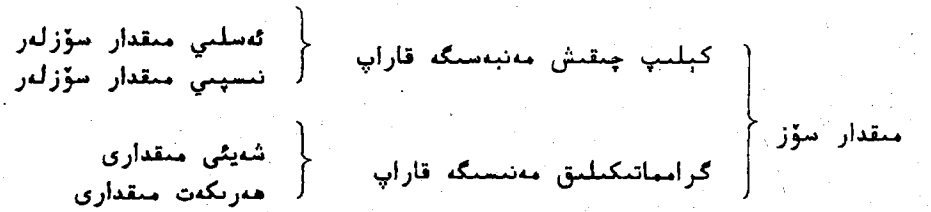

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. مىقدار سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق قوللىنىلىدۇ؟
2. مىقدار سۆزلەر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟
3. مىقدار سۆزلەر قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟
4. مىقدار سۆزلەر قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

7 - باب. تەقلىد سۆزلەر

§ 1 . تەقلىد سۆزلەر توغرىسىدا چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە ھالىتىگە كىشىنىڭ ئاڭلاش سىزىمى، كۆرۈش سىزىمى ھەم ھېسسىي سىزىمى ئارقىلىق تەقلىد قىلىپ ئېيتىلغان سۆزلەر تەقلىد سۆزلەر دېيىلىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر ئەمەلىيەتتە، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل ئاۋاز، كۆرۈنۈش ۋە كىشى سەزگۈسىنىڭ تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئەينەن ئىپادە قىلىنىشى بولماستىن، بەلكى، نىسپىي تەقلىد قىلىنىشى بولۇپ، پەقەت شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى، ھالىتى توغرىسىدىكى قىسمەن تەسۈرنىلا بىلدۈرىدۇ. خالاس.

مەسىلەن، «يۈرىكىم جىغ قىلىپ كەتتى»، «ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى»، «ئالما پوك قىلىپ يەرگە چۈشتى»، «سىرتتا گۈپۈر - گۈپۈر ئىياغ ئاۋازى ئاڭلاندى» دېگەن جۈملىلەردىكى «جىغ، غىچ، پوك، گۈپۈر - گۈپۈر» سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى شەيئىي ھەرىكىتى ۋە ھالىتىنىڭ كىشىنىڭ ئاڭلاش، كۆرۈش ھەم ھېسسىي سېزىملىرىگە تەقلىد قىلىپ ئېيتىلىشىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى راۋاج تاپقان. ئۇ، مەنە جەھەتتىن كەڭ ئوبراز تۈسىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئوي - پىكىرىمىزنى جانلىق، ئىخچام، تەسىرلىك ئىپادىلەش، شەيئىلەر ھەرىكىتى، ھالىتى ۋە كىشى سەزگۈسىگە ئائىت تەسۈر ھەم ئۇقۇملار-نى دەل، ئىنچىكە، بىر - بىرىدىن پەرقلىق ئىپادىلەشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن: «گۈلدۇرلەپ ئېقىۋاتقان سۇ»، «شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ»، «شىرىلداپ ئېقىۋاتقان سۇ» دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، ئۇلار بىزنىڭ ئېڭىمىزدا بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان مىقدار ۋە ھالەتتە ئېقىۋاتقان ئۇچ خىل سۇ ئېقىنىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

§ 2 . تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

تەقلىد سۆزلەر لېكسىكىلىق — سېمانتىكىلىق بەلگىلىرى (مەنىلىرى) گە قاراپ: ئاۋاز تەقلىدى، ھالەت تەقلىدى ۋە سېزىم تەقلىدى، دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاۋاز تەقلىدلىرى

تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ خىلمۇخىل ئاۋازلىرىغا تەقلىد قىلىپ ئېيتىلغان تەقلىد سۆزلەر ئاۋاز تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ.

ئاۋاز تەقلىدلىرى تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئۆز مۇھىتىدا پەيدا

قىلغان ئەينەن ئاۋازى بولماستىن (ئوندىق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس)، بەلكى، شۇ خىلدىكى ئاۋازلارنى نىسپىي دوراش، تەكرارلاش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان تاۋۇشلار توپى ياكى سۆزلەردۇر.

ئاۋاز تەقلىدلىرى كۆپىنچە جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: شار - شار، شار - شۇر، شىلدىر - شىلدىر، شىپ - شىپ، شىپىر - شىپىر، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، جىرىڭ - جىرىڭ، تاراق - تۇرۇق، تاق - تۇق، دۇكۇر - دۇكۇر، پىچىر - پىچىر، پىس - پىس، ۋىز - ۋىز، ئىڭگە - ئىڭگە، غاق - غاق، مىياۋ - مىياۋ، مە - مە، مۆھ - مۆھ، ھاھ - ھاھ، كاپ - كاپ، گىگ - گىگ، تىرىق - تىرىق، قاراس - قۇرۇس، خالاپ - خۇلۇپ، پاق - پۇق، گاۋ - گۇۋ، شاراق - شۇرۇق، غاراس - غۇرۇس، غار - غۇر، ۋاۋ - ۋۇۋ، پاۋ - پۇۋ، گىز - گىز، غىڭ - غىڭ، جالدۇر - جۇلدۇر، تاڭ - تاڭ، پاڭ - پۇڭ، قاس - قۇس، چىر - چىر، خىر - خىر، غارت - غۇرت، قى - قى - قىي، ھاۋ - ھاۋ - ھاۋ... دېگەندەك.

2. ھالەت تەقلىدلىرى

تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەر ھەرىكىتى ۋە ئۇلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى، ئىچكى ھالىتى، رەڭگى، قىياپىتى ھەققىدىكى تەسۆرنى ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆزلەر - ھالەت تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ.

ھالەت تەقلىدلىرىمۇ خۇددى ئاۋاز تەقلىدلىرىگە ئوخشاش جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋال - ۋۇل، پار - پۇر، پىل - پىل، غال - غال، لەپ - لەپ، لىڭ - لىڭ، دەلدەڭ - دەلدەڭ، دىر - دىر، ئىمىر - چىمىر، پىر - پىر، چىم - چىم، لۆم - لۆم، غىپ - غىپ، يالت - يۇلت، جۇل - جۇل، ئالاق - جالاق، ساڭگۇل - سۇڭگۇل ... دېگەندەك.

3. سېزىم تەقلىدلىرى

ئوبيېكتىپ بارلىقتىكى بارلىق شەيئى، ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ بىزنىڭ جىسمىمىزدا پەيدا قىلغان خىلمۇخىل روھىي ھالەت، سەزگۈ ۋە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ تەپەككۇرىمىزدىكى ئىنكاسىنىڭ تىل ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشى سېزىم (ھېسسىيات) تەقلىدلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىلدىكى تەقلىد سۆزلەرمۇ جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: لوق - لوق، زىڭ - زىڭ، جىغ - جىغ، جۇغ - جۇغ، سىر - سىر، چىم - چىم، تىت - تىت، غۇز - غۇز، ھاڭ - تاڭ... دېگەندەك.

§ 3. تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئومۇمەن، تەقلىد سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق

باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

1) تەقلىدلەر ھېچقانداق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە ئەمەس. شۇڭا ئۇ، ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمەن، سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. ئەمما، بىر قىسىم تەقلىدلەر جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىش رولىدا كېلىپ، شۇ سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن (شەخس، سان ۋە كېلىش شەكىللىرى بىلەن) تۈرلىنىش نەتىجىسىدە، شۇ سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاراڭ - چۈرۈڭ بېسىقىپ قالدى.

تاراق - تۈرۈقلارنى توختىتىڭلار.

غۇر - غۇر شامال كېلىۋاتىدۇ.

بۇ تاراق - تۈرۈقتا ھېچنېمىنى ئاڭلىيالمىدىم.

ئۇنىڭ تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال.

2) تەقلىدلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «قىلماق» پېئىلى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك پېئىللارنى ھاسىل قىلىش نەتىجىسىدە، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەت، ئۇسۇل - يوسۇنلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماشىنا گۈر قىلىپ ئوت ئالدى.

قاتتىق بوران دەرەخ شاخلىرىنى قاراس - قۇرۇس قىلىپ سۇندۇرۇشقا باشلىدى.

ئېرىقلاردىكى سۇلار شىر - شىر قىلىپ ئېقىپ تۇراتتى.

3) قىسمەن تەقلىدلەرگە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق خىلمۇ-خىل سۆز تۈركۈملىرىگە خاس بولغان سۆزلەر ياسىلىدۇ:

(1) تەقلىدلەردىن ياسالما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدىغان مورفېمىلار:

① - لىدا، - لىدە، - ئۇلدا، - ئۇلدە: مەسىلەن:

چىك - لىدا، دىر - لىدە، پۇش - ۇلدا، گۇر - ۇلدە.

② - لا، - لە: مەسىلەن:

جاراڭ - لا، شىلدىر - لا، گۇلدۇر - لە.

③ - قىرا، كىرە: مەسىلەن:

ۋا - قىرا (ۋاقىرماق)، مىر - قىرا (مىقىرماق)، خىر - قىرا (خىقىرماق)، گۇر - كىرە (گۇكىرىمەك) ھۇ - كىرە (ھۇكىرىمەك)، چىر - قىرا (چىقىرماق).

④ - را، رە: مەسىلەن:

ھاڭ - را (ھاڭرىماق)، مە - رە (مەرىمەك).

⑤ - شى: مەسىلەن:

لىڭشى (لىڭشىماق)، غىڭ - شى (غىڭشىماق).

(2) تەقلىدلەردىن ياسالما رەۋىشلەرنى ھاسىل قىلىدىغان مورفېمىلار:

- دە: تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشىنى بىر تەكرارلاپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ مورفېمىنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسالما رەۋىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

غىچ - چە - دە = غىچچىدە، شىرىق - قە - دە = شىرىققىدە، پاراق - قە - دە

= پاراقلىدە، جىغ - غىد - دە= جىغغىدە.

(3) تەقلىدلەردىن ياسالما سۆپەتلەرنى ھاسىل قىلىدىغان مورفېمىلار:

تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشىنى بىر تەكرارلاپ، ئۇنىڭغا «-لىق، -لىداق، - سىز» مورفېمىلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق ياسالما سۆپەتلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭ - لىق = جاراڭلىق، جاراڭ - سىز = جاراڭسىز، جاۋ - لىداق = جاۋلىداق، ۋىت - لىداق = ۋىتلىداق

(4) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرگە بەزى ئىسىم ياسىغۇچى مورفېمىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياسالما ئىسىملارنى ھاسىل قىلىش مۇمكىن. مەسىلەن:

خور - ەك، خورەك - چى = خورەكچى، تاك - تاك - چى = تاكتاكچى، پىلدىر - لىغۇچ = پىلدىرلىغۇچ، شار - قىرا - تما = شارقىراتما، دۇم - باق = دۇمباق، تۇر - ۋىلغا = تۇرۇلغا.

(5) بىر قىسىم ئاۋاز ۋە ھالەت تەقلىدلىرى تىلىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، شۇ تەقلىدتىكى ئاۋاز چىقارغۇچى جانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ سۆيىتى ئورنىدا قوللىنىلىپ، شۇ جانلىقنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

كاككۇك، ھۆپۈپ، سوپىسوپىياك، بوك - بوك قوڭغۇز، لەڭمەن تاقتاق،

(6) تەقلىدلەر ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيىگە ئىگە. مۇشۇ خۇسۇسىيەت ئارقىلىق ئۇ، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس ئاھاڭداش سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

غار - (ئاۋاز تەقلىدى) ئايروپىلان غار - ر - رر - ر قىلىپ ئۇچۇپ ئۆتتى.

غار - (ئىسىم): تاغدىكى غار گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈپتۇ.

شىر - (ئاۋاز تەقلىدى): ئېرىقلاردا سۇلار شىر - شىر قىلىپ ئاقماقتا ئىدى.

شىر - (ئىسىم): يامان يولۇاس يولدا ياتىپ شىرغا يول بەرمەس. (قوشاق).

كور - (ئاۋاز تەقلىدى): چېلەكتىكى سۇ كۇر - ر - ر قىلىپ تۆكۈلدى.

كور - (سۆپەت): كۆزۈك كور بولۇپ قالدىمۇ؟

شار - (ئاۋاز تەقلىدى): يامغۇر شار - شار قىلىپ قۇيۇۋەتتى.

شار (ئىسىم): ھاۋاغا شار قويۇپ بېرىلدى.

(7) تەقلىدلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىدا كۆپ قوللىنىپ، بايانىنىڭ ئىستىلىستىك تۇسىنى ئاشۇرىدۇ. مەسىلەن:

قاغىلار قاق ئېتەر، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتەر. (ماقال).

ئوتۇننىڭ ئەسكىسى شىر - شىر، خوتۇننىڭ ئەسكىسى ۋىت - ۋىت.

تۆت لاپلاپ، ئەگرى ساپلاپ، ئىككى دىك - دىك، بىر شىپ - شىپ، ئۇ نېمە؟ (تېپىشماق)

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. تەقلىد سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق قوللىنىلىدۇ؟
2. تەقلىدلەر قانداق ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ؟

3. تەقلىدلەر قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىكى تەقلىدلەرنى ئايرىپ چىقىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قانداق تەقلىدلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال.
2. كېچىدىن بىرى توختىماي چىققان شامال، دېرىزىمنى تىرىق - تىرىق... قىلىپ چىكىپ تۇراتتى.
3. ئۇ، يېتىپ كېلىشىگىلا، ۋاراڭ - چۇرۇڭلار تىنجىپ قالدى.
4. تالادا قار لەپ - لەپ قىلىپ، توختىماي ياغماقتا ئىدى.
5. مەيىن شامال غۇر - غۇر قىلىپ سوقۇپ تۇراتتى.
6. ئەتىگەندىن بېرى پاڭ - پۇڭ سىلىتىق ئاۋازلىرى بېسىقمىدى.
7. ئۇ، كىتابنى جارت - جۇرت قىلىپ يىرتىۋەتتى.

8 ـ باب. ئالماش

§ 1 . ئالماش توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، مىقدار سۆز، تەقلىد قاتارلىق سۆز تۈركۈمـلىرىنىڭ رولىدا كېلىدىغان، ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈمى ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە ئالماش تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن، نوتۇقتا ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ ۋە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئالماشلار شەيئىنىڭ نامىنى، بەلگىسىنى، سۈپىتىنى، سان ـ مىقدارىنى ۋە ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھالەتلىرىنى ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش پېئىللىق بەلگىلىرىنى بىۋاستە، كونكرېت ئاتاپ كۆرسەتمەي، بەلكى، ئاشۇ شەيئىلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ (ئابستراكسىيىلەپ) كۆرسىتىدۇ.

ئالماشلارنىڭ ھەر دائىم ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان، مىقدار سۆز، تەقلىد ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ، شۇلارنىڭ رولىدا كېلىشى ئۇلارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى مىساللاردىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

رۇستەم سىنىپىمىزدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئەلاچىلارنىڭ بىرى، ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىلغار تەجرىبىسىنى باشقىلارغا ئۆگىتىپ تۇرىدۇ.

يېگىرمە ـ ئونلۇق سان، ئۇ، بەشكە كەسىرسىز بۆلۈنىدۇ.

بېغىمىزدا قىزىل، ھال، ئاق، سېرىق گۈللەر ئۆسىدۇ. مۇنداق گۈللەر قوشنىمىزنىڭ بېغىدىمۇ بار.

ئۇلار ئاستا ـ ئاستا ئالغا قاراپ قوزغالدى، بىزمۇ شۇنداق قىلدۇق.

§ 2 . ئالماشلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

ئالماشلار پېئىلدىن باشقا مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. ئۇلار لېكسىكىلىق— سېمانتىكىلىق مەنىلىرى ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ. تىلىمىزدىكى ئالماشلار ئۆزلىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرىگە ۋە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرىگە قاراپ سەككىز تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار: ① كىشىلىك ئالماش، ② كۆرسىتىش ئالماش، ③ سوئال ئالماش. ④ ئۆزلۈك ئالماش، ⑤ ئۆملۈك ئالماش، ⑥ ئېنىقلاش ئالماش، ⑦ ئېنىقسىز ئالماش، ⑧ ئىنكار ئالماش.

1. كىشىلىك (شەخس) ئالماشلىرى

كىشى ئىسىملىرى ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان ئالماشلار كىشىلىك ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كىشىلىك ئالماشلىرى «مەن، سەن، سىز، سىلەر، ئۇ، بۇ...» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى، ئۆزگىدىن ئىبارەت ئۈچ شەخسنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، مۇشۇ ئۈچ شەخسنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك ساندا بولۇشىغا قاراپ، كىشىلىك ئالماشلىرىمۇ بىرلىك ھەم كۆپلۈك ساندا كېلىپ، جۈملىدە «كىم؟ كىملەر؟» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كىشىلىك ئالماشلىرىنىڭ ئۈچ شەخسنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكتە تۇرلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

I شەخس	بىرلىك سان		مەن
	كۆپلۈك سان		بىز
II شەخس	بىرلىك سان	ئاددىي تۇرى	سەن
		سىپايە تۇرى	سىز
		ھۆرمەت تۇرى	سىلى، ئۆزلىرى
	كۆپلۈك سان	ئاددىي تۇرى	سىلەر
		سىپايە تۇرى	ھەرقايسىلىرى ھەربىرلىرى
		سەتلىمە تۇرى	سەنلەر ھەرقايسىڭ
III شەخس	بىرلىك سان		ئۇ
	كۆپلۈك سان		ئۇلار

تىلىمىزدىكى كىشىلىك ئالماشلار ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئەمما، ئىسىملارنىڭ شەخس (تەۋەلىك) كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. يەنى، ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك مورفېمىلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ. پەقەت، ئىسىملارنىڭ كېلىش مورفېمىلىرى بىلەنلا تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

I شەخس: مەن - مېنىڭ، مېنى، مەندىن، ماڭا، مەندە (مېنىڭدە)

II شەخس: سەن - سېنىڭ، سېنى، سەندىن، ساڭا، سەندە (سېنىڭدە)

III شەخس: ئۇ - ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدا

كىشىلىك ئالماشلىرى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ ۋە ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. مەسىلەن:

مەن بىلەن، سەن توغرىلىق، سىلى ئۈچۈن، ئۇ ھەققە، ئۇنىڭغا ئائىت

كىشىلىك ئالماشلىرىنىڭ I ۋە II شەخس شەكلى، ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىشتە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تومۇرىدا بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. يەنى، «ن» فونېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ. III شەخسكە بىر ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى «نىڭ» ئۇلىنىپ، ئاندىن باشقا كېلىش شەكلى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن ـ مېنىڭ (مەنىڭ ئەمەس)، سەن ـ ساڭا (سەنگە ئەمەس)، ئۇ ـ ئۇنىڭدىن (ئۇدىن ئەمەس)، ئۇنىڭغا (ئۇغا ئەمەس)، ئۇنىڭدا (ئۇدا ئەمەس).

ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزىنى ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان «پېقىر»، «كەمىنىلىرى» ۋە II شەخسنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا (بەزىدە كىنايىنى بىلدۈرۈشتە) قوللىنىلىدىغان «جانابلىرى، ئۆزلىرى» قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بۇلارنىمۇ كىشىلىك ئالماشلىرى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى، سانىنى، سۈبيېكت بىلەن ئوبيېكتنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىدىن ئىبارەت تۈرلۈك مۇناسىۋەت ـ ھالەتلىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرى جۈملىدە «قايسى؟ قانداق، قانچىلىك، قەيەر» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ـ قايسى كىشى؟

ـ مۇشۇ كىشى.

ـ قانداق ئىش؟

ـ مۇشۇنداق ئىش.

بۇ كىتابنى مەن ئوقۇغان.

بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرغىلى بولمايدۇ.

بۇنى مەن ئاڭلىغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى مۇنۇلار:

1) شەخس ۋە شەيئىلەرنى، ئورۇن ـ جايىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئۇ، بۇ، شۇ، مۇنۇ، مانا شۇ (مۇشۇ)، ئاۋۇ، ئاشۇ (ئەنە شۇ) ئەنە، مانا، ئۇشبۇ، مەشە، ئاندا، مۇندا. مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا (خەلق قوشىقى)

2) شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئۇنداق، مۇنداق، شۇنداق، ئەشۇنداق، .

3) شەيئىلەرنىڭ سان ـ مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، ئۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك، مۇشۇنچىلىك، شۇنچىدىن ئانچىدىن، مۇنچىدىن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى، ياسىلىش ئۇسۇلى، لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى جەھەتتىن بەزى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، يەنى، كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئاساسەن ئۇچ تومۇر سۆز (بۇ، ئۇ، شۇ) دىن ئىبارەت بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ ئۇچ تومۇر سۆز ئاساسىدا سىنتاكسىسلىق (ئانالىتىك) ئۇسۇل بىلەن تۈزۈلگەن. تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇرەككەپلەشكەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى «مۇنۇ، مۇشۇ، ئۇشبۇ، ئەنە، مانا، مانا شۇ، مانا بۇ، ئەنە شۇ» قاتارلىقلارمۇ يۇقىرىقى ئۇچ تومۇر ئاساسىدا تۈزۈلگەندۇر.

كۆرسىتىش ئالماشلىرى «بىلەن»، «ئۇچۇن» دېگەن تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەندە، ئالماشلارنىڭ ئاخىرىغا (تىركەلمىنىڭ ئالدىغا) «نىڭ» مورفېمىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭ بىلەن، ماۋۇنىڭ بىلەن، ئەشۇنىڭ بىلەن، بۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۇچۇن، شۇنىڭ ئۇچۇن.

مۇنداق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى جۈملىدە ئىسىمنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، ئىسىمغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كۆرەرمىز.

بۇنىڭ ئۇچۇن جېنىم پىدا.

ماۋۇنىڭغا قارىغاندا ئاۋۇ ياخشى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ بەزىلىرى شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، سان ـ مىقدارىنى ئىشارەت بىلەن كۆرسەتسە، يەنە بەزىلىرى، جۈملىدە بايان قىلىنىۋاتقان ئوي ـ پىكىرلەرنىڭ كېيىنكىسىنى ئاۋۇالقى ئوي ـ پىكىرگە (كونتېكىستقا) باغلاش يولى ئارقىلىق كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئۆيىمىز ئاۋۇ بىنادا. («ئاۋۇ» ئالمىشى بىنادىنى ئىشارەت بىلەن كۆرسەتكەن).

سەن قانداق بارساڭ، مەنمۇ شۇنداق بارىمەن («شۇنداق» ئالمىشى «بېرىش» ھەرىكىتىنىڭ بەلگىسىنى ئالدىنقى جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق كۆرسەتكەن).

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ بەزىلىرى بىرلىك سان شەكلىدە تۇرۇپ، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، پەقەت ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى بىلەن چۇشۇم كېلىش كۆرسەتكۈچىنىلا بىۋاستە قوبۇل قىلىدۇ. قالغان كېلىش كۆرسەتكۈچلىرىنى بولسا، «نىڭ» مورفېمىسىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ـ بۇنى، بۇنىڭ، بۇنىڭغا (بۇغا ئەمەس)، بۇنىڭدا (بۇدا ئەمەس)، بۇنىڭدىن (بۇدىن ئەمەس)، بۇنىڭچە (بۇچە ئەمەس)، شۇنىڭغا (شۇغا ئەمەس)، شۇنىڭدا (شۇدا ئەمەس).

لېكىن «ئەنە، مانا» ئوخشاش بىر قىسىم كۆرسىتىش ئالماشلىرى ھەر قانداق كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ ۋە كۆپلۈك كۆرسەتكۈچىنى قوبۇل قىلمايدۇ.

ئەسكەرتىش:

Ⅲ شەخس كىشىلىك ئالماش «ئۇ» بىلەن كۆرسىتىش ئالماش «ئۇ» شەكىل جەھەتتىن (ئاھاڭ جەھەتتىن) بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ. لېكىن، ئۇلارنى جۈملىدىكى بىلدۈرۈۋاتقان

لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە ئۆتەۋاتقان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە قاراپ ئايرىپ، پەرقلەندۈرۈ-ۋالىمىز. يەنى، كىشىلەرنى كۆرسىتىدىغىنى كىشىلىك ئالماش، نەرسىلەرنى كۆرسىتىدىغىنى كۆرسىتىش ئالماشتۇر. مەسىلەن:

ئۇ كىتابنى مەن يازغان. («ئۇ» كۆرسىتىش ئالماش)

ئۇ مېنىڭ دوستۇم، («ئۇ» كىشىلىك ئالماش)

3. سوئال ئالماشلىرى

شەيئى، ھادىسىلەرنىڭ نامىنى، بەلگىسىنى، سۈپىتىنى، سان - مىقدارىنى، ئورۇن - جايىنى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى ۋە ۋاقتى ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار سوئال ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

قارىماققا سوئال ئالماشلىرىنىڭ زادى قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزنىڭ ئورنىغا ئالماشىپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەستەك تۇرسىمۇ، لېكىن، كونكرېت نوتۇق شارائىتىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش، سان ۋە تەقلىدلەرنىڭ ئورنىغا ئالماشىپ كېلىپ، شۇ ھەقتىكى سوراقنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە «كىم؟ نېمە؟ قانچە؟ قانچىلىك؟ قانداق؟ قاچان؟ قانچىنچى؟ قەيەردە؟ نېمىشكە؟ نېچۈك؟ قاياقتا؟ قېنى؟ نېمانداق؟ قانداقلارچە؟» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئالايلۇق: «ئەمەتمۇ؟ سەمەتمۇ؟» دېگەن سوئالنىڭ ئورنىغا «كىم؟»، «ئورۇقمۇ؟ سېمىزمۇ؟» دېگەنىنىڭ ئورنىغا «قانداق؟»، «ئورۇندۇقمۇ؟ پارتىمۇ» دېگەن سوئالنىڭ ئورنىغا «نېمە؟»، «كۆكمۇ؟ قىزىلمۇ» دېگەن سوئالنىڭ ئورنىغا «قانداق؟»، «كونىشەھەرمۇ؟ يېڭىشەھەرمۇ؟» دېگەن سوئالنىڭ ئورنىغا «قەيەر؟» دېگەندەك سوئال ئالماشلىرىنى قوللىنىمىز. تۆۋەندىكى سوئال ئالماشلىرىمۇ ئەمەلىيەتتە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. مەسىلەن:

كىم كەلدى؟

تۇنۇگۈن كەلگەن كىم؟

نېمىنى ياخشى كۆرىسىز؟

قايسى مەكتەپتە ئوقۇيسىز؟

سىز قاچان كەلدىڭىز؟

يىغىپ ئېيتقاندا، سوئال ئالماشلىرى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ خىلمۇخىللىقى جەھەتتىن ئالماشنىڭ ئەڭ تىپىك تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

سوئال ئالماشلىرىنى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى، دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئىسىملارغا مۇناسىۋەتلىك سوئال ئالماشلىرى:

«كىم؟ نېمە؟ نېمىسى؟ قەيەر؟ نە؟ قاياق؟» ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرى بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش كېلىش، تەۋەلىك، سان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مەجلىسكە كىملەر كەردى؟

ساڭا يەنە نېمىلەر لازىم؟
چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟
بارمايمەن دېگىنىڭ نېمىسى؟
نېمىدىن قورقىسەن؟
قەيەرلەرنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟
سىزنىڭ كىمىڭىز ۋاپات بولدى؟
بىزنىڭ نەرىمىز كەم؟

2) سۈپەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك سوئال ئالماشلىرى:

«قانداق؟ قايسى؟ نېمانداق؟» ئالماشلىرى سۈپەت ئالماشلىرى بولۇپ، بۇلار جۈملىدە ئىسىملارغا بىۋاستە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىلەر قايسى بىنادا تۇرىسىلەر؟
ساڭا قانداق كىتابلار كېرەك؟
سەن قانداق كەلدىڭ؟
ئادەم نېمانداق كۆپ؟

«قايسى» ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك ۋە سان مورفېمىسى بىلەن بىرىكىپ، كىشىلىك ئالماش خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىپ، كېلىشىلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىز بارىمىز؟
قايسىڭلارنىڭ لۇغىتى يوق؟

3) سان ـ مىقدارلارغا مۇناسىۋەتلىك سوئال ئالماشلىرى:

«قانچە، نەچچىلىك» ئالماشلىرى سان ـ مىقدار ئالماشلىرى بولۇپ، ئۇلار شەيئى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى بىلەن بىللە كېلىپ، ئۇلارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قانچە نەپەر ئادەم كەلدى؟
قانچە قېتىم باردىڭ؟

4) رەۋىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك سوئال ئالماشلىرى:

«قاچانغىچە، قاچاندىن، قانداقچە، نېچۈك، نىمانچە، نېمىدېگەن، نەقەدەر» قاتارلىق ئالماشلار رەۋىش ئالماشلىرى بولۇپ، بۇلار جۈملىدە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى سوراپ ئېنىقلاش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەسىلە قاچانغىچە ھەل بولمايدۇ؟
قاچاندىن باشلاپ بۇ ئىشقا كىرىشىمىز؟
ۋاقىت نېمىدېگەن تېز ئۆتۈپ كەتكەن ـ ھە؟
ياشلىق دەۋرى نەقەدەر گۈزەل ـ ھە؟

4. ئۆزلۈك ئالماش

شەخس ۋە شەيئىلەرنى ئېنىق ئايرىپ، ئالاھىدە تەكىتلەپ، گەۋدىلەندۈرۈپ كۆرسىتىدۇ.

غان ئالماش ئۆزلۈك ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «مەن ئالدىم»نى تەكىتلەپ كۆرسەتمەش ئۈچۈن، «ئۆزۈم ئالدىم» دەيمىز. «مانا بىز ئىزدەپ يۈرگەن ماتېرىيال» دېگەن سۆزنى تەكىتلەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، «مانا، بۇ بىز ئىزدەپ يۈرگەن ماتېرىيالنىڭ نەق ئۆزى» دەيمىز.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ تومۇرى «ئۆز» سۆزىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، ھەمىشە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىسىگە خاس مورفېمىلىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا.

ئۆز - ئۆزىدىن قانائەتلىنىش —— بىلىم ئېلىشنىڭ دۈشمىنى.

ئۆزىمىزگە نىسبەتەن ئۆگىنىپ ھارمايدىغان، باشقىلارغا نىسبەتەن ئۆگىتىپ زېرىكمەيدىغان پۈزىتسىيىدە بولۇشىمىز لازىم.

ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمىگەننى، ئۆزگىگىمۇ راۋا كۆرمە.

ئۆزلۈك ئالماشنىڭ تەۋەلىك ۋە سان شەكلى بىلەن تۈرلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

I شەخس	بىرلىك تۈرى		ئۆزۈم
	كۆپلۈك تۈرى		ئۆزىمىز
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى	ئۆزۈڭ
		سىپايە تۈرى	ئۆزىڭىز
		ھۆرمەت تۈرى	ئۆزلىرى
	كۆپلۈك سان	ئاددىي تۈرى	ئۆزۈڭلار
		ھۆرمەت تۈرى	ئۆزلىرى
III شەخس	بىرلىك		ئۆزى
	كۆپلۈك		ئۆزلىرى

ئۆزلۈك ئالماشنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بىلەن تولۇق تۈرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم - ئۆزۈمنىڭ، ئۆزۈمنى، ئۆزۈمدە، ئۆزۈمدىن، ئۆزۈمگە، ئۆزۈمدىكى، ئۆزۈمچە، ئۆزۈمدەك، ئۆزۈم بىلەن، ئۆزۈم توغرۇلۇق، ئۆزۈم ئۈچۈن...

ئۆزىمىز - ئۆزىمىزنىڭ، ئۆزىمىزگە، ئۆزىمىزدىن، ئۆزىمىزدە، ئۆزىمىزدىكى، ئۆزىمىزگىچە، ئۆزىمىزدەك، ئۆزىمىزچىلىك، ئۆزىمىز بىلەن، ئۆزىمىز توغرۇلۇق، ئۆزىمىز ئۈچۈن...

ئۆزۈك ـ ئۆزۈكنىڭ، ئۆزۈكنى، ئۆزۈكگە، ئۆزۈكدىن، ئۆزۈكدە، ئۆزۈكدىكى، ئۆزۈكچە، ئۆزۈكدەك، ئۆزۈكچىلىك، ئۆزۈك بىلەن، ئۆزۈك توغرۇلۇق، ئۆزۈك ئۈچۈن...

ئۆزلۈك ئالمىشى گەرچە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك (شەخس) كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن بىرىكسىپ كەلسىمۇ، لېكىن، تەۋەلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆزلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئالماش ۋە ئىسىملار بىلەن I شەخس شەكلى ۋە سان جەھەتتىنلا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈم، بىز ئۆزىمىز، سەن ئۆزۈڭ، سىز ئۆزىڭىز، سىلى ئۆزلىرى، سىلەر ئۆزۈڭلار، ئۇ ئۆزى، ئۇلار ئۆزلىرى، قاسىمنىڭ ئۆزى، مەن ئالدىم ـ ئۆزۈم ئالدىم (تەكىتلەپ كۆرسىتىش)، مېنىڭ ۋەتىنىم ـ ئۆزۈمنىڭ ۋەتىنى (تەكىتلەپ كۆرسىتىش)

III شەخسنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولغان «ئۆزلىرى» بەزىدە II شەخسنىڭ سىپايە شەكلى ئۇچۇنمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى ئۇلار ئۆزلىرى ئىشلىسۇن (III شەخس كۆپلۈك)

ئۆزلىرى ئەجەب ئوبدان ۋاقىتدا كەپتىلا (II شەخس سىپايە تۈرى)

ئۆزلىرىنى كۆرۈشكە بەكمۇ تەشنا ئىدۇق (II شەخس سىپايە)

ئۆزلۈك ئالماشنىڭ تومۇرى «ئۆز» سۆزىگە بەزىدە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار ئۇلىنىپ، باشقا سۆز تۈركۈمىگە خاس بولغان ئاز ساندىكى سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئۆزگە، ئۆزگىچىلىك، ئۆزۈمچىلىك، ئۆزۈمچىل، ئۆزلۈك، ئۆزئارا، ئۆزلۈكىدىن، ئۆزىچە، ئۆزگىچە.

5. ئۆملۈك ئالماش

مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتكە ئالاقىدار بولغان شەيئى، ۋاقىت، بەلگە، سان ـ مىقدارلارنى جەملەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئالماشلار ئۆملۈك ئالماشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆملۈك ئالماشلار ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ سان ـ مىقدارى بىلەن زىچ باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆملۈك ئالماشلار «ھەممە، ھەممۇ، ھەممىي، جەمئىي، جىمىكى، پۈتۈن، پۈتكۈل، بارلىق، بارچە، توغەل» قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار ئۈچ شەخس ۋە تەۋەلىك كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، شەخسلەر توپىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

I شەخس: ھەممىمىز، بارلىقىمىز

II شەخس: ھەممىڭلار، بارلىقىڭلار

III شەخس: ھەممىسى، ھەممۇاسى، بارلىقى، جىمىسى

«پۈتۈن» دېگەن سۆيەت سۆزى بەزىدە، ئۆملۈك ئالماش رولىدا كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار!

(بۇ جۈملىدىكى «پۈتۈن» سۆزى يېرىمغا قارشى قويۇلغان سۆيەت مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى «ھەممە» مەنىسىدىكى ئالماشتۇر.)

6. ئېنىقلاش (بەلگىلەش) ئالماش

شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى ۋە سان - مىقدارىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ياكى بىر - بىرىدىن ئاجرىتىپ، تەكىتلەپ، ئېنىقلاپ كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ئېنىقلاش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقاچان باشقىلارغا ئۆگىتىپ ھارمايدىغان پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز لازىم. (ۋاقىتنى ئومۇملاشتۇرۇپ كەلگەن)

ھەر بىرىمىزگە بەشتىن دەپتەر تارقىتىلدى (ئايرىش مەنىسى)

ھەر كىم ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولۇشى لازىم. (ئېنىقلاش ئالماش)

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۈپكى ئېنىقلاش ئالماش «ھەر» دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭغا «كىم، نېمە، قاچان، قايسى، قانچە، قانداق» قاتارلىق سوئال ئالماشلىرى ياكى «بىر» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئېنىقلاش ئالماشلىرى ياسىلىدۇ ۋە جۈملىدە «كىم؟ نېمە؟ قانداق؟» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەر كىمنىڭ ياخشىلىقى ئۆزى بىلەن.

ھەر بىرىمىز ھەر يەرلەردىن كەلدۇق.

ھەر قانچە يامان بولسام، يادىڭغا يېتەرمەنغۇ (خەلق قوشىقى)

ئېنىقلاش ئالماشلىرىنىڭ بەزىلىرى تەۋەلىك (شەخس) كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن، بەزىلىرى كېلىش كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن ۋە بەزىلىرى كۆپلۈك سان كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ھەر بىر، ھەر بىرىمىز، ھەر بىرىمىزنىڭ، ھەر بىرىمىزدىن، ھەر بىرىمىزگە، ھەر بىرىمىزدە، ھەر بىرىڭلار، ھەر بىرلىرى؛ ھەر كىم، ھەر كىمنىڭ، ھەر كىمنى، ھەر كىمگە، ھەر كىمدىن، ھەر كىمدە؛ ھەر نېمە، ھەر نېمىنىڭ، ھەر نېمىسى، ھەر نېمىدىن، ھەر نېمىگە، ھەر نېمىدە، ھەر نېمىلەرگە...

ئۇنىڭدىن باشقا «كىم، نېمە، قانداق، قايسى، قانچە، نە، قاچان، قەيەر» قاتارلىق سوئال ئالماشلىرى بەزى ھاللاردا ئېنىقلاش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، شەيئى ۋە ئۇنىڭ سان - مىقدارى، بەلگىسى ھەم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

نېمىنى ياخشى كۆرسەڭ، شۇنى ئال.

بۇ دۇكاندىن قانداق كىيىم ئىزدىسەڭ تېپىلىدۇ.

سەن قانچىنى ئالساڭ، مەنمۇ شۇنچىنى ئالىمەن.

قاچان چاقىرساڭ بولىۋېرىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئېنىقلاش ئالماشلىرى ئۆزى ئېنىقلايدىغان سۆز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، سان ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، ئىسىم ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى، دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) سانغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقلاش ئالماشلىرى

«ھەممە، پۈتۈن، بارلىق، بارچە، ھەر، ھەر قايسى» ئالماشلىرى سان ئالماشلىرى بولۇپ، بىۋاستە ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئادەم، پۈتۈن خەلق، بارلىق مەكتەپ، بارچە ئىنسان، ھەر مىللەت، ھەر قايسى ئەل

2) ئىسىملارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقلاش ئالماشلىرى

«ھەممە، بارلىق، ھەر قايسى» ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىپ، جۇملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ، ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

ھېچكىم ھەممىنى بىلمەن، دېيەلمەيدۇ.

يىغىنغا ھەممىمىز قاتنىشىمىز.

ھەر قايسىلار ئۆز ئورنۇقلارغا بېرىڭلار.

بارلىقىمىز ئەمگەككە قاتناشتۇق.

ئۇ بارلىقىنى ئىنقىلابقا بېغىشلىدى.

3) سۈپەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقلاش ئالماشلىرى

«ھەر قانداق» ئالمىشى سۈپەت ئالمىشى بولۇپ، ئىسىمغا باغلىنىپ شەيئىنى، پېئىلغا باغلىنىپ ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ھەر قانداق ئىشقا يارايدۇ.

ھەر قانداق يۈرگۈرسەڭمۇ ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيسەن.

4) رەۋىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقلاش ئالماشلىرى

«ھەر قاچان، ھەر قانچە» ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرى بولۇپ، جۇملىدە ئۇلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى، ئورنى، جەريانى قاتارلىقلارنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەر قاچان كەلسەڭ، مەن ئۆيدە بار.

ھەر قانچە يىراق بولسىمۇ، مەن بارىمەن.

7. ئېنىقسىز (بەلگىسىز) ئالماش

شەيئىلەر، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتى، سان - مىقدارى ۋە ۋاقتىنىڭ ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئالماش ئېنىقسىز ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىقسىز ئالماشلار ھەر قانداق شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ سۈپىتى - بەلگىلىرىنى، سان - ساپاسىنى، ئورۇن - جايىنى، ۋاقتىنى ئېنىق كۆرسەتمەي، ئىككىلىنىش، گۇمان قىلىش ۋە مۇلچەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز قانداقتۇر بىر ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشەندۇق.

بۇ ئاللىقاچان تۈگىگەن ئىش.

بۇ يەردە ئاللىقانداق ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەن.

ئاللىكىملەرنىڭ سۆزلىرىنى دەپ يۈرىدىكەنسەن.

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى «قانداقتۇر، ئاللىقاچان، ئاللىقانداق، ئاللىكىم» دېگەن ئال-ماشلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ھالىتى، شەيئىلەرنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتى ۋە ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىغۇچىسى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بېرەلمەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىز ئالماشلار «كىمدۇر، نېمىدۇر، ئاللىقانداق، ئاللىقاچان، قاچاندۇر بىر چاغدا، كىمدۇر بىرى (ئاللىكىم)، نېمىدۇر بىر نېمە، قايسى-بىر، بىر مۇنچە، بىر قانچە، پالانى، پۇستانى، بەزى، گاھى، گاھىبىرى، بىراۋ» دېگەنلەر-دىن ئىبارەت.

ئېنىقسىز ئالماشلار سوئال ئالماشلىرىدىن «كىم، نېمە، قانچە، قانداق، قاچان، قايسى، قەيەر، قېنى» قاتارلىقلارغا «دۇر، تۇر» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ، شۇنداقلا «ئاللا، بىر» دېگەن سۆزلەرگە سوئال ئالماشلىرىنىڭ بىۋاستە ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئېنىقسىز ئالماشلار ئۆزى ئالمىشىپ كېلىدىغان سۆز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ئىسىم ئېنىقسىز ئالماشلىرى، سۈپەت ئېنىقسىز ئالماشلىرى ۋە رەۋىش ئېنىقسىز ئالماشلىرى دەپ ئۆچكە بۆلۈنىدۇ.

1) ئىسىملارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقسىز ئالماشلار

«كىمدۇر، نېمىدۇر، نەدۇر، قەيەردۇر، قاياقتۇر، ئاللىكىم، ئاللىنىمە، ئاللىقانداق» ئالماشلىرى ئىسىم ئېنىقسىز ئالمىشى بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش سان ۋە كېلىش كاتېگو-رىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

كىمدۇر بىرى ئىشكنى چەكتى.

ئۇ، نېمىنىدۇر ئېلىپ بېلىگە قىستى.

ئۇ، قانداقتۇر بىر كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ، قاياقتىندۇر ئوتۇنلارنى تېرىپ كەلدى.

ئۇ، ئاللىكىملەرنى ئىزدەۋاتقاندەك، ئەتراپىغا قارايتتى.

2) سۈپەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقسىز ئالماشلار

«قانداقتۇر، قايسىدۇر، ئاللىقانداق» ئالماشلىرى سۈپەت ئېنىقسىز ئالماشلىرى بو-لۇپ، ئىسىملارغا بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقتۇر بىر كىتاب، ئاللىقانداق كىشىلەر، قايسىدۇر بىر ئۆي

3) رەۋىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئېنىقسىز ئالماشلار

«قاچاندۇر، نېمىشقىدۇر» ئالماشلىرى رەۋىش ئېنىقسىز ئالماشلىرى بولۇپ، پېئىللار-غا بىۋاستە بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۆيىگە قاچاندۇر بىر بارغىنىم يادىمدا.

ئۇ، نېمىشقىدۇر كەلمىدى.

8. بولۇشسىز (ئېنكار) ئالماش

شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، سان - مىقدارى، ۋاقتى توغرىسىدىكى ئېنكار مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بولۇشسىز ئالماشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

بولۇشسىز ئالماشنىڭ تومۇرى ئەسلىدە «ھېچ» دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭغا «قانداق، قايسى، قاچان، قانچە، نەچچە، كىم، نېمە» قاتارلىق سوئال ئالماشلىرى ۋە ئاز ساندىكى بەزى ئىسىملارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقايسى، ھېچقاچان، ھېچقانداق، ھېچنەرسە، ھېچيەر...

بولۇشسىز ئالماشلار جۈملىنىڭ بولۇشسىز پېئىلدىن بولغان خەۋىرىنىڭ يوقلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇگۈن ھېچنېمە يېمىدى.

بۇگۈنكى يىغىنغا ھېچكىم كەچىكمىدى.

بولۇشسىز ئالماشلار ئۆزى ئالمىشىپ كېلىدىغان سۆز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ئىسىم بولۇشسىز ئالماشلىرى، سۈپەت بولۇشسىز ئالماشلىرى، سان بولۇشسىز ئالماشلىرى، رەۋىش بولۇشسىز ئالماشلىرى، دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئىسىملارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بولۇشسىز ئالماشلار

«ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچنەرسە، ھېچنە، ھېچقەيەر، ھېچقانداق» ئالماشلىرى ئىسىم بولۇشسىز ئالماشلىرى بولۇپ، ئۇلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، ئىسىملارغا ئوخشاش كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم كەلمىدى.

ھېچكىمنىڭ لۇغىتى يوق.

ھېچكىمنى كۆرمىدىم.

ھېچكىمدىن سورىمايمەن.

تۇنۇگۈن ھېچيەرگە بارمىدىم.

ھېچكىمگە ئېيتما.

ھېچكىمدە يوق ئىكەن.

2) سۈپەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بولۇشسىز ئالماشلار

«ھېچقانداق، ھېچقايسى، ھېچبىر» ئالماشلىرى سۈپەت بولۇشسىز ئالماشلىرى بولۇپ، ئىسىملارنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇلارنى بۆلۈنمە ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق ئادەم، ھېچقانداق ۋاقىت، ھېچبىر يەر، ھېچقايسى دەرس، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەسكەرتىش: «ھېچقانداق، ھېچقايسى، ھېچيەر» ئالماشلىرى بەزىدە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن بىرىكىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاندىقىڭلار، ھېچقاندىقىمىز، ھېچقاندىقى، ھېچقايسىمىز، ھېچقايسىمىزنىڭ، ھېچقايسىڭلارغا (ھېچبىرىڭلارغا)، ھېچقايسىنى (ھېچبىرىنى) دېگەنلەردەك.

3) سانغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بولۇشسىز ئالماشلار

«ھېچقانچە» ئالمىشى سانغا مۇناسىۋەتلىك بولۇشسىز ئالمىشى بولۇپ، ئىسىم، سۈپەت ۋە پېئىل بىلەن بىۋاستە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتمىدى.

ھېچقانچە ئادەم يوق.

هېچقانچە ئېگىز ئەمەس.
هېچقانچە يۇگۇرەلمەيدىكەن.

4) رەۋىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بولۇشسىز ئالماشلار

«هېچقاچان» ئالمىشى رەۋىشكە مۇناسىۋەتلىك بولمىشسىز ئالمىشى بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك يوسۇندا بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش هېچقاچان يادىمدىن چىقمايدۇ.
ئۇنى هېچقاچان ئۇنتۇمايمەن.

«هېچ» ئالمىشى بەزىدە ئۆزى يالغۇز هالدا بولۇشسىز پېئىللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئىنكار مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار هېچ كەلمەيۋاتىدۇ.
- سىزگە نېمە بولدى؟
- هېچ.

§ 3. ئالماشلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار باشقا سۆز تۈركۈمىدىن ئۇچ تۈرلۈك بەلگىسى بىلەن، يەنى، لېكسىكىلىق - سېمانتىكىلىق بەلگىسى، مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى، سىنتاكسىسلىق خىزمىتى ئارقىلىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1) ئالماشلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئىسىم، سان، سۈپەت، تەقلىد سۆز، رەۋىش ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن ئاڭلىشىلغان مەنىگە ئوخشاش ئېنىق، روشەن، كونكرېت ئەمەس، بەلكى ئابستراكتراق، ئومۇمىيراق ۋە كەڭرەك بولىدۇ. مەسىلەن، «ئاق، قىزىل، ياخشى، يوغان، يەر، سۇ، قەغەز، يىگىرمە، يۈز» دېگەنلەردىن شەيئى ۋە ئۇنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتى، ھەرىكىتى ۋە سانى توغرىسىدا مۇئەييەن ھەم كونكرېت مەنە ئىپادىلەنسە، «ئۇ، بۇ، شۇ، ئۇنداق، شۇنداق، مۇنداق» دېگەن ئالماشلاردىن بىرەر شەيئى ۋە ئۇنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا كونكرېت مەنە ۋە ئۇقۇم ئىپادىلەنمەيدۇ. مانا بۇلار، ئالماشلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىدۇر.

2) ئالماشلار جۈملىدە ئىسىم، سان، سۈپەت قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرى ۋە بىر قىسىم ۋاقىت رەۋىشى، ئورۇن رەۋىشى، ھەم ھالەت رەۋىشلىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. ئالماشلارنىڭ ئەمەلىيەتتە قايسى سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىكى كونكرېت نوتۇق شارائىتىدا (ئالدىنقى جۈملە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن) مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ.
ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا.
بىز (مەردان، ئاسىيە، گۈلبەھرەم ۋە مەن) ئەتە كونسېرت تەييارلىماقچى.
سەن قانچىنى ئالساڭ، مەنمۇ شۇنچىنى ئالىمەن.

شۇڭا، مۇئەييەن بىر خىل ئالماشلارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىل-

غاندا، ئىسىم ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «ئىسىم ئالمىشى»، سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «سۈپەت ئالمىشى»، سان ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «سان ئالمىشى»، رەۋىش ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى «رەۋىش ئالمىشى» دەپ ئاتايمىز.

3) ئالماشلارنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق، لېكىن، ئۇلار جۈملىدە ئۆزى ئالمىشىپ كەلگەن سۆز تۈركۈمىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن تۇرلىنىپ، شۇ سۆز تۈركۈمى ئۆتەيدىغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى زېممىسىگە ئالالايدۇ. مەسىلەن:

تۈردى ئاخۇن ئىلغار ئىشچى.

ئۇنى ھەممىمىز ھۆرمەت قىلىمىز.

ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرى گېزىتتە تونۇشتۇرۇلدى.

4) ئالماشلارنىڭ سۆز ياساش رولى يوق دېيەرلىك. ئالماشلارغا پەقەت پېئىل ياسىغۇچى «-لاش، -لەش»، ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىغۇچى «-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك» مورفېمىلىرى-نى ئۇلاش ئارقىلىق، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان ئاز ساندىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى ياساش ۋە بەزى ئالماشلارنى ئۆز ئارا قوشۇپ، جۈپ ئالماشلارنى ياساش مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن - سەنلەش

ئۆز - ئۆزلۈك

ئانچە - ئانچىلىك

سىز - سىزلەش

مەن - مەنمەنلىك

ئۇنداق - مۇنداق

ئانداقچى - مۇنداقچى

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) ئالماش دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق قوللىنىلىدۇ؟

2) ئالماشلار مەنىلىرىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

3) كىشىلىك ئالماش، كۆرسىتىش ئالماش، ئېنىقلاش ئالماش، ئۆزلۈك ئالماش، ئۆملۈك ئالماش، ئېنىقسىز ئالماش، بولۇشسىز ئالماش دېگەن نېمە؟ ھەر بىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى سۆزلەڭ.

4) ئالماشلار قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئالماشلارنى تېپىپ، جەدۋەلدىكى تەلەپلەر بويىچە تولدۇرۇڭلار.

1) ئۇ، ماڭا ھېچنېمە دېمەيلا كېتىپ قالدى.
2) بىزنىڭ سىلەردىن كۈتىدىغان ئۈمىدىمىز چوڭ.
3) سىز ئۇنچىلىك ياخشى ئىشلىيەلمىدىڭىز.
4) بۇگۈن بىر مۇنچە ئوقۇغۇچىلار خالىسانە ئەمگەك قىلدى.
5) مەندىكى كىتابنى ئۇنىڭغا ئاپىرىپ بەرگىن.
6) ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ (ماقال)

ئالماشلار	ئالماشنىڭ قايسى تۈرى	بىرلىكمۇ، كۆپلۈكمۇ	قانچىنچى شەخس	

9 - باب. پېئىل

1 §. پېئىل توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى، ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى پېئىل[1] دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە پېئىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلۈكلەر ئەڭ كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ ۋە تىل ئالاقىسىدە ئەڭ قوللىنىلىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ پېئىللىق بەلگىلىرى، يەنى، شەيئىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتى، خۇي - پەيلى، ھالىتى، ئۆزگىرىش پوزىتسىيىسى ۋە سېزىمى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەش جەھەتتە، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىلىرىدىن كۆپ تەرەپلىمە پەرق قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار لېكسىكىلىق — سېمانتىكىلىق مەنىلەرگە ئىنتايىن باي، چوڭقۇر ۋە مۇرەككەپ، سىستېما جەھەتتىن ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشقان، كاتېگورىيىلىرى كۆپ، سىنتاكسىسلىق ئىمكانىيەتلىرىمۇ كەڭ ھەم ئۇستۇن.

پېئىل سۆزلىرى جۈملىدە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك ھەرىكىتى، ھالىتى ۋە ئۇلار تۇغرىسىدىكى ئوي - پىكىر، ئۇقۇم - چۈشەنچىلەرنى خەۋەر تەرىقىسىدە بايان قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، جۈملە تەركىبىدىكى تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللەردە تۈرلىنىپ كەلگەن ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە خاس بولغان سۆزلەرگە، يەنى، جۈملىنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قانداق گرامماتىكىلىق خىزمەتلەرنى ئاتقۇرۇشىنى بەلگىلەيدۇ. مۇشۇ مەندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پېئىللارنى جۈملىنىڭ تەشكىللىگۈچىسى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

پېئىلنىڭ ئىككىنچى بىر بەلگىسى، ئۇنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرىدۇر. پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى (شەكىللىرى) تۆۋەندىكى مورفېمىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ:

1) بولۇشسىزلىق مورفېمىسى: -ما، -مە (-م)
2) شەرت پېئىل مورفېمىسى: -سا، -سە
3) ئىسىمداش مۇرفېمىسى: -ش، -ىش، -ۇش، -ئۇش، -ماق، -مەك
4) رەۋىشداش مورفېمىسى: -پ، -ىپ، -ۇپ، -ۈپ، -ئاي. -ئەي، -ي، -غىلى، -قىلى، -گىلى، -كىلى
5) سۈپەتداش مورفېمىسى: -غان، -قان، -گەن، -كەن، -ئار، -ئەر، -دىغان
6) پېئىل دەرىجىلىرىنى ياسىغۇچى مورفېمىلار: -غۇر، -قۇر، -دۇر، -تۇر، -گۇر،

---

① «پېئىل» سۆزى ئەرەب تىلىدىكى «فعل» (قىلىق، ھەرىكەت) سۆزىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنېتىكا جەھەتتىن قىسمەن بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر.

-كۇر، -قۇز، -غۇز، -گۇز، -كۇز، -ت (مەجبۇرى دەرىجە)؛ -ن، -سن، -ئۇن، -ئۇن (ئۆزلۈك دەرىجە)؛ -ل، -سل، -ئۇل، -ئۇل (مەجھۇل دەرىجە)؛ -ش، -ئۇش، -ئۇش (ئۆملۈك دەرىجە).

2 §. پېئىلنىڭ تۈرلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بەلگە —خۇسۇسىيەت ۋە سىنتاكسىلىق ئىمكانىيەتلىرىگە ئاساسەن، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. يەنى، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ: تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىللارغا؛ لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ: ھەرىكەت پېئىلى ۋە ھالەت پېئىللىرىغا؛ ئاتقۇرىدىغان سىنتاكسىلىق خىزمەتلىرىگە قاراپ: مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىدەمچى پېئىللارغا؛ ئۆز ئوبيېكتىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ: ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللارغا؛ پېئىللارغا خاس بولغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە (شەخس، سان، زامان، دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق، مەيل ۋە تۈس كاتېگورىيىلىرىگە) ئىگە بولۇش - بولماسلىقىغا قاراپ: شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دېگەندەك بەش چوڭ تۈرگە بۆلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشىنىڭ سخېمىسىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

- پېئىل
  - مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ
    - 1. تۈپ پېئىل
    - 2. ياسالما پېئىل
  - لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ
    - 1. ھەرىكەت پېئىلى
    - 2. ھالەت پېئىلى
  - سىنتاكسىلىق ۋەزىپىسىگە قاراپ
    - 1. مۇستەقىل پېئىل
    - 2. يارىدەمچى پېئىل
  - ئوبيېكتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ
    - 1. ئۆتۈملۈك پېئىل
    - 2. ئۆتۈمسىز پېئىل
  - گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە قاراپ
    - 1. شەخسلىك پېئىل
      - 1) بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى
      - 2) شەخس ۋە سان كاتېگورىيىسى
      - 3) مەيل كاتېگورىيىسى
      - 4) دەرىجە كاتېگورىيىسى
      - 5) زامان كاتېگورىيىسى
      - 6) تۈس كاتېگورىيىسى
    - 2. شەخسسىز پېئىل
      - 1) ئىسىمداش
      - 2) سۈپەتداش
      - 3) رەۋىشداش

§ 3 . پېئىللىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىل، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تۈپ پېئىل (پېئىل ئۆزىكى)

هەربىرى، هالەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان، بىرلا مورفېمىدىن تۈزۈلگەن پېئىللار تۈپ پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ، ماڭ، تۇر، ياز، كۆر، ئال، كەت، باق، سال. . .

تۈپ پېئىللار پېئىلىنىڭ شەخسسىز شەكىللىرىگىمۇ، شەخسلىك شەكىللىرىگىمۇ ئۇل بولىدىغان مورفولوگىيىلىك شەكىلدۇر، مەسىلەن: «بىل - بىلىش، بىلمەك، بىلگەن بىلىپ، بىلدىم، بىلمىز، بىلىسەن، بىلىسىلەر، بىلىدىغان، ، بىلىدۇ، بىلەي، بىلمەكچى» دېگەن پېئىللارنىڭ هەممىسى بىرلا «بىل» دېگەن تۈپ پېئىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

2. ياسالما پېئىل

هەرخىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرگە پېئىل ياسىغۇچى تۈرلۈك مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە ئىككى باش مورفېمىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلىشى ئارقىلىق ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما پېئىللار ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇل، يەنى، مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق هاسىل بولىدۇ.

A. مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل (تۈپ سۆزگە مورفېما قوشۇش) ئارقىلىق هاسىل بولغان ياسالما پېئىللار:

ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ياسالما پېئىللار تولاراق ئىسىم، سۈپەت ۋە پېئىل تومۇرىغا پېئىل ياسىغۇچى تۈرلۈك مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق هاسىل بولىدۇ. بۇ مورفېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ سۆز تومۇرىغا ئۇلىنىش قائىدىسى تۆۋەندىكىدەك:

1) «-لا، -له»: بۇ مورفېمىلار بىر قىسىم ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىملارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ياسالما پېئىللارنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىش+له، گۈل+له، تەربىيە+له، داۋا+لا، ئوغۇت+لا، قول+لا، مۇز+لا، جىڭ+لا، مېتىر+لا، غۇلاچ+لا.

2) «-لاش، -لەش»: بۇ مورفېمىلار بىر قىسىم سۈپەت ۋە سانلارغا ئۇلىنىپ، سۈپەت ۋە سانلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ياسالما پېئىللارنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق+لاش، چىرىك+لەش، بىر+لەش.

3) «-لان، -لەن» : بۇ مورفېمىلار بىرىنچىدىن، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شەيئىلەرگە ۋە شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ بىرەر ھالەتكە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياسالما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

قورال+لان، ئادەت+لەن، غەزەپ+لەن، ئىلھام+لان. ئىككىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ئىسىم ۋە سۈپەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان ياسالما پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۈمىد+لەن، ئۈمىدسىز+لەن، ماغدۇرسىز+لان، روھ+لان، روھسىز+لان

4) «-ئا، -ئە» : بۇ مورفېمىلار ئايرىم ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ساد + ا، قاد + ا، تۇز+ئە، تۇد + ە.

5) «-دا، -دە، تا، -» : بۇ مورفېمىلار ھەرخىل سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئورۇد + دا، ئىز + دە، ئۇد + دە، ھاي + دا، خاك + دا، قىس + تا.

6) «ئاي-، ئەي، - -ي» : بۇ مورفېمىلار بىر قىسىم رەۋىش ۋە سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاز + اي، تار + اي، پەس + ەي، قارا + ي

7) «- ئار، -ئەر، -ر» : بۇ مورفېمىلار بىر قىسىم سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق + ار، ياش + ار، كۆك + ەر، قىسقا + ر

8) «-قىرا، -كىرە، -رە» : بۇ مورفېمىلار بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

شار +قىرا، سىر +قىرا، پىر+قىرا، گۈر +كىرە، شىر +قىرا، غار +قىرا، خىر+قىرا، چىر+ قىرا، مە+رە، مۆ +رە

9) «-سىرا، -سىرە، - سىت » : بۇ مورفېمىلار بەزى سۈپەت ۋە ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، شۇ ئىسىم ۋە سۈپەت ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ بەلگىسىنىڭ كەملىكىنى بىلدۈرىدىغان ياسالما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

قاد + سىرا، ئۇيقۇ + سىرا، يەر + سىرە، كەم + سىت،

10) «-داش، - دەش» : بۇ مورفېمىلار ئايرىم ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ، ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ياسالما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

مۆڭ + داش، سىر+داش، نەم + دەش، ئىز+دەش

11) «-غار، -قۇر» : بۇ مورفېمىلار ئايرىم ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

سۇ +غار، باش +قۇر

12) «-ئىلدا، -ئىلدە، ئۇلدا، -ئۇلدە» : بۇ مورفېمىلارمۇ بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىك + ىلدا، لەپ + ىلدە، شار + ىلدا، پۇش + ۇلدا، گۈر +ۇلدە

13) «-ۇق، -ىق، -ىك» : بۇ مورفېملار ئىسىم، سۈپەت، سان ۋە ئۇندەش سۆزلەر-گە ئۇلىنىپ، ياسالما پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

يول + ۇق، زور +ۇق، چال + ىق = چېلىق، سەل + ىك = سېلىك، بىر + ىك = بىرىك، ئىچ + ىك = ئىچىك.

14) «-مىسىرا، -ئۇمىسىرە» : بۇ مورفېملار بىر قىسىم پېئىللارغا ئۇلىنىپ، شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ياسالما پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغلا + مىسىرا، كۈل + ۇمىسىرە

B. سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل (سۆزبىلەن سۆزنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈش) ئارقىلىق ياسالغان ياسالما پېئىللار:

ئىككى تۈپ پېئىلنى بىر - بىرىگە قوشۇش ياكى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرگە يارەمچى پېئىللارنى قوشۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان پېئىللار سىنتاكسىس-لىق ئۇسۇلدا ياسالغان ياسالما پېئىللار دېيىلىدۇ.

مۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ياسالغان ياسالما پېئىللارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر سانىنىڭ قانچە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بىر پۈتۈن سىنتاكسىسلىق بىرىكمە سۈپىتىدە ئورتاق هالدا بىرلا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ ۋە بىرلا سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، قەلىمىنى ماڭا بېرىپ تۇردى.

مەن كونسېمكنى كۆچۈرىۋالدىم.

يايلاقتىكى چارۋىلار سەمرىپ كېتىپتۇ.

ئاخشام ئۇلار كىنو كۆرگەن ئىكەن.

بۇخىل ئۇسۇل ئارقىلىق ياسالغان ياسالما پېئىللارنىڭ بىرىنچى خىلى: ئىككى تۈپ پېئىل سۆزىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن شەكىللىرى بولۇپ، بىرىكمىنىڭ بىرىنچى تەركىبىگە رەۋىشداش ئېلىمېنتلىرى «-پ، -ىپ، -ئۇپ»نىڭ ئۇلىنىشى نەتىجىسىدە، مۇرەككەپ تەركىپلىك پېئىللارنى هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا + پ +ئالدىم (قارىۋالدىم) ، ياز - ىپ + بولدۇم= يېزىپ بولدۇم.

كۆر + ۇپ قالدىم، كۈل + ۇپ كەتتى.

ئىككىنچى خىلى: باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەرگە يارەمچى پېئىل ياكى كۆچمە يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە هاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتجان قاسىمى قەشقەرگە بارغان ئىكەن.

ئۇ، بىزنىڭ ئۆيگە كەلمەكچى بولدى.

ئۇ، مېنىڭ نەسىھىتىمگە قۇلاق سالدى.

مۇنداق مۇرەككەپ تەركىبلىك پېئىللار تەركىبىدىكى بىرىكمىلەرنىڭ ئالدىنقى تەركىبى ئاساسىي مەنىگە ئىگە، كېيىنكى تەركىبى بولسا، ئەسلىي لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ، ئاساسىي پېئىل ئۆچۈن يارەمچىلىك رولىنى، يەنى مەنىۋى تۈس قوشۇش رولىنى ئويناىدۇ.

پېئىل ياسىغۇچى مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

سۆز تۈركۈمى	قوشۇمچىلار	سۆز ياساش شەكلى
ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە ئۇلىنىپ، پېئىل ياساش شەكلى	-لا، -لە	تەربىيە+لە، كەچ+لە، داۋا+لا، ئوغۇت+لا، قول+لا، جىڭ+لا، غولاچ+لا، مېتىر+لا
	-لاش، -لەش	ساز+لاش، سالام+لاش، سۆز+لەش، چىرىك+لەش، بىر+لەش
	-لان، -لەن	قورال+لان، ئىلھام+لان، ماغدۇر+لان، روھ+لان، ئۈمىد+لەن، ئادەت+لەن، غەزەپ+لەن
	-ئا، -ئە	سان+ا، قان+ا، تۈز+ە، تۇن+ە.
	-دا، -دە، -تا	ئور ۇن+دا، ھاي+دا، خاتا+دا، ئىز+دە، ئۇن+دە، قىسقا+تا.
	-ئاي، -ئەي، -ي	ئاز+اي، تار+اي، پەس+ەي، كۆپ+ەي، قارا+ي
	-ئار، -ئەر، -ر	ئاق + ار، ياش + ار، كۆك + ەر، قىسقا+ر
	-غار، -قۇر	سۇ +غار، باش + قۇر
	-قىرا، -كىرە، -رە	شار + قىرا، سىر + قىرا، پىر + قىرا، شىر + قىرا، غار + قىرا، خىر + قىرا، چىر + قىرا، گۈر + كىرە، مە + رە، مۆ+ رە
	-سىرا، -سىرە، -سىت	قان + سىرا، ئۇيقۇ + سىرا، كۆلۈم + سىرە، يەر + سىرە، كەم + سىت
	-داش، -دەش	مۆڭ + داش، سىر + داش، نەم + دەش، ئىز+دەش
	-ئىلدا، -ئىلدە، -ئۇلدا، -ئۇلدە	چىك + ىلدا، جاۋ + ىلدا، ۋىز + ىلدا، لەپ + ىلدە، غۇي + ۇلدا، پۇش + ۇلدا، گۈر + ۇلدە
پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ھەرخىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەرنى ياساش شەكلى	-ما، -مە، -ماق، -مەك	ئۇيۇش + ما، بىرلەش + مە، تېپىش + ماق، ئىل + مەك
	-ئىق، -ئىك، -ئۇق، -ئۈك	تىز+ىق، ئىچ + ك، كېچ + ىك، كۆپ + ك
	-قا، -گە، -كە	سۈپۈر +گە، تۇرت + كە، تۇت + قا،
	-غاق، -قاق، -گەك، -كەك	ئور + غاق، تاپ + قاق، ئىل + گەك، تەپ + كەك، ئۇس + كەك
	-غىن، -قىن، -كىن	قىر +غىن، تاش + قىن، كەس + كىن،
	-غۇ، -قۇ، -گۇ، -كۇ	ئۇر + غۇ، چاچ + قۇ، سەز + گۇ، تەپ + كۇ
	-غۇن، -قۇن، -گۇن، -كۇن	تۇر + غۇن، توس + قۇن، سۇر + گۇن، كەل + كۇن، سەپ + كۇن
	-غۇچ، -قۇچ، -گۇچ، -كۇچ	سىز + غۇچ، باس + قۇچ، قىس + قۇچ، سۇز + گۇچ، كۆرسەت + كۇچ
	-غۇچى، -قۇچى، -گۇچى، -كۇچى	ئوقۇ + غۇچى، ياز + غۇچى، ساد + قۇچى، ئوقۇت + قۇچى، سۆزلە + گۇچى، كۈت + كۇچى
	-چاق، -چەك، -چۇق	ماختات + چاق، ئىرىن + چەك، ياساد + چۇق
	-ئاق، -ئەك، -داق	ياد + اق، بۆل + ەك، قون + داق
	-مىش، -مۇش، -مۇش	قىل + مىش، ئۆت + مۇش، تۇر + مۇش
	-ئىن، -ئۇن، -ئىم	ئاق + ىن = ئېق + ىن، تۇگ + ۇن، يىغ + ىم.
	-ق، -ك، -چ	بويا + ق، يۆگە + ك، ئىشەن + چ
	-ئار، -ئەر، -مۇر، -كۇر، -گۇر	ئۇچ + ار، كەس + ئەر = كېسەر، ئۆس + مۇر، ئۆت + كۇر، سەز + گۇر
	-مەن	كۆچ + مەن
پېئىللغا ئۇلىنىپ، پېئىل ياساش شەكلى	-لا، -لە	چاپ + لا، كەس + لە

§ 4 . پېئىللارنىڭ مەنسىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار لېكسىكىلىق، سېمانتىكىلىق مەنسىگە قاراپ، ھەرىكەت پېئىللىرى ۋە ھالەت پېئىللىرى، دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ.

1 . ھەرىكەت پېئىلى

مۇئەييەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش - كەلمەسلىكىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ھەرىكەت پېئىلى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «مەكتەپتە ئىشلىدىم» دېسەك «ئىشلەش» ھەرىكىتىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى، «سۆزۈڭنى ئاڭلىمايمەن» دېسەك، «ئاڭلاش» ھەرىكىتىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. دېمەك، يۇقىرىدىكى «ئىشلەش» ۋە «ئاڭلاش» پېئىللىرى ھەرىكەت پېئىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى پېئىل تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەرىكەت پېئىللىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ. چۈنكى «پۈتكۈل ماددا ھەرقاچان ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ».

2 . ھالەت پېئىلى

مۇئەييەن شەيئى ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ھالەت پېئىلى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ، سىنىپتا ئولتۇرىدۇ» دېگەن جۈملىدىكى «ئولتۇر ماق» پېئىلى ئىش - ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ئىزچىل ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمدى، «ئۇ كەلسە، مۇشۇ ئورۇندا ئولتۇرىدۇ» دېگەن جۈملىدىكى «ئولتۇرماق» پېئىلى بولسا، كىشى ھەرىكىتىنى بەلگە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئالدىنقى جۈملىدىكى «ئولتۇرماق» پېئىلى ھالەت پېئىلى، كېيىنكى جۈملىدىكى «ئولتۇرماق» پېئىلى ھەرىكەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى پېئىل تۈركۈمىدىكى «ئولتۇرماق، ياتماق، تۇرماق، يۈرمەك، ماڭماق، ئۇخلىماق، يۈگۈرمەك» قاتارلىق ھەرىكەت پېئىللىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا ھالەت پېئىلى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى پېئىل سۆزلىرىنىڭ ھەر بىرىگە ئىككىدىن جۈملە تۈزۈڭلار. ئۇ سۆزلەر بىرىنچى جۈملىدە ھالەت پېئىلى، ئىككىنچى جۈملىدە ھەرىكەت پېئىلى بولۇپ كەلسۇن:

يات، ئال، كەل، كەت، بار، باشلا

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

5 § . پېئىللارنىڭ سىنتاكسىسلىق خىزمىتىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

پېئىللار جۈملىدە ئاتقۇرىدىغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە قاراپ، مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىدەمچى پېئىل، دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1. مۇستەقىل پېئىل

مۇستەقىل تۈرۈپ، شەيئى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى، بەلگە - خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالايدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىللار دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى پېئىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان مۇتلەق كۆپ سانىدىكى سۆزلەر مۇستەقىل پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ، ئۆيدە ئۇخلاۋاتىدۇ» دېگەن جۈملىدىكى «ئۇخلىماق-» پېئىلى ھەم شەيئى ھەرىكىتى توغرىسىدا مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگەن، ھەم جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكى بولۇپ كەلگەن بىر مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇر-، ماڭ-، يаз-، يат-، يۈر-، бар-، ئويلا-، ئۇخلا-...» دېگەن پېئىللارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل پېئىللاردۇر.

2. يارىدەمچى پېئىل

جۈملىدە مۇستەقىل سۆزلەرگە ياندىشىپ، ئۇلارغا تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى يۈكلەپ كېلىدىغان پېئىللار يارىدەمچى پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىدەمچى پېئىللار ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگە، جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىغا ۋە نۇتۇقتىكى رولىغا قاراپ، ئۆز ئىچىدىن يەنە، خاس يارىدەمچى پېئىل، كۆچمە يارىدەمچى پېئىل، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ.

1) خاس يارىدەمچى پېئىل

جۈملىدە مۇستەقىل قوللىنىلمايدىغان يارىدەمچى پېئىللار خاس يارىدەمچى پېئىل دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «-ئىدى، -ئىكەن، -ئىمىش، -دۇر، -تۇر» قاتارلىقلار خاس يارىدەمچى پېئىللار جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇلار جۈملىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئايرىم تۈرۈپ ھەرىكەت ۋە ھالەت توغرىسىدا بىرەر ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ. پەقەت پېئىل تومۇرىغا ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان تۈپ سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، شۇلارنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، قەشقەرگە كەلگەن ئىمىش.

ئۇرۇمچى گۈزەل شەھەر ئىكەن.

ياسىن مېنى ساقلاپ تۇرماقچى ئىدى.

2) كۆچمە يارەمچى پېئىل

مۇستەقىل سۆزلەرگە، خۇسۇسەن پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، ئەسلىي لېكسىكىلىق مەنىسىنى تامامەن ياكى قىسمەن يوقىتىپ، جۇملىدە گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كېلىدىغان يارەمچى پېئىللار كۆچمە يارەمچى پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «-ئال، -بەر، -كەت، -چىق، -ئەت، -بول، -باق» قاتارلىق پېئىللار ئۆز ئالدىغا ئايرىم قوللىنىلغاندا، ئىش - ھەرىكەت توغرىسىدا بىرەر لېكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرالايدۇ. شۇنداقلا، باشقا مۇستەقىل سۆزلەرگە (كۆپىنچە پېئىللارغا) يانداشىپ كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل پېئىللىق مەنىسىنى ئاساسەن ياكى قىسمەن يوقىتىپ، ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش، ئۇنىڭغا تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەرنى، يەنى، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئېنىق بولغانلىقىنى، ئەمەلگە ئېشىش ئىمكانىيىتىنى، ئۆزۈن داۋام قىلغانلىقىنى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۈيۇقسىز بولغانلىقى، تەدرىجىي داۋام قىلغانلىقى، تېز باشلانغانلىقى ۋە تېز تاماملانغانلىقىدەك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشۇش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن: «ئۆگىنىش باشلىنىپ كەتتى» دېگەن جۇملىدە «كەتتى» دېگەن پېئىل سۆزى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «بىر نۇقتىدىن ئىككىنچى بىر نىشانغا قاراپ مېڭىش» تىن ئىبارەت ئەسلىي لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ، ئۆگىنىشتىن ئىبارەت بۇ پائالىيەتنىڭ باشلىنىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە مەسىلەن: «كۆرۈپ قالدىم»، «قۇلاق سالدى»، «قاراپ چىقتىم»، «ئوقۇپ كۆردۇم»، «يېپ باقتىم»، «كۈلۈپ تاشلىدى»، «تۇرۇپ تۇر» دېگەنلەردەك.

يارەمچى پېئىللار ئادەتتە، ھۆكۈم، تۇس، زامان ۋە مەيل قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

§ 6. پېئىللارنىڭ ئوبېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۆز ئوبېيېكتلىرى (ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان سۆزلەر) بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل، دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئۆتۈملۈك پېئىل

مۇئەييەن ئوبېيېكتقا بېۋاستە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل دېيىلىدۇ. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش ھەرىكەت مۇئەييەن بىر شەيئىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىللار دېيىلىدۇ.

ئۆتۈملۈك پېئىللار جۇملىدە ئۆز ئوبېيېكتىنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى بىلەن تۇرلەنگەن ھالدا، ئۆزىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە ئۆزىگە بېقىنىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى پېئىل تۇركۈمىدىكى «ئوقۇ-، ياز-، ئال-، سال-، كۆر-،

تاشلا-، چۇشەن-، مىن-، ئەگەش-، بىل-، تازىلا-، سانا-، ئوقۇ-، ئىچ-، يە-، ئاچ-، سۇغار-، قۇي-، يۇ-، ئاتلا-، سۆي-. . . .» قاتارلىق پېئىل سۆزلىرى ئۆتۈملۈك پېئىللار بولۇپ، بۇلار جۈملىدە ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە، بەزىدە باش كېلىش شەكلىدە كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۆز ئوبيېكتىغا بېۋاستە ئۆتۈدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى يېز (خەت يېز)، دۇتتارنى چال (دۇتتار چال)، كىتابنى ئوقۇ (كىتاب ئوقۇ)، تاماقنى يېگىن (تاماق يېگىن) دېگەنلەردەك.

2. ئۆتۈمسىز پېئىل

مۇئەييەن ئوبيېكتقا بېۋاستە ئۆتىمەيدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئۆتۈمسىز پېئىللار دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «كەل-، كەت-، ئۆت-، ئولتۇر-، ماڭ-، يۈر-، تۇر-، يات-، ياق-، چىق-، چۈش-، ساقاي-، بول-، بار-، قايت-، ئۇچ-» قاتارلىق پېئىل سۆزلىرى ئۆتۈمسىز پېئىللار بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ باش كېلىش، چىقىش كېلىش، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپتىن كەت، ئىدارىغا كەل، يۇقىرىغا ئۆت، ئورۇندۇقتا ئولتۇر، يولۇڭغا ماڭ، كوچىدا يۈر، جايىڭدا تۇر، كارىۋاتتا يات، دەرەخكە چىق، پەسكە چۈش، يېزىغا بار، ئۇيگە قايت، ئاسماندا ئۇچ، بىمار ساقايدى.

يۇقىرقى پېئىللار ئۆز ئوبيېكتىغا بېۋاستە باغلانمايدۇ ياكى ھەرىكەت ئۆز ئوبيېكتى ئۈستىگە بېۋاستە چۈشمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ناھايىتى ئاز ساندىكى «مىنمەك، دەسسىمەك» ئوخشاش پېئىللار ئۆز ئوبيېكتلىرىنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، بەزىدە ئۆتۈملۈك ۋە بەزىدە ئۆتۈمسىز مەنىسىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۆتۈملۈك پېئىل	ئۆتۈمسىز پېئىل
ئات (نى) مىنمەك	ئاتقا مىنمەك
پۇتنى دەسسىمەك	پۇتقا دەسسىمەك

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. پېئىل دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟
2. پېئىللار قانداق ئۆلچەم - پرىنسىپلارغا ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ؟
3. تۆپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىل دېگەن نېمە؟
4. ھەرىكەت پېئىلى ۋە ھالەت پېئىلى دېگەن نېمە؟

5. مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل دېگەن نېمە؟
6. ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

§ 7. شەخسسىز پېئىل ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىدىن مەھرۇم بولغان، جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېئىل شەكىللىرى شەخسسىز پېئىل دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسسىز پېئىللار پېئىللارنىڭ ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشكە قاراپ يۈزلەنگەن شەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار پېئىللارغا خاس بولغان شەخس، سان، زامان، دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق، مەيل ۋە تۈس كاتېگورىيىلىرىدىن مەھرۇمدۇر. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

1) شەخسسىز پېئىللاردا ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقى، قايسى زاماندا بولۇپ ئۆتكەنلىكى ئايان بولمايدۇ، يەنى، ئۇلاردا شەخسلىك، سانلىق، مەيىللىك ۋە زامانلىق بەلگىسى (ئۇقۇمى) بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىمەك، كۆرۈش، يېگۈش، ئوقۇغان، كەلگەن، يېزىپ، كۈلۈپ، چۈشۈپ...

2) شەخسسىز پېئىللار ئۆزلىرىنىڭ مەنە ئىپادىلەش ئىمكانىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ رولىدا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، شۇ سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئۇلارغا ئوخشاش ھەرخىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق (ماقال).

ئالاردا بىسمىللا، بېرەردە ئەستەغپىرۇللا. (ئېلىشتا بىسمىلا، بېرىشتە ئەستەغپىرۇللا) (ماقال).

چىقماق ئاسان، چۈشمەك قىيىن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسسىز پېئىللار مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىگە (تۈزۈلۈشىگە)، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، ئىسىمداش، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش، دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§ 8. ئىسىمداشلار

ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان شەخسسىز پېئىل شەكلى ئىسىمداش دېيىلىدۇ.

ئىسىمداشلار لېكسىكىلىق مەنە (سېمانتىكىلىق بەلگە) جەھەتتىن پېئىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن، گرامماتىكىلىق ئىقتىدارى جەھەتتىن ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇلار گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ياسىلىش شەكىللىرىگە ئىگە.

ئىسىمداشلار مۇناسىۋەتكە خىل ئۇسۇل ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

1) پېئىل تومۇرىغا ۋە دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا «- ماق»، «- مەك»، «-ش، -ىش، -ۇش، -ۈش» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ئىسىمداشلار ياسىلىدۇ ۋە بۇ ئىسىمداشلار ئىسىمغا خاس ئىگراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر، يەنى، تەۋەلىك (شەخس)، سان، كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىپ، ئىسىملىك خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىدۇ. مەسىلەن:

بار - ماق، كەل - مەك، ئوقۇ - ش، يېز - ىش، ئىۋر - ۇش، كۆر - ۈش، بىل - بىلمەك، بىلمەكسىم، بىلمەكسىك، بىلىشى، بىلمەكسىمىز، بىلمەكسىلەر، بىلمەكتى، بىلمەكتىك، بىلمەككە، بىلمەكتىن

2) سۈپەتداشلارغا «- لىك، - لىق» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئىسىمداشلار ياسىلىدۇ، مەسىلەن:

يازغان + لىق، كۆرگەن + لىك، ئىشلىگەن + لىك.

پېئىل تومۇرىغا «- غۇ، - قۇ، - گۇ، - كۇ» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىللىرى تەپىدا قوللىنىلغان، ئەمدى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، پەقەت III شەخس شەكلىدىلا كەلگۈسى زامانغا لايىق خالاش مەيلىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئىسىملارغا ئوخشاش شەخس مورفېمىلىرى (- م، - ك، - سى) بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، ئىش ھەرىكەتنى بىرەر شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «بارغۇم يوق، كۆرگۈم بار» دېگەن جۈملىدىكى «بار -، كۆر -» پېئىللىرى بىر خىل ئىسىمداش شەكلىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە جەھەتتىن ئىگە بولۇپ كەلگەن. «ئالماقنىڭ بەرمىكى بار» دېگەن جۈملىدىكى «ئال -» ۋە «بەر -» پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكلىدە ئۆزىنى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، جۈملىدە ئالدىنقى تەركىب ئېنىقلىغۇچى، كېيىنكى تەركىب ئىگە ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرۇپ كەلگەن.

دېمەك، ئىسىمداشلار پېئىل رولىدا كېلىپ، ئىش - ھەرىكەت مەنىسىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن پېئىللىق بەلگىسى، ئىسىم رولىدا كېلىپ شەيئى نامىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئىسىملىق بەلگىسى ئىگە بولىدۇ.

A. **ئىسىمداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى (بەلگىسى)**

(1) ئىسىمداشلار ھەرىكەت ۋە ھالەت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش، ئولتۇرۇش، ئۇخلاش

(2) ئىسىمداشلار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن ھەرىكەتنىڭ جەريانىنى ئىپادىلەپ، پېئىلغا خاس بولغان ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك ھەمدە دەرىجە شەكىللىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

پەنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش (ئۆتۈملۈك)، ۋەتەننى سۆيۈش (ئۆتۈملۈك)، غۇلجىغا بېرىش (ئۆتۈمسىز)، شەھەردىن چىقىش (ئۆتۈمسىز) ئوقۇش، ئوقۇلۇش، ئوقۇتۇش، (پېئىل دەرىجىلىرى)

(3) ئىسىمداشلار پېئىلغا خاس بولغان بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىقتىن ئىبارەت گراممات-

تىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ. مەسىلەن:
ئېلىش - ئالماشلىق، بىلىش - بىلىمسىلىك، بارلىنالىق - بارمىغانلىق
(4) ئىسىمداشلار پېئىللارغا ئوخشاش رەۋىشلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ، «نېمە قىلماق؟ قانداق قىلماق؟» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
چاپسان يېزىش، تېز مېڭىش، كېيىن قېلىش

B. **ئىسىمداشلارنىڭ ئىسىملىك خۇسۇسىيىتى (بەلگىسى)**

(1) ئىسىمداشلار ئىسىمنىڭ گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى (سان، تەۋەلىك ۋە كېلىش شەكىللىرى) بىلەن تولۇق تۇرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:
بىلىش - بىلىشنىڭ، بىلىشنى، بىلىشكە، بىلىشتىن، بىلىشتە، بىلىشىم، بىلىشىمىز، بىلىشلىك، بىلىشى

(2) ئىسىمداشلاردا ئىپادىلىنىدىغان ھەرىكەت (پېئىللىق) بەلگىسىگە قارىغاندا، شەيئىلىك (ئىسىملىك) بەلگىسى گەۋدىلىكرەك بولىدۇ. مەسىلەن: ئىسىمداشلارنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىدىن بولغان «-ش، ىش، ئۇش، ئۇش، ماق، مەك» مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر ھەرىكەت ۋە ھالەتنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ ۋە ئۆتۈملۈك، ئۆتۈمسىز مەنىسىدە كېلىدۇ. شۇنداقلا، رەۋىش تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:
تىكىش تىكمەك، ئورما ئورۇش (ئۆتۈملۈك مەنىدە)؛ مەكتەپكە بارماق، زاۋۇتتىن كەلمەك (ئۆتۈمسىز مەنىسىدە)؛ چاپسان ماڭماق، تېز ئىشلىمەك، كېيىن قالماق (رەۋىش تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەن).

§ 9. سۈپەتداش

<u>پېئىلغا، سۈپەتكە خاس گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شەخسسىز پېئىل شەكلى سۈپەتداش دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

سۈپەتداشلار مۇنداق يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ:

1) پېئىل تومۇرىغا ياكى زامان، دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا «-غان، -قان، -گەن، كەن» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
ئوقۇ+غان، ئوقۇمۇ+غان، ئال+غان، ئېلىۋال+غان، ئالدۇر+غان، ئېلىش+قان، ئالما+غان.

2) پېئىل تومۇرىغا «-ئار، -ئەر، -يدىغان، -ىدىغان» مورفېمىلىرىنىڭ، بولۇشسىزلىقنى ئىپادىلەيدىغان «-ماس، مەس» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: بار + ار، كۆر + ەر، قارا + يدىغان، دە + يدىغان، بار + ىدىغان، كېلەر + كەل + مەس، بولار + بولماس

سۈپەتداشلار پېئىلنىڭ ھەر خىل گراماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۇرلىنىش ئارقىلىق سۈپەت ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە سۈپەت رولىدا كېلىپ، ھەرىكەتنى بىرەر شەيئىنىڭ

بەلگىسى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «ئېچىلغان گۈل» دېگەن بىرىكمىدە، «ئېچىل» پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش (-غان) شەكلىدە «گۈل» دىن ئىبارەت شەيئىنىڭ ئېچىلىش ھەرىكىتىنى ئورۇندىغان ھالەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرگەن. «ئۈچار تەخسە» دېگەن بىرىكمىدە، «ئۈچ-» پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش (-ار) شەكلىدە «تەخسە» دىن ئىبارەت شەيئىنىڭ «ئۈچۈش» ھەرىكىتىنى ئورۇنداش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىك بەلگىسىنى بىلدۈرگەن.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، سۈپەتداشلار پېئىل تومۇرىدىن پايدىلىنىپ تۈرۈپ، ھەرىكەتنى، ھالەتنى ۋە ھەرىكەت جەريانىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە سۈپەت رولىدا كېلىدىغان پېئىلدۇر. ئۇ ھەم پېئىللىق، ھەم سۈپەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

A. سۈپەتداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى (بەلگىسى)

(1) سۈپەتداشلار پېئىلنىڭ زامان، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق، دەرىجە، مەيل ۋە تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىگەن، ئىشلەۋاتقان، ئىشلەيدىغان، ئىشلىمىگەن، ئىشلىمەيۋاتقان؛ كۆرگەن، كۆرۈنگەن، كۆرۈلگەن، كۆرۈشكەن؛ يازغان، يېزىۋاتقان، يېزىۋەرگەن، يازالايدىغان، يېزىپ بولغان

(2) سۈپەتداشلار پېئىل ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، پېئىلغا خاس ئۆتۈملۈك، ئۆتۈمسىزلىك ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كىتابنى ئوقۇغان، ئىشتىن يانغان، خوتەنگە ماڭغان

(3) سۈپەتداشلار جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندە، شەخسلىك پېئىل شەكىللىرىگە ئوخشاش شەخس كۆرسەتكۈچلىرىنى (مورفېمىلىرىنى) قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەكبەر كەسپىي بىلىملەرنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن.

تاپشۇرۇقنى ئىشلىمىگەنسەن.

ئۆتكەن يىلى ئىلغار ئوقۇتقۇچى بولۇپ سايلانغانىدىم.

B. سۈپەتداشلارنىڭ سۈپەتلىك خۇسۇسىيىتى (بەلگىسى)

(1) سۈپەتداشلار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگىسىنى كۆرسىتىدۇ. جۈملىدە سۈپەتلەرگە ئوخشاش ئىسىملارغا بۇ‌ۋاستە بېقىنىپ، ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغان بالا، ئوقۇيدىغان بالا، ئوقۇۋاتقان بالا، ياشانغان ئادەم، كېتىۋاتقان ماشىنا، ئاقار سۇ، تۇرار جاي.

(2) سۈپەتداشلار سۈپەتكە ئوخشاش سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تولۇق تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىش بىلىدىغانراق ئادەم، پىشقانراق قوغۇن، تازا پىشقان قوغۇن

(3) سۈپەتداشلار سۈپەتكە ئوخشاش ئىسىم رولىدا كېلىپ، ئىسىملارغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تولۇق تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. كۆرگىنىمنى ئېيتايمۇ. ئاڭلىغىنىمنى ئېيتايمۇ، كۆپ ئاڭلىغانلىق پايدىسى بار.

§ 10 . رەۋىشداش

تۈپ پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ يۈنىلىشى، ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى ۋە مەقسىتى قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان شەخسسىز پېئىل شەكلى رەۋىشداش دېيىلىدۇ.

رەۋىشداشلار تۈۋەندىكى يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ:

1) پېئىل تومۇرىغا، دەرىجە بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «ـ پ، ـىپ، ـۈپ، ـۇپ» مورفېمىلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ ۋە ئۇ، ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ھالىتى، ئىشقا ئېشىش ـ ئاشماسلىق سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپ، باشلاپ، كۆرۈپ، ئوقۇپ، يېزىپ، سۆزلەتكۈزۈپ، ئورناتقۇزۇپ...

ئۇ ئولتۇرۇپ سۆزلىدى.

يامغۇر يېغىپ قېلىپ، دەرسكە كېلەلمىدىم.

2) پېئىل تومۇرىغا «ـا، ـە» مورفېمىلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ ۋە بۇ خىل رەۋىشداشلار تەكرار ئېيتىلسا، جۈپ رەۋىشداشلار ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

سېنى كۈتۈپ تۇرا ـ تۇرا پۈتلىرىم تېلىپ كەتتى.

كۈلە ـ كۈلە ئۈچەيلىرىم ئۇزۇلۈپ كېتەي دېدى.

چۈمۈلە ماڭا ـ ماڭا قىردىن ئاشالماپتۇ.

ئۇنىڭ كەينىدىن يۈگۈرە ـ يۈگۈرە ئاران يېتىشۋالدىم.

3) پېئىل تومۇرىغا «ماي ـ مەي، ـ ي» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار + ماي = بارماي، كەل + مەي = كەلمەي، قالما + ي =قالماي.

4) پېئىل تومۇرىغا «ـ غۇچە، ـ قۇچە، ـ گۇچە ـ كۇچە» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ. مۇنداق رەۋىشداشلار ھەمىشە تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، باش جۈملىنىڭ ئورۇندىلىش ـ ئورۇنداماسلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان شەرتنى، ۋاقىتنى، مەقسەتنى ۋە بەزىدە سېلىشتۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلگۈچە، سەن ئىشلەپ تۇرغىن.

سەن ئورنۇڭدىن تۇرغۇچە، مەن يېتىپ كېلىمەن.

بىكار يۈرگۈچە، بىكار ئىشلىگەن ياخشى.

5) پېئىل تومۇرىغا ۋە دەرىجە بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «ـ غاچ (غاچقا)، ـ قاچ (ـقاچقا)، ـگەچ (ـ گەچكە)، ـ كەچ (ـكەچكە)، ـ غىلى، ـ قىلى، ـ گىلى، كىلى» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مۇنداق رەۋىشداشلار بىر ئاساسىي ھەرىكەتكە ۋاقىت جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان يەنە بىر قوشۇمچە ھەرىكەتنى ۋە شۇ ھەرىكەتنىڭ

مەقسىتى، سەۋەبىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:
خەتنى بەرگەچ كەلگىن.
قاسىمغا يولۇققاچ ماڭ.
ئۆيگە مېھمان كەلگەچكە، دەرسكە كېچىكىپ قالدىم.
يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، دەريا كەلكۈن كەلدى.
سىلەر بىلىم ئاشۇرغىلى كەلدىڭلار.
باردىم دەريا كەچكىلى، ئولتۇردۇم سۇ ئىچكىلى. (قوشاق)
6) پېئىل تومۇرىغا «-قانسىرى، -غانسىرى، -گەنسىرى، -كەنسىرى» مورفېمىلىرىنى ئۇلىنىشى بىلەن رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ. بۇ خىل رەۋىشداشلار ھەرىكەتنىڭ ئىزچىللىقىنى ۋە ھەرىكەتنىڭ سوزۇلما ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بارغانسىرى، ئىشلىگەنسىرى، قورقانسىرى، كۈتكەنسىرى...

رەۋىشداشلار پېئىلنىڭ رەۋىشكە قاراپ يۇزلەنگەن شەكلى بولۇپ، ئۇ ھەم پېئىللىق، ھەم رەۋىشلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە:

A. **رەۋىشداشنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى (بەلگىسى)**

(1) رەۋىشداشلار ئۆزى بېقىنغان ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ مەلۇم كېلىش شەكلىدە كېلىشنى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاستىلىق ياكى بىۋاستە ھالدا ئۆز ئوبيېكتى ئۈستىگە چۈشۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:
بىز ئىشنى تۈگىتىپ، قايتىپ كەلدۇق.
يېزىغا بېرىپ ئىشلىدۇق.

(2) رەۋىشداشلار تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا بېقىنىشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىدە بېقىندا جۈملىنىڭ بايان قىلغۇچىسى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
زېمىستان قىش ئاياقلىشىپ، باھار يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ.

B. **رەۋىشداشلارنىڭ رەۋىشلىك خۇسۇسىيىتى (بەلگىسى)**

(1) رەۋىشداشلار رەۋىشكە ئوخشاش شەخسلىك پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، ئۇلار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھالىتى، مەقسىتى، سەۋەبى، ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ، سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە جەھەتتىن خۇددى رەۋىشكە ئوخشاش ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:
بىز ئالدىراپ كەلدۇق (رەۋىشداش).
ئۇ، چاپسان كەلدى. (رەۋىش)

(2) رەۋىشداشلار ھالەت رەۋىشلىرىگە ئوخشاش سۇپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىلىرى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:
چىرايىڭنى ئېچىپراق سۆزلىگەن بولساڭ!
ئۇ، تارتىنىپراق كىرىپ كەلدى.

§ 11. سۇپەتداش بىلەن رەۋىشداشنىڭ پەرقلىرى

سۇپەتداش بىلەن رەۋىشداش مورفولوگىيىلىك ئېلېمېنتلار بىلەن تۇرلىنىش شەكلى، جۈملىدە ئۆتىگەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى جەھەتتىن ھەر قايسىسى ئۆزلىرىگە خاس ئالاھە-

دىلىكلىرى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1) سۈپەتداشلار ئاددى جۈملە تەركىبىدە خەۋەر بۆلەكلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇي - پىكىرنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرەلەيدۇ. رەۋىشداشلار بولسا، ئاددىي جۈملە تەركىبىدە ئۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس. پەقەت قوشما جۈملە تەركىبىدىلا بېقىندا جۈملىنىڭ بايان قىلغۇچىسى (خەۋەر بۆلىكى) بولالىسمۇ، لېكىن، ئۇي - پىكىرنىڭ تولۇق ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرەلمەيدۇ. مەسىلەن:

مەن شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇغان. (سۈپەتداش)

مەن بىر پارچە ماقالە يېزىپ، ئۇنىڭغا رەددىيە بەردىم. (رەۋىشداش)

2) رەۋىشداشلار ھەر قاچان ھەرىكەتنى ۋە شۇ ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ، يەنى، رەۋىشداشلار ئىپادىلىگەن ھەرىكەت باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، رەۋىشداشلار «ئېنىقلىغۇچى پېئىل» ياكى «پېئىللىق رەۋىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمما، سۈپەتداشتا مۇنداق خۇسۇسىيەت يوق. مەسىلەن:

بىز كۆچەت تىككىلى بارىمىز. (رەۋىشداش)

ئۇ كۇلۇپ تۇرۇپ سۆزلىدى. (رەۋىشداش)

3) سۈپەتداشلار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن شەيئىلەرنىڭ بىرەر پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. رەۋىشداشلار بولسا، شەيئىلەرنىڭ بىرەر پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ھەرىكىتىنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى، يەنى، ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى، مەقسىتىنى، سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قورقۇنچا قوش كۆرۈنۈپتۇ (سۈپەتداش).

مۇئەللىم دەرسنى ئولتۇرۇپ سۆزلىدى (رەۋىشداش).

كىتابنى ئالغاچ كىلەي (رەۋىشداش).

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) شەخسسىز پېئىل دېگەن نېمە؟ شەخسسىز پېئىللار قانداق سەۋەبلەرگە ئاساسەن تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

2) ئىسىمداش دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

3) سۈپەتداش دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟

4) سۈپەتداشلارنىڭ سۈپەتلىك ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟

5) رەۋىشداش دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق يوللار ئارقىلىق ياسىلىدۇ؟

6) رەۋىشداشلارنىڭ رەۋىشلىك ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟

7) رەۋىشداش بىلەن سۈپەتداش قايسى جەھەتلەردىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كۆنۈكمە

سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش مورفېمىلىرىدىن پايدىلىنىپ، تۆۋەندىكى سۆزلەرنى سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشقا ئايلاندۇرۇپ، جۈملە تۈزۈڭلار.

قارا، ياز، كەل، كۆر، بار، ئال، ئوقۇ

§ 12 . شەخسلىك پېئىل

ھەربىر تىلدىكى مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان، جۈملىدە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېئىل شەكىللىرى شەخسلىك پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللار پېئىللارغا خاس بولغان بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى، سان ۋە شەخس كاتېگورىيىسى، زامان كاتېگورىيىسى، دەرىجە كاتېگورىيىسى، مەيل كاتېگورىيىسى ۋە تۈس كاتېگورىيىلىرىدىن ئىبارەت ئالتە خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن تۈرلىنىدۇ. بۇ كاتېگورىيىلەر بىرلا ۋاقىتتا بىر پېئىل سۆزىدە تولۇق ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن: «مەن يازدىم» دېگەن جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن «يازدىم» پېئىلىدا بولۇشلۇق، باش دەرىجە، ئاددىي ئۆتكەن زامان، بايان مەيلى، I شەخس، بىرلىك سان قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. يەنە مەسىلەن: ئال ـ ئالدىم، ئالدۇق، ئالدىڭ، ئالىسەن، ئالدىڭلار، ئېلىڭلار، ئالىسىلەر، ئالىدۇ، ئالماڭلار، ئالمىدى، ئالمايدۇ، ئېلىۋاتىمەن، ئېلىۋېرىمەن، ئېلىپ تۇرىمەن، ئېلىپ قويىمەن، ئېلىڭلار، ئېلىپ سالدى، ئېلىپ بولدى.

§ 13 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەربىر تىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى پېئىل تومۇرىغا شەخسلىك پېئىللارغىلا خاس بولغا شەخس، زامان، دەرىجە، مەيل كاتېگورىيىلىرىنىڭ كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق، ئىش ـ ھەربىر تىنىڭ بولغان، بولۇۋاتقان، بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

يازدىم، ئوقۇۋاتىدۇ، ئويناىدۇ

شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق شەكلى بولسا، پېئىل تومۇرىغا شەخسلىك پېئىللارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كۆرسەتكۈچلىرى

دىن «-ما، -مە» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولمىغان، بولمايۋاتقان ۋە بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياز - ما، ئوقۇ - ما، ئويند - ما، كەت -مە، بارمىدى، ئۇخلىمىدىم، ئىشلىمەيۋاتىسەن

14 § . شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەخس ۋە سان كاتېگورىيىسى

مۇئەييەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

مۇئەييەن ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى شەخسنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك ساندا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە شەخسلىك پېئىللارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

ھەرىكەتكە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى شەخسلەر: I شەخس (بايان قىلغۇچى) - مەن، بىز؛ II شەخس (تىڭشىغۇچى) سەن، سىز، سىلەر؛ III شەخس (ئۈزگە)، -ئۇ، ئۇلاردىن ئىبارەت ئۇچ گرامماتىكىلىق شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

پېئىللارنىڭ سان كاتېگورىيىسى پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر (بىرلىك سان ۋە كۆپلۈك سان كۆرسەتكۈچىلىرى) بىلەن تۇرلىنىشى ئارقىلىق، سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان مورفېمىلار پېئىل تومۇرىغا ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا يەككە ھالەتتە ئەمەس، بەلكى، بىر - بىرىگە زەنجىرسىمان ھالەتتە ئۇلىنىپ، ئورتاق ھالدا بىر خىلا مورفولوگىيىلىك شەكىل بىلەن شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت ئىككى خىل گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

تىلىمىزدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەخس ۋە سان كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئۇچۇن، I شەخس بىرلىك سان شەكىلدە «-دىم، -تىم، -تۇم، -دۇم، -مەن، -مەن، -يمەن» مورفېمىلىرى، كۆپلۈك سان شەكىلدە بولسا، «-دۇق، -تۇق، -مىز، -يمىز» مورفېمىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بار - باردىم، بارىمەن، باردۇق، بارىمىز.

كەت - كەتتىم، كېتىمەن، كەتتۇق، كېتىمىز.

ئىشلە - ئىشلىدىم، ئىشلەيمەن، ئىشلىدۇق، ئىشلەيمىز.

ئوقۇ - ئوقۇدۇم، ئوقۇيمەن، ئوقۇدۇق، ئوقۇيمىز.

تۇت - تۇتتۇم، تۇتىمەن، تۇتتۇق، تۇتىمىز.

كۆر - كۆردۇم، كۆرىمەن، كۆردۇق، كۆرىمىز.

كۈت - كۈتتۈم، كۈتىمەن، كۈتتۈق، كۈتىمىز.

II شەخس بىرلىك سان شەكلى ئۇچۇن «-ىڭ، -دىڭ، -تىڭ، -دۇڭ، -تۇڭ، -سەن، -يسەن» مورفېمىلىرى، سىپايە تۇرلىرى ئۇچۇن «-دىڭىز، -تىڭىز، -سىز، -يسىز، -ىلا،

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

-ك، -نك، -ئۇك، -ئۈك، -نسلا، -نسله» فورمىلىرى، كۆپلۈك سان شەكلى ئۈچۈن «-نسلەر، -يسلەر، -ڭلار، -نڭلار، -ئۇڭلار، -ئۈڭلار، -دىڭلار، -تىڭلار، -دۇڭلار، -تۇڭلار» مورفېمىلىرى قوللىنىلىدۇ، مەسىلەن:

ياز - يازدىك، يازىسەن، يازىسىز، يازدىڭىز، يازدىڭلار.

ئىشلە - ئىشلىدىك، ئىشلەيسەن، ئىشلەيلى، ئىشلەيسىلەر، ئىشلەڭلار.

ئوقۇ - ئوقۇدۇك، ئوقۇيسەن، ئوقۇيلى، ئوقۇدۇڭلار.

تۇت - تۇتتۇك، تۇتسەن، تۇتسىز، تۇتلا، تۇتتىڭىز، تۇتۇڭلار.

بار - باردىك، بېرىك، بارىسىلەر، باردىڭلار، بېرىڭلار،

كەل - كەلدىك، كەلدىڭىز، كەلسىلە، كەلدىڭلار، كېلىڭلار.

كەت - كەتتىك، كەتتىڭىز، كېتىڭلار.

Ⅲ شەخس بىرلىك سان ۋە كۆپلۈك سان شەكلى ئۈچۈن، ئورتاق هالدا «-دى، -تى، -دۇ، -يدۇ» مورفېمىلىرى قوللىنىلىدۇ.

Ⅲ شەخسنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم شەكىل بىلەن ئىپادىلەنمەي، پەقەت جۈملىنىڭ ئىگىسى ئارقىلىق بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن:

ئۇ كەلدى، ئۇلار كەلدى؛ ئۇ كېلىدۇ، ئۇلار كېلىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) شەخسلىك پېئىللار قانداق گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە؟

2) شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟

3) شەخسلىك پېئىللارنىڭ سان ۋە شەخس كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ بۇ ئىككى خىل كاتېگورىيە نېمە ئۈچۈن بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ؟

§ 15 . شەخسلىك پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىش - هەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە شەخسلىك پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك شەكىل، گرامماتىكىلىق مەنە ۋە سىنتاكسىسلىق رولغا ئىگە.

شەخسلىك پېئىللار ئىپادىلەيدىغان ئىش - هەرىكەت هەمىشە ئۆتكەن زامان، هازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ زاماننىڭ بىرىدە، مۇئەييەن گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «يازدىم، يازىۋاتىمەن، يازىمەن» دېگەن پېئىللارنىڭ تومۇرى «ياز -» پېئىلى بولۇپ، «يازدىم» شەكلى شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - هەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئورۇندالغانلىقىنى

بىلدۇرىدۇ. «يېزىۋاتىمەن» شەكلى بولسا، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان پەيتىنىڭ ئۆزىدە ئىزچىل داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. «يازىمەن» شەكلى بولسا، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن ئىشقا ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئاساسەن، خەۋەر مەيلىگە خاس پېئىللاردا تېخىمۇ روشەن ئەكس ئېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسىدىكى خەۋەر مەيلى ئۈستىدە توختالغاندا، يەنىمۇ تەپسىلىي شەرھلىنىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق، شەخس، سان، مەيل، دەرىجە ۋە تۈس كاتېگورىيىلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە زامان ئۇقۇمى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ، كاتېگورىيىلەرنىڭ ھېچقايسىسى زامان ئۇقۇمىسىز ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ، بىرەر گرامماتىكىلىق (موفولوگىيىلىك) شەكىل ۋە گرامماتىكىلىق مەنە ھاسىل قىلالمىشى مۇمكىن ئەمەس.

16 § . پېئىل زامانلىرىنىڭ كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا شەخسلىك پېئىللارنىڭ ئۈچ خىل زامان شەكلى كۆپ ھاللاردا ئۆز مەنىسىدە قوللىنىلىسىمۇ، لېكىن، بەزىدە كۆچمە مەنىدە، يەنى، بىر زامان شەكلى باشقا بىر زامان مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىر قەدەر تۇراقلىق بولسىمۇ، ئەمما، ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بەزىدە، ئەسلىي مەنىسىدىن چەتنەپ، كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ. كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

1) شەخسلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بەزىدە، ئۆتكەن زاماندا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقە - ھادىسىلەر ۋە ئىش - ھەرىكەتلەرنى ھېكايە تەرىقىسىدە بايان قىلىپ بېرىش ياكى بىرەر كىشىنىڭ تەرجىمھالىنى تونۇشتۇرۇپ بېرىشكە توغرا كەلگەندە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شائىر نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى سايرامى 1906 - يىلى باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسى تېزەك قاغا كەنتىدە، ئىلنى ئاخۇن ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ (كەلگەن)، ئۇ، دەسلەپكى خەت ساۋادىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە چىقىرىدۇ (چىقارغان).

2) شەخسلىك پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئىش - ھەرىكەتنى ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ زاماندا ئىزچىل داۋام قىلغانلىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئاكام زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ.

ياسىن شېئىرنى ياخشى يازىدۇ.

رۇقىيە دەرسكە داۋاملىق كېچىكىپ كېلىدۇ.

3) شەخسلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئۆتكەن زاماندا تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن

بىرەر ئىش - ھەرىكەت، ۋەقە - ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەش يوسۇندا ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كوچىدا كېتىۋاتقان بىرسى چاقىرىدۇ، قارىسام يېقىن بىر دوستۇم ئىكەن.

4) شەخسلىك پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى ئۆتكەن زامانداكى بولۇپ ئۆتكەن ئىش - ھەرىكەتنى جەزبىلىك بايان قىلىپ بېرىش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن خەلق مەيدانى ناھايىتى قىزىپ كېتىپتۇ: بىر يەردە توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۋاتىدۇ، بىر يەردە شاھمات مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۋاتىدۇ، يەنە بىر يەردە ئۆسمۈرلەر ئويۇن قويۇۋاتىدۇ.

§ 17. شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى

ئىش - ھەرىكەت، ۋەقە - ھادىسىلەر توغرىسىدا بايان قىلغۇچىنىڭ تۇرلۇك پوزىتسىيە، چۈشەنچىلىرىنى مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەيل (راي) كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى ئۆزىگە خاس مۇئەييەن گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر ئارقىلىق تۇرلۇك گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئالايلۇق، «يازـ، ئوقۇ، ماڭ، تۇر، ئىشلە» دېگەن پېئىللار مورفولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پېئىللارنىڭ تومۇرى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن، بىلدۈرۈشچانلىق مەنىلىرىدىن قارىغاندا، بايان قىلغۇچىنىڭ مۇئەييەن بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ئىككىنچى بىر شەخسكە بۇيرۇق قىلىشۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىش - ھەرىكەتنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى ۋە بايان قىلغۇچىنىڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. «يازسا، ئوقۇسا، ماڭسا، تۇرسا، ئىشلىسە» دېگەن پېئىللار مۇئەييەن بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن ئىككىنچىسى بىر ئىش - ھەرىكەتنى شەرت قىلىپ قويۇۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. «يازىدۇ، ئوقۇدۇم، ماڭدىڭىز، تۇرماقتا، ئىشلەۋاتىمەن» دېگەن پېئىللار ئىش - ھەرىكەتنىڭ بايان قىلغۇچى تەرىپىدىن ھەر خىل تەرزدە بايان قىلىنىشۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، سۇبېيېكتنىڭ (بايان قىلغۇچىنىڭ) ئوبېيېكتقا (ئىش - ھەرىكەت، ۋەقە - ھادىسە ۋە ھالەتكە) قارىتا تۇرلۇك پوزىتسىيە ۋە چۈشەنچىلىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت گرامماتىكىلىق مەنىلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسىنى: بۇيرۇق مەيل، شەرت مەيل ۋە بايان مەيلدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1. بۇيرۇق مەيل

جۈملىنىڭ پېئىلدىن بولغان خەۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش - ئاشماسلىقى توغرىسىدا، بايان قىلغۇچىنىڭ تەلىپىنى، بۇيرۇقىنى، ماقۇللۇقىنى،

دەۋىتىنى، تىلەكداشلىقىنى بىلدۇرىدىغان گراماتىكىلىق كاتېگورىيە شەخسلىك پېئىللارنىڭ بۇيرۇق مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ بۇيرۇق مەيلىدىكى پېئىللار تۆۋەندىكى گراماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر ئاقىلىق ئىپادىلىنىدۇ:

1) بۇيرۇق مەيلىنىڭ I شەخس شەكلى پېئىل تومۇرىغا، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز پېئىللارغا، دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارنىڭ بىرلىك سان شەكلىگە «ئاي، - ئەي، -ي» مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ، بايان قىلغۇچىنىڭ تەلەپ - خاھىشى، ماقۇللۇقى ئىپادىلىنىدۇ. كۆپلۈك سان شەكلىگە بولسا، «-ئايلى، -ئەيلى، -يلى» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق شۇئار - چاقىرىق، دەۋەت - تىلەكداشلىق قاتارلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بار+اي، بار+ماي، بار+ايلى، بار+مايلى، كەلتۈر+ەي، كەلتۈر+مەي، كەلتۈر+ەيلى، كەلتۈر+مەيلى، ئىشلە+ي، ئىشلە+يلى

2) بۇيرۇق مەيلىدىكى پېئىللارنىڭ II شەخس بىرلىك سان شەكلى پېئىل تومۇرى، بولۇشلۇق - بولۇشسىز پېئىل ۋە دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا يەنە بۇ خىلدىكى پېئىللارنىڭ تەكىت مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، «-غىن، -قىن، -گىن، -كىن» مورفېمىسى، سىپايە تۇرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن «-ك، -نك، -ۇڭ، -ۇڭ، -سىلا، -سىلە» مورفېمىلىرى، كۆپلۈك سان شەكلىدە بولسا، تەكىت مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن «-ڭلار، -نڭلار، -ۇڭلار، -ۇڭلار، -ئۇڭلار» مورفېمىلىرى ئۇلىنىدۇ ۋە بۇيرۇق، تەلەپ، تىلەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بار - بارما، بارغىن، بارمىغىن، بارغۇزغىن، بارغۇزمىغىن؛ كۆر - كۆرمە، كۆرگىن، كۆرمىگىن، كۆرۈنۇڭلار، كۆرۈنۇڭلار؛ ئال - ئېلىك، ئېلىڭلار، ئالماڭلار، ئالسىلا، ئالمىسىلا؛ كەل، كېلىك، كېلىڭلار، كەلمەڭلار، كەلمىسىلە، كەلسىلە؛ ئۇر - ئۇرما، ئۇرۇڭلار، ئۇرماڭلار

3) بۇيرۇق مەيلىدىكى پېئىللارنىڭ III شەخس بىرلىك سان ھەم كۆپلۈك سان شەكلى ئوخشاشلا پېئىل تومۇرىغا «-غاي - قاي، - گەي، -كەي، -سۇن» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىپ، تىلەك، ئۇمىد مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بار - بارغاي، بارمىغاي، بارسۇن، بارمىسۇن؛ كەل - كەلگەي، كەلمىگەي، كەلسۇن، كەلمىسۇن؛ يەت - يەتكەي، يەتمىگەي، يەتسۇن، يەتمىسۇن؛ چىق - چىقمىغاي، چىقسۇن، چىقمىسۇن.

4) شەرت مەيلىدىكى پېئىللارغا «-مۇ، -م» يۇكلىنىشى ۋە مورفېمىلىرى، شۇنداقلا، بەزى يارىدەمچى پېئىللارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن بۇيرۇق مەيلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۇمىد، تىلەك ۋە قارشىلىق مەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغسىمۇ، بىز ئىشلەۋېرىمىز.

ئۇنى بىر كۆرسەم ئىدىم.

كەل - كەلسىدى (كەلسە ئىدى)، كەلسىكەن (كەلسە ئىكەن).

2. شەرت مەيل

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان يەنە بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى شەرت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل مەيلى شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەرت مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرت مەيلدىكى پېئىللار بىرلىك ۋە كۆپلۈك ساندا ئوخشاشلا پېئىل تومۇرىغا، بولۇشلۇق - بولۇشسىز پېئىللارغا، دەرىجە بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا «-سا، -سە» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ، ۋە شەخس، سان كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىسەك، چىشلەيسەن.

بار - بارسا، بارسام، بارساق، بارساق، بارساڭلار، بارمىساڭلار.

كەل - كەلسە، كەلسەم، كەلسەك، كەلسەك، كەلسەڭلار، كەلمىسەڭلار.

شەرت مەيل شەكىلدە كەلگەن پېئىللارنىڭ شەرت مەنىسىنى ئىپادىلىشى ئۈچۈن، جەزمەن ئۇنىڭغا قارىتا يەنە بىر ئىش ھەرىكەت ياكى ئوي - پىكىر شەرت تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى كېرەك. تاق شەكىلدە كەلسە، ئۇ ھالدا، ئۇ، شەرت مەيل مەنىسىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. مەسىلەن:

كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسىدۇ (شەرت مەيلى).

كىشىنىڭ دوستى ياخشى بولسا، ئۆزىمۇ ياخشى بولىدۇ. (شەرت مەيلى).

كىم كەڭ قورساق بولسا، شۇنى ئادەم دېگىن. (شەرت مەيلى)

سىز ئەمدى تىرىشىپ ئوقۇسىڭىز بولىدۇ. (شەرت مەيلى ئەمەس)

شەرت مەيلدىكى پېئىللار پەقەت كەلگۈسى زامان فورمىسىدىلا كېلىدۇ.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى بىر كۆبلىت شېئىر تېكىستى ئىچىدىن شەرت مەيلدىكى پېئىللارنى تېپىپ چىقىڭلار.

ئۆمۈر مەنزىلى دەل ئېتىزغا ئوخشار،
نېمە تېرىساڭ ساڭا ئۇ، شۇنى قايتۇرار.
گەر ئاڭا سەن پۇچەك ئۇرۇقنى چاچساڭ،
ئويلاپ باق، ئۇ ساڭا نېمە ياندۇرار. (سەيپىدىن ئەزىزى)

3. بايان (خەۋەر) مەيل

جۈملىنىڭ پېئىلدىن بولغان خەۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى، بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى، مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى توغرىسىدا سۆزلىگۈچىنىڭ بايانىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل مەيلى شەخسلىك پېئىللارنىڭ بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

بايان مەيلدىكى شەخسلىك پېئىللار مۇنداق ئىككى تۈرلۈك خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

1) ئىپادىلەيدىغان لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن ئالغاندا، بايان قىلغۇچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئاڭلىغۇچىلارنى خەۋەردار قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار تىرىشىپ ئوقۇماقتا.

زېمىستان قىش يېتىپ كەلدى.

قاسىم ئەتە قايتىپ كېلىدۇ.

2) گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە جەھەتتىن ئالغاندا، بايان مەيلدىكى شەخسلىك پېئىللار شەرت مەيلدىكى پېئىللارغا ئوخشاش بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق، شەخس، سان ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بىلەن تولۇق تۈرلەنگەندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى زامان كاتېگورىيىسى بىلەنمۇ تولۇق تۈرلىنىدۇ. شۇڭا، بايان مەيلدىكى شەخسلىك پېئىللار ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بايان قىلىشتىكى ۋاقىت پەرقلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ زامان بايان مەيلى، ھازىرقى زامان بايان مەيلى ۋە كەلگۈسى زامان بايان مەيلى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ.

A. ئۆتكەن زامان بايان مەيل

ئىش - ھەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بايان مەيلى ئۆتكەن زامان بايان مەيلى دېيىلىدۇ.

ئۆتكەن زامان بايان مەيلدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ زامان ۋە شەخس كاتېگورىيىلىرىنى كۆرسىتىدىغان مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئۆزئارا ناھايىتى زىچ جىپسلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى سخېمىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ.

ئۆتكەن زامان بايان مەيلدىكى پېئىللارنىڭ سان ۋە شەخس كاتېگورىيىلىرىنى كۆرسىتىش سخېمىسى

سان / شەخس	بىرلىك سان شەكلى		كۆپلۈك سان شەكلى	
	مورفېمىلار	مىسالىلار	مورفېمىلار	مىسالىلار
I شەخس	-دىم، -تىم، -دۇم، -تۇم، -دۇم -تۇم	باردىم، ياتتىم، ئوقۇدۇم، تۇتتۇم كۆتتۈم، كۆردۈم.	-دۇق -تۇق	باردۇق، ياتتۇق، ئوقۇدۇق، تۇتتۇق، كۆتتۈق.
I شەخس	-دىك، -تىك، -دۈك، -تۈك، -دۇك، -تۇك، -دىڭىز، -تىڭىز، -دىلا، -تىلا	باردىك، كەتتىك، ئوقۇدۇك، تۇتتۇك، كۆتتۈك، باردىڭىز، كەتتىڭىز، ئوقۇدىڭىز، كۆردىڭىز، كەتتىلە، كەلدىلە	دىڭلار، تىڭلار، دۈڭلار، تۈڭلار، دۇڭلار، تۇڭلار	باردىڭلار، كەتتىڭلار، كۆردۈڭلار، كۆتتۈڭلار، تۇتتۇڭلار، ئوقۇدۇڭلار
II شەخس	بىرلىك ھەم كۆپلۈك سان شەكلى			
دى، تى	ئۇ ئوقۇدى، ئۇلار ئوقۇدى ئۇ كەتتى، ئۇلار كەتتى.			

ئۆتكەن زامان بايان مەيلدىكى شەخسلىك پېئىللار ئۆزىگە خاس گراممماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىللەر ئارقىلىق تۈرلۈك گراممماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئالايلۇق: «مەن دەرس سۆزلىدىم»، «ئوقۇغۇچىلار تاپشۇرۇق ئىشلىمەپتۇ»، «ئۇنىڭ بىلەن ھەمىشە سەن تۇغرىلىق پاراڭلىشاتتۇق»، «بىز قەشقەرگە كەلگەندە، سەن تېخى كىچىك ئىدىڭ» دېگەن جۈملىلەردىكى «سۆزلىدىم، ئىشلىمەپتۇ، سۆزلىشەتتۇق، كىچىك ئىدىڭ» دېگەن پېئىللار ئۆتكەن زامان بايان مەيلى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكى ھەققىدىكى بايانىنىڭ ھەر خىللىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىللەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مۇشۇنداق تىل پاكىتلىرىغا ئاساسەن، ئۆتكەن زامان بايان مەيلىنى: ئېنىق ئۆتكەن زامان بايان مەيلى، ئۆتكەن زامان ھېكايە بايان مەيلى، ئۆتكەن زامان تەكرار بايان مەيلى، ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى بايان مەيلى ۋە ئۆتكەن زامان ئېنىقسىز بايان مەيلى، دەپ بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئېنىق ئۆتكەن زامان بايان مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ I شەخس تەرىپىدىن بايان قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان ئۆتكەن زامان بايان مەيلى ئېنىق ئۆتكەن زامان بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل شەكىلدىكى شەخسلىك پېئىللار بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىل تومۇرىغا «ـ دى، ـ دۇق، ـ تۇق» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ ئالدى، ئالدۇق، ئالمىدى، ئالمىدۇق؛ كۆر ـ كۆر دى، كۆردۇق، كۆرۈندى، كۆرسەتتۇق، كۆرۈشتۇق

2) ئۆتكەن زامان ئېنىقسىز بايان مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشقان ـ ئاشمىغانلىقى ھەققىدە بايان قىلغۇچىنىڭ گۇمانلىق كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆتكەن زامان بايان مەيلى ئۆتكەن زامان ئېنىقسىز بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق شەكىلدىكى شەخسلىك پېئىللار سۈپەتداشلارغا «ـ ئىدى، ـ ئىكەن، ـ مىدۇر، ـ ئىمىش» قاتارلىق يارەمچى پېئىللارنىڭ ئۇلىنىشى ۋە بەزىلىرىگە يەنە سان، شەخس مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگەنىدىم (كۆرگەن ئىدىم)، كۆرگەن ئىكەنمەن، كۆرگەن ئىكەنسەن، كۆرگەنمىكەن، كۆرگەنمىدۇر، كۆرگەن ئىمىش

3) ئۆتكەن زامان ھېكايە بايان مەيلى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىشتىن ئىلگىرى بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ھېكايە تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان ئوتكەن زامان بايان مەيلى ئۆتكەن زامان ھېكايە بايان مەيلى دېيىلىدۇ.

ئۆتكەن زامان ھېكايە بايان مەيلىدىكى پېئىللار مۇنداق ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن ھاسىل

بولىدۇ. بىر خىلى: رەۋىشداشلارغا «-تۇر» يارىمچى پېئىلىنىڭ ئۇلىنىشى، شۇنداقلا، يەنە ئۇنىڭغا شەخس، سان كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

يېزىپ - تۇر - مەن (يېزىپتىمەن)، يېزىپ - تۇر - سەن (يېزىپسەن)، يېزىپ - تۇر - سىلەر (يېزىپسىلەر)، يېزىپ - تۇر - مىز (يېزىپتىمىز)، ئوقۇپ - تۇر (ئوقۇپتۇ)... يەنە بىر خىلى: يۇقىرىدىكى شەكىللەرگە «ئىكەن، ئىمىش» دېگەندەك يارىمچى پېئىللارنىڭ ئۇلىنىشى نەتىجىسىدە ۋە «-تۇر» يارىمچى پېئىلىدىكى «-ئۇ» نىڭ «-ە» غا نۆۋەتلىشىشى ۋە «-ر» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كۆرۈپ - تۇر - ئىكەن - سەن= كۆرۈپتىكەنسەن، كۆرۈپ - تۇر - ئىكەن - مەن= كۆرۈپتىكەنمەن، كۆرۈپ - تۇر - ئىكەن= كۆرۈپتىكەن، ئىشلەپتۇر= ئىشلەپتۇ، ئوقۇپ - تۇر- مەن= ئوقۇپتىمەن، ئوقۇماپتىمەن، ئوقۇپتىمىش

4) ئۆتكەن زامان تەكرار بايان مەيل

ئىش - ھەرىكەتنىڭ I شەخس تەرىپىدىن بايان قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئىزچىل ھالدا مەۋجۇت ياكى مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتكەن زامان بايان مەيلى ئۆتكەن زامان تەكرار بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرۈپ - ياتـ - قان - ئىدىم = كۆرۈۋاتاتتىم. يېزىپ - ياتـ - قان - ئىدىم = يېزىۋاتاتتىم، ئوقۇپ - ياتـ - قان - ئىدىڭ = ئوقۇۋاتاتتىڭ

5) ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى بايان مەيل

مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ I شەخس بايان قىلماقچى بولغان ئىش - ھەرىكەتكە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆتكەن زامان بايان مەيلى ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى بايان مەيلدىكى پېئىللار سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلارغا «ئىدى» يارىمچى پېئىلىنىڭ ئۇلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە، شەخس، سان مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگەندىم (كۆرگەن + ئىدىم)، كۆرگەنىكەن (كۆرگەن + ئىكەن). كۆرۈۋىدىم (كۆرۈپ + ئىدىم)، كۆرۈۋىدىڭ (كۆرۈپ + ئىدىڭ)، كۆرۈۋىدى (كۆرۈپ + ئىدى).

B. ھازىرقى زامان بايان مەيل

ئىش - ھەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئىزچىل ھالدا داۋام قىلىۋاتقان - داۋام قىلمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھازىرقى زامان بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان بايان مەيلدىكى شەخسلىك پېئىل شەكىللىرى تۆۋەندىكى ئۈسۈللار ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

1) بولۇشلۇق شەكىلدىكى رەۋىشداشلارغا ئاۋۇال «-يات (-ۋات)» يارىمچى پېئىلى، ئاخىردا شەخس كۆرسەتكۈچلىرى ئۇلىنىش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپ - يات - مەن = ئىشلەۋاتىمەن.

يېزىپ - يات - مەن = يېزىۋاتىمەن.

يېزىپ - يات - ئىمىز = يېزىۋاتىمىز.
كۆرۈپ - يات - سەن = كۆرۈۋاتسەن.
ئوقۇپ - يات - مىدۇ = ئوقۇۋاتىدۇ.

2) پېئىل تومۇرىغا ئاۋۇال بولۇشسىز پېئىل ئېلىمىنتلىرىدىن بولغان «-ماي، -مەي» مورفېمىلىرى، ئاندىن «-يات، (-ۋات)» يارىمچى پېئىلى ۋە ئۇنىڭغا شەخس كۆرسەتكۈچ-لىرى ئۇلىنىش بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بار - ماي - ياتىمەن = بارمايۋاتىمەن.
كەل - مەي - ياتىسەن = كەلمەيۋاتسەن.
ئىشلە - مەي - ياتىمىز = ئىشلىمەيۋاتىمىز.
چىق - ماي - يات - مىدۇ = چىقمايۋاتىدۇ.

3) I ۋە III شەخسته «-ماق، -مەك» شەكلىدىكى ئىسىمداشلارغا ئورۇن كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىمەك - تە = ئىشلىمەكتە. ئوقۇماق - تا = ئوقۇماقتا.

I شەخسته بولسا، يۇقىرىقى شەكىلگە يەنە، شەخس، كۆپلۈك سان كۆرسەتكۈچلىرى ئۇلىنىش بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىمەكتە - مىز = ئىشلىمەكتىمىز.
ئوقۇماقتا - مىز = ئوقۇماقتىمىز.
كۆرمەكتە - مىز = كۆرمەكتىمىز.

4) بولۇشلۇق شەكىلدە ياسالغان ھازىرقى زامان بايان مەيلىدىكى پېئىللارغا I شەخس كۆرسەتكۈچلىرىدىن كېيىن «مۇ» يۇكلىمىسى، II ۋە III شەخس كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئالدىغا «-مە، -مۇ» يۇكلىمىسى ئۇلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ سوراق شەكلى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كېلىۋاتىمەنمۇ؟ كېلىۋاتامسىز؟ كېلىۋاتامدۇ؟

C. كەلگۈسى زامان بايان مەيلى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلى-قىنى ئىپادىلەيدىغان بايان مەيلى كەلگۈسى زامان بايان مەيلى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل شەكىلدىكى شەخسلىك پېئىللار ئىپادىلەۋاتقان گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ: كەلگۈسى زامان ئېنىق بايان مەيلى، كەلگۈسى زامان ئېنىقسىز بايان مەيلى ۋە كەلگۈسى زامان مەقسەت بايان مەيلى دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1) كەلگۈسى زامان ئېنىق بايان مەيلى

ئىش - ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭ ھالىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش - بولماسلىقىنى گۇمان ۋە مۆلچەرسىز ئىپادىلەيدىغان كەلگۈسى زامان بايان مەيلى ئېنىق كەلگۈسى زامان بايان مەيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل پېئىل شەكلى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «-ئا، -ئە» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا ۋە «-ى» بىلەن ياسالغان بۇيرۇق مەيلىدىكى پېئىللارغا «-دۇر» ھەم ئۇنىڭغا يەنەشەخس، سان كۆرسەتكۈچلىرى قوشۇلۇپ ئىپادە قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما، ھازىر بۇ خىل شەكىلدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ I ۋە II شەخس فورمىسىدا «-دۇر» مورفېمىسى

چۈشۈپ قېلىپ، پەقەت Ⅲ شەخستىلا ساقلىنىپ قالغان («ر» مورفېمىسى چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى:	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى:
بارادۇرمەن	بارىمەن، بارىمىز،
كۆرەدۇرسەن	كۆرىسەن، كۆرىسىلەر،
ئالادۇر	ئالىدۇ
ئىشلەيدۇرمەن	ئىشلەيمەن
ئىشلەيدۇرسىلەر	ئىشلەيسىلەر،
ئىشلەيدۇر	ئىشلەيدۇ

2) كەلگۈسى زامان ئېنىقسىز بايان مەيلى

ئىش - ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭ ھالىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش - بولماسلىقىنى گۇمان ۋە مۆلچەر بىلەن ئىپادىلەيدىغان كەلگۈسى زامان بايان مەيلى كەلگۈسى زامان ئېنىقسىز بايان مەيلى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل پېئىل شەكلى «ئار - ئەر، - ماس - مەس» بىلەن ياسالغان سۆپەتداشلارغا شەخس، سان كۆرسەتكۈچلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارار - بارارمەن، بارارسىز، بارارسەن، بارارسىلەر؛ كۆرەر - كۆرمەس - مەن، كۆرمەسسەن، كۆرۈر - مەس.

3) كەلگۈسى زامان مەقسەت بايان مەيلى

ئىش - ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭ ھالىتىنىڭ بىرەر شەخسنىڭ مەقسەت - رايى بويىچە ئەمەلگە ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان كەلگۈسى زامان بايان مەيلى كەلگۈسى زامان مەقسەت بايان مەيلى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇماقچى - ئوقۇماقچى ئىدىم، ئوقۇماقچى ئىدىڭلار، ئوقۇماقچىمەن، ئوقۇماقچىسەن ئوقۇماقچىكەن.

§ 18. شەخسلىك پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىغۇچىسى ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۈك مۇناسىۋەتنى مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مورفولوگىيىلىك شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

جۈملىدە بايان قىلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەت بىلەن ئۇنى ئورۇنلىغۇچى (ھەرىكەت ئىگىسى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن: ئىش - ھەرىكەت بىرەر شەخس تەرىپىدىن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئورۇنلىنىشىمۇ، شۇنداقلا، بىر قانچە شەخسلەر-نىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىقى، باراۋەرلىكى، بېقىندىلىقى ئاساسىدا ئورۇنلىنىشىمۇ مۇمكىن ۋە

ئورۇنلانغان شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەملگە ئېشىش يولى، خاراكتېرى خىلمۇخىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: پاتەم كىر يۇدى (ھەرىكەتنى «پاتەم» ئۆزى ئورۇنلىدى). پاتەم يۇيۇندى (ھەرىكەت شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى «پاتەم»نىڭ ئۆزىگە قايتتى). كىيىملەر يۇيۇلدى (ھەرىكەت نامەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلاندى). ئۇلار كىيىملەرنى يۇيۇشتى (ھەرىكەت ئۆملۇكتە ئورۇنلاندى). پاتەم كىيىملەرنى يوغۇزدى (ھەرىكەتنى «پاتەم»نىڭ ھاۋالىسى بىلەن يەنە بىر شەخس ئورۇنلىدى) دېگەن جۈملىلەردىكى «يۇدى، يۇيۇندى، يۇيۇلدى، يۇيۇشتى، يوغۇزدى» دېگەن پېئىللارنى بىر - بىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بۇلار ئىپادىلەۋاتقان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ ئۆزئارا ئوخشىمايدىغانلىقىنى ۋە بۇنداق خىلمۇخىل گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنى ھاسىل قىلغۇچى «-دى، - ندى، - لدى، - شتى (- تى) - غۇزدى» قاتارلىق ئېلىمېنتلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئىشقا ئېشىۋاتقانلىقىنى، ھەمدە «يۇيۇش»تىن ئىبارەت ئىش - ھەرىكەتنىڭ جۈملىنىڭ لوگىكىلىق (يوشۇرۇن) ئىگىسى بىلەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ، تۇرلۇك ئۇسۇلدا ئىشقا ئېشىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

دېمەك، ئىش - ھەرىكەت بىلەن ئۇنى ئورۇنلىغۇچى شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قاراپ، شەخسلىك پېئىللار ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرمۇ ھەر خىل بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى باش دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، مەجھۇل دەرىجىدىن ئىبارەت بەش دەرىجىگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. باش دەرىجە

مورفېمىسىز ھالدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىغۇچىسىنى ئېنىق ئىپادىلەپ كېلىدىغان پېئىل دەرىجىسى باش دەرىجە دېيىلىدۇ، يەنى، جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى شۇ جۈملىدىكى پېئىل ئىپادىلىگەن، ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجە شەكلى پېئىلنىڭ باش دەرىجىسى دېيىلىدۇ.

پېئىلنىڭ باش دەرىجىسى پېئىلنىڭ باشقا دەرىجىلىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئۇل بولىدۇ. شۇڭا ئۇ، بەزىدە پېئىلنىڭ ئەسلىي دەرىجىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «قىشلار كەتتى، باھار كەلدى، گۈللەر ئېچىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «كەتتى»، «كەلدى»، «ئېچىلدى» پېئىللىرى «قىشلار»، «باھار»، «گۈللەر» دېگەن ئىگىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىق ئىپادىلىگەن. «كەت-»، «كەل-»، «ئاچ-» پېئىللىرى بولسا، ھەممە دەرىجىدىكى پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئۇل بولىدىغان باش دەرىجىدىكى پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

2. ئۆزلۈك دەرىجە

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىپ، يەنە، شۇ ئىگە تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل دەرىجىسى پېئىللارنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا «-ن، -ئىن، -ئۇن، -ئۈن، -ل، -ئىل، -ئۇل، -ئۈل» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

تاشلا + ن + دى = تاشلاندى.
قوزغا + ل + دى = قوزغالدى.
بىل + ىن + دى = بىلىندى.
ئۇر + ۇن + دى = ئۇرۇندى.
سۆي - ۈن + دى = سۆيۈندى.
بوغ + ۇل + دى = بوغۇلدى.
تۇز + ۇل + دى = تۇزۇلدى.

تىلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى كۆزەتكەندە، پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكىللىرى بىلەن مەجھۇل دەرىجە شەكىللىرى يېقىنقى زامانلارغىچە ئارىلاش دېگۈدەك قوللىنىلغان، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ ئىككى خىل دەرىجىدىكى پېئىللارنى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىگە قاراپ بىر - بىرىدىن ئايرىماق قىيىن. مۇنداق ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەۋاتقان گرامماتىكىلىق مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك ئېچىلدى (مەجھۇل)،
گۈللەر ئېچىلدى (ئۆزلۈك)
مىلتىق ئېتىلدى (مەجھۇل)،
ئۇ، دۈشمەنگە ئېتىلدى (ئۆزلۈك)
ئەمگەك قوراللىرى تەييارلاندى (مەجھۇل)
ئۇ، يولغا چىقىشقا تەييارلاندى (ئۆزلۈك)

3. ئۆملۈك دەرىجە

<u>مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىر قانچە شەخس تەرىپىدىن ئۆملۈكتە ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى پېئىللارنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

پېئىللارنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ھەرىكەت ئىگىلىرىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكىتىنى بىر - بىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل دەرىجىدىكى پېئىللار ئۆزىگە خاس مورفېمىلار، يەنى، «-ش، -ىش، -ۇش، -ۈش» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن: «ئىشچىلار يوللارنى ياساشتى» دېگەن جۈملىدە «ياسا-» پېئىلى «-ش» ۋە «-تى» مورفېمىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئۆملۈك دەرىجە فورمىسىنى ھاسىل قىلغان. «ئىشچى» دېگەن ئىگە «-لار» مورفېمىسى بىلەن تۇرلىنىپ، «ياساش»تىن ئىبارەت ھەرىكەتنى بىردىن ئارتۇق شەخسنىڭ ئۆملۈكتە ئورۇنلىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

شەخسلىك پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە مورفېمىلىرى (-ش، -ىش، -ۇش، -ۈش) بىلەن شەخسسىز پېئىللارنىڭ ئىسىمداش مورفېمىلىرى شەكىلداش مورفېمىلاردىن بولۇپ، بۇ

مورفېملار پېئىل تومۇرىغا ئۇلىنىپ، بىر خىل گراماتىكىلىق شەكىل ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدىغانلىرى پېئىل مەيللىرىنى ھاسىل قىلىدىغان ھەر خىل مورفېملار بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. شەخسلىك پېئىللارنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى بولسا، پېئىل مەيللىرىنى ھاسىل قىلىدىغان مورفېملار «ـ تى، ـ تۇق، ـ سۇن، ـ قىن» بىلەن تۇرلىنىدۇ. دېمەك، ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا گراماتىكىلىق شەكىل ۋە گراماتىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن تۇپتىن پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز ـ ىش = يېزىش (ئىسىمداش)

ياز ـ ىش ـ تى = يېزىشتى (ئۆملۈك دەرىجە)

ياز ـ ىش ـ سۇن = يېزىشسۇن (ئۆملۈك دەرىجە)

ياز ـ ىش ـ قىن = يېزىشقىن (ئۆملۈك دەرىجە)

ياز ـ ىش ـ تۇق = يېزىشتۇق (ئۆملۈك دەرىجە)

ئۆملۈك دەرىجە شەكىلدىكى پېئىللار تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1) جۈملىنىڭ ئىگىسى كۆپلۈك سان شەكلى ياكى تەكىداش شەكىلدە، خەۋىرى بولسا ئۆملۈك دەرىجە شەكىلدە كېلىش ئارقىلىق ئىش ـ ھەرىكەتنى بىرىدىن ئارتۇق شەخسنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئۆملۈكتە ئورۇنلىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار تاپشۇرۇق ئىشلەشتى.

سۇلتان، رىزۋان ۋە ئەخمەتجانلار كېلىشتى.

2) ئۆملۈك دەرىجە شەكىلدىكى پېئىللار جۈملە ئىگىسىنىڭ باشقا بىر شەخسكە مەلۇم بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى ھەمكارلىقتا ئورۇنلاپ بەرگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سەمەت ئەمەتنىڭ تاپشۇرۇق ئىشلىشىگە ياردەملەشتى.

ئۇ، مېنىڭ ئىشلىرىمغا قاراشتى.

4. مەجبۇرىي دەرىجە

مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملە ئىگىسىنىڭ مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنى ئۆزى بۇيرۇغان ئەمەس، بەلكى، بىرەر شەخسكە ئورۇنلاتقۇزغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل دەرىجىسى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ئارقىلىق بايان قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەت جۈملە ئىگىسىنىڭ ئۆزى بۇيرۇغان ئورۇنلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى، ئىككىنچى بىر شەخسكە ھاۋالە قىلىش، ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش، رۇخسەت قىلىش، يول قويۇش ۋە مەجبۇرلاش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئورۇنلاتقۇزغانلىقىدەك گراماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكىللىرىنى ھاسىل قىلغۇچى مورفېملار «ـ ت، ـ ئۇر، ـ ئۇر، ـ دۇر، ـ دۇر، ـ تۇر، ـ تۇر، ـ غۇز، ـ قۇز، ـ گۇز، ـ كۇر، ـ ئار» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار پېئىل تومۇرىغا بۇيرۇتۇش ئۇلىنىدۇ. ئۇلىنىش قائىدىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) سوزۇق فونېما بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل تومۇرىغا ۋە بوغۇم ئاخىرى «ـ ئار، ـ ئەر،

-ئاي، -ئەي» بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا «-ت» مورفېمىسى ئۇلىنىش بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىدىكى پېئىللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئويىنا + ت، سۆزلە + ت، باشلا + ت، ئاقار + ت، كۆكەر + ت، ئازايا + ت، پەسەي + ت.

2) «-ل، -م، -ن، -ز، -گ، -ق، -ك، -ي، -ت، -س» بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل تومۇرىغا «-تۇر، - دۇر، -تۇر، -دۇر، -غۇز، -قۇز، -گۇز، -كۇز» قاتارلىق مورفېمىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئال + غۇز، ئەم + گۇز، تەك + كۇز، ئەت + كۇز، باق + قۇز، ياز+دۇر، چەك + كۇز، قاد + دۇر، ماك + غۇز، يا + دۇر، كەس + تۇر، چەك + تۇر، قىل + دۇر.

3) «-چ، -ش، -ق» بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل تومۇرىغا «-ئار، - ئەر، - ئۇر، - ئۇر» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۆچ + ۇر، چۈش + ۇر، چىق + ار، ئۇچ + ۇر، چۈش + ەر.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىلا مەجبۇرىي دەرىجە مەنىسىنى ئىپادىلىشى ناتايىن. ئالايلۇق، «بىل + دۇر + مەك»، «ئۆل + تۇر + مەك، قاد + ناش + تۇرماق، ئۆت + كۇز + مەك، ياز + دۇر + ماق» قاتارلىق پېئىللاردىكى «- دۇر، - تۇر، - تۇر، - كۇز، - دۇر» مورفېمىلىرى شەكىل جەھەتتىن، مەجبۇرىي دەرىجە ھاسىل قىلغۇچى مورفېمىلار بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ مورفېمىلار ئارقىلىق ياسالغان پېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ. بۇ پېئىللارنى مەجبۇرىي دەرىجە مەنىسىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارغا يەنە، ئۆتۈملۈك پېئىل ھاسىل قىلغۇچى مورفېمىلاردىن «-غۇز، -قۇز، -گۇز، -كۇز»نى ئۇلاشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىلدۇر + گۇز + مەك، ئۇلتۇر + گۇز + مەك، قاتناش + قۇز + ماق، ئۆتكۇز - ۇز + مەك، ياندۇر + غۇز + ماق، ئايلاندۇر + غۇز + ماق، تولدۇر + غۇز + ماق.

5. مەجھۇل دەرىجە

مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىش - ھەرىكەتنىڭ جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى، باشقا بىر شەخس ياكى شەيئى تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەجھۇل دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللاردا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىغۇچىسى (ئىگىسى) جۈملىدە يوشۇرۇن شەكىلدە كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى «كىم تەرىپىدىن، نېمە تەرىپىدىن؟» دېگەندەك سوئاللارنى قويۇش ئارقىلىق ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

دەرس ئۆتۈلدى (كىم تەرىپىدىن؟ - ئوقۇتقۇچى تەرىپىدىن).

دوسكا ئۆچۈرۈلدى (كىم تەرىپىدىن؟ - دەجورنى تەرىپىدىن).

دەرەخ سۇندۇرۇلدى (نېمە تەرىپىدىن؟ - بوران تەرىپىدىن).

مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىل شەكىللىرىنى ھاسىل قىلغۇچى مورفېمىلار «-ن، - ىن، - ل، - ىل، - ۇل، - ۈل، - يۇل، - يىل» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن

«- سن» مورفېمىسى ئاخىرقى بوغۇمىدا «-ل» فونېمىسى بولغان ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئۇلانغاندىن تاشقىرى، قالغان مورفېمىلار ھەر قانداق فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشتە كەلگەن ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئۇلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

قىل + سۇ + دى = قىلسۇدى، سال + سۇ + دى = سېلىسۇدى، ياز - ل + دى = يېزىلدى، كۆر + ۈل + دى = كۆرۈلدى، قۇر + ۈل + دى = قۇرۇلدى، بەر + ل + دى = بېرىلدى، ئۇلا + ن + دى = ئۇلاندى، دە + يىل + دى = دېيىلدى، ياسا + ل + دى = ياسالدى، يۇ + يۇل + دى = يۇيۇلدى.

مەجھۇل دەرىجە مورفېمىلىرى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ئۇنى ئۆتۈمسىز پېئىللار-غا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. نەتىجىدە، ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى لوگىكىلىق ئىگىگە، ھەرىكەتنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدىكى ئوبېيېكتى باش كېلىش شەكلىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سىنىپنى تازىلدى = سىنىپ تازىلاندى.

مەن نۇرغۇن ھېكايىلارنى يازدىم = نۇرغۇن ھېكايىلار يېزىلدى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىل دەرىجىلىرىنى ھاسىل قىلغۇچى ھەربىر يۇرۇش مورفېما پېئىل تومۇرىغا ھەمىشە يەككە ھالدا ئۇلىنىۋەرمەستىن، بەلكى، بەزىدە بىر پېئىل تومۇرىغا بىر قانچە خىل شەكىلدىكى دەرىجە مورفېمىلىرى ئۈستى - ئۈستىلەپ (قاتلانما ھالدا) ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا، باش دەرىجە شەكلى باشقا دەرىجە شەكىللىرى-نىڭ ياسىلىشىغا ئۇل بولىدۇ. شۇڭا، ئادەتتە پېئىل تومۇرىغا (ئۆزىكىگە) ئالدى بىلەن باش دەرىجە، ئاندىن ئۆزلۈك دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئەڭ ئاخىرىدا مەجھۇل دەرىجە مورفېمىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازماق - ياز + غۇز + ۇشتى (باش + مەجبۇرىي+ ئۆملۈك دەرىجە)

كىرىشمەك - كىرىش + تۇر + ۇلدى (باش + مەجبۇرىي + مەجھۇل دەرىجە)

كىيىمەك - كىي + سۇ + دۇر - ۇلدى (باش + ئۆزلۈك + مەجبۇرىي + مەجھۇل دەرىجە)

تونىماق - تونۇ - ش - تۇر - ۇلدى (باش + ئۆملۈك + مەجبۇرىي + مەجھۇل دەرىجە)

ياسىماق - ياسا - ياساتـ - تۇر - ۇلدى (باش + مەجبۇرىي + مەجبۇرىي + مەجھۇل دەرىجە)

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن شەخسلىك پېئىللارنى تېپىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قانداق دەرە-جىدىكى پېئىللار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مەن ھازىر تاپشۇرۇق ئىشلەيمەن.

بۈگۈن ئىلمىي دوكلاد بېرىلمىدۇ.

يالقۇن دوختۇرغا كۆرۈندى.
ئۇلار ئەتىگەنلا يېتىپ كېلىشتى.
باغدا گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلدى.
بۇگۈن ئاران دېگەندە ھاۋا ئېچىلدى.
ئۇ، ماڭا يارەملىشىپ كونسېرت بەردى.
دادام ماڭا خەت يازدۇردى.

§ 19. شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدىكى ھەر خىل ئورۇنلىنىش ھالىتى ياكى جەريانىنى ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق كاتېگورىيە - پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ئۇلارنىڭ باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىگە (شەخس، سان، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، مەيل، ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرىگە) قارىغاندا، ئىنتايىن مۇھىم، ئېنىق ۋە كەڭ دائىرىلىكتۇر. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك تۈسلىرىنى (ھالەتلىرىنى) ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق شەكىللەر، ئۇلارنىڭ تۇرلىرى، ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى ۋە تىل ئالاقىسىدىكى قوللىنىلىش دائىرىسى جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ خىللىققا ئىگە. ئالايلۇق، «ياز -» پېئىلى خىلمۇ-خىل تۈس شەكىللىرىگە كىرىپ، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان تۈس مەنىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشىگە ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

ياز - يېزىۋەر، يېزىۋەت، يېزىپ تۇر، يېزىپ يات (يېزىۋەت)، يېزىپ قوي، يېزىپ باق، يېزىۋال، يېزىپ بەر، يازغىلى تۇر- ... دېگەنلەردەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيىلىرىنى ھاسىل قىلىدىغان يارەمچى پېئىللار «-يات، (-ۋات)، -ئال، -ۋەر، -ۋەت، -تاشلا، -كەل، -ئۆت، -يۈر، -ئولتۇر...» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار مورفولوگىيىلىك (سىنتېتىك) ئۇسۇل ۋە سىنتاكسىسلىق (ئانالىتىك) ئۇسۇللار ئارقىلىق بىر قىسىم پېئىل تومۇرى، رەۋىشداشلار ھەم ئىسىمداشلارغا ئۇلىنىپ، ھەر خىل تۈس شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىپ، تۇرلۇك گراماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل تۈسلىرىنى ياسىلىش شەكلى ۋە گراماتىكىلىق مەنىلىرىگە قاراپ: تەمشەلمە تۈس، باشلانما تۈس، سىناق تۈس، ئىمكانىيەت تۈسى، چەكلىمىسىز تۈس، ۋە ئىزچىل تۈستىن ئىبارەت ئالتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. تەمشەلمە تۈس

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملە ئىگىسىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان تۈس شەكلى تەمشەل-

مه تۇس دېيىلىدۇ.

تەمشىلمە تۇس شەكلى شەخسسىز پېئىلنىڭ مەقسەت رەۋىشداش شەكلىگە «-ۋاتا» مورفېمىسى ۋە ئۇنىڭغا يەنە، شەخس كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن خەت يازغىلىۋاتىمەن.

ئۇ ئۆيگە ماڭغىلىۋاتىدۇ.

تاپشۇرۇق ئىشلىگىلىۋاتىمىز.

2. باشلانما تۇس

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشقا باشلىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان تۇس شەكلى باشلانما تۇس دېيىلىدۇ.

باشلانما تۇس شەكلى شەخسسىز پېئىلنىڭ «-غىلى - قىلى، - گىلى، - كىلى» دىن ئىبارەت رەۋىشداش شەكلىگە ياكى يۆنىلىش كېلىش مورفېمىلىرى (-قا، -غا، -كە، -گە) ئۇلانغان ئىسىمداش شەكلىگە «باشلا-» ياكى «-تۇر» قاتارلىق كۆچمە يارىمچى پېئىلنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمدىلا باشلانغانلىقى ياكى يېڭىدىن باشلىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار ئۆيلىرىگە قايتىشقا باشلىدى.

ئۇ، يەنە كوتۇلدىغىلى تۇردى.

3. سىناق تۇس

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق، جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان تۇس شەكلى سىناق تۇس دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ سىناق تۇس شەكلى شەخسسىز پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكلىگە «-باق» ياكى «-كۆر» قاتارلىق پېئىللارنىڭ ۋە شەخس كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولۇپ، جۇملە ئىگىسىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى سىناق ۋە تەجرىبە ئۈچۈن ئىشلىگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇپ كۆردۈم، سىناپ كۆردى، يېزىپ باقتى، بۇ دورىنى يەپ بېقىڭ

4. ئىمكانىيەت تۇسى

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق، جۇملە ئىگىسىنىڭ مۇئەييەن بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قادىر ۋە ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان تۇس شەكلى ئىمكانىيەت تۇسى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسلىك پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۇس شەكلى سوزۇق فونېما بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل

تومۇرىغا «-لا، -له، - يالا، - يەله» مورفېمىلىرى، ئۇزۇك فونېما بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل تومۇرىغا «-ئالا، - ئەله» مورفېمىلىرىنىڭ ۋە شەخس كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى مورفېمىلىرى پېئىل تومۇرىغا ئۇلانغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى «ئا» ياكى «ئە» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئال + ئالا + لا + يمەن = ئالالايمەن. كۆر + ەله + يمەن = كۆرەلەيمەن، ئال + ئالا + ما = ئالالما، كۆر + ەله + مە = كۆرەلمە

5. چەكلىمىسىز تۈس

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز ۋە ئۇزلۇكسىز بارلىققا كېلىشىنى ئىپادىلەيدىغان تۈس شەكلى چەكلىمىسىز تۈس دېيىلىدۇ.

شەخسلىك پېئىللارنىڭ چەكلىمىسىز تۈس شەكلى پېئىل تومۇرىغا «-ۋەر، - ئۈەر» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ياكى رەۋىشداشلار بىلەن بەزى تۈس يارىمچى پېئىللىرىنىڭ بىرىكىشى ۋە ياكى پېئىلنىڭ تەكرار ئېيتىلىشىدىن ھاسىل بولۇپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىق، تەكرار ۋە ئۇزۇنغىچە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سەن بارمىساڭ، مەن بارىۋېرىمەن.

ئۇخلىساڭ ئۇخلاۋەر.

كۆرىۋەر، ئوقۇۋەردى، كۈلۈپ تۇرىدۇ، سۆزلەپ كەتتى، دەپ يۈردى، يازا - يازا، ئوقۇ - ئوقۇ، كۈلە - كۈلە، ماڭا - ماڭا

6. ئىزچىل تۈس

پېئىللارنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان تۈس شەكلى ئىزچىل تۈس دېيىلىدۇ.

شەخسلىك پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈس شەكلى پېئىل تومۇرىغا «-ۋات، -ئىۋات، -ئۇۋات، -ئۇۋەت» مورفېمىلىرىنىڭ ۋە شەخس كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋ - ۋات - مەن، ئىشلە - ۋات - مىسەن، كۆر - ۋۇات - مىسەن، چىگ - ىۋات - مەن، ئۆ چۈر - ۋۇات - مىسەن

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) شەخسلىك پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؟

2) پېئىل زامانلىرى قانداق شارائىتتا كۆچمە مەندە قوللىنىلىدۇ؟

3) شەخسلىك پېئىللارنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ مەيل كاتېگورىيىسى قانداق شەكىللەر ئارقىلىق قانچە خىل مەيل ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ؟

4) ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل مەيللىرىنى بىر - بىرلەپ مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈڭ.

5) شەخسلىك پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ پېئىللارنىڭ ھەر بىر دەرىجىسى ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىڭ.

6) شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۆس كاتېگورىيىسى دېگەن نېمە؟ ھەر بىر تۆس شەكىللىرىنى ئايرىم - ئايرىم سۆزلەڭ.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۆس شەكىللىرىنى تۇرگە ئايرىڭلار.

يېزىۋاتىمەن، ئىشلەۋاتىدۇ، كۆرۈپ باقىدۇ، دەۋېرەمسەن، چۈشكىلى تۇردى، قىلىپ كۆرەي، ئىشلەپ باقاي، كېتىۋېرىمەن

2. تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپ چىقىپ، پېئىللارنى تېپىڭلار ۋە تۆۋەندىكى جەدۋەلنىڭ تەلپى بويىچە تولدۇرۇپ چىقىڭلار.

.....

بىز كونا دۇنيا بىلەن كۆرىشىۋاتىمىز.
ھەر بىر ئىشتا،
ھەر بىر قەدەمدە
چېپىش ياساپ،
بىر - بىرىمىزنى سۆرىشىۋاتىمىز.
ئالدىمىزدا پولاتتەك قالقان،
بولغاچقا خۇددى ۋۇلقان،
كۆيدۈرىدۇ ئەسكىنى -
قىلىپ كۆكۈم تالقان؛
قاراڭلار كەينىمىزگە!
رەڭمۇرەڭ، چىپ - چىرايلىق
يېڭىشتىن گۈللەر ئېچىلغان؛
قاراڭغۇ قاڭسىق بولۇڭلارغا -
خۇشبۇي چېچىلغان.
مانا!
كونا دۇنيا بىلەن خوشلىشىۋاتىمىز،
خۇراپات بىلەن ئېلىشىۋاتىمىز.
ھەر قەدەمدە سېلىشتۇرىۋاتىمىز،
شۇڭلاشقا،
ئۆلكىمىزدە ئىستىقبال چېچەكلىدى.

بىز بۇلبۇللىرى
سايراۋاتىمىز.
ھاياتقا ئىشقى ـ شەۋقىمىز بىلەن قاراۋاتىمىز.
خەلق خىزمىتىگە ياراۋاتىمىز،
نادانلارنىڭ سەت چاچلىرىنى تاراۋاتىمىز.
ئەسكىلىكلەرنىڭ ئورنىغا يېڭىلىقلار،
كۆرۈۋاتىسىلەر، قاداۋاتىمىز.
(ل. مۇتەللىپ)

پېئىللار												

10 - باب. يارده‌مچى سۆزلەر

1 § . يارده‌مچى سۆزلەر توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

«يارده‌مچى سۆز» ئۇقۇمى «مۇستەقىل سۆز» ئۇقۇمىغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈرۈپ شەيئى، ئۇلارنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتى ۋە ھەرىكەت - ھالىتى توغرىسىدا بىرەر لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرەلمەيدىغان، جۈملە تەركىبىدە بىرەر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرالمايدىغان، ئەمما، مۇستەقىل سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ھەم جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزلەر يارده‌مچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارده‌مچى سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1) يارده‌مچى سۆزلەر كېلىپ چىقىش مەنبەسى، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى جەھەتتە، تىلىمىزنىڭ مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك مۇستەقىل سۆزلەردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ياكى شۇلار ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ يېتىلگەن، شۇڭا، ئۇلار مۇستەقىل سۆزلەرگە ئوخشاش مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىلگە ئىگە، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەسلىدە شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى، بەلگىسى توغرىسىدا مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل سۆزلەردىن بولسىمۇ، لېكىن، تىلىمىزنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىنىڭ ئابستراكتلىشىشى، كۆچۈشى ۋە يوقىلىشى بىلەن، مەنە جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، پەقەت سۆز بىلەن سۆز، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردىن بولۇپ قالغان. مۇنداق گرامماتىكىلىق مەنە كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا روشەن ئەكس ئېتىدۇ.

2) يارده‌مچى سۆزلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق، ئۇ، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەنمۇ تۈرلەنمەيدۇ.

3) يارده‌مچى سۆزلەر جانلىق تىلدا مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە بولۇپ، جۈملىدىكى ئۆزىدىن باشقا سۆز، سۆز بىرىكمىلىرىدىن پا ئۇزاتار قىلىق، يېزىق تىلدا بولسا، تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

4) بەزى يارده‌مچى سۆزلەر (-چۇ، -غۇ، -زە، -دە) قارىماققا سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارغا ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئەمما، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئاتقۇرىدىغان گرامماتىكىلىق خىزمىتى ئوخشاش ئەمەس. يەنى، تۈرلىگۈچى مورفېمىلار جۈملىدە مۇئەييەن سۆز تۈركۈمىگە خاس

بولغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ، يارەمچى سۆزلەر بولسا، ھەر قانداق سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر بىلەن بىرەك باغلىنىپ، سۆز ۋە جۈملىلەرگە مەنىۋى تۈس قوشىدىغان، شۇنىڭدەك سۆز، جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان بىر خىل ۋاستىدۇر. مەسىلەن:

بىز قەشقەر دىن كەلدۇق، بېيجىڭغا بارىمىز. (تۈرلىگۈچى مورفېما)

ئېيتىڭلار چۇ، بىز سىلەرگە يارەم قىلمىدۇقمۇ؟ (يارەمچى سۆز)

بۇگۈن تازىلىق قىلماپسىلەر - دە. (يارەمچى سۆز)

§ 2. يارەمچى سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى سۆزلەرنىڭ سانى گەرچە ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئويناىدىغان رولى ۋە خىزمىتى ناھايىتى مۇھىم. ئومۇمەن، يارەمچى سۆزلەر مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى ۋە گرامماتىكىلىق رولىغا ئاساسەن، تىركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۆكلىمىلەر، ئىملىقلار ۋە ئۇندەشلەر، دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تىركەلمىلەر

ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى باشقا سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان يارەمچى سۆزلەر تىركەلمە (سۆز ئارقا يارەمچىلىرى) دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق تىركەلمىلەر ئىسىم، سان، سۈپەت، ئالماش، رەۋىش، شەخسسىز پېئىللاردىن ئىسىمداشلار ۋە سۈپەتداشلارغا ئۇلىنىپ كېلىپ، شەيئى بىلەن شەيئى، ھەرىكەت بىلەن ھەرىكەت ئىگىسى ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. تىركەلمىلەر ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سۆزنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە شۇ سۆزلەر بىلەن بىللە كېلىپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنىنى روشەنلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىلدىكى تىركەلمىلەر لوگىكىلىق ئۇلانما دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدىم.

بىز يېڭسار ئارقىلىق يەكەنگە بارىدۇق.

بىز ئۇنىڭ بىلەن سىز توغرۇلۇق سۆزلەشتۇق.

ياخشى بىلەن دوست بول، ياماندىن قاچ.

يۇقىرى بىلەن سۆزلىشەيلى.

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «ئۈچۈن، ئارقىلىق، بىلەن، توغرۇلۇق» دېگەن تىركەلمىلەر ئىسىمداش (ئوقۇش)، ئىسىم (يېڭسار)، ئالماش (سىز)، سۈپەت (ياخشى)، رەۋىشكە (يۇقىرى) ياندىشىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەن.

تىركەلمىلەر ئۆزىنىڭ ئانتۇرىدىغان گرامماتىكىلىق خىزمىتى جەھەتتىن ئىسىملارنىڭ

كېلىش مورفېمىلىرىغا يېقىنلىشىدۇ. لېكىن، بۇ ھادىسىلەرگە قاراپ، ئۇلارنى جۈملىدە ھەمىشە كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ ئورنىدا كېلىدۇ، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. راست، بەزىدە بىر قىسىم تىركەلمىلەر مۇئەييەن جۈملە شەكىللىرىدە بەزىبىر كېلىش مورفېمىلىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «مەن ئۆزۈمگە قەلەم ئالىمەن دەپ، ماگىزىنغا كىردىم» دېيىشنىڭ ئورنىغا «مەن ئۆزۈم ئۈچۈن قەلەم ئالىمەن دەپ، ماگىزىنغا كىردىم.» دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. بۇ يەردە «ئۈچۈن» دېگەن يارىدەمچى سۆز «ئۆزۈمگە» سۆزىدىكى «گە» نىڭ ئورنىدا كېلىۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا، تىركەلمىلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى بىز كېلىش مورفېمىلىرى ئىپادە قىلغان گرامماتىكىلىق مەنىگە قوشۇمچە مەنە يۈكلەشتىن، بولۇپمۇ، ئۇلارنى كونكرېتلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت، دەپ بىلىشىمىز لازىم.

تىلىمىزدىكى تىركەلمىلەر ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سۆزنىڭ مەلۇم كېلىش شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1) باش كېلىشتىكى سۆزلەرگە ياندىشىپ كېلىدىغان تىركەلمىلەر

① «ئۈچۈن». بۇ ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سۆز بىلەن بىللە تۇرۇپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش مەقسىتى ۋە سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۈچۈن ئىشلەيمىز.

مەن بۇ يەرگە ئۆگىنىش ئۈچۈن كەلدىم.

② «ئارقىلىق، بىلەن». بۇلار ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سۆز بىلەن بىللە تۇرۇپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ۋاستىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

مەن كىتابنى پوچتا ئارقىلىق يوللىغان.

بۇ خەت قەلەم بىلەن يېزىلدى.

③ «كەبى». بۇ ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ بەلگىسىگە ئىككىنچى بىر شەيئىنىڭ بەلگىسىنى ياكى شۇ شەيئىنىڭ ھەرىكىتىنى ئوخشىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ كۆپرەك شېئىرىي ئەسەرلەردە قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

يۇلتۇز كەبى چاقنىغان كۆزلەر.

پولات كەبى قاتتىق ئىرادە...

بۇ يەردە «كەبى» سۆزى بولسا، «دەك، تەك» دېگەندەك ئوخشىتىش مورفېمىلىرىغا ئوخشاش مەنە بېرىدۇ.

④ «توغرۇلۇق، توغرىسىدا، ھەققىدە». بۇلار ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سۆزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئۆگىنىش توغرۇلۇق يىغىن ئېچىلدى.

نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا دوكلات بېرىلدى.

ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ھەققىدە پىكىر بەردۇق.

بۇ ھەقتە ئۆز پىكرىمىزدە چىڭ تۇرىمىز.

2) يۆنىلىش كېلىشتىكى سۆزلەرگە ياندىشىپ كېلىدىغان تىركەلمىلەر

① «قارشى، قارىتا». بۇلار ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ

مەلۇم شەيئى ياكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
دۇشمەنگە قارشى كۆرەشتە قەتئى چىڭ تۇرۇش كېرەك.
دەرسىمىزگە قارىتا پىكىر ئېلىندى.
② «دائىر، ئائىت». بۇلار ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ئىككىنچى بىر شەيئىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۆگىنىشكە دائىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىۋاتىمىز.
مەن تىلغا ئائىت كىتابلارنى سېتىۋالدىم.
3) چىقىش كېلىشتىكى سۆزلەرگە ياندىشىپ كېلىدىغان تىركەلمىلەر
① «كۆرە». بۇ ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ئۇنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ ئىككىنچى بىر شەيئى ۋە ئۇنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىگە سېلىشتۇرۇلغان ئاساستا، ئۇنىڭغا قارشى ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بازارغا بارغاندىن كۆرە، كىتاب ئوقۇغان تۈزۈك.
بىكار ئولتۇرغاندىن كۆرە، بىكار ئىشلىگەن ياخشى.
بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «كۆرە» سۆزى ئەمەلىيەتتە «ـغىچە» دېگەن دېگەن مورفېما بىلدۈرگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:
بازارغا بارغىچە، كىتاب ئوقۇغان تۈزۈك،
بىكار ئولتۇرغىچە، بىكار ئىشلىگەن ياخشى.
يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تىركەلمىلەردىن باشقا، يەنە، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈرۈپ لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان «نىسبەتەن، باشقا، سىرىت، تاشقىرى، قارىغاندا، ئىبارەت، قەدەر، ئاساسەن، ئوخشاش، كېيىن، قەتئىينەزەر» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئەسلىي باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەردىن بولسىمۇ، ئەمما، بەزىدە تىركەلمىلەرنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:
بىز ئۇ يەرگە كېيىن بارىمىز. (رەۋىش)
مەن بۇنىڭدىن كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىمەن (تىركەلمە)
قانداق كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىم كۆرسىتىپ بەرسە بولىۋېرىدۇ (تىركەلمە)

ئالتۇن ئۇچرىسىمۇ نەزەر سالماسلىقىمىز لازىم. (ئىسىم)
بىز سىزنىڭ پىكرىڭىزگە ئاساسەن يېغىن ئاچتۇق (تىركەلمە)
مەن ئۇنىڭ پىكرىگە ئاساسەن قوشۇلمەن (رەۋىش)
مەنمۇ ساڭا ئوخشاش تىرىشىپ ئۆگىنىمەن. (تىركەلمە)
بۇ ماتېرىيال فاكۇلتېتلارغا قەدەر يەتكۈزۈلدى. (رەۋىش)
تازا دەققەت بىلەن قارىغاندا كۆرگىلى بولىدۇ (پېئىل)
ماڭا قارىغاندا، سەن ياخشى (تىركەلمە)
ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنى ئاتقۇرىدىغان سىنتاكسىسلىق خىزمىتىگە ۋە تىل ئىستېمالىدىكى رولىغا قاراپ، خاس تىركەلمىلەر ۋە كۆچمە تىركەلمىلەر، دەپ ئىككى تۈرگە

بۆلۈشكه بولىدۇ.

A: خاس تىركەلمىلەر

جۈملىده پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگىلا ئۇلىنىپ كېلىدىغان ۋە ئىككىنچى بىر خىل ۋەزىپە ئاتقۇرمايدىغان تىركەلمىلەر خاس تىركەلمىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى «ئۇچۇن، ئارقىلىق، توغرۇلۇق، قاتارلىق، كەبى، ئائىت، قەدەر، ئىبارەت» قاتارلىق يادەمچى سۆزلەر خاس تىركەلمىلەرگە كىرىدۇ.

B: كۆچمە تىركەلمىلەر

باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىللىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان شۇ سۆزنىڭ شۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن ئاھاڭداشلىقتا ئىگە بولغان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەلمىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالايلۇق: «بىلەن» دېگەن تىركەلمە «بىلەن» دېگەن باغلىغۇچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن:

قاسىم بىلەن ئەخمەت كەلدى (باغلىغۇچى).

خەتنى قەلەم بىلەن يېزىڭ (تىركەلمە).

«تەرىپىدىن» دېگەن تىركەلمە «تەرەپ» دېگەن ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلى «-ى» ۋە چىقىش كېلىش (-دىن) مورفېمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، شۇ ئىسىمنىڭ شۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن:

راسخوت ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلىدۇ.

كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزىنىڭ مەنە جەھەتتىن ئابستراكتلىشىپ كەتكەنلىكى ياكى گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەنلىكى بىلەن ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان ئەسلىي سۆز ياكى سۆز شەكىللىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «بىلەن» سۆزى باغلىغۇچى ۋەزىپىسىده كەلگەنده ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى ئىككى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەخلاق بىلەن مەدەنىيەت قوش گېزەكلەردۇر.

ياخشى بىلەن يامانىنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

«بىلەن» سۆزى تىركەلمە ۋەزىپىسىده كەلگەنده، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆز بىلەن بىللە تۇرۇپ، پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماشنا بىلەن كەلدىم.

«قارىغاندا» سۆزى پېئىل (شەخسسىز پېئىلنىڭ سۇپەتداش شەكلى يەنى «قارىغان+دا») رولىدا كەلگەنده، ھەرىكەت مەنىسى، ھال مەنىسى، ئىسىملىك خۇسۇسىيىتى (ئورۇن كېلىش مەنىسى) قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: تازا دېققەت بىلەن قارىغاندا كۆرگىلى بولىدۇ. ئەمدى، تىركەلمە رولىدا كەلگەنده بولسا، پەقەت سىلىشتۇرۇش مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ماڭا قارىغاندا، سەن ياخشى.

كۆنۇكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن تىركەلمىلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قايسى كېلىشتىكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. دۆلىتىمىزنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈرىشەيلى.
2. ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا پىكىر ئېلىندى.
3. ئاتا ـ ئانىلار مەكتەپنىڭ تەلىم ـ تەربىيە سۈپىتىگە قارىتا پىكىر بەردى.
4. ئىلىم ـ پەنگە ئائىت كىتابلار كۆپلەپ نەشر قىلىنماقتا.
5. بىز ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلدۇق.
6. بۈگۈندىن ئېتىبارەن بۇ مەسىلىگە ئەھمىيەت بېرىلىشى لازىم.
7. قاسىم ھازىرغا قەدەر ئۇرۇمچىدىن قايتىپ كەلمىدى.

2. باغلىغۇچىلار

سۆز بىلەن سۆزنى، سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بىر ـ بىرىگە باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر باغلىغۇچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچىلار ئەسلىدە نوتۇقنىڭ ئەمەلىي تەلەپلىرىگە، يەنى، شەيئىلەر ۋە ئىش ـ ھەرىكەت ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ھەر قانداق مۇناسىۋەتنى: بىرلىكنى، يېقىنلىقنى، قارىمۇ قارشىلىقنى، سېلىشتۇرۇشنى، شەرتنى، سەۋەبنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا بىنائەن پەيدا بولغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان بىر قىسىم باغلىغۇچىلار (مەسىلەن: ۋە، ھەم، ياكى، خا، لېكىن، ئەمما، پەقەت، گاھىدا، مەيلى، سەۋەبى، چۈنكى، ۋەھالەنكى، بەلكى قاتارلىقلار) ئەرەب، پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولسا، يەنە بىر مۇنچە باغلىغۇچىلار (مەسىلەن: ـدا، ـدە، ـمۇ... قاتارلىقلار) گرامماتىكىلىق بۆلۈنۈش نەتىجىسىدە تىلىمىزدىكى بەزى مورفېما ۋە يۆكلىمىلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان.

3. باغلىغۇچىلارنىڭ تۈرلىرى

1) باغلىغۇچىلارنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى تۈرلىرى

باغلىغۇچىلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاددىي ۋە مۈرەككەپ باغلىغۇچىلار، دېگەن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

ئاددىي باغلىغۇچىلار «دا، دە، ۋە، ھەم، ياكى، ۋە ياكى، خا، لېكىن، ئەمما، پەقەت» دېگەنلەرگە ئوخشاش باشقا مورفىمىلارغا قايتا بۆلۈنمەيدىغان سۆز ۋە گرامماتىكىلىق ئېلېمېنتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، مۈرەككەپ باغلىغۇچىلار مەلۇم يۆكلىمىلەرنىڭ، سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى ئېلېمېنتلارنىڭ يارىدىسى بىلەن تۈزۈلگەن ياسالما سۆزلەر، شۇنداقلا،

ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ۋە قاتار ئېيتىلىشىدىن تۇزۇلگەن ياسالما سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

شۇندا + مۇ = شۇندىمۇ، شۇنداق + تا + مۇ = شۇنداقتىمۇ، شۇڭا + لاشقا + مۇ = شۇڭلاشقىمۇ، ۋەھالەن + كى = ۋەھالەنكى، ھەتتا + كى = ھەتتاكى، يا + كى = ياكى، گاھى + دا = گاھىدا، بەزى + دە = بەزىدە، ئەپسۇس + كى = ئەپسۇسكى

باغلىغۇچىلار نۇتۇقتا سۆز - جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلاشتىڭ خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن، گراممماتىكىلىق رولى جەھەتتىن ئۇلاردىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. يەنى، سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار سۆزلەرنى ئۆزگەرتىپ بېقىنىدۇ- رۇش يولى بىلەن باغلايدۇ. باغلىغۇچىلار بولسا، سۆزلەرنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇرۇمچىدىن قەشقەر گە كەلدۇق (جۈملىدىكى سۆزلەر «-دىن، -گە» تۈرلىگۈچى مورفېمىلىرى ئارقىلىق بېقىندا مۇناسىۋەتتە باغلانغان)

ئۇ يازدى، ئوقۇدى ۋە ئىشلىدى (باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان)

2) باغلىغۇچىلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى باغلىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ جۈملىدىكى رولىغا ۋە ئىپادە قىلغان مەنىسىگە قاراپ، بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى، قارىمۇقارشى باغلىغۇچى، كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى، سەۋەب باغلىغۇچى، شەرت باغلىغۇچى، ئايرىغۇچى باغلىغۇچىدىن ئىبارەت، ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى

تىلىمىزدىكى «ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن، يەنە» قاتارلىق باغلىغۇچىلار بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى تەڭداش بۆلەكلەر ياكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بىر - بىرىگە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ باتۇر ھەم زېرەك بالا ئىدى.

ئۇلار بۇ يىل سوقا، ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋالدى ھەم كونىلىرىنى رېمونت قىلدى، يەنە، يېڭىدىن سۇ ئامبىرى ياسىدى.

«بىلەن» باغلىغۇچىسى بەزىدە تىركەلمە رولىدا، بەزىدە بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى رولىدا ۋە بەزىدە قارىمۇقارشى باغلىغۇچى رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز بېيجىڭدىن پويىز بىلەن كەلدۇق (تىركەلمە).

ئايشەم بىلەن پاتەم بىللە كەلدى (بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى).

ئۇ، يىغىنغا قاتناشقىنى بىلەن خاتىرە يازمىدى (قارىمۇقارشى باغلىغۇچى).

«يەنە» باغلىغۇچىسى جۈملىدە بەزىدە رەۋىشلىك رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. ئۇ ھالدا، بەزىدە، ئۇنىڭ ئاخىرىغا «مۇ» ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلار، ئىنقىلاب ئۈچۈن يەنىمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىڭلار.

ئۇلار بۈگۈن يەنە كەلمىدى.

(2) قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار

قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار «ئەمما، لېكىن، بىلەن. بىراق، ۋەھالەنكى، ئەپسۇسكى» قاتارلىق يارەمچى سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن، جۈملە تەركىبىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنى (تەڭداش خەۋەرلەرنى)، شۇنداقلا، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر-نى ئۆز ئارا باغلاش ئارقىلىق، ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر ۋە ئىش - ھەرىكەتنى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر ۋە ئىش - ھەرىكەتكە قارشى قويۇش ياكى ئۇلارنىڭ باشقىچىرەك يۆز بېرىشىنى كۆرسىتىپ بېرىشتەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ دەققەت بىلەن ئاڭلىدى، لېكىن يېزىۋالمىدى،
ئادەم تۇغۇلىدۇ، ئۆلىدۇ، بىراق، ئۇنىڭ سۆزى قالىدۇ.
ئاي زېمىننى يورۇتىدۇ، بىراق، ئىسسىتالمايدۇ.
ئۇ، كەلگىنى بىلەن ئىش قىلمىدى.
بىز ئۇچراشتۇق، ئەمما، ئۇ، مېنى تونۇيالمىدى.
كونىراپ قالماس لېكىن، ھەق گەپ پەقەت،
گەرچە تەكرار بولسىمۇ، بىر نەچچە رەت (ئا. ئۆتكۈر)

(3) كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى «بەلكى، ھەتتا، ھەتتاكى، بولۇپمۇ، جۈملىدىن، خۇسۇسەن، يەنى، ھېلىمۇ» دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇ خىل باغلىغۇ-چىلار سۆزلىگۈچىنىڭ نەزەرىدە مۇئەييەن بىر شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەتتىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنى، ئالدىدا بايان قىلىنغان پىكىرنى تولۇقلاپ، ئېنىقلاپ، ئىزاھلاپ، تەكىتلەپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنى كېيىنكى بىر جۈملە بىلەن باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۆگىنىشكىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماي، بەلكى، بەدەن چېنىقتۇرۇشقىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك.

كۆڭۈل ئاچاي دېگەن كىشىلەرگە بۇ جايىنىڭ ھەتتا، تىكەنلىرىدىنمۇ يېقىملىق گۈل پۇرىقى كېلىدۇ. (گۈمنام)

ھېلىغۇ مەن، ھەتتا، سەنمۇ بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغان بولاتتىڭ.

(4) سەۋەب باغلىغۇچىلىرى

تىلىمىزدىكى «شۇڭلاشقا، شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، چۈنكى، سەۋەبى، تۈپەيلىدىن، ۋەجىدىن، شۇ سەۋەبلىك، شۇنىڭ نەتىجىسىدە» دېگەنگە ئوخشاش سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلە-رى سەۋەب باغلىغۇچىلىرى بولۇپ، بۇلار مۇئەييەن بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش ياكى ئاشماسلىقىغا سەۋەب بولغانلىقىنى ئىپادىلەي-دۇ. يەنى، بۇ خىلدىكى باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملىنى ئۆز ئارا باغلاپ، باش جۈملىدە ئېيتىلغان ئوي - پىكىرنىڭ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى، نەتىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداق باغلىغۇچىلار ئادەتتە، باش جۈملىدىن كېيىن، بېقىندى جۈملىدىن ئاۋۋال كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، كەلگۈسىدە ئالىم بولۇپ چىقىشنى نىشانلايدۇ، شۇڭا، ئادەتتە تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ.
چۈنكى، كۆپ سۈرتكەنسېرى ئەينەكنى بىز،
شۇنچە روشەن بولغۇسى ئۆز ئەكسىمىز. (ئا. ئۆتكۈر).
يالقۇن كەلمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، مەنمۇ بارمىدىم.

(5) شەرت باغلىغۇچلىرى

تىلىمىزدىكى «ئەگەر، گەرچە، ناۋادا، مۇبادا» دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار شەرت باغلىغۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلار تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ ۋە قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىپ، ئۇنى باش جۈملىگە باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇبادا يېغىن ئېچىلماي قالسا، دەرسكە قاتنىشارمىز.
گەرچە ئۇ كەلمىگەن بولسىمۇ، بىز ۋەزىپىنى يەنىلا ياخشى ئورۇنلىدۇق.

شېئىرىي ئەسەرلەردە ۋەزىن تەلىپىگە ئاساسەن، «ئەگەر» باغلىغۇچىسى «گەر» قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

رەقىپلەر ئەيلىسە گەر قەست،
قىلارمەن يەر بىلەن يەكسان. (خەلق قوشىقى)

شەرت باغلىغۇچىلىرى ئادەتتە شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭ خەۋىرىنىڭ «-سا، سە» شەكلى ئارقىلىق، باش جۈملە بىلەن باغلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئومۇمەن، شەرت بېقىنىد جۈملە ھەر قاچان «ئەگەر... سا (سە)»، «ناۋادا... سا (سە)» شەكلى بويىچە تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەگەر ئۇ، تىرىشىپ ئوقۇسا، ئۆگىنىشتە ئالغا باسىدۇ.
ئەگەر كۈندىلىك خەۋەرلەرنى بىلىپ تۇرغۇڭ كەلسە، كۈندە گېزىت ئوقۇغىن.
ناۋادا ئۇ، كەلمەي قالسا، ئورنىدا سىز ئىشلەپ تۇرۇڭ.

(6) ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى «ياكى، يا، خا، نە، بىرە، بەزىدە، گاھىدا، بىردەم، گاھ» باغلىغۇچىلىرى ئايرىغۇچى (تاللىما) باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار ئاددى جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى ۋە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش ھەمدە ئىككى ياكى بىر قانچە ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېچىدىن بىرسىنىڭ ئىشقا ئاشىدىغانلىقىنى ئايرىپ (تاللاپ) كۆرسىتىپ بېرىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، يا دەپتىرىنى، يا قەلىمىنى ئالماي كەپتۇ.
ئۇلار ياكى بۇگۈن، ياكى ئەتە يولغا چىقىدۇ.
ئۇ چاغدا مەن نە ئوقۇش، نە يېزىشنى بىلمەيتتىم.
خاھى ئۇ كەلسۇن، خاھى مەن باراي، بەرىبىر ئوخشاش.

يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن باغلىغۇچىلاردىن باشقا، تىلىمىزدىكى «كى، شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدەك، گويا، خۇددى» دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارمۇ بار. بۇلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەر خىل باغلىنىشتىكى تارماق جۈملىلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش ئۈچۈن

خىزمەت قىلىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ياردەمچى سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
2. تىركەلمە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ مۇرفېمىلاردىن پەرقى نېمە؟
3. تىركەلمىلەر قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلارنىڭ بىلەدۇرىدىغان مەنىلىرىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
4. باغلىغۇچىلار دېگەن نېمە؟ ئۇلارنىڭ قانداق رولى بار؟
5. باغلىغۇچىلار قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ھەر بىر تۈرى ۋە قوللىنىلىشى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن باغلىغۇچىلارنى تېپىپ، ئۇلارنىڭ قانداق باغلىغۇچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. ئاسىيە بىلەن خۇرشىدە دوست.
2. يېغىنغا مۇئەللىم قاتناشتى، ھەمدە سۆز سۆزلىدى، ئەمما، كەچكى كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكىگە قاتناشمىدى.
3. «چىلىشىمەن»، دېگىنىڭ بىلەن، ئۇنى يېڭەلمەيسەن.
4. ياكى مەن سۆزلەي، ياكى سەن سۆزلە.
5. ئۇ، تىرىشىپ ئۆگەندى، شۇڭلاشقا، «ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچى» بولۇپ باھالاندى.
6. رەيھان ئۆگىنىشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ قالماستىن، بەلكى، بەدەن چېنىقتۇرۇشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ.

4. يۈكلىمىلەر

ئۆزى ئۇلانغان سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرگە مەنىۋى تۈس قوشۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ياردەمچى سۆزلەر يۈكلىمىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

يۈكلىمىلەر جۈملىدە ئايرىم سۆز ياكى پۈتۈن جۈملىگە گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى، يەنى، سوراق، تەستىقلاش، تەكىتلەش، ئاجىزلىتىش، يېلىنىش، ئېنىقلاشقا ئوخشاش قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشۇش ئۈچۈن ۋە كىشىلەرنىڭ پۈتۈن جۈملىدىكى ئوي - پىكىرىگە ھەمدە جۈملىدىكى ئايرىم سۆزلەرگە قارىتا سوبېيېكتىپ قاراشلىرىنى، پوزىتسىيىلىرىنى قوشۇپ ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدارنىڭ ئوت قويۇشىغا رۇخسەتكەنىدۇ، پۇقرالارنىڭ چىراق يېقىشىغا رۇخسەت يوق مۇ؟

ئېيتىڭلار چۇ، بىز قاچان سىلەردىن ئارقىدا قالغان؟

بۇنى سىزگە ئاللىقاچان ئېيتقان ئىدۇق قۇ؟

سىز زە، پەقەت چوڭ بولمايدىكەنسىز جۇمۇ؟

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «-يۇ، -مۇ، -چۇ، -غۇ، -قۇ، -زە، -جۇمۇ» قاتارلىقلار يۈكلىمىلەر بولۇپ، «-يۇ» نارازىلىق مەنىسىنى، «-چۇ» سوراق مەنىسىنى، «-غۇ، -قۇ» تەكىت مەنىسىنى، «-زە» بولسا، تەنە، نارازىلىق مەنىسىنى، «جۇمۇ» بولسا، جىملەش ياكى جىكىلەش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ يارىمى بىلەن بىز ئوي - پىكرىمىزگە ئىلتىماس، سوئال، تەخمىن - مۆلچەر، نارازىلىق، ھاياجانلىنىش، ئەجەپلىنىش، جىكىلەش، تەلەپ قىلىشقا ئوخشاش سېمانتىكىلىق تۈس بېرىش، يەنى، سۆزلىگۈچىنىڭ ھەرىكەت ئوبيېكتىغا بولغان مۇناسىۋىتىنى پەرقلىق ھالدا كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۈكلىمىلەر مۇنۇلار: -مۇ، -ما، -چۇ، -غۇ، -قۇ، -دە، -تە، -كىن، -لا، -زە، -ئا، -ئە، -ھە، ئەمىسە، مەيلى، تېخى، قېنى، خالاس، جۇمۇ، ئەنە، مانا، يالغۇز، پەقەت، يەنە، ھېلىمۇ، ھەتتا، بەلكىم، زادى، خۇددى، دەرۋەقە، ھەرھالدا، ئېھتىمال، ئەمىسە، دەمسىز (دەمسەن، دېگىنە)

يۈكلىمىلەر ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى جۈملىلەرگە قوشۇمچىغان مەنىسىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1) سوراق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمىلەر — ما، مۇ، چۇ.

«-ما، -مۇ» يۈكلىمىسى ئاساسەن، جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، سوئال مەنىسى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:

سەندە پۇل بار مۇ؟

ئاسىيە كەلدىما؟

بۇ يۈكلىمىلەر پەقەت I ، II شەخسته، ھازىرقى ۋە كەلگۈسى زامان پېئىل شەكلىدە كەلگەندە، ئاندىن شەخس كۆرسەتكۈچلىرىدىن ئىلگىرى تۈرۈپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ «-م»غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازامسەن (ياز + ا + مۇ + سەن)، يازامدۇ (ياز + ا + مۇ + دۇ)، كۆرگەنمىدىڭىز (كۆر + گەن + مۇ + دىڭىز).

«چۇ» يۈكلىمىسى ئىسىم ۋە ئالماشلارغا ئۇلىنىپ، سوئال مەنىسىنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن:

قاسىمغۇ كەلدى، ئەخمەتچۇ؟

مەن سائەت 6 گىچە كېلىمەن، سەنچۇ؟

بۇ يۈكلىمىلەر يەنە، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە، پېئىللارغا ئۇلىنىپ، تەكىتلەش، ئېنىقلاش مەنىسىنىمۇ ئاڭلىتىدۇ ۋە سۆزلىگۈچىنىڭ سىپايە تۇرۇش ئېيتقان بۇيرۇق، ئىلتىماس، تىلەك - ئىستەكلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سەنچۇ، ئۆيگە بېرىپ ئاكاڭنى چاقىرىپ كەلگىنە.

سەن بولساڭمۇ بىر چىلەك سۇ ئەكېلىپ بەرسەڭچۇ؟

قەلەمگىنى بېرىپ تۇرساڭچۇ؟

«-چۇ» يۈكلىمىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر بەزىدە، بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ

تاماملىنىشىنى كۆتۈش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىشىمنى تۈگىتەيچۇ، ئاندىن تازا بىر ئويناپلى.

ياز كەلسۇنچۇ، مەن سېنى تازا بىر ئوينىتىپ كېلىمەن.

2) تەكتلەش ۋە كۈچەيتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمىلەر — قۇ، غۇ، لا.

«-غۇ، -قۇ» يۈكلىمىسى ھەرخىل سۆز تۈركۈملىرىگە خاس بولغان سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر ۋەقە ۋە شەيئى ھەققىدىكى مەلۇماتتىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى، ھەيرانلىقىنى، جىمىلەشنى ۋە ئۆز پىكرىنى تەكتلەپ ئېيتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

كېلىۋاتقان رۇستەمغۇ؟

ئالدىڭىزدىكى ئېرىققۇ؟

سىز يىغىنغا قاتناشقانتىڭىز غۇ؟

ئۆزۈڭ «بارىمەن» دېگەن ئىدىڭغۇ؟

«-لا» يۈكلىمىسى جۈملىدىكى ئىسىم رولىدا كەلگەن سۆزلەرگە، شۇنداقلا ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقىت چېكىنى، ئۆزئارا ئوخشاشلىقىنى، سۈپەتداشقا ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئېشىش شەرتىنى، رەۋىشداشقا ئۇلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىر يولىلا ئورۇنلىنىشىنى، ئۇزمەي داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەنلا باراي. (ئالماش،)

يولدا قاسىمنىلا ئۇچراتتىم. (ئىسىم)

ئورۇمچىگىلا باردىم. (ئىسىم)

ئۇ، كۆزى بىلەن كۆرگەندەكلا سۆزلەۋاتىدۇ. (سۈپەتداش)

ئىدارىدىنلا كەلدىم. (ئىسىم)

ئۇ، كۈندىلا كېلىدۇ. (رەۋىش)

خاتالىقىنى تونۇغاندىلا، ئۇنى تۈزەتكىلى بولىدۇ. (سۈپەتداش)

دەرستىن چۈشۈپلا، ئۆيگە بارىمەن. (دەۋىشراش)

«-لا» يۈكلىمىسى يەنە، سان - مىقدار بىرىكمىلىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، كىشىگە «شۇ قەدەر ئاز» دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

سىنىپقا بەشلا كىشى كەپتۇ.

يىغىن بىر سائەتلا داۋاملاشتى.

«-لا» يۈكلىمىسى يەنە، جۈملىدە «ھەممە» ئالمىشى ۋە كۆرسىتىش ئالمىشى ئورنىدا كەلگەن سۆزلەرگە ھەمدە ئالماش سانلارغا ئۇلىنىپ، تەكتلەش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يەرنى ھەممىلا ئادەم ماختايدۇ.

ھەممىمىزلا بارايلى.

نەگىلا قارىساق گۈل.

بىز بەش بالا، هەممىزلا ئوغۇل.

3) تەنە قىلىش، تەكىتلەش، نارازىلىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمە-لەر — «زە، يۇ، ئۇ»

«-زە» يۈكلىمىسى جۈملىنىڭ ئاساسلىق بۆلىكىگە ئۇلىنىپ، تەنە، تەكىت، تەستىق، نارازىلىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەشەدىزە زىرائەت ئۈنىدۇ؟ (نارازىلىق)

ئەخمەتزە بۈگۈن دەرسكە قاتناشمايدىكەن - دە. (تەكىت)

يۈگۈنزە راسا ئويناپدىغان بولدۇق - تە. (تەستىق)

بىز كېتىمىز، سەنزە مەشەدە قالىسەن. (تەنە)

«-يۇ، -ئۇ» يۈكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە نارازى-لىق مەنىسىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، بىلىپتۇيۇ، سىز نېمىشكە بىلمەيسىز.

ئۇ، كۆرسۈنۇ، نېمىشقا باشقىلار كۆرمەيدۇ.

4) ئۆتۈنۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمىلەر — ئا، ئە.

بۇ يۈكلىمىلەر «-غىن، -قىن، -گىن، -كىن، -ك» شەكىللىرىدە كەلگەن بۇيرۇق پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ئۇنىڭ مەنىسىگە ئۆتۈنۈش، تەكلىپ، ئىلتىماس، يېلىنىشقا ئوخشاش مەنىلەرنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

كىتابنى قولۇڭغا ئالغىنا. (ئۆتۈنۈش)

بىر ناخشا ئېيتىپ بېرىڭا. (تەكلىپ)

ئەتە ئەتىگەنرەك كەلگىنە. (ئىلتىماس)

5) ئەجەبلىنىش ۋە تاسادىپىيلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمىلەر — «دە، تە، ھە».

بۇ يۈكلىمىلەر جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەت-نىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئورۇنلانغانلىقىنى، تېز بولغانلىقىنى ھەمدە ئېپسۇسلىنىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا، سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم شەيئىنىڭ ساپاسىغا، ماھىيىتىگە بولغان كۆز قارىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ - دە. (رازىمەنلىك)

ئۇ ئۆيگە كىردى - دە، چاپىنىنى ئېلىپلا چىقىپ كەتتى. (تىزلىك)

يازدىم - دە، بىر نېمىلەر قىلىپ. (ئېپسۇسلىنىش)

رەيھان ئاجايىپ ياخشى قىز - دە. (سۆيۈنۈش)

ئۇلارنىڭ غەيرىتى نېمە دېگەن ئۇستۇن - ھە! (مەمنۇنلۇق)

6) ئەنسىرەش، ناتاينلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمە — كىن.

بۇ يۈكلىمە جۈملىنىڭ سوراق شەكلىدە كەلگەن خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە بايان قىلىنىۋاتقان ئىشلار ئۈستىدە تېخى بىر قارارغا كېلەلمىگەنلىكىنى، نامەلۇملۇ-قىنى، بىرەر ئىشنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەۋاتقانلىقىنى ۋە گۇمانسىراش مەنىسىنى بىلدۈ-رىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئۆيگە بىرسى كەلدىمىكىن.
مەن ئۆيگە خەت يازايمىكىن.
مەن ئويغاتمىسام، قاچانغىچە ئۇخلايتتىڭكىن.
مەن بارايمىكىن ئۇندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا. (قوشاق)

7) گۇمان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يۆكلىمە — «دۇر، تۇر».

بۇ يۆكلىمە ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتكە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ گۇمان قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

چىرىلداۋاتقان قوڭغۇز دۇر بەلكىم.
خېتىم بۇ چاغقا ئۆيگە يېتىپ بارغاندۇر.

5. يۆكلىمىلەرنىڭ تىركەلمە ۋە باغلىغۇچىلاردىن پەرقى

يۆكلىمىلەر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ تىركەلمىلەر ۋە باغلىغۇچىلاردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) تىركەلمىلەر ئۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان سۆزنىڭ مەلۇم كېلىش شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يۆكلىمىلەر بولسا ئۇنداق ئەمەس.

2) يۆكلىمىلەر گراماتىكىلىق مەنىسى ۋە خىزمىتى جەھەتتىن تىلىمىزدىكى بەزى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئوخشاشلىقلارنى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيە-لىك تۈزۈلۈشىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، بۇنىڭغا قاراپ، يۆكلىمە بىلەن مورفېما ئەينى بىر نەرسە، دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، يۆكلىمىلەر سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن دېگۈدەك بىللە تۈرۈپ، يارىمچىلىك خىزمەت ئاتقۇرىدىغان سىنتاكسىسلىق ئېلېمېنتلاردىن ھېسابلانسا، مورفېمىلار مۇئەييەن بىر سۆز تۈركۈمى دائىرىسىدىلا سۆز ياساش ياكى سۆز تۈرلەش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىدىغان مورفولوگىيىلىك شەكىللەردىن ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «-لا» يۆكلىمىسى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش، پېئىل ھەتتا ئىملىق، تەقلىد سۆزلەر بىلەنمۇ بىللە تۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قوشۇمچە مەنىۋى تۇسلەرنى يۈكلەيدىغان بولسا، ئەمدى «-چى» مورفېمىسى پەقەت ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگىلا ئۇلىنىشى مۇمكىن. مانا بۇ، يۆكلىمىلەرنىڭ مورفېمىلارغا قارىغاندا، ئىشلىتى-لىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باش + لا، قىش + لا، مەن + لا، تۇرۇپ + لا، بەش + لا، ساپ + لا،
گۈپ + لا، ئىش + چى، ياغاچ + چى.

3) يۆكلىمىلەر ئۆزلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئوينايدىغان رولى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسى جەھەتتىن باغلىغۇچىلاردىن پەرقلىنىدۇ. باغلىغۇچىلار سۆز بىلەن سۆزنى ۋە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بىر - بىرىگە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاش ئاساسىدا، مەلۇم گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىسە، يۆكلىمىلەر ئۇنداق رولدا كەلمەي، بەلكى، سۆز ياكى جۈملىلەرگە قوشۇمچە مەنە قوشۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئېيتىڭلار - ئېيتىڭلارچۇ.

ئەسكەرتىش: «-ھە، -دە» يۆكلىمىلىرى ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەردىن سىزىقچە

ئارقىلىق ئايرىلىپ يېزىلىدۇ. باشقا يۆكلىمىلەر بولسا، ئۆزى باغلىنىدىغان سۆزلەرگە قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

سىز نېمىشقا ئۇلارغا ئوخشاش ئىشلىيەلمەيسىز ـ <u>ھە!</u>

ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى ـ ..... <u>دە،</u>

بۇ ناھايىتى مەنزىرىلىك جاي ئىكەن ـ <u>دە!</u>

سىز <u>زە،</u> راستىنلا جاسارەتلىك ئادەم ئىكەنسىز،

مەن<u>چۇ،</u> بۇ پۇرسەتكە تەستە ئېرىشتىم.

6. ئىملىق سۆزلەر

1) ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە چۈشەنچە

«ئىملىق» سۆزى «ئىما ـ ئىشارەت»، «ئىما ـ لىق» سۆزلىرىنىڭ قىسقارتىلىشىدىن كەلگەن.

<u>كىشىلەرنىڭ شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك ھەرىكەت ـ ھالەتلىرى، بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرى، سۆيەت ـ ساپاسى ۋەقە ـ ھادىسىلەر توغرىسىدىكى سۆبيېكتىپ باھاسىنى ئىپادىلەيدىغان يارەمچى سۆزلەر ئىملىق سۆز دەپىلىدۇ.</u>

ئىملىق سۆزلەر كىشىلەرنىڭ شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرىكەت ـ ھالەتلىرى، بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى ئەنە شۇنداق سۆبيېكتىپ باھا ھەم چۈشەنچىلىرىدىن تىل ۋاستىسى ئارقىلىق ئىما ـ ئىشارەت بېرىدىغان سۆزدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان ئىملىق سۆزلەر مۇنۇلار:

ئاھ، ۋاھ، پاھ، ئوھ، ئېھ، ۋاي، ۋاي ـ ۋۇي، ئايھاي، بەللى، ھەببەللى، خەپ، ۋاي ـ يەي، ئوھھۇي، باركاللا، ئېسىت!، ۋايجان، توۋا، ھىم، ۋۇي، ھوي، ئۇف، ياشاللا، ئەتتىگىنەي، ئەتتەڭ...

ئىملىق سۆزلەر تۈۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) ئىملىق سۆزلەر شەيئىلەر نامى، ئۇلارنىڭ بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرى، سان ـ مىقدارى ۋە ھەرىكەت ـ ھالەتلىرى توغرىسىدا مۇئەييەن ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرنى بىلدۈرمەيدۇ، بەلكى، ئۇ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۇرلۇك ـ تۇمەن شەيئىلەر، ۋەقە ـ ھادىسىلەر، ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلۇك بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرى، ھەرىكەت ـ ھالەتلىرى، سۆيەت ـ ساپاسى ھەم رەڭ ـ تۇسلىرىنى كۆرۈش، پۇراش، ئاڭلاش ۋە سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بىۋاستە سېزىش، ئىدراك قىلىش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان خۇشاللىنىش، سۆيۈنۈش، ھاياجانلىنىش، ھەيران قېلىش، رازىمەنلىك، ئەپسۇسلىنىش، پۇشايمان قىلىش، نارازى بولۇش، بىزار بولۇش، ئۆچ كۆرۈش قاتارلىق خىلمۇخىل ھېس ـ تۇيغۇلىرىدىن بىشارەت بېرىدىغان تاۋۇش توپىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، ئۆزى قاتناشقان جۈملىگە تۇرلۇكچە مەنىۋى تۈسلەرنى قوشىدۇ. ئۇنىڭ قانداق گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەۋاتقانلىقى پەقەت، كونكرېت نوتۇق شارائىتىدىلا ئېنىق بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

<u>ئوھ،</u> ئەجەپمۇ ھېرىپ كەتتىم. (ھېرىش ـ چارچاش مەنىسىدە)

(2) ئىملىق سۆزلەرنىڭ جۈملىگە قوشىدىغان مەنىۋى تۈسى ئۇنىڭ ئىنتوناتسىيىسى ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ. شۇڭا، ئەينى بىر ئىملىق سۆزنى خىلمۇخىل ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق خىلمۇخىل ھېس - تۇيغۇنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، ئەجەبمۇ تويغۇزدىڭا! (بىزار بولۇش مەنىسىدە)

ۋاي - ۋۇي، نېمە دېگەن ئوماق بالىلار بۇ! (ياخشى كۆرۈش مەنىسىدە)

ۋاي - ۋۇي، نېمانچە كەپسىز سىلەر! (خاپا بولۇش مەنىسىدە)

ۋاي - ۋۇي، نېمە دېگەن گۈزەل مەنزىرە - بۇ! (سۆيۈنۈش مەنىسىدە)

ۋاي - ۋۇي، تېخى مەن بىلمەيدىغاندەك يوشۇرۇپ كەتكىنىڭنى! (مەنىستمەسلىك مەنىسىدە).

(3) ئىملىق سۆزلەر ئۆزى قاتناشقان جۈملە تەركىبىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ ۋە جۈملە بۆلىكىنى ھاسىل قىلالمايدۇ. شۇڭا، ئۇ، جۈملىدە بىرەر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرمايدۇ.

(4) ئىملىق سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى يوق. ئەمما، ئاز سانىدىكى بىر قىسىم ئىملىق سۆزلەر بەزىدە، ئالاھىدە نوتۇق شارائىتىدا تۇرۇپ، ئىسىم رولىدا كېلىپ، ئىسىملارغا خاس تەۋەلىك، سان ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن:

زېمىننى باسىۋېلىش ئاھىمى مېنىڭ،

پەلەكتىن ئاشىۋېلىش زارىم مېنىڭ.

ئاھ، ئۇرارمەن، ئاھ، ئۇرارمەن،

ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.

(قوشاق)

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، ئىملىق سۆزلەر جۈملە تەركىبىدىكى باشقا سۆزلەردىن ئەدەبىي جانلىق تىلدا ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا بولسا، تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

2) ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۇزۇلۇش جەھەتتىكى تۈرلىرى

ئىملىق سۆزلەر مورفولوگىيىلىك تۇزۇلۇشىگە قاراپ: خاس ئىملىقلار ۋە كۆچمە ئىملىقلار دەپ، ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) خاس ئىملىقلار

نۇقۇل ھالدا، سۆزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك ھېس - ھاياجانلىق ئوي - پىكىرلىرىگە يانداش ئېيتىلغان ئىملىق سۆزلەر خاس ئىملىقلار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، ۋاھ، ئۇھ، ۋاي، ۋاي - ۋۇي، ئېھ، ئايھاي، بەللى، باركاللا، ئوھھوي، ئۇف ...

بۇ خىل ئىملىقلارنىڭ بەزىلىرى، ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ ياكى بىر سۆز تومۇرىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۇزۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

پاھ - پاھ، ھەي - ھەي، ۋاي - ۋاي، ھە - ھە...

يەنە بەزىلىرى، ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ قاتار ئىيتىلىشىدىن هاسىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، ۋاي - يەي، ئاھ - ئۇھ، هە - هۇ...

(2) كۆچمە ئىملىقلار

باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ئېهتىياجى تۈپەيلىدىن جۈملىدە ئىملىق سۆز ئورنىدا قوللىنىلىشىدىن هاسىل بولغان ئىملىقلار كۆچمە ئىملىقلار دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان، ۋاي ئانام، ۋاي قوۋۇرغام

3) ئىملىق سۆزلەرنىڭ مەنە جەهەتتىكى تۈرلىرى

ئىملىق سۆزلەر ئاڭلاتقان مەنىلىرىگە قاراپ، هېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى ۋە قاراتما (جاۋاب) ئىملىقلىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) هېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى

كىشىلەرنىڭ شەيئىلەر، ۋەقە - هادىسىلەر توغرىسىدىكى سۇبيېكتىپ باهاسى، پوزىتسىيىسى، چۈشەنچىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئىملىقلار هېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

هەببەللى، بۇ ئىشنىڭ تازا جايىدا بولدى. (رازىمەنلىك مەنىسىدە)

بەللى، تازا جايىدا گەپ قىلدىڭىز جۇمۇ (رازىمەنلىك مەنىسىدە)

بەللى، شۇنىمۇ گەپ دەپ قىلىۋاتامسەن (نارازىلىق مەنىسىدە)

پاھ، تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ - دە (مەمنۇنلۇق مەنىسىدە)

پاھ، قوللىرىڭ نېمانچە سوغۇق (ئەجەبلىنىش - ئەندىكىش مەنىسىدە)

پاھ، تازىمۇ لايىق كەلدى (ياقتۇرغانلىق مەنىسىدە)

ئوهوي، ماۋۇ كارامەتنى كۆرۈڭ (كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق ۋە هەيرانلىق مەنىسىدە)

باركاللا، سىلەر بىزگە كۆپ ياردەم قىلدىڭلار (ماختاش مەنىسىدە)

ئايهاي، بۇ زىرائەتلەر نېمە دېگەن ئوخشىغان - هە! (سۆيۈنۈش مەنىسىدە)

ئاھ، قانىتىق كۈنلەر! (هەسرەتلىنىش مەنىسىدە)

هەي.....، كېچىكىپ قالىدىغان بولدۇق - دە! (تەقەززالىق مەنىسىدە)

هەي.....، بۇ ئىشمۇ ئاخىر سۇغا چىلاشتى (ئېچىنىش مەنىسىدە)

ۋايجان، نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق هايۋان بۇ! (چۆچۈش مەنىسىدە)

ۋىيەي، كىمدۇ ئۇ (تەئەججۇپ مەنىسىدە)

ۋاييەي، جان بولسا جاهان، ئاش بولسا قازان (مەنىستىمەسلىك مەنىسىدە)

ۋاي، نېمە قىلغانلىرى بۇ! (ئوڭايسىزلىنىش مەنىسىدە)

هە، ئەمدى ئېسىمگە كەلدى! (ئەسلىگەنلىك مەنىسىدە)

هىم، كۆرىمىزغۇ تېخى! (جىملەش - نەپرەتلىنىش مەنىسىدە)

پاھ! قولۇم كۆيۈپ قالدى (ئەندىكىش مەنىسىدە)

ياۋاللا، ئەجەبمۇ بېشىمنى ئاغرىتتىڭا (ئاغرىنىش مەنىسىدە)

ياپىرىم، شۇنداقمۇ ئىشلار بولىدىكەن - ھە! (ھەيرانلىق مەنىسىدە)
ئەتتىگىنەي، ماشىنا كېتىپ قاپتۇ - دە! (ئۆكۈنۈش مەنىسىدە)
ۋاي ئىسىت، بۇرۇنراق كەلسەمچۇ! (پۇشايمان مەنىسىدە)
خەپ، توختاپتۇر! (تەن بەرمەسلىك مەنىسىدە)
خەير، ئاق يوللۇق بول بالام! (تېۋىنىش مەنىسىدە)
خەير، ساڭا بۇ قېتىم يول قويۇپ تۇراي (زورىغا ماقۇل بولۇش، ئىلاجسىزلىق مەنىسىدە)

(2) قاراتما ئىملىقلىرى

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە بايان قىلىنغان ئاساسىي ئوي - پىكىرگە يانداش ئېيتىلغان تەلىپى، خاھىشى، ماقۇللۇقى، ھۆرمەت ھېسسىياتى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇغان ئىملىقلار قاراتما ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «لەببەي، ھەئە، خوش، خوپ» قاتارلىق قاراتما ئىملىقلىرى قارشى تەرەپنىڭ تۇرلۇك مەنىدىكى بۇيرۇق، تەشەببۇس، شوئار - چاقىرىق قاتارلىق ئىنكاسلىرىنى ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقى ئىملىقلاردىن باشقا، تىل تاۋۇشلىرى بىلەن ئىپادىلەش قېيىن بولغان يەنە بىر قىسىم قاراتما ئىملىقلارمۇ بار. ئۇلار: گالىنى قىرىش، ئۇنىنى ئېچىگە تارتىش، تامىقىنى چىكىلدىتىش قاتارلىقلاردىن ھاسىل بولىدىغان تاۋۇشلار بولۇپ، بۇلارمۇ سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇكچە ھېس - تۇيغۇلىرىدىن بىشارەت بېرىدۇ.

7. ئۇندەش سۆزلەر

«ئۇندەش» ئاتالغۇسى «دالالەت قىلىش»، «ھەيدەكچىلىك قىلىش»، «خىتاپ قىلىش»، «ئاۋاز قوشۇش» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان سۆزدۇر.

سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇكچە خىتاپ، چاقىرىق، بۇيرۇق ۋە ئىستەكلىرىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۇندەش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش سۆزلەر ئەسلىدە شەخسلىك پېئىللارنىڭ بۇيرۇق مەيل شەكلى بولسىمۇ، نوتۇقتا ئومۇمەن، I شەخسنىڭ II ۋە III شەخسكە قارىتا بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى ئورۇنلىماسلىققا دالالەت قىلىش، ھەيدەكچىلىك قىلىش ھەمدە مەلۇم بىر ھەرىكەت، ۋەقە - ھادىسە توغرىسىدا ھەر خىل پوزىتسىيىدە تۇرۇپ بايان قىلىنغان خىتاپ، تەشەببۇس، شوئار - چاقىرىق، بۇيرۇق ۋە ئىستەكلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش، شۇنداقلا، جان - جانىۋارلارنى چاقىرىش، ئۇركۈتۈش، ھەيدەش، توختىتىش، كۆندۈرۈش قاتارلىق مەقسەتلەردە قوللىنىلىدۇ.

كىشىلەرگە قارىتىلغان ئۇندەش سۆزلەر:

- بەس، سۆزۈڭنى توختات!
- خەپشۇك، تىنچلىنىڭلار!

هايۋانلارغا قارىتىلغان ئۈندەش سۆزلەر:

- چۇھ، (ئات - كالىلارنى ھەيدەش)
- تاخ، (توخۇنى ئۇركۈتۈش)
- تۇ - تۇ - تۇ، (توخۇنى چاقىرىش)
- چاغ! (ئىتنى ھەيدەش)
- موھ - موھ، (ئىتنى چاقىرىش)
- پەش (مۈشۈكنى قوغلاش) قاتارلىقلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈندەش سۆزلەر ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) ئۈندەش سۆزلەر لېكسىكىلىق - سېمانتىكىلىق مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق رولى جەھەتتىن قارىغاندا، تىلىمىزدىكى مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ، يارىمچى سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە تىپتىكى سۆزلەردۇر. ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق، شۇنداقلا، ئۇ يەنە، جۈملىدە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدىمۇ كەلمەيدۇ. شۇڭا، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەنمۇ تۈرلەنمەيدۇ.

2) بەزى ئۈندەشلەر ئالاھىدە نوتۇق شارائىتىدا، مۇستەقىل تۈرۈپمۇ، مەلۇم دەرىجىدە ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مە (ئېلىشقا ئۈندەش مەنىسىدە).

بەس! (توختاشقا ئۈندەش مەنىسىدە).

خەپ شۇك! (تىنچلىنىڭلار مەنىسىدە).

3) ئۈندەش سۆزلەر ئەدەبىي جانلىق تىلدا ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا بولسا، تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئۆزى قاتناشقان جۈملىدىكى مۇستەقىل سۆزلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

4) ئۈندەش سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەيدىغان لېكسىكىلىق مەنىسى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدەك ئۇنداق كونكرېت بولمايدۇ. ئۇ، مۇئەييەن نوتۇق ئوبيېكتىغا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ مەنىسى كونكرېتلىشىدۇ.

5) ئۈندەش سۆزلەر ئىملىق سۆزلەردىن روشەن ھالدا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر تۆۋەندىكىچە:

① قىسمەن ئىملىق سۆزلەر ئالاھىدە نوتۇق شارائىتىدا ئىسىم خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا مۇنداق ئىملىق سۆزلەر ئىسىمغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم ئۆتىگەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن: ئاھ - ئاھىم، ئاھلىرىم، ئاھىڭ، ئاھى، ئاھىڭلار، ئاھلىرىمنى، ئاھلىرىڭدىن...؛ ئەمما ئۈندەش سۆزلەردە يۇقىرىقىدەك خۇسۇسىيەتلەر يوق.

② ئىملىق سۆزلەر جۈملىدە بايان قىلىنىۋاتقان ئوي - پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇسىنى قوشۇپ، ئۇنى جانلىق، تەسىرلىك، جەزبىلىك قىلىپ ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدا بۇيرۇق، خىتاب تۇسى ئاجىزراق بولىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. يۇكلىمە دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق قوللىنىلىدۇ؟
2. يۇكلىمىلەر قانداق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ھەر بىر تۈرى ئۈستىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3. يۇكلىمىلەرنىڭ تىركەلمە ۋە باغلىغۇچىلاردىن پەرقى قايسى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ؟
4. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق قوللىنىلىدۇ؟
5. ئىملىق سۆزلەر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
6. ئىملىق سۆزلەر مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى بويىچە قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
7. ئۈندەش سۆز دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
8. ئۈندەش سۆزلەر قانداق قوللىنىلىدۇ؟

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

سىنتاكسىس

1 - باب. سىنتاكسىس ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

1 §. سىنتاكسىس توغرىسىدا چۈشەنچە

«سىنتاكسىس» ئاتالغۇسى گرېكلارنىڭ Syntaxis (تۈزۈلۈش، قۇرۇلۇش، قۇرۇلما) سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، تىلىمىزدا ئۇ، «سۆزلەردىن پايدىلىنىپ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تۈزۈش قائىدە - قانۇنىيەتلىرى»، شۇنداقلا «ئاشۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئۆگىتىدىغان پەن» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

سۆزلەرنى تەشكىللەپ، ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى، ئاددىي جۈملە ۋە ھەر خىل تېپتىكى قوشما جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىتىدىغان پەن سىنتاكسىس دېيىلىدۇ.

تىلنىڭ سىنتاكسىس ئىلمى لېكسىكولوگىيە ئىلمى، ھەتتا فونېتىكا ئىلمى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، بىرىنچىدىن: سۆزلەر مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدىلەرنىڭ تەلەپى بويىچە، مۇئەييەن مورفولوگىيىلىك شەكىلگە كىرىپ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، سۆز ۋە ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى سىنتاكسىسنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغان سۆز بىرىكمىسىگە، جۈملىنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن: سىنتاكسىسنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغان سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەر بولسا، سۆز بىلەن سۆزنىڭ مەنىۋى مۇناسىۋىتى ئاساسىدا مورفولوگىيىلىك شەكىلگە كىرىپ، زىچ بىرىكىش ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. ئەمما، سۆز سىنتاكسىستا مەلۇم لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى، جۈملە بۆلىكى سۈپىتىدە ئۆگىنىلىدۇ. ئۈچىنچىدىن: ئىنتوناتسىيە جۈملىنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىنىڭ بىرى. جۈملە نۇتۇق ئىنتوناتسىيىسىنىڭ كۆچلۈك - ئاجىز بولۇش، يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشتەك پەرقلىرىگە قاراپ، بىر قانچە تىپقا (بايان جۈملە، سوراق جۈملە، ئۈندەش جۈملە، بۇيرۇق جۈملە دېگەندەك) بۆلۈنىدۇ. جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنداق ھادىسىلەرنى فونېتىكا ئىلمى تەتقىق قىلىدۇ.

خۇلاسە شۇكى: تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكولوگىيىسى ۋە گراممانتىكىسى (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىسى) ھەم ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم تەتقىقات ئوبيېكتلىرى بولغان مۇستەقىل پەنلەر، ھەم بىر - بىرىگە ئورگانىك ھالدا باغلانغان بىر پۈتۈن سىستېما.

ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى. ئۇ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ توپلىمى بولۇپ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىشى، سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ھاسىل بولۇشىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋاستە (ئۇسۇل) ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر، سىنتاكسىسلىق سۆز

بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرلىرى، جۈملە تۈزۈش پرىنسىپلىرى، جۈملە بۆلەكلىرى، جۈملە بۆلەك-لىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، جۈملىلەرنى تۈرگە بۆلۈشنىڭ ئۆلچەملىرى، جۈملىنىڭ مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىكى تۈرلىرى، قوشما جۈملىلەرنىڭ ھاسىل بولۇش يوللىرى، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئائىت قائىدە - قانۇنىيەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ھەم ئۇنى بىزگە ئۆگىتىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ، ئەدەبىي جانلىق ۋە ئەدەبىي بىزىق تىلىمىزدا ئوي - پىكرىمىزنى تېخىمۇ ئىخچام، دەل، توغرا، راۋان ئىپادىلىشىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ستالىن بۇ ھەقتە مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى تىل گراماتىكىسى-نىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ، ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، گراماتى-كىدا سۆزنىڭ ئۆزگىرىش قائىدىلىرى، سۆزدىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ، نەتىجىدە، تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك خاراكتېر بېرىلىدۇ».

«گراماتىكا (مورفولوگىيە، سىنتاكسىس) سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدىكى قائى-دىلەرنىڭ ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ توپلىمى، بۇنىڭدىن كۆرۈش-كە بولىدۇكى، دەل گراماتىكا بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈنلا، تىل كىشىنىڭ پىكرىگە ماددىي تىل شەكلىنى بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.»①

دېمەك، سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى پۈختا ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن ئوي - پىكرىنى ئېنىق، چۈشىنىشلىك، سىستېمىلىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەگەر، سىنتاكسىس-لىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئۆگىنىشكە ئېتىبار بېرىلمىگەندە، بىزنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي - پىكرىمىز چۈشىنىكسىز، ھەتتا خاتا ئىپادىلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «ھەر قانداق پارتىيە تاپشۇرغان ۋەزىپىنى چوقۇم ياخشى ئورۇنلايمىز» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدىكى «ھەر قانداق» دېگەن سۆز ئۆزى باغلىنىپ كېلىدىغان «ۋەزىپە» دېگەن سۆزدىن يىراق كەلگەنلىكى ۋە «پارتىيە» سۆزى بىلەن بىھاجەت مۇناسىۋەتتە باغلانغانلىقى ئۈچۈن، ئوي - پىكىر خاتا ئىپادىلەنگەن، قائىدە بويىچە، جۈملىدە يانداش باغلىنىشتا كەلگەن ئېنىقلىغۇچى ئۆزى ئېنىقلايدىغان سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىشى كېرەك ئىدى، بۇ جۈملىدە مۇشۇ سىنتاكسىسلىق قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنغان. يەنە مەسىلەن: «بۈگۈن ئورۇمچىدە ئوقۇۋاتقان ئايسىخانىنىڭ ئوغلى قايتىپ كەپتۇ.»

§ 2. سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى

تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە، گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەت-لىرىگە ئاساسەن، جۈملىدە تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىل، تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق ئۇسۇلدا ئۆزئارا بىرىكىپ، ھەرخىل باغلىنىشتىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1984 - يىلى نەشرى.

هاسىل قىلىدۇ، مۇناق سۆز بىرىكمىلىرى لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىنمۇ، گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزئارا زىچ باغلانغان بولىدۇ. مەسىلەن:

قىزىل ئالما، ئەقىللىق بالا، كەڭ مەيدان، سادىر پالۋان، ئىشلەپچىقىرىش ماھىرى، يېڭى كەلگەن ئوقۇغۇچىلار، دېگەندەك.

لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر ئارقىلىق ۋاقىتلىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سىنتاكسىسلىق بىرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى بەزى جۈملىلەردە ئاز بولىدۇ. بەزى جۈملىلەردە بولسا كۆپ بولىدۇ. مەسىلەن:

«قاسىم ئوقۇدى»، (بىرلا سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن).

«بىزنىڭ يېزىدا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلاندى» دېگەن جۈملىنى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرگە ئاجراتساق، ئۇنىڭدا «تېرىلغۇ باشلاندى» (نېمە باشلاندى)، «ئەتىيازلىق تېرىلغۇ» (قانداق تېرىلغۇ)، «يېزىدا باشلاندى (نەدە باشلاندى)، «بىزنىڭ يېزىدا» (كىمنىڭ يېزىسىدا) دېگەندەك تۆت سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى بارلىقىنى بىلىمىز.

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىر تۈرلۈك ئەركىن بىرىكمە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ تىلىمىزدىكى يەككە - يەككە سۆزلەرگە ئوخشاشلا جۈملە ھاسىل قىلىدىغان تىل بىرلىكى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق يوللار بىلەن ئۆزئارا بىرىكىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن.

سۆز بىرىكمىلىرى مەنە، تۈزۈلۈش جەھەتتىكى تۈراقلىق ۋە تۈراقسىزلىقىغا قاراپ: تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى، تۈراقسىز سۆز بىرىكمىسى (سىنتاكسىسلىق بىرىكمە) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغانلىقى ئۈچۈن، دەرسىمىزنىڭ لېكسىكا قىسمىدا بۇ توغرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ بابتا تۈراقسىز سۆز بىرىكمىلىرى (ئۇ، ئادەتتە سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى، دەپ ئاتىلىدۇ)، ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تۈرلىرى ھەققىدىلا توختىلىمىز.

ئۇنداقتا، تۈراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟

مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ۋاقىتلىق بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان يېغىندىسى تۈراقسىز سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى تۆۋەندىكىدەك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) تۈراقسىز سۆز بىرىكمىسى لېكسىكىلىق مەنىسى، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئېنىق بولغان ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە، ئۆز ئارا بېقىنىپ كېلىشى ھەم شۇ ئارقىلىق مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىشى ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ، شۇڭا ئۇ، تۈزۈلۈش ۋە مەنە جەھەتتىن پارچىلىنىدۇ، مەسىلەن:

سوتسیالستیك قۇرۇلۇش = سوتسیالستیك قانۇن - تۈزۈم؛
ئىشلەپچىقىرىش پىلانى = ئۆگىنىش پىلانى؛
ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى = ئىلىم - پەننىڭ يۇكسەك چوققىسى.

2) تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەسلىدىكى يەككە سۆزلۈك ھالىتىدىن فونېتىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمايدۇ، ھەر بىر سۆز ئۆز ئۇرغۇسىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ، ئاخىرقى سۆزنىڭ ئۇرغۇسى باشقا سۆلەرنىڭ ئۇرغۇسىغا قارىغاندا كۈچلۈك-رەك ئېيتىلىدۇ.

3) تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىي لېكسىكا-لىق مەنىسىنى يوقىتىپ، يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ، يەنى، بىرىكمە تەركىبىدىكى ھەر بىر سۆز ئەسلىي مەنە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ.

4) تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ئايرىم تۇرغاندا، يەككە سۆزلۈك ھالىتىدە مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما، بىرىكمە تەركىبىدە ئۇلار بىرەر ئۇي - پىكىرنى ئىپادىلەش نىشانى ئاستىدا، مەنە جەھەتتىن بىر - بىرى بىلەن زىچ بىرىكىپ، بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناپ، جۈملىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، خەلقنى تەربىيىلەش، دۈشمەنگە زەربە بېرىش، دۈشمەننى يوقىتىش رولىنى ئويناىدۇ.

يۇقىرىدىكى جۈملىدە «ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى» دېگەن بىرىكمە - ئىگە، قالغانلىرى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، مۇشۇ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە قۇرۇلۇش ماتېرىيال-لىق رولىنى ئويناىدۇ.

سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاددىي ۋە مۇرەككەپ بىرىكمە شەكىللىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

كۆز يېشى، پەرياد چېكىپ، ئاھ ئۇرۇپ (ئاددىي بېرىكمە)

ياخرىغان خۇشال ناخشا، بىپايان قارلىق دالا..... (مۇرەككەپ بېرىكمە)

مۇنداق ئاددىي ۋە مۇرەككەپ شەكىلدە كەلگەن سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى سۆز (ئېنىقلانغۇچى، تەۋەلەنگۈچى ۋە تولدۇرغۇچى) نىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزلەردىن كەلگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلىپ، بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ئىسىم خاراكتېرلىق سۆز بىرىكمىسى

<u>بېقىندۇرغۇچىسى ئىسىم، سان، ئالماشلاردىن بولغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.</u> مەسىلەن:

تۆمۈر ساندۇق، بىر ئەپچىل چارە، ئون جىڭ پاختا، ھەر كىم ھەر نېمە دەيدۇ، دەرت كەلمىسە بىلمەيدۇ (قوشاق).....

ھەربىرى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن ئىسىم خاراكتېرلىق ئىككى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلى بىر - بىرىگە ئوخشىمىسا، ئۇلار ئىپادىلىگەن گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلەرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن: «ئۇيغۇر مىللىتى» ۋە «مىللىتى

ئۇيغۇر» دېگەن ئىككى سۆز بىرىكمىسىنى بىر - بىرىگە سىلىشتۇرساق، ئالدىنقى بىرىكمە ئۆزئارا ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، بېقىندىلىق باغلىنىشتا كەلگەن بولسا، كېيىنكى بىرىكمە ئۆزئارا بايان قىلىنىش - بايان قىلىنىش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، ئىگە - خەۋەرلىك باغلىنىشتا كەلگەن. دېمەك، مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىمەيدىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىنى «سۆز بىرىكمىسى» دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ.

ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئويناپدۇ ۋە ئىسىمغا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش قوراللىرى تەييارلاندى.

ئۇ - جامائەتنىڭ ئېچىدىكى تۆتىنىڭ بىرى.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرەيلى

2. سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى سۈپەتتىن بولغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى سۈپەت خاراكتېرلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل بىرىكمىدە، بېقىندۇرغۇچى (باش) سۆز سۈپەت، بېقىنغۇچى (بېقىندى) سۆز ئىسىم، ئالماش، رەۋىش، ئىسىمداشتىن كېلىدۇ. ئۇلار جۈملىدە بىر - بىرىگە ياندىشىش، باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىدۇ. شۇنداقلا، خۇددى سۈپەتكە ئوخشاش رول ئويناپدۇ ۋە شۇنداق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

يۇزى قىزىل، تاغدىن ئېگىز، ئۆگىنىشتە ئەلا.

ئارىمىزدا ھۆرمەتكە لايىق ئادەم ئۇ.

سىز مەندىن ئېگىز.

3. ئىسىمداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى ئىسىمداشتىن بولغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ئىسىمداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل بىرىكمىلەردە بېقىنغۇچى (بېقىندى) سۆز ئىسىم، سۈپەت، سۈپەتداش، رەۋىش، رەۋىشداش ۋە سان - مىقدار بىرىكمىلىرىدىن كېلىدۇ. بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەر جۈملىدە ئۆزئارا ياندىشىش ۋە باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئىسىمغا ئوخشاش رول ئويناپ، ئىسىمغا ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئۆيدە ئولتۇرۇش، كۆز قىرىنى سالماق، ئون قېتىم يېزىش، كۆرگىنىنى قىلىش، ۋەتەننى قوغداش ھەممە كىشىنىڭ مەجبۇرىيىتى.

كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى كۆپ.

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرايلى.

4. سۈپەتداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى سۈپەتداشتىن بولغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى سۈپەتداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل بىرىكمىدە بېقىنغۇچى (بېقىندى) سۆز ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر (سۈپەتداش) دىن كېلىدۇ. ئۇلار ياندىشىش ۋە باشقۇرۇش يولى بىلەن ئۆز ئارا باغلىنىدۇ، شۇنداقلا، بېقىندۇرغۇچى سۆز (سۈپەتداشلار) ھەم پېئىللىق، ھەم سۈپەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنىدىن باشقا، يەنە بەزىدە، ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىمغا خاس مورفولوگىيىلىك شەكىللەر بىلەن تۇرلىنىپ، ئىسىمغا ئوخشاش جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلىكى بولۇپمۇ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

يولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر.

ئۇ يەردە ئولتۇرغان كىم؟.

باتۇر بىر ئۆلەر، قورقۇنچاق مىڭ ئۆلەر.

گۈلدەك ئېچىلغان، چىرايلىق ياسانغان، يىراقتىن كۆرۈنىدىغان، مەندىن ئالغان، ناھايىتى ئىتتىك كەلگەن، يۈگۈرۈپلا يۇرىيدىغان

5. رەۋىشداش خاراكتېرلىق سۆز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچىسى رەۋىشداشتىن بولغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل بىرىكمىلەردە بېقىنغۇچى (بېقىندى) سۆز تۇرغۇن (تۈپ) سۆزلەردىن كېلىدۇ. پۈتۈن بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزئارا ياندىشىش ۋە باشقۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىدۇ.

بۇ خىل سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئاساسەن، رەۋىشكە ئوخشاش رول ئويناىدۇ ۋە رەۋىشكە ئوخشاش ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. بەزىلىرى بولسا، تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلىرى ئۆز ئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىرتقا چىقىپ دەم ئالايلى.

كىتابنى ئالغاچ كېلىڭ.

بىز چوقۇم تېرىشىپ ئۆگىنىپ، جەمئىيەتكە يارامليق ئادەم بولىمىز.

بىر كۆرۈپ، ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىپ، تاتلىقنى تاللاپ، سۆزنى ئاڭلىماي، خاتالىقىنى تونۇپ

§ 3. سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش يوللىرى

سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە تەركىبىدە ھەر خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ۋە ھەر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق ئۆز ئارا بىرىكىپ كېلىدۇ، تۆۋەندە، سۆزلەرنى ئۆز ئارا بىرىكتۈرىدىغان بۇ خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ۋە مۇناسىۋەتلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. سىنتاكسىسلىق ۋاستە

سۆز ۋە جۈملىلەرنى ئۆزئارا بىرىكتۈرىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ تېپ بىرلىكى سىنتاكسىسلىق ۋاستە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر ئىدارىدە ئىشلەيمەن» دېگەن جۈملىدىكى «بىلەن» باغلىغۇچىسى ۋە «-دا، -يمەن» مورفېمىلىرى مەزكۇر جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈۋاتقان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر تۆۋەندىكىچە:

1) سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلار سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئىسىمنىڭ شەخس (تەۋەلىك) ۋە كېلىش مورفېمىلىرى، پېئىلنىڭ شەخس مورفېمىلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن:

سېنىڭ قەلىمىڭ، بىزنىڭ بېغىمىز، ئۇلارنىڭ سىنىپى، سېنىڭ مېڭىش لىرىڭ، موزايىنىڭ يۈگۈرۈشى، تىرىشىپ ئۆگىنىمىش

2) تىركەلمە ۋە باغلىغۇچىلار

تىركەلمە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئۇلانغان ئىسىم بىلەن ئىسىم ۋە پېئىل بىلەن پېئىل ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ ھەم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى، بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن كېلىش مورفېمىلىرىغا يېقىنلىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە، كېلىش مورفېمىلىرى ئورنىدا مۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز بۇ يەرگە ئوقۇشقا كەلدۇق = بىز بۇ يەرگە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق.

خەتنى قەلەمدە يازدىم = خەتنى قەلەم بىلەن يازدىم.

پوچتىدىن ئەۋەتمەك = پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتمەك.

باغلىغۇچىلار بولسا، سۆز ۋە جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭداش باغلىنىشنى كۆرسىتىشتە ۋاستىلىق رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

سۆزنى چىرايلىق ھەم راستچىللىق گۈھەرلىرى بىلەن تولدۇرۇپ سۆزلەش لازىم. (سەبۇرى)

ئەمگەكچان ھەم باتۇر خەلقىمىز بۇ يىلمۇ ئاپەت ئۈستىدىن غەلبە قىلدى.

3) سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى، ئىنتوناتسىيە ۋە پائۇزا

بۇلار ئۇيغۇر تىلىدا سۆز، جۈملىلەرنى بىر - بىرىگە باغلاشتا مۇھىم سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەردىن ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ سۆزلەر، جۈملىلەر ئۆز ئارا مورفېمىلارسىز ۋە يارىمچى سۆزلەرسىز باغلانغاندا تېخىمۇ شۇنداق. ئەگەر نۇتۇقتا سۆز تەرتىپى، ئىنتوناتسىيە ۋە پائۇزا ئۆزگەرتىلسە، سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ - دە، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىسىگمۇ ئېغىر دەرىجىدە نۇقسان يېتىدۇ. مەسىلەن: «بىز ئالىي مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق» دېگەن جۈملىدىكى

«بىز كەلدۇق» (قوشۇمچە ئارقىلىق)، «ئالمىي مەكتەپكە» (ئورۇن تەرتىپ ئارقىلىق)، «ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق» (تىركەلمە ئارقىلىق) باغلانغان.

يەنە مەسىلەن: قاسىم - ئىشچى، ئىشچى قاسىم، نۇرغۇن كىتاب، كىتاب نۇرغۇن.

2. سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت

سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ خىلمۇخىل سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىنى كۆرسىتىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دەپىلىدۇ، ياكى سۆز بىلەن سۆز، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسى، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دەپىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىدىغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق باغلىنىش ئۇسۇللىرى ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ، تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى ۋە بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى، دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى

جۈملىدە ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، بىر خىل سوئالغا جاۋاب بولۇپ، بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان سۆز بىرىكمىلىرى تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتساق، جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ئوخشاش بولغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ياكى باغلىغۇچىلارسىزلا ئۆز ئارا باغلىنىپ كېلىشى تەڭداش باغلىنىش دەپ دەپىلىدۇ.

جۈملىدە ئوخشاش بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان سۆزلەر بىر - بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كېلىدۇ، ئۇلار بىر - بىرىنى ئېنىقلىمايدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلىمايدۇ، بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ، بىر - بىرىنى باشقۇرمايدۇ، مەسىلەن:

ئۇستەل ئۈستىدە دەپتەر، قەلەم، كىتابلار چېچىلىپ يېتىپتۇ.

مەھمۇت قەشقىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىملىرىدۇر.

ئۇ، ئاستا، ئەمما، مەزمۇنلۇق سۆزلىدى.

تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەزىلىرى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانمىغان، يەنە بەزىلىرى باغلىغۇچىلارسىزمۇ، يەنى، ئىنتوناتسىيە ئارقىلىقمۇ باغلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ھويلىمىزدىكى ئاق، قىزىل، ھال، ئەتىرگۈللەر ئېچىلىپ كەتتى.

ئەخمەت، تۇرغۇن، ئاسىيەلەر بۈ يىل «مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچى» بولۇپ باھالاندى.

بىز ۋەتەننى، ئەمگەكنى، ئىلىم - پەننى، خەلقنى قىزغىن سۆيىمىز.

تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان سۆزلەر ئادەتتە، بىر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇرغاندا، جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇنغا تەسىر يەتمەيدۇ.

2) بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى

ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن بىرىكىشتىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىلىرى

بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. يەنى، جۈملە تەركىبىدىكى بىر سۆزنىڭ ئىككىنچى بىر سۆزگە ئەگىشىپ، بېقىنىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولغان باغلىنىش بېقىندى باغلىنىش دېيىلىدۇ.

جۈملىدە سۆزلەر ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان چاغدا، تەڭسىز مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسى ھاسىل بولىدۇ. بۇ ھالدا، بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەر بىرى يەنە بىرىنى ئېنىقلاپ ياكى تولدۇرۇپ، بىر - بىرىگە سان ۋە شەخس جەھەتتىن ماسلاشقان ھالدا بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

«بىز يېڭى مەكتەپكە ئوبدان ئوقۇنلىشۇالدۇق» دېگەن جۈملىنى بىرىكمىلەرگە ئاجراتساق: «بىز ئوقۇنلىشۇالدۇق» (ئىگىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى ئېنىقلىدى، بۇلار I شەخس كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان «بىز» ۋە «ئدۇق» شەكلىدە ماسلىشىپ كەلگەن).

« يېڭى مەكتەپكە» (ئىسىمنى ئېنىقلىدى)

« مەكتەپكە ئوقۇنلىشۇالدۇق» (ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈردى).

« ئوبدان ئوقۇنلىشۇالدۇق» (ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈردى).

دېمەك، بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆزلەرنىڭ بىرى بېقىندۇرغۇچى (يېتەكچى)، يەنە بىرى بېقىنغۇچى (ئەگەشكۈچى) بولۇپ كېلىدۇ.

بېقىنغۇچى سۆزلەر بېقىندۇرغۇچى سۆزلەرنى ئېنىقلاش، تولدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بېقىندۇرغۇچى سۆز - باش سۆز، بېقىنغۇچى سۆز - بېقىندى سۆز دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نورمال جۈملىدە باش سۆز كەينىدە، بېقىنىدى سۆز ئالدىدا كېلىدۇ.

جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ، تولدۇرغۇچى بىلەن تولدۇرۇلغۇچىنىڭ ۋە ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ مۇناسىۋىتى بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈللۈك (بېقىندى سۆز) تۇرمۇش (باش سۆز)، تۇغمەس (بېقىندى سۆز) ناخشا (باش سۆز).

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى ماسلىشىش، چىرمىشىش، باشقۇرۇش ۋە ياندىشىشتىن ئىبارەت تۆت خىل بولىدۇ.

(1) ماسلىشىش مۇناسىۋىتى

بېقىندى سۆزنىڭ باش سۆزگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن سان ۋە شەخس جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىپ كېلىشى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت كۆپرەك جۈملىنىڭ ئىگە بىلەن خەۋىرى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن تىرىشىپ ئوقۇۋاتىمەن. (I شەخس بىرلىك)

سىز ئۇلارغا ئېيتىپ قويۇڭ (II شەخس بىرلىك)

ئۇ، كۈلدى (III شەخس بىرلىك)

بىز تىرىشىپ ئوقۇدۇق (I شەخس كۆپلۈك)

سىلەر ئۆگەندىڭلار (Ⅱ شەخس كۆپلۈك)
ئۇلار كۆردى (Ⅲ شەخس كۆپلۈك)

ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدىكى بىرىكمىدە ئىگە باش سۆز، خەۋەر بېقىندى سۆز بولۇپ كېلىپ، خەۋەر ئىگىگە بېقىنىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ خىل مۇناسىۋەتتە باش سۆزنىڭ (ئىگىنىڭ) شەكلى ئۆزگەرسە، بېقىندى سۆزنىڭ (خەۋەرنىڭ) شەكلىمۇ شۇنىڭغا ماسلىشىپ ئۆزگىرىدۇ. (يۇقىرىقى مىسال)

(2) چىرمىشىش مۇناسىۋىتى

ئېنىقلىغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىشى چىرمىشىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل بىرىكمىلەرنىڭ بېقىنغۇچىسى ئىگىلىك كېلىشتە، بېقىندۇرغۇچىسى شەخس (تەۋەلىك) فورمىلىرىنىڭ بىرىدە كېلىدۇ. بۇنىڭدا، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى - بېقىندى سۆز، تەۋەلىك شەكلىدە كەلگەن ئېنىقلانغۇچى - بېقىندۇرغۇچى (باش) سۆز ھېسابلىنىدۇ.

بۇ خىل باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولغان سۆزلەردىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

قەشقەرنىڭ ئانارى (ئىسىم + ئىسىم)
مېنىڭ ئىرادەم (ئالماش - ئىسىم)
مەكتىپىمىزنىڭ بېغى (ئىسىم + ئىسىم)
تۆتىنىڭ بىرى (سان + سان)

مۇنداق مۇناسىۋەتتە كەلگەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بېقىنغۇچى سۆزنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان ئىگىلىك كېلىشنىڭ كۆرسەتكۈچى بەزىدە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىز خەلقى، شەرق شامىلى
ئاسىيا مەملىكەتلىرى، شىنجاڭ گېزىتى

(3) باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى

جۈملىدە بېقىنغۇچى سۆز (ئىسىم)نىڭ بېقىندۇرغۇچى سۆز (پېئىل)گە بېۋاستە باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بېقىنغۇچىلىرى چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە كەلگەن سۆزلەر ياكى يۇقىرىقى كېلىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ رولىدا كەلگەن يۆكلىمىلەر ئۇلانغان سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ، بېقىندۇرغۇچى سۆزلەر بولسا، كۆپىنچە، پېئىللاردىن، بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىق سۆزلەردىن ياكى ئىسىم - پېئىل بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋەتەننى سۆيىمىز. (ئىسىم + پېئىل)
مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن (ئىسىم + پېئىل)
بېيجىڭغا بارىمەن (ئىسىم + پېئىل)
ئايروپىلان بىلەن كەلدۇق (ئىسىم + پېئىل)

يىغىپ ئېيتقاندا، ئىسىمنىڭ پېئىل بىلەن بېۋاستە مۇناسىۋەت ئورنىتىشىدىن ھاسىل

بولغان باغلىنىش باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىنىش ھېسابلىنىدۇ.

جۈملىدىكى باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىنىش ئاساسەن، خەۋەر بىلەن تولدۇرغۇچى ياكى خەۋەر بىلەن ھالەت ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ.

(4) يانداش مۇناسىۋەت

بېقىنغۇچى (بېقىندى) سۆز بىلەن بېقىندۇرغۇچى (باش) سۆزنىڭ ھېچقانداق مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچلەر ۋە يۇكلىمىلەرنىڭ ياردىمىسىزلا ئۆزلىرىنىڭ ئورۇن - تەرتىپى ئارقىلىق بىر - بىرىگە بېقىنىپ كېلىشى بىلەن ھاسىل بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت يانداش مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ.

بۇ خىل مۇناسىۋەتتە كەلگەن سۆز بىرىكمىلىرىدە بېقىنغۇچى سۆز بېقىندۇرغۇچى سۆزنى ئېنىقلاپ ۋە ئىزاھلاپ كېلىدۇ، بېقىندى سۆزلەر (ئېنىقلىغۇچى) ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت، سان - مىقدار، ئالماش، رەۋىش، شەخسسىز پېئىلدىكى سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلاردىن، بېقىندۇرغۇچى سۆز بولسا، ئاساسەن، ئىسىم ياكى پېئىلدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

پولات جەڭچى، ياغاچ ساندۇق، ماشىنا ئادەم (ئىسىم + ئىسىم)

ئاكتىپ ئامىل، زېرەك بالا (سۈپەت + ئىسىم)

تۈيۈقسىز ھۇجۇم، دوستلارچە ياردەم، ئىتتىك پىچاق (رەۋىش + ئىسىم)

ئوتتۇز ئوقۇغۇچى، بىرىنچى سىنىپ، 15 - قۇرۇلتاي (سان + ئىسىم).

ھەر قانداق ئادەم، ئەشۇ بالا، مۇنۇ ئۆي (ئالماش + ئىسىم)

ئوقۇغان بالا، تۇرار جاي، پىشقان قوغۇن (سۈپەتداش + ئىسىم).

چىرايلىق يازدىم، ئاكتىپ ئىشلەش (سۈپەت + پېئىل).

ئىككى قېتىم باردىم (سان - مىقدار + پېئىل)

ئەتە كېلىمەن (رەۋىش + پېئىل).

ئويلىماي سۆزلىگەن، ئاغرىماي ئۆلەر. يېزىپ قويماق (رەۋىشداش + پېئىل).

يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس، ئىككى قونماق (سان + پېئىل).

تاراق - تۇرۇق قىلماق، شىر - شىر قىلماق، غار - غار قىلماق (تەقلىد سۆز + پېئىل).

§ 4. سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما

لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە شەكلى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەر يەككە سۆزلەردىن قۇرۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما دەپ قارىلىدۇ. سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنىڭ ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدە، تەڭداشلىق

مۇناسىۋەتتىدە ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئەگەر، بۇخىل مۇناسىۋەت شەكىللەنمىسە، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن: «ئېگىز بىنا»، «ياخشى يازغان»، «مەكتەپكە بارمىز»، «قىزىل ئالما»، «تېز يۈگۈرمەك» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ.

§ 5 . سىنتاكسىسلىق باغلىنىش

سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەرنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە ئۆز - ئارا بىرىكىپ كېلىشى سىنتاكسىسلىق باغلىنىش دېيىلىدۇ.

سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىشقا قاتناشقان سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ.

1. زەنجىرسىمان (دەرىجىلىك) باغلىنىش شەكلى

جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىسىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىنى ۋاستە قىلىشى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان سىنتاكسىسلىق باغلىنىش شەكلى زەنجىرسىمان باغلىنىش دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: رۇستەمنىڭ ئاكىسى دوختۇرخاندا ئىشلەيدۇ.

ئالىمنىڭ قەلىمىنىڭ ئۇچى سۇنۇپ كەتتى.

2. بىر قانچە سۆزنىڭ بىر سۆزگە باغلىنىش شەكلى

سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىدە بىر قانچە بېقىنغۇچى سۆز بىر بېقىندۇرغۇچى سۆزگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدۇ.

بۇنداق باغلىنىش شەكلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى بىر قانچە بېقىنغۇچى سۆز ھەر خىل گراماتىكىلىق شەكىلدە بىر بېقىندۇرغۇچى سۆزگە باغلىنىپ كېلىشىمۇ ياكى تەڭداش مۇناسىۋەتتە (بىر خىل گراماتىكىلىق شەكىلدە) باغلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن:

يېڭى دەۋر، يېڭى ئاما، يېڭى تۈرمۇشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، يېڭى ئىجادىيەت پرىنسىپى ۋە يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلى قوللانمىغۇچە مۇمكىن بولمايدۇ.

بۇنىڭ سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ:

يېڭى دەۋر ——
يېڭى ئاما ——— نى ئىپادىلەش ئۈچۈن
يېڭى تۈرمۇش ——

3. بىر بېقىندا سۆزنىڭ بىر نەچچە باش سۆزگە باغلىنىش شەكلى

سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىدە بىر بېقىنغۇچى (بېقىندى) سۆز بىر نەچچە بېقىندۇرغۇچى

(باش) سۆزگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئەخمەتنىڭ قەلىمى، كىتابى، دەپتىرى ياتاقتا قاپتۇ.
بۇنىڭ سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ.

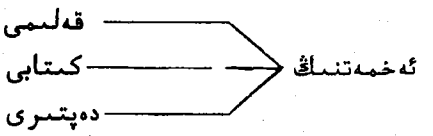

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. سىنتاكسىس دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟
2. سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇنى تۈرلەرگە بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى - پرىنسىپلىرى قايسى؟
3. ئىسىم خاراكتېرلىك، سۈپەت خاراكتېرلىك، ئىسىمداش خاراكتېرلىك، سۈپەتداش خاراكتېرلىك ۋە رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى دېگەن نېمە؟
4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى قانداق يوللار ئارقىلىق بىرىكىدۇ؟
5. سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما دېگەن نېمە؟
6. سىنتاكسىسلىق باغلىنىش دېگەن نېمە؟ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزئارا قانداق شەكىللەر ئارقىلىق باغلىنىدۇ؟

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىگە ئاجرىتىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قانداق خاراكتېردىكى سىنتاكسىسلىق بىرىكمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىڭلار.
1) ئىنسانلار پەننىڭ يارىمى بىلەن تەبىئەتنىڭ نۇقسانلىرىنى تۈزىتەلەيدۇ. (مېچنىكوف)
2) يۈرت مۇتەخەررىلىرىنىڭ بىرى ژاپات بولدى.
3) بىلىم ئادەمنىڭ قېنىدەك قىممەتلىك، قان كەم بولسا، بەدەن ئاجىزلايدۇ، بىلىم كەم بولسا، مېڭە قۇرۇپ قالىدۇ. (گاۋسىچى)
4) ئۆزىنىڭ بىلىمسىزلىكىنى كۆرەلىگەن كىشىلا، ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرالايدۇ. (ئوشىنىسكى).
5) تەن سالامەتلىكىنىڭ ئاساسى، شۇنداقلا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرى - ھەرىكەت. (مالوخەن).

2. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىگە ئاجرىتىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ

بىر بىرى بىلەن قانداق سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1) بىز لېكسىيە ئاڭلىدۇق ھەم يازدۇق.

2) پەننى سۆيۈشىمىز لازىم، ئىنسانلاردا پەندىنمۇ كۈچلۈك ۋە تەڭداشسىز كۈچ بولماي-دۇ (گوركى)

3) ئۇلار كىنو كۆردى، مەن كىتاب ئوقۇدۇم.

4) ئەخمەتنىڭ ئاكىسىنىڭ بالىسى ئوقۇشقا كەتتى.

5) مەن قەشقەرگە بارىمەن.

6) جەمئىيەتنىڭ بايلىقىنى ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە زىيالىيلار يارىتقان.

7) بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىز دەرسنى تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ.

2 - باب. جۈمله

§ 1 . جۈمله توغرىسىدا چۈشەنچه

جۈمله — سىنتاكسىسنىڭ ئەڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى، مۇشۇ مەنىدىن قارىغاندا، سىنتاكسىسنى ئالدى بىلەن «جۈمله ھەققىدىكى ئىلىم» دېيىشكه بولىدۇ.

سىنتاكسىسنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئاددىي جۈمله ۋە قوشما جۈملىلەرگه ئائىت ھەر خىل قائىده - قانۇنىيەتلەرنى يورۇتۇپ بېرىشتىن ئىبارەتتۇر.

ئۇنداقتا جۈمله دېگەن نېمه؟

مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىده بويىچه تۈزۈلۈپ، بەلگىلىك مەيل ئۇقۇمىغا ئىگه بولغان، تولۇق ئايالاشقان ئوي - پىكىرنى ئۆزىگه خاس ئىنتوناتسىيه بىلەن بايان قىلىدىغان تىل بىرلىكى جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز بايان قىلماقچى بولغان ئوي - پىكىرىمىزنى سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىدىن ھاسىل بولغان جۈمله شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەيمىز. ئۇنىڭ-سىز (تىل ماتېرىيالىسىز) تولۇق ئايالاشقان بىر ئوي - پىكىرنى بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، جۈمله كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكىرىنى ئىپادىلەيدىغان تىل ماتېرىيالىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى ۋە ئۆز ئارا ئالاقه باغلاشنىڭ ماددىي شەكلى سۈپىتىده مۇھىم رول ئويناىدىغان ۋاستىدۇر.

مۇئەييەن بىر جۈمله بەزىده، بىرلا سۆزدىن تۈزۈلىشى مۇمكىن، مۇنداق جۈملىلەرنىڭ تولۇق ئايالاشقان ئوي - پىكىرنى بىلدۈرەلىشى ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدىكى سۆز ۋە جۈملىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كېچه، ئاسماندا ئاي، ئىككىمىز تۇپ - تۇز يولدا كېتىپ بارىمىز.

باھار، دېھقانلار قىزغىن ئەمگەك قىلماقتا.

— سىز شۇنچه يۇكسەك ئەخلاقى - پەزىلەتنى كىمدىن ئۆگەندىڭىز؟

— ئەدەپسىزدىن. (لوقمان ھەكىم ھېكمەتلىرىدىن).

بىز يۇقىرىقى «كېچه، ئاسماندا ئاي، باھار، ئەدەپسىزدىن» دېگەن جۈملىلەرنى ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى سۆز ۋە جۈملىلەر بىلەن باغلاپ قارىمىساق، ئۇلارنىڭ بىر ئاددى جۈمله ئەمەس، بەلكى، يەككه بىر سۆز، دەپ قارىغان بولاتتۇق.

بىرلا سۆز، بىر نەچچه سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر ئاددىي جۈمله دەپ ئاتىلىپ، تولۇق ئايالاشقان بىر ئاددىي ئوي - پىكىرنى ئاڭلاتسا، ئەنه شۇنداق بىر نەچچه ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق ئۇسۇلدا بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر توپى قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىپ، بىر قەدەر كەڭ، چوڭقۇر ۋە مۇرەككەپ بولغان ئوي - پىكىرنى ئاڭلىتىدۇ.

جۈملىلەر بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسۇن ياكى بىر نەچچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلۈپ، بىر ئاددىي جۈملىنى ھاسىل قىلسۇن ۋە ياكى بىر نەچچە ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق باغلىنىشىدىن تۈزۈلۈپ، قوشما جۈملە ھاسىل قىلسۇن، ئۇلار ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن ئۆز ئارا ماسلىشىپ، باشقا جۈملىلەردىن (كونتېكستىن) توختاش (پائۇزا) ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا، جۈملە تەركىبىدىكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئاساسىدا جۈملە تۈزۈشكە قاتنىشىپ، بىر پۈتۈن ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش نىشانى ئاساسىدا ئورتاقلىشىدۇ، ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا جۈملىدە مۇئەييەن بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ، ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسە قىلغاندا، جۈملە تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) ھەرقانداق بىر جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان بىر گەپ پىكىرنى (تەبىر، ھۆكۈم، ئەقلىي يەكۈن قاتارلىقلارنى) ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

(2) ھەر قانداق بىر جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل تىل بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(3) جۈملە ئاساسلىق بۆلەك بولغان ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بايانىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. مۇنداق بايانىي مۇناسىۋەت شەكىللەنمىگەندە، جۈملە ھاسىل بولمايدۇ. مۇنداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت بەزىدە، ئاشكارا ئىپادىلەنمەسلىكى مۇمكىن (مەسىلەن: كېچە، ئاسماندا ئاي، دېگەندەك)، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىپادىلەۋاتقان مەنىسىدىن بۇخىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت يوشۇرۇن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇ خىل جۈملىلەرنى مەنتىقە جەھەتتىن «ۋاقىت كېچە ئىدى»، «ئاسماندا ئاي زېمىنىنى يورۇتۇپ تۇراتتى» دېگەن مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ.

(4) ھەر قانداق بىر جۈملە فونېتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي جانلىق تىلدا مۇئەييەن تاۋۇش رېتىمىغا يەنى ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ. ئەدەبىي يېزىق تىلدا بولسا، تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

5) جۈملىنى باشقا ھەر قانداق تىل بىرلىكلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلەردىن بىرى شۇكى، ھەر قانداق بىر جۈملىگە بايان قىلغۇچى (I شەخس) نىڭ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە قارىتا ئېنىق پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان مەيل ئۇقۇمى سىڭگەن بولىدۇ.

§ 2. جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

بىز ئۆزىمىزنىڭ پىكىر، ئىستەك، مەقسەت، چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشلىرىمىزنى تۇرلۈك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، ھەر خىل جۈملە شەكىللىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادىلەيمىز. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار تازىلىق قىلدى.
ئوقۇغۇچىلار تازىلىق قىلدىمۇ؟
ئوقۇغۇچىلار تازىلىق قىلىپتۇ - دە!
ئوقۇغۇچىلار تازىلىق قىلسۇن.

يۇقىرىقى مىساللاردا «ئوقۇغۇچىلارنىڭ تازىلىق قىلىشى» دىن ئىبارەت بىر ئۇقۇم (ھەرىكەت) ھەر خىل كۆز قاراش ۋە پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئىپادىلەنگەن. يەنە مەسىلەن:

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟
ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى بەلگىلەيدۇ.
ساۋاقداشلار، تىرىشىپ ئوقۇنىڭلار!
ئىخ، ۋەتەن، سەن نېمىدېگەن گۈزەل، نېمىدېگەن سۆيۈملۈكسەن!

يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغان بۇ جۈملىلەردىن، ھەر خىل مەزمۇندىكى ئوي پىكىرلەرنىڭ تۈرلۈك مەقسەت ۋە پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئىپادىلىنىشى جۈملىلەرنىڭ ھەر خىل شەكىللەردە (تەرزدە) كېلىشىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. جۈملە كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەشتە، شۇ ئوي - پىكىر بىلەن سۆزلىگۈچىنىڭ سۈبيېكتىپ ئالاقىسىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇڭا، جۈملىلەرنى مەنە جەھەتتىن تۈرلەرگە بۆلۈشتە، شۇ جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرلەرنىڭ مەزمۇنى، سۆزلىگۈچىنىڭ ئۇنى قانداق مەقسەت ۋە پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئېيتقانلىقىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك.

مانا مۇشۇنداق ئۆلچەم ۋە پرىنسىپقا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى جۈملىلەرنى بايان (خەۋەر) جۈملە، سوراق (سوئال) جۈملە، ئۈندەش جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملە دەپ، تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

§ 3 . بايان جۈملە

بىرەر شەيئى، ئىش - ھەرىكەت، ئالرزۇ - ئىستەك، چۈشەنچە، ۋەقە - ھادىسە ھەققىدىكى ئوي - پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە شەكلى بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بايان جۈملىلەرنىڭ قانداق مەزمۇننى ئىپادىلىشى شۇ جۈملە تەركىبىدىكى بۆلەكلەرگە، بولۇپمۇ، خەۋەر بۆلىكىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىگە باغلىق. شۇڭا، خەۋىرى پېئىللاردىن تۈزۈلگەن بايان جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى مۇئەييەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولغان - بولمىغانلىقىنى، بولۇۋاتقان - بولمايۋاتقانلىقىنى، بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى ھېكايە تەرىقىسىدە بايان قىلىدۇ. خەۋىرى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بايان جۈملىلەر بولسا، بىرەر شەيئى، ھادىسە توغرىسىدىكى ئۇقۇم - چۈشەنچە، ۋە تەسۋىرىي پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئويلاپ سۆزلىگەن كىشىنىڭ سۆزى - سۆز جەۋھىرىدۇر.
كۆپ مەمەدانلىق قىلىدىغان تىل - قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان دۇشمەندۇر.

پاقىرىغانىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئەمەس.

قازاندا نېمە بولسا، چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ.

بايان جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) بايان جۈملىلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئاددىي ياكى مۇرەككەپ سىنتاكسىسلىق تۇزۇلۇشتىكى جۈملە بولۇشىغا قارىماي، ئەدەبىي جانلىق تىلدا خەۋەر ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ، ئەدەبىي يېزىق تىلدا بايان جۈملىنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ.

بايان جۈملىنىڭ لوگىكىلىق ئۇزۇغۇ چۈشكەن بۆلىكى، بولۇپمۇ ئىگە بىلەن تولدۇرغۇچى بۆلىكى باشقا بۆلەكلەرگە قارىغاندا، نىسبەتەن كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

كوللېكتىپ رەھبەرلىكىنى يۇرگۈزۈش - توغرا رەھبەرلىكنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى.

2) بايان جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ تىڭشىغۇچىغا (I شەخسىنىڭ II شەخسكە) بايان قىلماقچى بولغان ئوي - پىكرىنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش مەزمۇنى قىلىدۇ.

3) بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى كۆپرەك خەۋەر مەيلدىكى پېئىللاردىن تۇزۇلۇپ، تۇرلۇك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا، بايان جۈملىنىڭ خەۋىرى ئىش - ھەرىكەتنى ۋاستىلىك ھالدىمۇ، بىۋاستە ھالدىمۇ، تەخمىن - مۆلچەر بىلەنمۇ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر، بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى باشقا سۆزلەردىن كەلسە، بۇنداق بايان جۈملىلەر تەسۈرىي خاراكتېردا بولىدۇ. مەسىلەن:

دىلىشات بۇگۈن غۇلجىغا ماڭدى.

ئوقۇتقۇچى ئون قەدەم نېرىدىن سالام بېرىشكە ئەرزىيدىغان كىشىلەردۇر.

§ 4 . سوئال جۈملە

مۇئەييەن شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئوي - پىكرىنى سوئال شەكلىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە شەكلى سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

سوئال جۈملىلەر ئادەتتە سوراق ئالماشلىرى (كىم، نېمە، قانچە، قانداق، نەچچە، نەچچىنچى، قانچىنچى، قايسى، قەيەردە، نەدە، قاچان، قېنى دېگەندەك سوئاللار) ۋە سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان يۈكلىمىلەر (-مۇ، -م، -ما، -چۇ، -غۇ، -قۇ، -ھە، -دۇ، -مىكىن، -ڭىكىن، -دېگىز، -غان، -گەن، -كەن، -مىكەن) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇت قەشقەرى قاچان، قەيەردە ياشىغان؟

ئويغاتمىسام قاچانغىچە ئۇخلايتتىڭكىن؟

مەن ياتاقتا بارمەن، سىز چۇ؟

ئالىيە بۇگۈن كېلەمدىكەن؟

بىز نۇرغۇن ياخشى تەجرىبىلەرنى توپلىدۇققۇ؟

جۈملىلەردە ئىپادىلىنىدىغان سوئال مەنىلىرىنىڭ تۇرلۇكچە بولۇشىغا قاراپ، سوئال جۈملە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۇرلۇك بولىدۇ:

1. ئوچۇق سوئال جۈمله

كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكرىنى، بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ جەريانىنى، شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىق ۋە ئەينەن بىلىش مەقسىتىدە ئېيتىلغان سوئال جۈمله شەكلى - ئوچۇق سوراق جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى ھەرىكەتلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ ئۇلارنىڭ قانۇنىيەتلىرى قانداق؟ بۇ ھەرىكەتلەرگە قانداق يېتەكچىلىك قىلىش كېرەك؟

2. گۇمانىي سوئال جۈمله

سۆزلىگۈچىنىڭ بىرەر مەسىله، بىرەر كۆز قاراش، بىرەر ھادىسىگە گۇمانىي پوزىتسىيىده ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈمله شەكلى گۇمانىي سوئال جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئۇرۇمچىدىن بۈگۈن كېلىدىغاندۇ؟

قاسىم بۈگۈن كېلىپ قالارمىكىن؟

ئەنۋەر بىز بىلەن كۆرۈشمەي كېتىپ قالارمۇ؟

3. قايتۇرما (قارشىلىق) سوئال جۈمله

بايان قىلغۇچىنىڭ سوئالىغا ئېنىق جاۋاب بېرىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى، شۇ سوئالغاسوئال قويۇش شەكلى بىلەن ئوي - پىكرىنى بايان قىلىدىغان جۈمله شەكلى قايتۇرما سوئال جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل سوئال جۈملىنىڭ ھاسىل بولىشىغا سەۋەب بولىدىغان ئامىل ئېنىق سوئال جۈملىدىن ئىبارەت. مەسىلەن:

ئۆي سالىمىز دەيمىز، ياغاچنى نەدىن تاپىمىز؟ (ئوچۇق سوئال).

نەدىن تاپىمىز؟ ئورمانلىقتىن كېسىپ كەلمەيمىزمۇ؟ (قايتۇرما سوئال)

4. ھېس - ھاياجانلىق سوئال جۈمله

سۆزلىگۈچىنىڭ تىلەك، ئارزۇ قاتارلىق ھېس - ھاياجانلىق پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈمله شەكلى ھېس - ھاياجانلىق مەنىسىدىكى سوئال جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل سوئال جۈملىلەرگە ئەدەبىي يېزىق تىلىدا سوئال ۋە ئۇندەش بەلگىلىرى بىللە قويۇلىدۇ، قايسى بەلگىنىڭ ئالدىدا قويۇلۇشى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن سوئال مەنىسى بىلەن ھېس - ھاياجان مەنىسىنىڭ قايسىسىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىغا باغلىق. مەسىلەن:

ئېھ ۋەتىنىم، سەن نېمىدېگەن گۈزەلسەن؟!

سۆيگۈ دېگىزى چوڭقۇرلىقىدا مەن بىر قاينام تۇرسام،

ئۇسسۇزلۇقۇم قانداق قانسۇن، ئىچىپ كىچىك كۆلچەكلەرنى؟!

(ل. مۇتەللىپ: «خىيالچان تىلەك»)

5. تەسۋىرىي سوئال جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ باشقىلاردىن جاۋاب كۈتۈش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى بىرەر ئەھۋال، ھادىسە ۋە ئوي - پىكىرنى جەزىملىك بايان قىلىش مەقسىتىدە ئېيتىلغان سوئال جۈملە شەكلى تەسۋىرىي سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل سوئال جۈملىلەرنىڭ جاۋابى ئۆز - ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇ، رېتورىك[1] سوراق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر بەدىئىي ئەدەبىياتتا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

تاغقا چىقتىم، كىيىك ئاتتىم،
ئارتقىلى ئاتلار قېنى؟
ئاتقا ئارتىپ ئۆيگە كىردىم،
يېگىلى بالىلار قېنى؟ (مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»)
شۇ باغۋەننىڭ ئەجرىسىز
قايسى گۈلزار يېتىلدى؟
كۆرمەي ئۇنىڭدىن تەربىيە
كىم قاتارغا قېتىلدى؟

§ 5. ئۇندەش جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ خۇشال بولۇش، رەنجىش، پۇشايمان، قورقۇش، ئەجەپلىنىشكە ئوخشاش تۇرلۇك ھېس - ھاياجانلىق پىكىرلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان جۈملە شەكلى ئۇندەش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش جۈملىلەر ئادەتتە، قاراتما، ئىملىق ۋە ئۇندەش سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۇزۇلۇپ، خىلمۇخىل مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياھ - ياھ، بۇ يەرگە ئەجەپمۇ چىرايلىق ئىمارەتلەر سېلىنىپتۇغۇ!
ئېھە، يۈرتۇم، ساڭا بولغان مۇھەببىتىم دىلىمدا ئەبەدىي ساقلىنىدۇ!

كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتلىق پىكىرلىرى تۇرلۇكچە بولغانلىقتىن ئۇنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەرمۇ ھەر خىل بولىدۇ:

1) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، مۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئادەتتە، شەرت ۋە خەۋەر مەيلىدىكى پېئىللاردىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

---

① رېتورىكا — فرانسوزچە «ritorica»، «ناتىقلىق سەنئىتى نەزەرىيەسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

قېنى شۇ ناۋائى، ئۇنى بىر كۆر سەم،
ئۇنىڭ مۇبارەك قوللىرىغا بىر سۆيسەم (ل. مۇتەللىپ «تەسىراتىم»)
سىز ماڭا ياردەم قىلغان بولسىڭىز تازىمۇ ياخشى بولاتتى.
ئەركىن بۇگۈن كەلگەن بولسا ئىشىمىز ئوڭغا تارتاتتى.

2) بەزى ئۇندەش جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ غەزەپلىنىش، خاپا بولۇش ۋە پۇشايمان قىلىشتەك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، مۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىدە يۈكلىمىلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

خەپ، توختاپتۇر، سېنىڭ ئەدىبىڭنى بىر بەرمىسەم!
ئاپلا، مەنمۇ بارغان بولسام ياخشى بولاتتى - دە!

3) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر خۇشال - خوراملىق، قانائەتلەنگەنلىك ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ، مۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىملىق سۆزلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

پاھ - پاھ، تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولدى - دە!
ۋاي - ۋۇي، تازىمۇ ئوخشاپتۇ بۇ شاپتۇللار!

4) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ بىرەر ۋەقە - ھادىسىگە، بىرەر شەيئىگە ئەجەپلەنگەنلىك ۋە زوقلانغانلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئېھە، سۆيۈملۈك ۋەتىنىم، سەن نېمە دېگەن گۈزەل، نېمە دېگەن سۆيۈملۈكسەن!
ۋاي - ۋۇي، قاراڭلار بۇ گۈللەرنىڭ چىرايلىقلىقىنى!
ئوھوي، نېمىدېگەن ئوماق بالىلاربۇ!

ئۇندەش جۈملىلەر تۈزۈلۈشىدىكى ئالاھىدىلىكىلەرگە ئىگە:

(1) ئۇندەش جۈملىلەر جانلىق تىلدا ئۇندەش ئىنتوناتسىيىسى (ئاھاڭى) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ (ئۇندەش ئاھاڭى دېگىنىمىز: جۈملە تەركىبىدىكى ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ياكى باشقا ئېلېمېنتلارنىڭ كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئىپادىلىشىدۇر). شۇڭا، بايان جۈملە ۋە سوئال جۈملىلەر ئۇندەش ئاھاڭى بىلەن ئىپادىلسا، ئۇ ھالدا، بايان ۋە سوئال جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇندەش جۈملىگە ئايلىنىدۇ، يېزىقتا ئۇندەش جۈملىنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

دادام كەلدى. (بايان جۈملە)
دادام كەلدى! (ئۇندەش جۈملە)

(2) ئۇندەش جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەشنى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى قىلىدۇ.

(3) ئۇندەش جۈملىلەر ئادەتتە مەخسۇس ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان «ئاپلا، خەپ، - دە، زەھ...» دېگەنلەردەك. يۈكلىمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

(4) بەزى ئۇندەش جۈملىلەر شوئار، چاقىرىق، خىتاپ، دەۋەت، ئارمان قاتارلىق تۇرلۇك ھېس - ھاياجانلىق پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى پىكىرىنى تەسىرلىك ئىپادىلەش ئېھتىياجىدىن شۇئار شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداق جۈملىلەرنىڭ

ئاخىرىغا ھەم سوئال، ھەم ئۇندەش بەلگىلىرى بىللە قويۇلىدۇ، قايسى بەلگىنى ئالدىغا قويۇش شۇ جۈملىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياپىرىم، ئىشنى تېخى تۈگەتمىدىڭلارمۇ؟!

ئېسىت، بۇ ئىشنى ماڭا نېمىشقا بالدۇرراق ئېيتمىغانسەن!؟

§ 6 . بۇيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ ئىككىنچى بىر شەخسكە بىرەر ئىشنى قىلىش - قىلماسلىق توغرىسىدىكى بۇيرۇق، تەلەپ، ئۆتۈنۈش، شوئار، چاقىرىق، ئارزۇ - ئىستەك ۋە مەسلىھەت مەزمۇنىدىكى ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە شەكلى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن بۇيرۇق مەنىسىنىڭ تۇرلۇكچە بولۇشىغا قاراپ، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ئېنىق بۇيرۇق جۈملە

بۇيرۇق ۋە تەلەپ مەنىسىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملە شەكلى ئېنىق بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

قېنى يىگىتلەر، مېڭىشقا تەييارلىنىڭلار!

بۇ خىزمەت ئەتە تاماملانسۇن!

ئوغلۇم، مەكتەپكە چاپسان ماڭ!

2. ئۆتۈنۈش، تىلەك مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ ئىككىنچى بىر كىشىگە مەلۇم ئىشنى قىلىش - قىلماسلىق توغرىسىدىكى ئۆتۈنۈش، تىلەك مەنىسىدىكى ئوي - پىكىرلىرىنى بىلدۈرىدىغان بۇيرۇق جۈملە شەكلى ئۆتۈنۈش، تىلەك مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل جۈملىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى «-ڭا، -ڭىز، -چۇ، -گىنە، -كىنە» دىن ئىبارەت.

مەسىلەن:

بىر ناخشا ئېيتىپ بېرىڭا.

بۇ ئىشنى تۇزۇكرەك تەكشۈرسەڭلار چۇ؟!

دوستۇم، سەن بىر قاراپ كە لگىنە!.

بۇ كىتابنى بۇگۈنلا ئۇنىڭغا بېرىپ قويسىڭىز.

3. شوئار - چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى باشقىلار بىلەن ئورتاق ئىشلەش ياكى ئىشلەمەسلىك تەۋەرىسىدىكى تەلەپ - مۇراجىئەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر شوئار - چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىلىم - پەننىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلايلى!

بىز بۇ ئۇلۇغ كۈننى كۈتۈۋالايلى!

ئىتتىپاقلىشىپ، بىرلىكتە كۆرەش قىلايلى!

4. مەسلىھەت مەنسىدىكى بۆيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش - قىلماسلىق ھەققىدە ئىككىنچى بىر شەخسكە قارىتىلغان ئارزۇ - ئۈمىدىنى، مەسلىھەتنى ئىپادىلەيدىغان بۆيرۇق جۈملىلەر مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۆيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

سىز ھازىرلا دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ.

ساۋاقداشلارغا دەرھال ئۇقتۇرۇش قىلىۋەتسىڭىز بولارمىكىن!

بىزنىڭ پىكرىمىزنى ئويلىشىپ كۆرسىڭىز!

ئومۇمەن، بۆيرۇق جۈملىلەر تۈزۈلۈشىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) ئېنىق بۆيرۇق، شوئار - چاقىرىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان بۆيرۇق جۈملىلەر جانلىق تىلدا ئادەتتىكىدىن كۆچلۈك، كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ؛ ئۆتۈنۈش، تىلەك، مەسلىھەت مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۆيرۇق جۈملىلەر بولسا، خۇددى بايان جۈملىلەرگە ئوخشاش تەكشى ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. ئېيتىلىش تەلەپپۇزىغا قاراپ، مۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا تىنىش بەلگىلىرى قويۇلىدۇ. دېمەك، بۆيرۇق جۈملىسىنىڭ ئىنتوناتسىيىسى ئۇلار ئاڭلىتىدىغان مەنىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، ھەر خىل بولىدۇ.

2) بۆيرۇق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئادەتتە II شەخس بۆيرۇق مەيلىدە كەلگەن پېئىللار، دىن تۈزۈلىدۇ، شۇنىڭدەك، بۆيرۇق جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە بۆيرۇق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان يۆكلىمىلەر ۋە باشقا كۆرسەتكۈچلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ، ئوقۇما، ئوقۇي، ئوقۇماي، ئوقۇيلى، ئوقۇمايلى، ئوقۇسۇن، ئوقۇمىسۇن، ئوقۇڭلار، ئوقۇماڭلار، ئوقۇت، ئوقۇتما.

بىز يۇقىرىدا، جۈملىلەرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق، جۈملىلەرنىڭ قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلىشى ياكى قانداق مەنىدىكى جۈملە بولۇشى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئوي - پىكىرلىرىنى قانداق مەزمۇندا (پوزىتسىيىدە تۇرۇپ) ئىپادە قىلىشىغا باغلىق. شۇڭا، مەلۇم بايان، سوئال ۋە ئۈندەش جۈملىلەرنى دائىم بىر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ، دېيىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، جۈملە شەكىللىرى كىشىلەرنىڭ ئۆز ئوي - پىكىرلىرىنى قانداق مۇددىئادا بايان قىلىشىغا ئاساسەن ئۆزگىرىشچان كېلىدۇ. مۇئەييەن بىر خىل جۈملە شەكلى مۇئەييەن نۇتۇق شارائىتىدا، بايان قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەپ، خەۋەر جۈملە بولۇپ كەلسە، يەنە مۇئەييەن نۇتۇق شارائىتىدا سوئال، يەنە مۇئەييەن نۇتۇق شارائىتىدا ئۈندەش جۈملە بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىش سخېمىسى

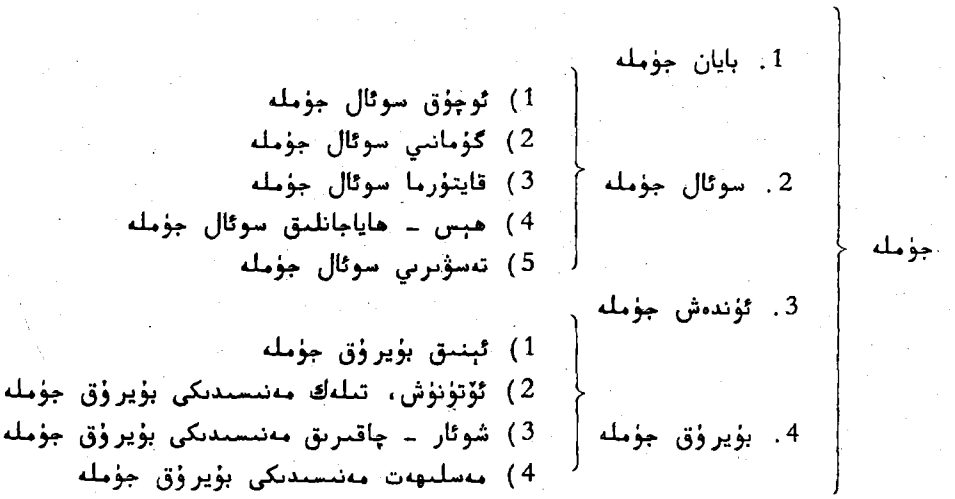

§ 7 . جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى، بىر قانچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، ئاددىي جۈملىلەرنى ھاسىل قىلسا، يەنە بەزىلىرى، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە تۈرلۈك گرامماتىكىلىق ئېلىمېنتلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىر قەدەر كەڭ، چوڭقۇر ۋە مۇرەككەپ بولغان ئوي ـ پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

بۇ خىل تىل پاكىتلىرىغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى جۈملىلەرنى سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشىگە قاراپ: ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە، دېگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن.

سىنتاكسىسنىڭ ئاددىي جۈملە توغرىسىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان قىسمى ئاددىي جۈملە سىنتاكسىسى دەپ ئاتىلىدۇ. قوشما جۈملە توغرىسىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان قىسمى بولسا، قوشما جۈملە سىنتاكسىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

(1) جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قايسى؟

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنى مەنە جەھەتتىن تۈرگە بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى نېمە؟ مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە جۈملە قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟

(3) ئۇيغۇر تىلىدىكى تۆت خىل جۈملە شەكلىنىڭ ھەربىرىگە بىردىن مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەڭ؟

(4) ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئۆلچىمى نېمە؟ ئۇ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىكى تاپسىز

3 ـ باب. ئاددىي جۈملە

§ 1 . ئاددىي جۈملە توغرىسىدا چۈشەنچە

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە باغلىنىشىدىن تۇزۇلۇپ، تولۇق ئايايغلاشقان بىر ئاددىي ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە شەكلى ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوق يەتمىگەن يەرگە قىلىچ شىلتىما،

ئۇرۇش — سىياسەتنىڭ داۋامى.

ھۆرۈن ئادەم يەرگىمۇ ئېغىر يوك.

ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقى — بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

يۇقىرىقى جۈملىلەر تۇزۇلۇشى جەھەتتىن مەيلى قىسقا، مەيلى ئۇزۇن بولسۇن، ھەممىسى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدىلەر بويىچە ئۆزئارا باغلىنىشىدىن تۇزۇلۇپ، تولۇق ئايايغلاشقان بىر ئاددىي ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىدە بىر مەيل ئۇقۇمى مەۋجۇت.

ئاددىي جۈملىلەر نۇتۇقنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ، تولۇق ئايايغلاشقان بىر ئاددىي ئوي ـ پىكىرنى مەلۇم جۈملە شەكلى، يەنى، بايان، سوئال، ئۈندەش ۋە بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى ئاددىي جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ، بىر جۈملىدە ئوي ـ پىكىرنىڭ تولۇق ئايايغلاشقان ياكى ئايايغلاشمىغانلىقىنى ئادەتتە، جۈملىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئېلغان ئىككى بۆلەك يەنى، ئىگە بىلەن خەۋەر بۆلىكىنىڭ، بولۇپمۇ خەۋەر بۆلىكىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا قاراپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. بۇ بىر ئاددىي جۈملىنىڭ تولۇق ئايايغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە بولۇپ شەكىللىنىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاددىي جۈملە سىنتاكسىسى جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا باغلىنىشى، سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرى، جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپى ھەمدە شۇ بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدە زىممىسىگە ئالغان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرى، ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تۇزۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

ئومۇمەن ئاددىي جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئاددىي جۈملىلەر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر بويىچە ئۆزئارا بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن بولىدۇ.

(2) ئاددىي جۈملە مۇئەييەن ئايايغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا، ئۇ يەنە ئىگە بىلەن خەۋەردىن ياكى ئىگىسى ئۆزىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان خەۋەردىن تەركىب

تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

قاسىم ئىشلىدى

— سەن نېمە ئىش قىلىۋاتىسەن؟

— ئوقۇۋاتىمەن.

يەككە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن ئاددىي جۈملىلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن گرامماتىكىلىق مەنە جەھەتتىن ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىشىپ كەلگەندىلا، ئاندىن بىر پۈتۈن جۈملە دەپ تونۇلىدۇ.

(3) ئاددىي جۈملە مەيلى يەككە سۆزدىن، مەيلى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسۇن، ئۇ، تاۋۇش (ئىنتوناتسىيە) جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولىدۇ. ئۇ، ئەتراپىدىكى جۈملىلەردىن ئەدەبىي جانلىق تىلدا پائۇزا ئارقىلىق ئايرىلىدۇ، ئەدەبىي يېزىق تىلدا بولسا، ھەر بىر ئاددىي جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئاخىرىغا بەلگىلىك تىنىش بەلگىلىرى قويۇلىدۇ.

(4) ئاددىي جۈملە — نۇتۇقنىڭ بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ ئىنسان مېڭىسىدىكى ئىنكاسى بولغان پىكىر شەكىللىرىنى ئاددىي، چۈشىنىشلىك قىلىپ ئىپادىلەپ بېرىشتە ۋە ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئارا ئۇچۇر ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇپ، بىر - بىرىنى چۈشىنىشى ھەم ئالاقە باغلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ، شۇنىڭدەك، ئاددىي جۈملىلەر قوشما جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئۇل بولىدۇ.

§ 2. جۈملە بۆلەكلىرى

ئاددىي جۈملىنى شەكىللەندۈرۈشتە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئوينايدىغان ھەر بىر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى جۈملە تەركىبىگە كىرگەندە، بىر - بىرى بىلەن تۇرلۇك گرامماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) شەكىلدە بىرلىشىپ، بەلگىلىك سوئالغا جاۋاب بولۇپ، مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلار جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ كىچىك ۋە نېمىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنى تولۇق ئاياغلاشقان ھالدا بايان قىلىپ بېرىش، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى، تۇرلۇك شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەر خىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەش ھەم جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك بەلگىلىرىنى (ھالەتلىرىنى) ئىپادىلەش رولىنى ئويناپ كېلىدۇ.

بىز جۈملىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئۆتەۋاتقان سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ۋە ئويىنىغان رولىغا قاراپ، بىر نەچچە بۆلەككە ئاجرىتىشىمىز مۇمكىن. ئاددىي جۈملىنى، بولۇپمۇ مۇرەككەپ تۈزۈلۈشتىكى ئاددى جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىپ تەھلىل قىلىش بىر پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

<u>مۇئەللىم بىزنى تېرىشىپ ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇردى.</u>

بۇ جۈملىدە بەش بۆلەك بار، ھەر بىر جۈملە بۆلىكى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ ۋە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئاتقۇرىدۇ.

دېمەك، جۈملىدە ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆزلەر، مەيلى ئۇنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئومۇمەن، جۈملە تەركىبىدە كەلگەن ئىكەن، ئۇ، چوقۇم بىرەر سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىشى كېرەك، شۇندىلا ئۇ، شۇ جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكى بولۇپ، مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرالايدۇ.

يارىمچى سۆزلەر، مورفېمىلار جۈملە تەركىبىدىكى لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولغان مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەندىلا، ئاندىن مەلۇم سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلەلەيدۇ ۋە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئېلىپ، جۈملىنىڭ بىرەر بۆلۈكى بولۇپ كېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ.

جۈملە بۆلەكلىرى ئەمەلىيەتتە سۆز، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدە ئۇيناۋاتقان رولى (جۈملە قۇرۇلۇشىدا تۇتقان ئورنى) بويىچە بۆلۈنگەن تۈرلىرىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي جۈملىلەردە ئىگە، خەۋەر، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەتتىن ئىبارەت بەش سىنتاكسىسلىق بۆلەك بار.

ئەسكەرتىش:

جۈملە بۆلەكلىرى تۆۋەندىكىدەك شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ: ئىگە (——). خەۋەر (═══). ئېنىقلىغۇچى (~~~). تولدۇرغۇچى (≡≡≡). ھالەت (≈≈).

جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بەزىلىرى، جۈملە تۈزۈلۈشىدە مۇھىم (باش) رول ئوينىسا، بەزىلىرى قوشۇمچە (ئەگەشمە) رول ئويناىدۇ، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدە ئويناىدىغان ئەنە شۇنداق رولىغا قاراپ، ئۇلارنى باش بۆلەك ۋە ئەگەشمە بۆلەك دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

§ 3 . جۈملىنىڭ باش بۆلىكى

جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئۇل بولىدىغان، جۈملىدە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەشتە پېتەكچىلىك رول ئويناىدىغان جۈملە بۆلىكى جۈملىنىڭ باش بۆلىكى دېيىلىدۇ.

جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ئىگە بىلەن خەۋەر بولۇپ، بۇ بۆلەكلەر جۈملە تۈزۈلۈشىدە شۇ جۈملىنىڭ گراممااتىكىلىق ئۇيۇشتۇرغۇچىسى، يادروسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، باش بۆلەكسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ. جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان باش بۆلەك مەنە ۋە گراممااتىكىلىق قۇرۇلۇش جەھەتتە ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ، بايانىي مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرىدۇ، يەنى، بىر ئاددىي جۈملە قۇرۇلمىسىنى ۋە ئاياغلاشقان بىر يەككە ئوي - پىكىرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۈلبەھرەم ئويناۋاتىدۇ.

ئىرپاننىڭ دادىسى قايتىپ كەلدى.
تاغدىكى قويلار سەمرىپ كەتتى.

باش بۆلەك تەركىبىدىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ جۈملىدە ئويناىدىغان رولى ئوخشاش ئەمەس، ئىگىگە قارىغاندا خەۋەر تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ. بۇ ھەقتە، خەۋەر ئۈستىدە توختالغاندا تەپسىلىيرەك سۆزلەيمىز.

§ 4 . ئىگە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

جۈملىدە بايان قىلىنغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن باش بۆلەك ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى، مەيلى ئۇنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىدىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چوقۇم باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن قەشقەردىن كەلدىم.

ئورۇندۇق سۇنۇپ كەتتى.

2) ئىگىگە قويۇلىدىغان سوئاللار «كىم، نېمە، قەيەر، كىمنىڭ نېمىسى، قەيسى، قانچىسى، قاندىقى...» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ سوئاللار جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ ئېيتىلىدۇ. شۇ سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىگە، دەپ تونۇلىدۇ. ئەگەر، جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز شەخس ۋە سان مورفېمىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلسە، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سوئاللارغىمۇ شۇ مورفېمىلار ئۇلىنىپ كېلىدۇ، ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز دائىم خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەرنىڭ سان ۋە شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە ماسلىشىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

پويىز كەلدى. (نېمە كەلدى؟)

ئوقۇغۇچىلار كەلدى (كىملەر كەلدى؟)

قەشقەر قەدىمى يۇرت. (قەيەر)

ئۇنىڭ ئاكىسى كەلدى (كىمنىڭ كەلدى؟)

ئوقۇغۇچىلاردىن بەشى كەلمىدى (نەچچىسى كەلمىدى؟)

3) جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سۆز تۈركۈمى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردۇر. مەسىلەن:

تۈرسۇن جاسارەتلىك، قابىلىيەتلىك ئوقۇغۇچى.

يەر جاھان كۆكىرىشكە باشلىدى.

جۈملىدە سان، شەخس مورفېمىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم ۋە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغان سۈپەت، ئالماش، سان، رەۋىش، تەقلىد سۆز، شەخسسىز پېئىللاردىن سۈپەتداش، رەۋىشداش، ئىسىمداشلارمۇ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىسىمدىن قالىسلا، كۆپرەك، كىشىلىك ئالماشلار ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

— مەن ئىشچى، — ئۇ دوختۇر.

سىلەر ياخشى ئىش قىلدىڭلار.

سۈپەتلەر ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئىنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى ئەمەس، بەلكى، شەيئىنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياخشى تېپىپ سۆزلەيدۇ، ياماڭ كۆپۈپ.

ئەخمەق كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ.

ئىرىنچەك ئىككى ئىشلەر.

ياماڭ يېگىنىنى ئېيتار، ياخشى كۆرگىنىنى.

سانلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەيئىنىڭ سانىنى ئېنىقلىماستىن، بەلكى، شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سانلار ساناق، ئۆلچەك ۋە تەرتىپ سانلاردىن ئىبارەت. بۇلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، شەخس ۋە ئۆلچەك سان مورفېمىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىردىن ئىككىسى ياخشى، قۇرۇق سۆزدىن جىگدە (ياخشى).

ئىككىيلەن رۇستەمنىڭكىگە باردۇق.

بىرى تويۇپ سەكرەيدۇ، بىرى توڭۇپ.

يىغىنغا ئىككىمىز قاتناشتۇق.

سۈپەتداشلار ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ھەرىكەتنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيىتىنى ئەمەس، بەلكى، ھەرىكەتنىڭ ئىگىسى بولغان شەخسنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىلگەن بىلگىنىنى ئىشلەر، بىلمىگەن بارمىقىنى چىشلەر.

ئوقۇغان ئۇزار، ئوقۇمىغان توزار.

ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەندە، تەۋەلىك مورفېمىسى بىلەن تۈرلىنىپ، خەۋەردىن ئالاھىدە پائۇزا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، مەسىلەن:

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۇشمىكى بار.

سۆزلەش يېزىشتىن تەس.

ئۇنىڭدىن باشقا، رەۋىش، تەقلىد سۆز. ئىملىق سۆز ۋە ئالاھىدە سۈپەت سۆزلەرمۇ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھۆرۈننىڭ ئەتىسى تۇغمەس.

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،

ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى. (قوشاق).

ۋازاڭ - چۈرۈڭ بېسىقىپ قالدى.

شىلدىر - شىلدىر قىلغان سۇنىڭ ئاۋازى.

«بار» قاملاشتۇرار، «يوق» تالاشتۇرار.

(4) بەزى فونېمىلار ۋە يارەمچى سۆزلەرمۇ جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«ئې» - سوزۇق فونېمىدۇر.

«بىلەن» - باغلىغۇچىدۇر.

جۈملىنىڭ ئىگىسى يالغۇز بىرلا سۆز ياكى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلۇپ، ئاددىي تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىشىمۇ مۇمكىن، شۇنداقلا، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىشىمۇ مۇمكىن.

بىرلا سۆزدىن تۇزۇلگەن ئىگە ئاددىي ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تىنچلىق ئۇرۇشنى يېڭىدۇ.

ئون - ئىككىگە تەڭ بۆلۈنىدۇ.

بىز تىرىشىپ ئۆگىنىمىز.

ئايگۈل مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

شىنجاڭدا نۇرغۇن تاشيول ياسالدى.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق بىرىكىشىدىن تۇزلۇپ، بىرلا سوئالغا ئورتاق جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان ئىگە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۇزۇلۇشى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

(1) چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدە كەلگەن سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

شەھەر خەلقى كۆكەرتىش ئەمگىكىگە قاتناشتى.

يېزا ياشلىرى تىرىشىپ پەن - تېخنىكا بىلىملىرى ئۆگەنمەكتە.

خەلق دۆلىتى خەلقنى قوغدايدۇ.

(2) باشقۇرۇش باغلىنىشىدىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۈپەتداش ياكى ئىسىمداشلار بىرىكىپ كېلىپ، مۇرەككەپ تەركىپلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاشلىق (نى) ئىشلەپچىقىرىش - ئاساسىنىڭ ئاساسىدۇر.

ئورما (نى) ئورۇپ بولغانلار قايتىپ كەلدى.

خەت (نى) يېزىپ ئولتۇرغان - مېنىڭ ئاكام.

(3) ئىسىم ياكى كىشىلىك ئالماشلىرى شەخس ۋە كۆپلۈك مورفېمىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن سانلار بىلەن بىرىكىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

سادىق ئىككىمىز بېيجىڭغا باردۇق.

سىلەر ئىككىلار ئۆيگە بېرىڭلار.

ئۇلار ئۈچى بۈگۈن يېتىپ كېلىدۇ.

(4) قوشما سانلار جۈملىدە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئون بەش ئۈچكە بەشتىن بۆلۈنىدۇ.

بىر مىڭ توققۇز يۈز توقسان سەككىزىنچى يىلى بىز ئۇچۇن خاسىيەتلىك بىر يىل بولدى.

(6) كىشىلىك ئالماش بىلەن ئۆملۈك ئالماش بىرىكىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ھەممىمىز تىرىشىپ ئوقۇۋاتىمىز.
ئۇلار ھەممىسى كېتىپ قالدى.
سىلەر ھەممىڭلار تېز كەلدىڭلار.

(7) ئۆزئارا باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ياكى باغلىغۇچىلارسىز باغلانغان ئىسىملار، ئالماش-لار مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمە كومانداتەشكىللىدى.
ئەخمەت بىلەن مەن ئەزەلدىن تونۇش ئەمەسمىز.

(8) چىرمىشىش باغلىنىشىدىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن يانداش باغلىنىشتىكى سۆزلەر بىرلىشىپ كېلىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۈللەپ ياشنىماقتا.

9) كىشىلەرنىڭ ئىسمىغا ئۇنىڭ لەقىمى، تەخەللۇسى، ۋەزىپىسى، ھۇنىرى، يۇرت نامى ۋە ئاتاش سۆزلىرى قوشۇلۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسە-لەن:

مەھمۇت قەشقىرى 11 - ئەسىردە ئۆتكەن تىلشۇناس ۋە ئالىمدۇر.
نامان تۇلكە ئەتىگەندىلا يېتىپ كەلدى («قىزىلتاغ باتۇرلىرى»دىن)
قادىر موزدوز بۈگۈن بۇلەكچىلا خۇشال كۆرۈنەتتى.

10) جۈملىنىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان ئىگىلىرىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇرەك-كەپ تەركىبلىك ئىگە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى بىر قانچە سۆزدىن تۈزۈلگەن ئىگىدۇر. مەسىلەن:

قانۇن - تۈزۈم، تەرتىپ ئىنتىزام — ھەر قانداق ئىشنى ياخشى ئىشلەشنىڭ كاپالىتى.
ئىشچى، دېھقان، ئەسكەر ۋە زىيالىيلار مەملىكىتىمىزنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تايانچ كۈچىدۇر.

§ 5 . خەۋەر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

جۈملىدە بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن باش بۆلەك خەۋەر بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر بۆلەك جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى ئىچىدە ئىگىگە قارىغاندا مۇھىم بۆلەك بولۇپ، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي - پىكىرنىڭ، چۈشەنچىنىڭ ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ يادروسىدۇر. جۈملىدىكى ھەممە بۆلەكلەر تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، خەۋەر بۆلەككە باغلىنىپ، خەۋەر بۆلەككە بېقىنىپ، خەۋەر بۆلەك ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ، جۈملىدە باشقا بۆلەكلەرنى ئۈيۈشتۇرغۇچىلىق، مەركەزلەشتۈرگۈچىلىك رولىنى ئويناىدىغان ئەڭ مۇھىم باش بۆلەكتۇر. شۇڭا ئۇ، جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئوي - پىكىرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ۋە جۈملىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ.

جۈملىدە باشقا بۆلەكلەرنىڭ بولماي قېلىشى جۈملىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تولۇق ئاياغ-لاشقان بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىشىگە ئانچە چوڭ تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ، لېكىن، خەۋەر

بۆلەكنىڭ بولماسلىقى جۈملىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئۇنىڭ بىلدۈرىدىغان گراماتىكىلىق مەنىلىرىگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. دېمەك، خەۋەر بۆلەكسىز جۈملە تۈزۈش مۇمكىن ئەمەس.

خەۋەر بۆلەك ئوي - پىكىرنى بايان قىلىشتىكى مەقسەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملە بۆلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە، بەزى جۈملىلەردە ئىگە بۆلىكى بولمىغاندىمۇ، ئەمما، خەۋەر بۆلىكى چەزمەن بولۇشى لازىم. مەسىلەن:

كەچ كىرىپ قالغانىدى.

خۇش، گەپنى قەيەردىن باشلىسام بولار.

جۈملىدە خەۋەر بۆلەكلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەش ئاساسەن، پېئىللارغا خاس بولغان سىنتاكسىلىق خۇسۇسىيەتتۇر. شۇنداقلا، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلدىن باشقا، ئومۇمەن، ئىسىم رولىدا كېلىدىغان سۆزلەر يەنى، سۈپەت، سان، مىقدار سۆز، ئالماش قاتارلىق سۆزلەرمۇ خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكى ئۆزىنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىدىن كەلگەنلىكىگە ياكى ئىپادىلىنىش شەكلىگە قاراپ، پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەر، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر

پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇنلانغان ئوي - پىكىر، چۈشەنچە، ئىش - ھەرىكەت، شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتى ۋە جەريانىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭدا، مۇئەييەن بىر مەيل ئۇقۇمى ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر جۈملىدىكى ئىگىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتجان ۋەزىپىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇنلىدى.

رىزۋانگۈل كەشتە تىكىۋاتىدۇ.

2) پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرنىڭ گراماتىكىلىق ئامىللىرى پېئىللارنىڭ ھەرقايسى كاتېگورىيىلىرىنىڭ مورفېمىلىرى بولۇپ، بۇ مورفېمىلار ھەم خەۋەرلىك ئامىل، ھەم ئىگە بىلەن خەۋەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىلىق ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا، مۇنداق خەۋەرلەر يەككە ھالدىمۇ ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىشى ياكى ئۆزىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىگە مۇۋاپىق، جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ، كۆپ بۆلەكلىك جۈملە بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن: «ئىشلەۋاتىدۇ، يېزىۋاتىمەن، ئوقۇدۇم» دېگەن پېئىللار مۇشۇ ھالەتتە مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەپ، ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلەلەيدۇ. چۈنكى، بۇ خەۋەر تەركىبلەر جۈملىنىڭ يوشۇرۇن ئىگىسى بىلەن سان ۋە شەخس جەھەتتىن زىچ بىرىكىپ كېلىپ، زامان، دەرىجە ۋە مەيل كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئۆزى يالغۇز تۇرۇپ، تولۇق ئايالاشقان بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەن.

3) خەۋەر پېئىللار پېئىلغا خاس بولغان زامان، مەيل، دەرىجە ۋە باشقا كاتېگورىيىلەردىكى پېئىللاردىن تۈزۈلگەندە، ئۇلار ئىپادىلەيدىغان ئىش - ھەرىكەت ۋە ئوي - پىكىرلەر

بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولىدۇ. ئالايلۇق: خەۋەر مەيلدىكى پېئىللارنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈملە ئىگىسىنىڭ ئۇچ زاماندىكى ئىش - ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

توختى خوتەنگە كېتىپتۇ.

بالىلار توپ ئويناۋاتىدۇ

قاغىلار قاق ئېتىدۇ، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ (ماقال).

بۇيرۇق مەيلدىكى پېئىللار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈملە ئىگىسىنىڭ بۇيرۇق، ئۆتۈنۈش، تەكلىپ، چاقىرىقلىرىنى ۋە ھەر خىل ھاياجانلىق پىكىرلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەرىكەت توختىتىلسۇن!

سىز يەنىمۇ تىرىشىڭ.

يوقال كۆزۈمدىن!

ئىلىم - پەننىڭ يۇكسەك چوققىسىغا چىقىش ئۈچۈن تىرىشايلى!

شەرت مەيلدىكى پېئىللار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈملە ئىگىسىنىڭ مەقسەت، شەرت، خالاش، مەسلىھەت قاتارلىق ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە مۇنداق پېئىللار تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مال سەمرىسە، ياغ بولىدۇ، يەر سەمرىسە، باغ بولىدۇ (ماقال)

قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونچۇڭغا (ماقال)

پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر ئۆزلىرىنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددىي ۋە مۇرەككەپ شەكىلدە كېلىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر ھەققىدىكى بايانىمىزدا، ئاساسەن، پېئىلدىن تۈزۈلگەن ئاددىي تەركىبلىك خەۋەرلەر نەزەردە تۇتۇلدى.

پېئىلدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەرلەر، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ، يەنى پېئىل تومۇرلىرى بىلەن سۈپەتداش، رەۋىشداش ۋە ياردەمچى پېئىللارنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىپ، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەش جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشىپ، بىر مۇرەككەپ سىنتاكسىسلىق بىرىكمە ھاسىل قىلىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدۇ. مۇنداق تۈزۈلۈشتە كەلگەن مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەرلەردە بولسا، ئاساسىي مەنە شۇ بىرىكمىنىڭ بىرىنچى تەركىبىدە بولىدۇ. ئىككىنچى تەركىپ بولسا، ئۆزىنىڭ ئەسلى مۇستەقىل مەنىسىنى يوقىتىپ، بىرىنچى تەركىپ ئۈچۈن ياردەمچى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. مۇنداق مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەرلەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ باشلانغانلىقىنى، تەكرارلانغانلىقىنى، ئاياغلاشقانلىقىنى ۋە باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ روھىي ھالىتىدىن بىر ئىشقا ئالدىراۋاتقانلىقى سېزىلىپ تۇراتتى.

دىلنۇرنىڭ پۈتى سۇنغانىكەن.

مەن سىز بىلەن بىر سۆزلىشىشنىڭ پەيتىنى تاپالماي يۈرەتتىم.

2. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەيدىلدىن قالسىلا، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ خەۋەر بولۇپ كېلىشى ئومۇمىي ھادىسە. مۇنداق خەۋەرلەرمۇ تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئاددىي ۋە مۇرەككەپ شەكىللەردە كېلىدۇ.

1) ئىسىم خاراكتېرىدىكى ئاددىي تەركىبلىك خەۋەرلەر

بۇ خىل ئاددىي تەركىبلىك خەۋەرلەر ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەرنىڭ ھېچقانداق تۇرلىنىشكە كىرمىگەن، ئەسلىي ھالىتىدىلا ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن — مۇئەللىم، سەن — ئىشچى (ئىسىم).

قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق (سۈپەت).

ئۇنىڭ ئۆيىدە ياخشى كىتابلار كۆپ (سۈپەت).

بۇ ئىشنى ئىشلىگەنلەر — بىز، مېنىڭ پىكرىم شۇ (ئالماش).

سۆز بىر، قۇلاق ئىككي (سان)

ھازىر ئىشقا بېرىشقا تېخى ئەتىگەن (رەۋىش)

ياشلارنىڭ ۋەزىپىسى - ئۆگىنىش، ئۆگىنىش ۋە يەنە ئۆگىنىش. (ئىسىمداش)

ئۆيدە دادام بار، ئانام يوق (سۈپەت)

2) ئىسىم خاراكتېرىدىكى مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەرلەر

بۇ خىل خەۋەرلەر ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن پەيدىلارنىڭ شەخس ۋە يارەمچى پەيئىل كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ مەنە ھەم تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشىپ، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

لۇتپۇللا مۇئەللىپ بىر ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئىدى.

بەش يەردە بەش يېگىرمە — بەش.

ئۇنىڭ ئەجرى بېكار كەتتى.

ئالاھىدە سۈپەتلەرمۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر، تەۋەلىك كۆرسەتكۈچلىرى ۋە يارەمچى پەيئىللار بىلەن بىرىكىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەرلەرنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇنىڭ بارىدىن يوقى ياخشي.

سىلەرنىڭ ئۆيدە ئادەم يوق ئىكەن.

ئومۇمەن، جۇملىنىڭ خەۋىرى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلگەندە، شەيئىنىڭ ئۆزىنى ئەمەس، بەلكى، شۇ شەيئىنىڭ بەلگىسىنى، خۇسۇسىيىتىنى، سۈپىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن رۇستەم بولىمەن.

بالام بولسا تېخى ياش، نادان.

بۇگۈن ئايغا ئون ئالتە.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئاددىي جۈملە دېگەن نېمە؟ ئاددىي جۈملە سىنتاكسىسى نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟
2. جۈملە بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟ جۈملىلەرنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىپ ئۆگىنىش ۋە تەھلىل قىلىشنىڭ قانداق ئەھمىيىتى بار؟
3. جۈملە بۆلەكلىرى جۈملە تۈزۈشتىكى رولىغا قاراپ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
4. ئىگە دېگەن نېمە؟ جۈملىدە قانداق سۆز قانداق گرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىپ ئىگە بولىدۇ؟
5. خەۋەر دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ جۈملە تۈزۈلۈشىدىكى مۇھىم رولى قايسى؟
6. خەۋەر بۆلەك تۈزۈلۈشىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ قايسىلار؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن باش بۆلەكلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ قانداق سۆز تۈركۈمىدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار:

1. بىلىم — ئادەملەر ئۈچۈن ھەر قانداق سەپەردە ھەمراھ.
2. تىنچلىق ھامان ئۇرۇش ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ.
3. بىلگەنلىرىمىز چەكلىك، بىلمىگەنلىرىمىز بولسا چەكسىز.
4. تالانت — مېھنەتتىن كېلىدۇ.

§ 6. جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى

<u>باش بۆلەككە ئەگىشىپ كېلىپ، جۈملە مەزمۇنىنى كېڭەيتىش، كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدىغان بۆلەك جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

ئاددىي جۈملىدە باش بۆلەككە ئەگىشىپ كېلىپ، ھەم باش بۆلەكنىمۇ، ھەم ئۆزئارا بىر - بىرىنىمۇ ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ، ئىزاھلاپ كېلىدىغان، شۇنىڭدەك، باش بۆلەكنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەكلەر بولىدۇ.

ئەگەشمە بولەك باش بۆلەككە ياكى بىر - بىرىگە تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ۋە شەكىللەر ئارقىلىق باغلىنىپ، ئاددىي جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ئوي - پىكىرنىڭ ئېنىق، چۈشىنىشلىك، تولۇق، كونكرېت بولۇشىدا مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن: «شەھەرنىڭ ئېگىز بىنالىرى يىراقتىن كۆرۈندى» دېگەن جۈملىنىڭ ئېگىسى «بىنالىرى»، خەۋىرى بولسا «كۆرۈندى». «شەھەرنىڭ، ئېگىز، يىراقتىن» دېگەن سۆزلەر بولسا، ئەگەشمە بۆلەكلەر-دۇر. بۇنىڭ ئىچىدە، «شەھەرنىڭ»، «ئېگىز» دېگەن ئەگەشمە بۆلەك «بىنالىرى» دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ، قەيەرنىڭ بىنالىرى ۋە قانداق بىنالار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «يىراق-تىن» دېگەن ئەگەشمە بۆلەك بولسا، «كۆرۈندى» دېگەن خەۋەرنى ئورۇن جەھەتتىن ئېنىقلا-

ب، بىنالارنىڭ قەيەردىن كۆرۈنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەتتىن ئىبارەت ئۇچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، بەزى جۈملە شەكىللىرىدە «ئىزاھلىغۇچى» دېگەن بىر بۆلەكمۇ بار.

ئەگەشمە بۆلەكلەر گراممانتىكىلىق مەنە جەھەتتىن باش بۆلەكنىڭ بېقىندىسى بولۇپ، باش بۆلەكلەرنى تولۇقلاپ، ئېنىقلاپ ۋە ئىزاھلاپ كېلىدۇ، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بېقىندۇرغۇچى سۆزگە (باش بۆلەككە) باغلىنىپ كەلگەندىلا، ئاندىن ئېنىقلىنىدۇ. دېمەك، تولدۇرغۇچى بولسا، ھەربىر ۋە ئۆزىگە قارىتىلغان كەڭ مەنىدىكى نەرسىنى، ئېنىقلىغۇچى بولسا، شەيئىنىڭ سۈپەت ۋە ھەر خىل بەلگىلىرىنى، ھالەت بولسا، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانىدىكى ئورۇن، ۋاقىت ۋە ئۇسۇلىغا مۇناسىۋەتلىك ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

نۇتۇق پائالىيىتىدە باش بۆلەكلەردىنلا جۈملە تۈزۈپ، تولۇق ئايغاقلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

ياغدى يامغۇر.

ئوقۇدى بالىلار.

لېكىن، خاس ئەگەشمە بۆلەكلەردىنلا تۈزۈلۈپ، تولۇق ئايغاقلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئۇقتۇرالايدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

§ 7 . ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەت، بەلگىلىرىنى كۆرسىتىپ كېلىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا بېقىنىش ئاساسىدا ئۇنىڭغا زىچ باغلىنىپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەت ـ ئالاھىدىلىكلىرىنى، يەنى، شەيئىلەرنىڭ رەڭگى ـ روھى، ھەجىم ـ مىقدارى، سان ـ ساپاسى، ئورۇن ـ جايى، خۇلقى ـ مىجەزى، تەمى، پۇرىقى، شەكىل ـ قىياپىتى ھەمدە شۇ شەيئىنىڭ كىمگە، نېمىگە قاراشلىق (تەۋە) ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا، ئۇنىڭ نېمىدىن ياسالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق خۇسۇسىيەت ـ ئالاھىدىلىكىنى ئېنىقلاش بىلەن بىللە، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي ـ پىكىرنى تەسىرلىك، گۈزەل، راۋان، ئېنىق قىلىپ ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ.

ئېنىقلىغۇچى جۈملىدە ھەر قاچان ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ (سۈپەت، ئىسىم، سان ـ مىقدار، ئالماش، سۈپەتداش، رەۋىش ۋە تەقلىد سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەكنىڭ) ئالدىدا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر سىنتاكسىسلىق بىرىكمە تەشكىل قىلىدۇ ۋە جۈملىدە «قانداق، قايسى، كىمنىڭ، نېمىنىڭ، قانچە، قانچىلىك، قانچىنچى، قەيەردىكى، قەيەرنىڭ» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ. مەسىلەن:

قىزىل بايراق، ئون دەپتەر، سېمىز ئۆچكە، تاتلىق قوغۇن

ئۇ ئىككىنچى سىنىپتا ئوقۇيدۇ.

باغنىڭ مېۋىلىرى پىشىپ قالدى.

بىزنىڭ سىنىپتىكى ئوقۇندۇقلار ئالماشتۇرۇلدى.

ئېنىقلىغۇچىلار جۈملىدە ئىگە بىلەن تولدۇرغۇچىلارنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇلارنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

خەلچەمنىڭ ئاكىسى ئىنستىتۇتتا ئوقۇيدۇ.

ئاق كۆينەك سېتىۋالدىم.

ئېنىقلىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ تۇزۇلۇشىگە، يەنى بىر سۆزدىن ياكى بىر قانچە سۆزدىن تۇزۇلگەنلىكىگە قاراپ، ئاددىي تەركىبلىك ئېنىقلىغۇچى ۋە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئېنىقلىغۇچى دەپ، ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئاددىي تەركىبلىك ئېنىقلىغۇچىلار:

ئاتىلار سۆزى — ئەقىلنىڭ كۆزى.

بىلىملىك كىشىلەر ھامان ئالىيجاناب كېلىدۇ.

تىرىشچان ئوقۇغۇچىلار ئۇستازلىرىنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىدى.

ئەمگەكچان خەلقىمىز مول، ماددىي بايلىقلارنى ياراتماقتا

مۇرەككەپ تەركىبلىك ئېنىقلىغۇچىلار:

بىزنىڭ سىنىپ مۇدىرىمىز ئېگىز بويلۇق يېگىت ئىدى.

ئايئاق ساقاللىق بوۋايلار ئۇسۇلغا چۈشتى.

بۇگۈن بىر تۈركۈم يېشى توشقان ئىتتىپاق ئەزالىرى ئىتتىپاقتىن چېكىنىش رەسمىيىتى ئۆتىدى.

جازا مۇددىتى توشقان جىنايەتچىلەر ئائىلىسىگە قايتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۇچۇن تۆھپە قوشماقتا.

ئېنىقلىغۇچىلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئېنىقلانغۇچى (ئوبيېكتى) بىلەن بولغان سىنتاكسىس-لىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى ۋە چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم، سۈپەت، سان، سۈپەتداش، ئالماش ۋە رەۋىشتىن بولغان ئېنىقلىغۇچىلار ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچىلار ھېچقانداق كېلىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ يار-دەمىسىزلا ئۆزى ئېنىقلايدىغان سۆزگە ياندىشىپ كېلىپ، ئۇنى بىۋاستە ئېنىقلايدۇ. مەسە-لەن:

«كىچىك بالا ئەمەسمەن، ئەمدى بۇلماق يېمەيمەن». (بالىلار ناخشىسى)

ئۇ «ئوچتە ياخشى ئوقۇغۇچى» بولۇپ باھالاندى.

ئائىلىمىزدە تۆت ئادەم بار.

بۇكىشى سىزنى ئىزدەپ كەپتۇ.

بىز چويۇن مەش سېتىۋالدۇق.

دۇنيادىكى بارلىق سەيئىلەر ئىچىدە ئادەم ئەڭ قىممەتلىك.
ھەر بىر ئادەم ئۆز ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلىشى لازىم.

2. چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى.

ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

چىرمىشىش (كېلىشىش) مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچىلار ئاساسەن، ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن بولۇپ، مەلۇم شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىگە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدا، ئېنىقلىغۇچى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە، ئېنىقلانغۇچى بولسا، III شەخس تەۋەلىك كۆرسەتكۈچى ئۇلانغان شەكلىدە كېلىدۇ. باشقا سۆز تۈركۈملىرىمۇ ئىسىملىك رولىدا كېلىپ، يۇقىرىقىدەك سىنتاكسىسلىق شەكىل ھاسىل قىلسا، چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

پارتىيىنىڭ تەربىيىسى، ئاممىنىڭ مۇلكى، ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، ياخشى ئادەمنىڭ بالىسى، يامانىنىڭ كاساپىتى، قەھرىمانىنىڭ جاسارىتى، بۇ زاۋۇتنىڭ ئىشچىلىرى، تۆتنىڭ بىرى، ئوقۇغانىنىڭ پايدىسى...

چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى بەزىدە ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاشكارە ياكى يوشۇرۇن كېلىشىدىكى سەۋەبلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) جۈملىدە ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى يەنە بىر ئېنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەن بولسا، بۇ خىل ئەھۋالدا، ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ مەكتەپنىڭ بېغى چىرايلىق.

ئالىمنىڭ بالىسىنىڭ ئىسمى ئاراپات ئىكەن.

(2) كىشى ئىسمى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

قاسىمنىڭ خېتى چىرايلىق.

(3) ئېنىقلىغۇچىلار تەۋەلىك كۆرسەتكۈچى ۋە كۆپلۈك كۆرسەتكۈچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلسە، ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭتىرىشچانلىقىغا قايىلمەن.

(4) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچىلار كەلسە، ئىگىلىك كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ، مەسىلەن:

مەكتەپنىڭ مېۋىلىك بېغى ، ۋەتەننىڭ مول بايلىقى.

(5) باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرمۇ جۈملىدە ئىسىم رولىدا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ— مەھەللىمىزدىكى تۆتنىڭ بىرى.

ياخشىنىڭ شاراپىتى، يامانىنىڭ كاساپىتى.

كۆپنىڭ دۇئاسى.

(6) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى زىچ بىرىكىپ، بىر سۆز بىرىكمىسىنى تەشكىل قىلغاندا، ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇننىڭ ئاكىسى دوختۇر، باغنىڭ مېۋىلىك دەرەخلىرى چېچەكلىدى.

(7) چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى بىر قانچە تەڭداش ئېنىقلىغۇچى مەلۇم بىر سۆزنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە تۇرۇپ ئېنىقلاپ كەلسە، «نىڭ» كۆرسەتكۈچى ئەڭ ئاخىرقى بىرلا ئېنىقلىغۇچىغا ئۇلىنىپ، ئالدىنقىلىرىغا ئۇلانمايدۇ. ئەگەر، ھەر بىر ئېنىقلىغۇچى ئالاھىدە تەكىتلىنىدىغان بولسا، ھەممىسىگە ئوخشاش ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن ۋە ماۋزېدۇڭنىڭ مول ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى بار.

بىز ۋەتەننىڭ، خەلقنىڭ، ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنىڭ ئۇمىدىنى يەردە قويمايمىز.

(8) ئىسىمداشلار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولسا، «نىڭ» كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ، كونكرېت مەنىدىكى سۆز بولسا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى ← ئۆگىنىش پىلانى.

ئوقۇشنىڭ پايدىسى ← ئوقۇش ۋاقتى.

بۇلاردىن باشقا، ئىگىلىك كېلىش كۆرسەتكۈچىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىقى سۆزلىگۈچىنىڭ تىل ئادىتى، نۇتۇق شارائىتى، ئۇي ـ پىكرىنى تەكىتلەش ـ تەكىتلىمەسلىكى قاتارلىق ئامىللارغا باغلىنىدۇ.

§ 8 . ئىزاھلىغۇچى

جۈملىدە ئىزاھلانغۇچىدىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاپ، روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىغۇچى دەپىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بارلىقىمنى، يەنى، قىممەتلىك ھاياتىمنى خەلقىمىزنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە تەقدىم قىلىمەن.

بىز بەشەيلەن (دېلىشات، ئەنۋەر، گۈلمىرە، دىلنۇر ۋە ئاينۇرلار) ئۆگىنىشتە بەسلەشمەكچى بولدۇق.

ئانا يىراقتا ـ تۇمان ئىچىدە گۈڭگا كۆرۈنگەن غەرب تەرەپكە قارىدى.

ئىزاھلىغۇچىلار ئېنىقلىغۇچىلاردىن تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ.

1) ئېنىقلىغۇچىلار ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن سۆزدىن (ئېنىقلانغۇچىدىن) ئاۋۋال كېلىدۇ، ئىزاھلىغۇچىلار بولسا، ئىزاھلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدۇ.

2) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق تىنىش بەلگىلىرى قويۇلمايدۇ. ئەمما، ئىزاھلىغۇچى بىلەن

ئىزاھلانغۇچى ئىنتۇناتسىيە جەھەتتە ئايرىپ ئېيتىلىدۇ. ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى ئوتتۇرىسىغا «خۇسۇسەن، بولۇپمۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، يەنى، مەسىلەن، ئالايلۇق» دېگەندەك سۆزلەر، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا مەلۇم تىنىش بەلگىسى (سىزىق، پەش، تىرناق) قويۇلىدۇ.

3) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى جۈملىدە بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلمەيدۇ. ئەمما، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ ۋە بىر خىل سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شەھىرىمىزدە - ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدە كۆكەرتىش ئىشلىرى ياخشى ئىشلەنمەكتە (ئىزاھلاش - ئىزاھلىنىش مۇناسىۋىتى)

شەھىرىمىزدە كۆكەرتىش ئىشلىرى ياخشى ئىشلەنمەكتە (ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتى)

بىزنىڭ ئېلىمىزدە ئادەم ئەڭ قىممەتلىك (ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتى).

(4) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى جۈملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئېنىقلىغۇچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىيەلمەيدۇ. ئەمما، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى مەنە جەھەتتىن تەڭ قىممەتتە تۇرىدۇ. جۈملىدە ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئىزاھلىغۇچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىيەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ھەمىشە ھەر قانداق جايدا - سىنىپتا، ياتاقتا، كۇتۇپخانىدا ئۇنىڭ قولىدىن كىتاب چۈشمەيدىغانلىقىنى كۆرەتتىم.

(5) ئىزاھلىغۇچىلار جۈملىدە ھەر خىل جۈملە بۆلەكلىرىنى ئىزاھلاپ، ئېنىقلاپ كېلىشى ۋە جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق شەكىلدە باغلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سۇلتان بىلەن رەناگۈلنىڭ ئون يىللىق ئەر - خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ۋەيران بولدى — ئاجرىشىپ كەتتى. («ئاجرىشىپ كەتتى» دېگەن ئىزاھلىغۇچى «ۋەيران بولدى» دېگەن خەۋەرنى ئىزاھلاپ كەلدى).

ئۆگەنگەن بىلىملىرىم بىلەن كائىناتنى - ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ھەر خىل ئىشلارنى كۆزىتىمپ، ئۆز يولۇمنى توغرا باسماقتىمەن. («ھەر خىل ئىشلارنى» دېگەن ئىزاھلىغۇچى «كائىناتنى» دېگەن تولدۇرغۇچىنى ئىزاھلاپ كەلگەن).

ئەگەر، بىز يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى ئىزاھلىغۇچىلارنى جۈملە تەركىبىدىن چىقىرىپ تاشلىساق، ئۇ ھالدا، ئىزاھلانغۇچىلار ئۆز ۋەزىپىسىدە تۇرۇپبېرىدۇ. جۈملىمۇ يەنىلا تولۇق ئايانغلاشقان ئوي - پىكىرنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

§ 9. تولدۇرغۇچى

جۈملىدە پېئىلغا يېقىنىپ كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى كۆرسىتىدىغان ئەگەشمە بۆلەك تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ.

تولدۇرغۇچىلار جۈملىدە چۈشۈم كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆز ھەم سۆز بىرىكمىلىرىدىن كېلىپ، جۈملىدە پېئىللاردىن تۇزۇلگەن خەۋەرگە، شۇنداقلا، پېئىللاردىن تۇزۇلگەن باشقا بۆلەكلەرگە باغلىنىپ، ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

كىتاب ئوقۇدۇم

بۇ كۆينەكنى ماگىزىندىن سېتىۋالدىم.

نامىدىنلا بىلىنىپ تۇرۇپتىكى، تولدۇرغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مەزمۇنىنى تولۇقلاش، كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئوينايدىغان ئەگەشمە بۆلەك بولۇپ، ئۇ، جۈملىدە پېئىللاردىن ۋە ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار سۆز، ئالماش، ئىملىق سۆزلەردىن تۇزۇلگەن خەۋەرلەرگە ياكى پېئىللاردىن تۇزۇلگەن باشقا بۆلەكلەرگە باغلىنىپ كېلىدۇ، ھەم ئۆزى باغلىنىپ كەلگەن سۆز بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ.

تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان سۆزلەر چوقۇم چۈشۈم كېلىش كۆرسەتكۈچى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ، شۇڭا، جۈملىدىكى تولدۇرغۇچى بۆلەك چۈشۈم كېلىش ئۇلانغان سوئاللارغا، يەنى «كىمنى، نېمىنى، قەيەرنى...» دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن:

تېڭىرقىمايمەن دوستلار، تىلەيمەن ئالىي تىلەكلەرنى،

چۈشۈرمەيمەن كۆرەشكە دەپ تۇرگەن بۇ بىلەكلەرنى.

مەرت باغۋەن غازاڭ قىلماس ۋاقىتسىز باغنى،

تەربىيىسىز سولدۇرۇپ گۈل ـ چېچەكلەرنى. (ل. مۇتەللىپ. «خىيالچان تىلەك»).

بولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاجىزىقنى يەڭگەن باتۇر.

تولدۇرغۇچى كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا، بەزىدە چۈشۈم كېلىش كۆرسەتكۈچى بىلەن ۋە بەزىدە كۆرسەتكۈچسىز كېلىدۇ.

تولدۇرغۇچىنىڭ كۆرسەتكۈچى «نى» نىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىقىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر مۇنداق:

(1) تولدۇرغۇچى بۆلەك ئۆزى باغلىنىدىغان پېئىللاردىن بولغان خەۋەردىن يېراق كەلسە، يەنى، تولدۇرغۇچى بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىل (خەۋەر بۆلەك) ئوتتۇرىسىدا باشقا بۆلەك قىستۇرۇلۇپ كەلگەن بولسا، بۇ چاغدا، تولدۇرغۇچىنىڭ كۆرسەتكۈچى «نى» چۈشۈپ قالمايدۇ. ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن تولدۇرغۇچى قاتار (يانداش) كەلسە، «نى» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئاشنى باداڭدىن سورا، ئىشنى كاداڭدىن (سورا).

مەن كىتابنى قىرائەتخانىدىن ئالدىم.

مەن كىتاب ئالدىم.

گۈلبەھرەم تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتىدۇ.

(2) تولدۇرغۇچىغا كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك مورفېمىسى ئۇلىنىپ كەلسە، ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ

گراماتىكىلىق ئېلېمېنتى بولغان «نى» كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە كەلگىچە نۇرغۇن ناھىيىلەرنى بېسىپ ئۆتتۇق.

كىتابىڭنى بېرىپ تۇرغىن.

بىز دەرسىمىزنى مۇزاكىرە قىلدۇق.

(3) تولدۇرغۇچى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ گراماتىكىلىق ئېلېمېنتى بولغان «نى» كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ كىتابىنى ئارىيەت ئالدىم.

بىز سىنىپنىڭ دېرىزىلىرىنى سۈرتتۇق.

(4) تولدۇرغۇچى مۇرەككەپ تەركىبلىك پېئىلنىڭ باشقۇرۇشىدا كەلسە، ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ گراماتىكىلىق ئېلېمېنتى بولغان «نى» كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

بىز شەھەرنى ئايلىنىپ كەلدۇق. (بىز شەھەر ئايلاندۇق)

مەن ئۆيگە بېرىپ، ئانامنى يوقلاپ كەلدىم.

(5) ئىسىمدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئىسىمنىڭ رولىدا تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئۇنىڭ گراماتىكىلىق ئېلېمېنتى «نى» كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇنى يوقلىدۇق.

كىتابتىن بەشنى ئالدىم.

ماركس رەڭنىڭ قىزىلىنى ياخشى كۆرەتتى.

(6) بۇلاردىن باشقا، ئىدىئوماتىك سۆزلەر، تەكىتلەش زۆرۈر بولغان سۆزلەر، كونكرېت شەيئىنى ئىپادىلەپ كەلگەن سۆزلەر تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، «نى» كۆرسەتكۈچى ئاساسەن، چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

قوڭۇرغامنى ئەگمە، ئۆپكەڭنى بېسىۋال.

بىز پەننى، ۋەتەننى، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيۈشىمىز لازىم.

(8) بىر سۆز جۈملىدە تەكرارلىنىپ، ھەم ئىگە، ھەم تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلسە، ئۇ ھالدا، تولدۇرغۇچىنىڭ كۆرسەتكۈچى «نى» چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئوغرى ئوغرىنى تاپىدۇ.

ئۆرۈك ئۆرۈكنى كۆرسە ئالا بولىدۇ.

كۆرگەن كۆرگىنىنى ئىشلەر...

كۆرمىگەن بارمىقىنى چىشلەر (ماقال)

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ جۈملە تۈزۈلۈشىدىكى رولى قانداق؟

2. ئېنىقلىغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق سەۋەبلەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

3. ئېنىقلىغۇچىنىڭ گرامماتىكىلىق كۆرسەتكۈچىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىقىدەكى سەۋەب نېمە؟

4. ئىزاھلىغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

5. ئېنىقلىغۇچىلار بىلەن ئىزاھلىغۇچىلارنىڭ پەرقى قايسى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ؟

6. تولدۇرغۇچى دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

7. تولدۇرغۇچىنىڭ گرامماتىكىلىق ئېلىنىشى بولغان «نى» كۆرسەتكۈچىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىقىدىكى سەۋەب نېمە؟

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئېنىقلىغۇچىلارنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتىكى ئېنىقلىغۇچىلار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىڭلار:

1) ئېگىز تاغ باغرىدا رەڭگا ـ رەڭ گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلغانىدى.
2) شەھەر تازىلىقى ياخشىلاندى.
3) ئۇنىڭ مول بىلىملىرى جاپالىق ئىزدىنىشتىن كەلگەن.

2. تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن تولدۇرغۇچى بۆلىكىنى تېپىپ، ئۇنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىدىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1) بىز چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئىززەتلىشىمىز لازىم.
2) ماڭا ياندىن تۆتىنى ئالغاچ كېلىڭ.
3) سەن قاندىقىنى ئالساڭ، مەنمۇ شۇندىقىنى ئالىمەن.
4) بۇ تاراق ـ تۈرۈقلارنى توختاتساڭلارچۇ!
5) سەن ئۆۋەتكەن كىتابنى تاپشۇرۇپ ئالدىم.

§ 10 . ھالەت

جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورنى، ۋاقتى، دەرىجىسى، يۆنىلىشى، ۋاستىسى ۋە جەريانىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلەرنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ھالەت دېيىلىدۇ.

جۈملىنىڭ ھالەت بۆلىكى رەۋىشلىك رولىنى ئويناپ، پېئىل ۋە پېئىل خاراكتېرىدىكى بىرىكمىلەرگە ياندىشىش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، سۆيەت، سان ـ مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ھالىتى، دەرىجىسى، ۋاقتى، ئورنى، ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشى، ئۇسۇلى ۋە ۋاستىسى قاتارلىق بەلگە ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

دادام ئەتە قايتىپ كېلىدۇ. (ھەربىرىنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈردى)
رىزۋانگۈل ھازىر كەتتى. (ۋاقتىنى بىلدۈردى)
ئۇرۇمچىگە ئايروپىلاندا باردىم. (ھەربىرىنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈردى)
ئۇ ئوقۇغىلى شائېخەيگە كەتتى. (ھەربىرىنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈردى)
ئۇ تېزلا قايتىپ كەلدى. (ھەربىرىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈردى)
ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى يۈتۈنلەي ئىنكار قىلمۇەتتى. (ھەربىرىنىڭ ھالىتىنى بىلدۈردى)
بىز قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيمىز. (ھەربىرىنىڭ ئورنىنى بىلدۈردى)

جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدىغان ئاساسلىق سۆز تۈركۈمى — رەۋىش ۋە رەۋىشداشلار. دۇر. بۇنىڭدىن باشقا، ئىش ـ ھەربىرىنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى ۋە بەلگىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بەزى سۈپەتلەر ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرمۇ رەۋىشنىڭ رولىدا كېلىپ، جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

ئورۇن ـ جاي، ۋاقىت ـ پەسىلنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارمۇ ئورۇن ـ پەيت كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە يۆنىلىش كېلىشتە كېلىپ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىللە كېلىپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

(1) رەۋىشلەر جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئۇ خەتنى تېز يازدى.

ئۇلار ئاشلىقتىن يۇقىرى ھوسۇل ئالدى.

ئاز بولسىمۇ، كۆپكە تاۋاپ قىلارلا.

(2) بەزى سۈپەتلەر جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

بىز ياخشى ئوقۇيمىز.

ئۇ ئۇسسۇلنى چىرايلىق ئويناىدۇ.

(3) يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن ـ پەيت كېلىشتىكى ئورۇن جاي، ۋاقىت ـ پەسىل ئىسىملىرى جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ياسىن خوتەندىن كەلدى.

ئۇ قەشقەردە ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ غۇلجىغا يازدا بارىدۇ.

(4) رەۋىشداشلار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئۇ كۈلۈپ سۆزلىدى.

بىز ئىشلىگىلى باردۇق.

(5) سۈپەتداشلار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئۇ ياخشى ئىشلىگەنلىكتىن مۇكاپاتلاندى.

توختى ئوبدان ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن تەقدىرلەندى.

(6) بىر قىسىم ئالماش ۋە ئىسىمداشلار جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

مەن شۇنچىلىك ئىشلىدىم.

ئۇ ئاللىقاچان كېتىپ قالدى.
بىز ئۆگىنىش ئۈچۈن كەلدۇق.

11 § . هالەتنىڭ مەنە جەھەتتىكى تۈرلىرى

هالەتلەرنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، سۈپەت ـ ھەرىكەت هالىتى، ئورۇن هالىتى، ۋاقىت هالىتى، سەۋەب هالىتى، مىقدار هالىتى دېگەن بەش تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1. سۈپەت ـ ھەرىكەت هالىتى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قانداق ئۇسۇل، قانداق ۋاستە ئارقىلىق ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت سۈپەت ـ ھەرىكەت هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەت ـ ھەرىكەت هالىتى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا بولغان، بولۇۋاتقان ۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە «قانداق، قانداق قىلىپ، نېمە قىلىپ؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مۇنداق هالەتلەر ھەر خىل سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەردىن، بولۇپمۇ هالەت رەۋىشلىرى، مىقدار رەۋىشلىرى، رەۋىشداشلار، سان ۋە بەزى سۈپەتلەردىن تۈزۈلۈپ، پېئىلدىن تۈزۈلگەن جۈملە بۆلەكلىرىگە بېقىنىپ ـ باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پويىز چاپسان كەلدى. (هالەت رەۋىشى)
توختى كىتابنى كۆپ ئوقۇيدۇ. (مىقدار رەۋىشى)
ياش ئەۋلاتلارغا بەشتە گۈزەل بولۇش ھەققىدە دائىم تەربىيە بېرىش لازىم. (ئىسىم، رەۋىش)
پەتتە ئۆلچەپ، بىر كەس. (سان)
ئۇ، كۈلۈپ سۆزلىدى. (رەۋىشداش)
ئۇ، خەتنى چىرايلىق يازىدۇ. (سۈپەت)

2. ئورۇن هالىتى

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت ئورۇن هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن هالەتلىرى جۈملىدىكى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى، يۆنىلىش ـ نىشانىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە، يۆنىلىش، ئورۇن ۋە چېقىش كېلىشىلەردە كەلگەن ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر، شۇنداقلا، كۆرسىتىش ئالماش، ئورۇن رەۋىشلىرى قاتارلىقلاردىن تۈزۈلۈپ، جۈملىدە «قەيەرگە، نەدە، كىمدە، نېمىدە، قەيەردە، نەگە، كىمگە، نېمىگە، قەيەردىن، نەدىن، قەيەرگىچە، نەگىچە، قايىقا؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇردۇم. (ئورۇن رەۋىشى)
مەن بۇنى كىتابخانىدىن ئالدىم. (ئىسىم)
گۈلبەھرەم ئۇرۇمچىگە كەتتى. (ئىسىم)
ئۇ تام ئۈستىدە يېشىل قارىغايدەك تۇراتتى. (رەۋىش)
ساۋۇت مەشەدە ئىشلەيدۇ. (كۆرسىتىش ئالماش)
نېرى كەتمەي، يېرى كېلىڭلار. (ئورۇن رەۋىش)

3. ۋاقىت ھالىتى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ۋاقتىنى ۋە ۋاقىت چېكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ۋاقىت ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاقىت ھالىتى ۋاقىت رەۋىشلىرى، ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن ھەم بىر قىسىم رەۋىش رولىدىكى سۆزلەردىن كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان، بولىۋاتقان، بولىدىغان ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ، «قاچان، قاچاندىن بېرى، قاچانغىچە» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن تۆنۈگۈن كەلگەنىدىم.
كېچە يامغۇر ناھايىتى قاتتىق ياغدى.
مەن ئۇنى مەڭگۈ ياد ئېتىمەن.
سىز بۈگۈن ئۆيدە بولامسىز؟
بىز يازدا مەھمۇد قەشقىرى مەقبەرسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىمىز.
ئۇ، بىر ئايدىن بېرى ئاغرىق.

4. سەۋەب ھالىتى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىق سەۋەبلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت سەۋەب ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سەۋەب ھالىتى بىر قىسىم چىقىش كېلىش شەكلىدە تۇرلەنگەن ئىسىم، ئىسىمداشلار ۋە «ئۈچۈن» تىركەلمىسى تىركىلىپ كەلگەن ئىسىمداشلار، شۇنداقلا بىر قىسىم رەۋىشداشلاردىن كېلىپ، جۈملىدە «نېمە سەۋەبتىن، نېمىشقا؟» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن ئالغا باستى.
بىز ئۇنى كېلىدۇ دەپ، كۈتۈپ تۇرغانىدۇق.
ئۇ بۈگۈن ئاغرىپ قالغانلىقتىن، دەرسكە قاتنىشالمىدى.

5. مەقسەت ھالىتى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت مەقسەت

هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇ، جۈملىدە «نېمە ئۈچۈن، نېمە مەقسەت بىلەن، نېمە قىلغىلى؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

مەقسەت هالىتى بىر قىسىم رەۋىشداشلاردىن ۋە «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن كەلگەن ئىسىمداشتىن، يۇنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىمداشتىن ۋە بىر قىسىم مەقسەت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. شۇنداقلا، پېئىل تومۇرلىرىغا «-گىلى، -كىلى، -قىلى، -غىلى» مورفېمىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەنمۇ تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق. (ئىسىمداش)

ئەخمەتجان قەشقەرنى كۆرگىلى كەپتىكەن. (رەۋىشداش)

بىز خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىشكە بەل باغلىدۇق. (ئىسىمداش)

رىزۋانگۈل سىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەپتۇ. (مەقسەت رەۋىشى)

ئۇ ئىنتىزامنى قەستەن بۇزدى. (مەقسەت رەۋىشى)

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. هالەت دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟
2. هالەتلەر قانداق سەۋەبلەرگە ئاساسەن، مەنە جەھەتتىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ھەر بىر تۈرى ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم سۆزلەڭ.

كۆنۈكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىدىن هالەتلەرنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق هالەت ئىكەنكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1. بىز شەھەرنىڭ چوڭ كوچىلىرىدىن سەپ - سەپ بولۇپ ئۆتتۇق.
2. ئۇ، بازاردىن چاپسان قايتىپ كەلدى.
3. يامغۇردىن كېيىن تەبىئەت ئاجايىپ گۈزەل تۇسكە كىردى.
4. قوڭغۇراق چېلىنغاندىن كېيىنمۇ ئوقۇغۇچىلار بەشلەپ، ئونلاپ كېچىكىپ كېلىشكە باشلىدى.
5. كۆڭۈرۈك بولمىغاچقا، ئۆستەڭنى كېچىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى.
6. هاۋا تۈيۇقسىزلا ئۆزگىرىپ كەتتى.
7. بۇ مەسىلىگە قارىتا، مەن باشقىچە پىكىردىمەن.

§ 12 . جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى

جۈملىدە بىر - بىرىگە بېقىنمای، مەلۇم بىر بۆلەككە تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، بىر

خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان بۆلەكلەر جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى بىر - بىرىگە بېقىنماي، جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلۈكىگە تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ھەممىسى ئورتاق ھالدا ئۆزى باغلانغان شۇ بۆلەك بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بىر خىل سوئاللارغا ئورتاق جاۋاب بولۇپ، بىرخىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىدۇ، تەڭداش بۆلەكلەر جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ھەمدە بەزى يۆكلىمىلەر ئارقىلىق ئۆز ئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىنىڭ ھەممە بۆلەكلىرى تەڭداش شەكىلدە كېلىشىدۇ. شۇڭا، مۇنداق بۆلەكلەرنى تەڭداش ئىگە، تەڭداش خەۋەر، تەڭداش تولدۇرغۇچى، تەڭداش ئىنىقلىغۇچى ۋە تەڭداش ھالەت دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

1. تەڭداش ئىگە

بىر خەۋەر تەرىپىدىن ئورتاق بايان قىلىنىدىغان بىر قانچە ئىگە تەڭداش ئىگە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى تازىلىق قىلماقتا.

ئاتايى، ناۋايى، خىرقىتى، زەلىلى، نىزارى، تەجەللى قاتارلىقلار كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدۇر.

2. تەڭداش خەۋەر

بىر ئىگىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى ئورتاق بايان قىلىدىغان بىر قانچە خەۋەر تەڭداش خەۋەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىنسان پائالىيىتىدىكى ئۇچ چوڭ ئامىل — شىجائەت، مېھنەت ۋە مۇۋەپپەقىيەتتۇر.

بېغىنىڭلار چوڭ، سالقىن ھەم چىرايلىق ئىكەن.

3. تەڭداش ئىنىقلىغۇچى

ئورتاق ھالدا بىر ئىنىقلانغۇچىنى تەڭ دەرىجىدە ئىنىقلاپ كېلىدىغان بىر قانچە ئىنىقلىغۇچى تەڭداش ئىنىقلىغۇچى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس.

4. تەڭداش تولدۇرغۇچى

بىر ئوبيېكتقا باشقۇرۇش يولى بىلەن ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان بىر قانچە تولدۇرغۇچى تەڭداش تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، يەرنى قىزغىن سۆيىمىز.

5. تەڭداش ھالەت

ئورتاق ھالدا بىر بېقىندۇرغۇچىغا ياندىشىش يولى بىلەن بېقىنىپ كېلىدىغان بىر قانچە ھالەت تەڭداش ھالەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

بالا گاھ يۈگۈرۈپ، گاھ توختاپ دېگەندەك كېلىۋاتاتتى.

بىز يازلىق تەتىلدە ئاقسۇ، قەشقەر ۋە خوتەنگىچە باردۇق.

6. تەڭداش ئىزاھلىغۇچى

جۈملىدىكى ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزنى ئورتاق ئىزاھلاپ كېلىدىغان بىر قانچە ئىزاھلىغۇچى تەڭداش ئىزاھلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق ئىزاھلىغۇچىلار ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزنىڭ مەزمۇنىنى كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

مول ھوسۇل خەۋەرلىرى ھەر تەرەپتىن (يېزىدىن، كاندىن، زاۋۇتتىن) يېتىپ كەلمەكتە.

شىنجاڭدىكى شەھەرلەر: ئۈرۈمچى، قەشقەر، خوتەن، غۇلجا، ئاقسۇ، كورلا، ۋە قۇمۇللار تېز تەرەققىي قىلماقتا.

§ 13. جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلەكلىرى

ئەسلىدە ئۆزى مۇئەييەن ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن، مۇئەييەن مەيل ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە بولسىمۇ، ئەمما، باشقا بىر ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىگە كىرگەندە، ئۇنىڭ مەلۇم بۆلىكىنى ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ كېلىدىغان جۈملە بۆلەكلىرى جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە كېڭەيگەن بۆلەك بولۇپ كېلىدىغان بۇ خىل ئاددىي جۈملىلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىنى، يەنى، ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت، مەيل ئۇقۇمى، ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ۋە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزى قاتناشقان ئاددىي جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ، مەلۇم بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە بېجىرىپ كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ، ئۆزى سىڭىپ كەتكەن شۇ جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېڭەيگەن بۆلەكلىك خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىپ، شۇ جۈملىنىڭ مەنە ئىپادىلەش مەركىزى بولۇپ قالىدۇ.

كېڭەيگەن بۆلەكلەر جۈملىدە تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، شۇنىڭدەك تەڭداش بۆلەكلىك شەكىللىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىدا قۇربان بولغانلار مەڭگۈ يادلىنىدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

فىرانسىيىلىك تىلشۇناس بۇئىست: ھەقىقەتنىڭ چىرىغى كۆپىنچە كۆتۈرگۈچىنىڭ قولىنى كۆيدۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. (تولدۇرغۇچى)

هەر قانداق كىشى مەن ئەمدى يېتىشىپ قالدىم دەپ ئېيتالمايدۇ. (ھالەت)

ئەدەبىي يېزىق تىلىدا كۆچۈرمە جۈملىلەر ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەر ئاپتور سۆزىنىڭ ئىچىدە كەلگەندە، كۆپىنچە، كىچىگەن بۆلەكلىك ۋەزىپىسىدە كېلىپ، ئاپتورنىڭ دەمەكچى بولغان ئوي - پىكرىنى تولۇقلاش ۋە ئېنىقلاش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئاتاقلىق پېداگوگ ماكارېنكوۋ: « ئوقۇتقۇچى - ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى» دېگەندى.

ئەخمەتجان قاسىمى: « كىشىلىك جەمئىيىتىدە ئوقۇتقۇچىنىڭ مېھنىتىدىنمۇ يەخرلىك-رەك مېھنەت يوقتۇر، چۈنكى، ئالىم، ئىنژېنېر، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابلىرى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلدۇر» دېگەنىدى.

§ 14 . جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى

نورمال ئىنتىرناتسىيە بىلەن ئېيتىلغان جۈملىلەردە، جۈملىنىڭ ھەر قايسى بۆلەكلىرى بەلگىلىك تەرتىپتە ئورۇنلاشقان بولىدۇ. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئورۇنلىشىشى ھەر بىر مىللىي تىلنىڭ ئۆزىگە خاس سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن بەلگىلىك تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان. بۇ بۆلەكلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن، بەزىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. يەنى، ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقلىق بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر، ئۇنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپەسى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ياسىن - ئوقۇتقۇچى. ئوقۇتقۇچى ياسىن

رۇستەم - تېخنىك. تېخنىك رۇستەم

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئانا تىلىمىزدىكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ: خەۋەر - جۈملىنىڭ ئاخىرىدا، ئىگە بولسا، خەۋەرنىڭ ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا، تولدۇرغۇچى بولسا، ئۆز ئوبيېكتىنىڭ ئالدىدا، ھالەت بولسا، ئۆزى باغلىنىپ كېلىدىغان بۆلەك — پېئىلنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

1. ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

نورمال تۈزۈلۈشتىكى جۈملىلەردە ھەر قانداق سۆز تۈركۈمىدىن كەلگەن ئىگە ھەمىشە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

داۋۇت - ئىشچى، بەش - تاق سان، بۇ - ئاز،

ئوقىغان ئۇزار، ئوقۇمىغان توزار.
بارات كەلدى.

ئىگىنىڭ خەۋەر بىلەن يانمۇيان كېلىشى ياكى خەۋەردىن يىراق كېلىشى شۇ جۈملىدىكى ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ باش بۆلەك تەركىبىدىكى قايسى تەركىب (ئىگە ياكى خەۋەر) بىلەن قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا باغلىق، يەنى، ئەگەر جۈملە ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۇزۇلگەن بولسا، ئۇ ھالدا، ئىگە بىلەن خەۋەر يانمۇيان كېلىدۇ (ئىگە بولسا ئەگەشمە بۆلەكلەردىن كېيىن كېلىدۇ). مەسىلەن:

بۈگۈن سۆزلىنىدىغان دەرس تۇغىدى.

ئەگەر جۈملە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۇزۇلگەن بولسا، ئۇ ھالدا، ئىگە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەردىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇنتۇچىلار بۈگۈن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دىن ئوچۇق دەرس ئاڭلىدى.

ئەگەر جۈملە ئىگىگىمۇ، خەۋەرگىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۇزۇلگەن بولسا، ئۇ ھالدا، ئىگە ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەگەشمە بۆلەكلەردىن كېيىن، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەگەشمە بۆلەكلەردىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزنىڭ ئالمىلىرى پات ئارىدا چېچەكلەيدۇ.

باش ھەم ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۇزۇلگەن جۈملىلەر ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ 1 ـ سىدە، ئىگە ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەگەشمە بۆلەكلەر بىلەن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقلىلىققا ئىگە. 2 ـ ۋە 3 ـ مىسالدا خەۋەر ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەگەشمە بۆلەكلەر بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز، شۇڭا، ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى مۇۋاپىق تۇردە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئوقۇنتۇچىلار «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دىن ئوچۇق دەرس ئاڭلىدى.

بۈگۈن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دىن ئوقۇنتۇچىلار ئوچۇق دەرس ئاڭلىدى.

پات ئارىدا مەكتىپىمىزنىڭ ئالمىلىرى چېچەكلەيدۇ.

شېئىرىيەتتە، ماقال ـ تەمسىللەردە ئىستىلىستىكىلىق تەلەپلەرنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بەزى ھاللاردا، ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن:

مەرت يىگىتكە ياغىدۇ، ئالقىش،
نامەرتلەرنى كۆمىدۇ، قارغىش.

چىن يۈرەكلەر ئىسسىتار ئەلنى،
باغرى مۇزدا بولماس، ئىنتىلىش. (بۇغدا ئابدۇللا).

ھېچ يەردە يوق ئىدى يۇدۇغا، نەدىن چىقتى بۇ غوغا. (ماقال)

— ياخشى قىلغانكەن، دېيىشتى —، جۈمە، شانىيازلار.

2. خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىنىڭ (بولۇپمۇ ئىگە بىلەن

تولدۇرغۇچىنىڭ) جۈملىدىكى ئورنىغا قارىغاندا، خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى بىر قەدەر تۇراقلىق بولىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكىدىن ئىپلىپ ئېيتقاندا، نورمال ئورۇن - تەرتىپتىكى بايان جۈملىدە ئەڭ ئاخىردا كەلگەن سۆز (مەيلى ئۇ قايسى سۆز تۈركۈمىدىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) خەۋەر بولەكلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

قاتتىق شۇنرغان باشلاندى.

سىنىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئوتتۇز تۆت.

تىرىشىپ ئۆگىنىشكىلار كېرەك.

قۇرۇلتايغا قاتناشىدىغان ۋەكىللەر مۇشۇ.

ئەقىلدىن ئارتۇق بايلىق يوق.

ئۆزۈمنىڭ راست دېگەن كۆپنى كۆرمەس.

ئاتىسى تۇرۇپ سۆزلىگەندىن بەز.

خەۋەر بولىكىنىڭ جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇھىم سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. لېكىن، شېئىرىيەتتە رېتىم، قافىيە، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ھەمدە كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق، ئۈندەش جۈملىلەردە، شۇنداقلا، ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەندە، خەۋەر ئىگىدىن بۇرۇن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ياشىسۇن تىنچلىق! يوقالسۇن ئۇرۇش!

قوي، ئۇنداق قۇرۇق گەپلىرىڭنى!

— بۇ ئىشنى يولداشلار بىلەن كېڭىشىپ ھەل قىلىمىز، دېدى مەكتەپ مۇدىرى خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن - تەرتىپى ئالماشتۇرۇلسا، ئۇ ھالدا، جۈملىدە ئىپادىلىنىۋاتقان ئوي - پىكىرنىڭ مەزمۇنىدىمۇ ۋە شۇ بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

خەلقىم — بەختلىك. بەختلىك خەلقىم،

ۋەتىنىم — پايانسىز. پايانسىز ۋەتىنىم.

ئۇنىڭ سۆزلىرى — تەسىرلىك. ئۇنىڭ تەسىرلىك سۆزلىرى.

3. ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملە تەركىبىدە قانداق ئورۇندا كېلىشى ئېنىقلانغۇچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئومۇمىي ئادەت بويىچە، ئېنىقلىغۇچى ھەمىشە ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن، ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئېنىقلانغۇچىغا باغلىنىش يولى ھەمىشە بىر خىل بولىۋەرمەيدۇ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئۆز ئارا قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغانلىقىغا قاراپ، ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى مۇنداق بولىدۇ.

1) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى يانداش ۋە چىرمىشىش باغلىنىشتا كېلىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يانداش باغلىنىشتا كەلگەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئارىسىغا ئادەتتە، باشقا سۆزلەرنى قوشۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر، قوشۇشقا توغرا كەلسە، پەقەت يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچىلارنىلا قوشۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز تەتىلدە نۇرغۇن كىتابلارنى سېتىۋالدۇق.

بىز تەتىلدە نۇرغۇن يېڭى كىتابلارنى سېتىۋالدۇق.

بۇ مىسالىلار ئارقىلىق شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر جۈملىدە بىر سۆزگە ھەم رەۋىش، ھەم سۈپەتتىن بولغان ئېنىقلىغۇچىلار قاتار ئۇلىنىشقا توغرا كەلسە، ئالۋەتتە، ئالدى بىلەن رەۋىشتىن بولغان ئېنىقلىغۇچى، ئاندىن سۈپەتتىن بولغان ئېنىقلىغۇچى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. سان، مىقدارلارمۇ خۇددى شۇنداق.

چىرمىشىش باغلىنىشىدىكى ئېنىقلىغۇچىلارنىڭ جۈملىدىكى ئورنى بىر قەدەر تۇراقلىق بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇ خىل باغلىنىشتا كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار ئېنىقلانغۇچىلار بىلەن قاتار تۇرۇپمۇ ياكى يىراق تۇرۇپمۇ باغلىنالايدۇ، ئەگەر، يىراق كەلسە، ئۇ ھالدا، ئېنىقلانغۇچىلارنىڭ قايسى بۆلەك بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا كېلىۋاتقانلىقى ئېنىقلانغۇچىدىكى شەخس كۆرسەتكۈچلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزنىڭ بېغى گۈزەللىشىپ كەتتى.

ئانىنىڭ كۆزلىرىدىن خۇشاللىق ياشلىرى ئاقتى.

2) چىرمىشىش باغلىنىشىدىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىر جۈملە تەركىبىدە يانمۇ يان كېلىپ، بىرلا بۆلەكنى ئورتاق ھالدا ئېنىقلاپ كەلگەندە، چىرمىشىش باغلىنىشىدىكى ئېنىقلىغۇچى يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچىدىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

شەھەرنىڭ ئېگىز بىنالىرى يىراقتىن كۆرۈنمەكتە.

بۇ مىسالدا «شەھەرنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى «بىنالىرى» دېگەن ئېنىقلانغۇچى بىلەن چىرمىشىش باغلىنىشىدا كەلگەن. «ئېگىز» دېگەن ئېنىقلىغۇچى «بىنالىرى» دېگەن ئېنىقلانغۇچى بىلەن يانداش باغلىنىش ھاسىل قىلغان.

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن بىر نەچچە ئېنىقلىغۇچى ئۆزئارا زەنجىرسىمان باغلىنىش ھاسىل قىلىپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئورتاق ھالدا، بىر ئېنىقلانغۇچىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

خۇرشىدەنىڭ ئاكىسىنىڭ بالىسىنىڭ ئىسمى دىلشات ئىكەن.

دولقۇننىڭ قەلىمىنىڭ ئۇچى سۇنۇپ كەتتى.

4. تولدۇرغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

تولدۇرغۇچىلار ئومۇمەن، جۈملە تەركىبىدە ھەمىشە ئۆزىنى باشقۇرۇپ كەلگەن پېئىلدىن بولغان بۆلەكتىن (خەۋەردىن) ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

بازارغا ۋېلىسىپىت بىلەن باردىم.

ھەقىقەتنى قىزغىن سۆيۈش — ھەقىقەتنى تېپىشنىڭ ئاڭ پايدىلىق شەرتى. (ئىلۇۋېتۇس)

5. هالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

هالەتمۇ خۇددى تولدۇرغۇچىغا ئوخشاشلا، ئۆزى باغلانغان پېئىلدىن بولغان بۆلەكتىن بۇرۇن كېلىدۇ.

رەۋىشلەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل هالەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغانلىقتىن، ۋاقىت رەۋىشى، مەقسەت رەۋىشى ۋە ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن هالەتلەر جۈملىدە ئورۇن تاللىماي، ئۆزى باغلانغان بۆلەككە يېقىن تۇرۇپمۇ، ياكى يىراق تۇرۇپمۇ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل هالەتلىرىنى كۆرسىتىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن قەشقەرگە مېھمانلار كەلدى.

مېھمانلار قەشقەرگە تۇنۇگۈن كەلدى.

ئۇ، دەرسخانا ئىنتىزامىنى قەستەن بۇزدى.

ئۇ، قەستەن دەرسخانا ئىنتىزامىنى بۇزدى.

سۆيەتتىن، هالەت رەۋىشىدىن ۋە رەۋىشداشلاردىن تۈزۈلگەن هالەتلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى بىر قەدەر تۇراقلىق بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرى ئېنىقلاپ كەلگەن پېئىللارغا بىۋاستە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىز دەرسنى ئوبدان تەكرارلاڭ. (سۆيەت)

مۇئەللىم خەتنى ئاستا يازدى. (هالەت رەۋىش)

ئۇلار ئولتۇرۇپ سۆزلەشتى. (رەۋىشداش)

يىغىپ ئېيتقاندا، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپى جۈملە تۈزۈلۈشىدە ناھايىتى مۇھىم نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە.

جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق ئورۇن تەرتىپىدە كېلىشى مۇھىم سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇنداق ئورۇن تەرتىپى بويىچە كېلىشى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىنىڭ مۇھىم شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ لوگىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل، شۇنداقلا، جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلىرىنى بەلگىلەشكە سەۋەپچى بولىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئوي - پىكىرنى ئېنىق، تولۇق، ۋە خاتاسىز ئىپادەشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ، ئوخشاش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بىر جۈملىدە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنى يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق بىر خىل ئوي - پىكىرنى ھەر خىل تۇستە ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن بۈگۈن بازاردا ئەخمەتنى كۆردۈم.

مەن ئەخمەتنى بازاردا بۈگۈن كۆردۈم.

بۈگۈن ئەخمەتنى بازاردا مەن كۆردۈم.

ئەخمەتنى بۈگۈن مەن بازاردا كۆردۈم.

شۇنىڭ ئۈچۈن، نۇتۇقتا ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنى دەل، راۋان، كىشىنى جەلپ قىلارلىق دەرىجىدە بايان قىلىش مەقسىتىگە يېتىمىز دەيدىكەنمىز، ئەلۋەتتە، جۈملە

بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن تەرتىپىگە ئائىت سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى پۇختا بىلمىشىمىز ۋە نۇتۇق پائالىيىتىمىزدە بۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە تولۇق ئەمەل قىلىشىمىز لازىم.

§ 15 . جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن گراممات-كىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر

جۈملە تەركىبىگە قاتناشقان ھەر بىر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ نۇتۇق ئەمەلىيىتىدە ئويناىدىغان رولى ئوخشاش ئەمەس، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن ئۆز ئارا زىچ بىرىكىپ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر-بۆلىكىنى ھاسىل قىلىپ، مۇئەييەن بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەرنى زىممىسىگە ئېلىپ كەلسىمۇ، ھەمدە جۈملىدە ئىپادىلىنىۋاتقان ئوي - پىكىرنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ ئېنىق، كونكرېت ۋە تەپسىلىي ئىپادىلەشتە بەلگىلىك رول ئوينىسىمۇ، لېكىن، بەزى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزى قاتناشقان شۇ جۈملىدىكى باشقا سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا بولماي (كېلىشىش، ياندىشىش، باشقۇ-رۇش مۇناسىۋەتلىرىدە بولماي)، پەقەت، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسى، ھېس تۇيغۇسى ۋە ئوي - پىكىرنىڭ كىمگە، نېمىگە قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا خىزمەت قىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەر جۈملىدە بىرەر سوئالغا جاۋاب بولمايدىغانلىقى ۋە بىرەر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتىمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، جۈملە بۆلىكى ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن:

ھەي قىزچاق، سادىق ئاكامنىڭ ئۆيى مۇشۇمۇ؟

سۆيۈملۈك يولداشلار، بىز سىلەرگە چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

گۈلنار، سۆزسىز، ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كېلىدۇ.

پا - پاھ، بۇ تاغلارنىڭ گۈزەللىكىنى قاراڭ.

جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا بولمايدىغان، ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ۋە تىنىش بەلگىسى ئارقىلىق جۈملىدىكى باشقا بۆلەكلەردىن پەرقلىق ھالدا ئايرىلىپ تۇرىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن گراممات-كىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن گراممات-كىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر پۈتۈن جۈملىگە قوشقان مەنىسىگە ۋە قانداق سۆزلەردىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ، قاراتما سۆز، قىستۇرما سۆز دەپ، ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. قاراتما سۆز

جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ كىمگە ياكى نېمىگە قارىتىلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ۋە جۈملىدە ئىپادىلىنىۋاتقان ئوي - پىكىرگە قارىتا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاش

ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان سۆزلەر قاراتما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراتما سۆزلەر سىنتاكسىسلىق تەلەپلەرگە بىنائەن، جۈملىنىڭ بېشىدا، ئوتتۇرىسىدا ۋە ئاخىرىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىزىز، سەن سىنىپنى تازىلىۋەتكىن.

مەندىن ئەنسىرىمەڭ، ئانا، مەن سىزنىڭ ئۈمىدىڭىزنى يەردە قويمايمەن.

بەرگەن ۋەدىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ، ئايشەم.

قاراتما سۆزلەر سوئال - جاۋابلىق جۈملىلەردە (دىئالوگ)، ئەدەبىي ئەسەرلەر، خەت - چەكلەر ۋە بىر قىسىم ئىش قەغەزلىرىدىكى بۇيرۇق، ئۇندەش، سوراق مەزمۇنىدىكى جۈملىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

جۈملىدە ئاساسەن باش كېلىشتە كەلگەن كىشى ئىسىملىرى، يەر - جاي ناملىرى، بەزى ئاتاش سۆزلىرى، ئۇندەش سۆز ۋە ئىملىق سۆزلەرمۇ جۈملىدە قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

خوش، بۇنىڭغا ئەمدى سىز نېمە دەيسىز؟

خوپ، مەن ئەتە كېلىمەن.

بەللى، تاغا، ياشاپ كېتىڭ.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم تاغا! — دېدى ھەسەن.

ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام— ئوغلۇم، كېلىڭ، كېلىڭ!

خەير، يىگىتلەر، خاپا بولمايسىلەر - ھە.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە جانسىز نەرسىلەرنىڭ ئىسىملىرىنىمۇ يازغۇچىلار قاراتما سۆز سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. ئۇلار ئاددىي (ئايرىم) ياكى بىرىكمە (مۇرەككەپ) شەكلى بويىچە، شەخس ۋە كۆپلۈك سان كۆرسەتكۈچلىرى بىلەن تۇرلەنگەن ياكى تۇرلەنمىگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭدەك، قاراتما سۆزلەرنىڭ جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورنىمۇ تۇراقسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

دوستۇم، بىزنى ئۇنتۇپ قالمايدىغانلىقىڭغا ئىشىنىمەن.

بىزمۇ بوش كەلمەيمىزدە، ئۇكا.

«ھەي زېمىن، قارا ئادەملىرىڭگە!» (ئەختەم ئۆمەرنىڭ شۇنامىلىق ئەسىرىدىن)

ئەي دوست، بىلىملىكنىڭ قەدرىنى بىلىملىك بىلىدۇ.

قاراتما سۆزلەر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ كىمگە ۋە نېمىگە قارىتىلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ كېلىشى ھەمدە شۇ ئوي - پىكىرگە ئائىلىغۇچىلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىيالىشى، شۇنداقلا، ئۆزى قاتناشقان جۈملىدىكى باشقا بۆلەكلەردىن ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە (كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭ) ۋە تىنىش بەلگىلىرى بىلەن ئايرىلىپ تۇرۇشى لازىم، بۇ شەرتلەر ھازىرلانمىسا، ئۇلار قاراتما سۆز بولالمايدۇ. مەسىلەن:

ساۋاقداشلار، تېرىشىپ ئۆگىنىڭلار! (قاراتما سۆز)

ساۋاقداشلار تېرىشىپ ئۆگەنمەكتە (ئىگە)

2. قىستۇرما سۆز

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك كۆز قارىشى ۋە پوزىتسىيىلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سۆزلەر قىستۇرما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە ھەر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ سۆزلەر قىستۇرما سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

تىلىمىزدىكى قىستۇرما سۆزلەر: ئەلۋەتتە، ھەقىقەتەن، دەرھەقىقەت، ئېھتىمال، دەرۋەقە، سۆزسىز، شۈبھىسىز، ئەكسىچە، ئېيتقاندەك، ئېيتماقچى، بەختكە قارشى، بەختكە يارىشا، خەيرىيەت، ئۇزايىدىن، ئۇمۇمەن، دېمەك، دېگەن بىلەن، مېنىڭچە، سېنىڭچە، ھېچ بولمىغاندا، شۈنداق قىلىپ، نەزەردىمدە، تولىراق، ھەر ھالدا، خالاس، قىسقىچە، تەبىئىي، بىرى، يەنى بىر تەرەپتىن، ئىككىنچىدىن، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بەرىبىر، بەلكىم، تېخى، ئىشقىلىپ، ئاخىر، ئامال قانچە، ئاساسەن، زادى، ئالاھازەل، چېغى، پاھ، ۋاي - ۋۇي، كېرەك، زۆرۈر، چوقۇم... دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار جۈملىدە ئۆزلىرىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىگە قاراپ (كونكرېت جۈملە شارائىتىغا قاراپ) تۇرلۇك مەزمۇنلارنى قوللىنىلىدۇ:

1) بەزى قىستۇرما سۆزلەر كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھېس تۇيغۇلىرى (خۇشاللىق، پۇشايمان، گۇمان) نى ئىپادىلەيدۇ: مەسىلەن:

بەختىمىزگە يارىشا، بۇ يىلمۇ يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئالدۇق. (خۇشاللىق)

ئامال قانچە، قانىتىم بولسا يۇرتۇمغا ئۇچۇپ بارسام. (ئارمان)

ئىسىت، پۇرسەت قولدىن كېتىپتۇ - دە، (پۇشايمان)

2) بەزى قىستۇرما سۆزلەر سۆزلىگۈچىنىڭ كۆز قارىشىنى، باھاسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭچە، سىز مەكتەپ ئىنتىزامىغا ئوبدان رىئايە قىلدىڭىز.

ئۇزايىدىن، بۇگۈن يامغۇر ياغمىدىغاندەك تۇرىدۇ.

ئۇنىڭ قارىشىچە، مەن بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغۇدەكمەن.

ھەر ھالدا، بىز مەسلىھەت بىلەن ئىش كۆرگىنىمىز تۈزۈك.

3) بەزى قىستۇرما سۆزلەر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئالدىنقى ئوي - پىكىرنىڭ كېيىنكى ئوي - پىكىر بىلەن بولغان باغلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت، ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ياخشى.

شۈنداق قىلىپ، سىز ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىدىڭىز.

شۈنىڭ بىلەن، بۇ ئىش ئەتىگە قالدى.

دېمەك، بۇ لايىھە بىزگە پايدىسىز بولۇپ چىقتى.

4) بەزى قىستۇرما سۆزلەر جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ رەت تەرتىپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا، بىرىنچىدىن، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىش كۆرۈش، ئىككىنچىدىن، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك.

سىلەر بىر تەرەپتىن ئاڭلاڭلار، يەنە بىر تەرەپتىن يېزىڭلار.

5) بەزى قىستۇرما سۆزلەر جۈملىدە ئىپتىلغان ئوي - پىكىرنى كۆچەيتىش مەقسىتى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بەلكىم، ئۇلار بۈگۈن كېلىپ قالار.

ئىھتىمال، ياسىن ئاغرىپ قالدىمىكىن.

ئۇ تېخى كەلمىگەن چېغى.

مۇلچەرلىشىمىزچە، سىنىپىمىزدىن ئەلاچىلار كۆپ چىقىدىغاندەك تۇرىدۇ.

6) بەزى قىستۇرما سۆزلەر ئوي - پىكىرنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى ۋە راستلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەغلۇبىيەت، ھەقىقەتەن، غالىبىيەتنىڭ ئانىسى.

سىز، ھەقىقەتەن ئاقكۆڭۈل ئادەم ئىكەنسىز.

بۇ قېتىم تىرىشىڭىز ئىمتىھاندىن ئەلۋەتتە ئۆتەلەيسىز.

ئۇلار مۇسابىقىدە، سۆزسىز، بىرىنچىلىكنى ئالىدۇ.

ئەمدى ئۇ كەلسىمۇ، بەربىر.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، قىستۇرما سۆزلەر بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ئاددىي شەكىلدە كېلىشىمۇ، ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلۈپ، مۇرەككەپ شەكىلدە كېلىشىمۇ مۇمكىن، قىستۇرما سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقلىق بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇ، جۈملىنىڭ بېشىدا، ئوتتۇرىسىدا ۋە ئاخىرىدا كېلىشى مۇمكىن، يەنى، ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى قىستۇرما سۆزلەر جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشى، ئالاھىدە سۈپەتتىن بولغان قىستۇرما سۆزلەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن.

قىستۇرما سۆزلەر ھەر قايسى سۆز تۈركۈملىرىدىن كەلگەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنىڭ جۈملىدىكى تۇتقان ئورنىغا قاراپ ياكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا باغلىق ھالدا، جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكىنى ئېنىقلاپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سېنىڭ سۆزۈڭ، ھەقىقەتەن، توغرا.

مەن بۇ يىغىنغا، ئەلۋەتتە، قاتنىشىمەن.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىشى، ئومۇمەن، ياخشى.

ساۋاقداشلارنىڭ پىكرىگە، ئاساسەن، قوشۇلىمەن.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟ جۈملىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىنى سۆزلەڭ.

2. جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلىكى دېگەن نېمە؟ ئۇ، جۈملە قۇرۇلۇشىدا قانداق رول ئوينايدۇ؟

3. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈڭ.

4. جۈملە بىلەن گراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟ ئۇنىڭ نۇتۇقتا قانداق رولى بار؟

5. قاراتما سۆز ۋە قىستۇرما دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟

4 - باب. ئاددىي جۈملىنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى تۈرلىرى

§ 1 . ئاددىي جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا چۈشەنچە

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم ۋە ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى، ئۇلارنىڭ قانداق تەركىبىي قىسىمدىن تەركىب تاپقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى پەقەت باش بۆلەكتىنلا تۈزۈلسە، بەزىلىرى باش ھەم ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدۇ. ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ بۆلەكلىرى تولۇق بولسا، بەزىلىرىنىڭ تولۇق بولمايدۇ. بەزى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئېنىق ياكى يوشۇرۇن بولسا، بەزى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولمايدۇ.

يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، ئاددىي جۈملىلەرنى تۈزۈلۈش جەھەتتىن: يېغىق ۋە يېيىق ئاددىي جۈملە، ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈملە، تولۇق ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دېگەن ئۇچ چوڭ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

§ 2 . يېغىق ۋە يېيىق ئاددىي جۈملە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزى شەكىللىرى يىغىق، ئىخچام تۈزۈلگەن بولسا، يەنە بەزى شەكىللىرى بىر قەدەر يېيىق يەنى كەڭرەك، تولۇقراق تۈزۈلگەن بولىدۇ.

1 . يىغىق ئاددىي جۈملە

پەقەت باش بۆلەكلەردىنلا تۈزۈلگەن ئاددىي جۈملىلەر يىغىق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق جۈملىلەر ئىگە بىلەن خەۋەردىنلا ياكى ئىگىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەۋەردىنلا تۈزۈلۈشى مۇمكىن، بۇ خىل جۈملىلەر سوئال - جاۋابلىق (دىئالوگ) جۈملىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئىت ھۆرىدۇ، كارۋان يۈرۈپرىدۇ.

ساۋۇت - ئىشچى.

يامغۇر كۈچەيدى.

بىز كېتىۋاتىمىز.

— نېمە قىلىۋاتىسەن؟

— ئىشلەۋاتىمەن.

2. يېيىق ئاددىي جۈملە

باش ھەم ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلگەن ئاددىي جۈملىلەر يېيىق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

يېيىق ئاددىي جۈملە تەركىبىدە باش بۆلەكتىن باشقا بىر ياكى بىر نەچچە ئەگەشمە بۆلەك، كېڭەيگەن بۆلەك ياكى تەڭداش ئەگەشمە بۆلەكلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

رىزۋان - قوي كۆزلۈك، قارا قاش، قاڭشار بۇرۇن، بۇغداي ئۆڭ، ئوتتۇرا بويلۇق، 19 ياشتىكى بىر قىز ئىدى، ئۇ، ئۆزىگە سەبداش بولۇۋاتقان ئۇيغۇر قىزلىرى ئىچىدە تېتىكلىكى ۋە پىكرىنىڭ ئۆتكۈرلىكى بىلەن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇراتتى.

(زۇنۇن قادىرى: «شەپقەت ھەمشىرە» دىن)

يېيىق ئاددىي جۈملە تەركىبىگە قاتناشقان ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىگىنى، بەزىلىرى خەۋەرنى ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇلار يەنە، بەزىدە بىر - بىرىنى ۋاستە قىلىپ، شۇ ئارقىلىق باش بۆلەكلەرنىڭ بىرىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ كوچىلاردا يوپيورۇق ئېلېكتر چىراغلىرى يېنىپ تۇراتتى.

مېنىڭ كىچىك ئۇكام يېڭى كىتابلارنى خېلى كۆپ سېتىۋالدى.

بۇ يىل يېزىمىزدا يەتتە سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سېلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان يېيىق ئاددىي جۈملىنىڭ شەكىللىرى خېلى كۆپ، ئۇلار تۈزۈلۈشىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، باش ۋە ئەگەشمە بۆلەكلەردىن تۈزۈلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئورتاق بىر خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇ، بىر قەدەر كەڭ ۋە تولۇق ئايانغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەشكە يارىدەم بېرىدۇ.

§ 3. ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈملە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئاددىي جۈملە شەكىللىرى ئىگىلىك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ گراممىاتىكىلىق ئىگىلىرى ئاشكارە كېلىدۇ. بەزى جۈملە شەكىللىرى ئىگىسىز بولىدۇ، يەنى، ئۇلارنىڭ گراممىاتىكىلىق ئىگىسى بولمايدۇ، پەقەت، لوگىكىلىق ئىگىسىلا بولىدۇ.

1. ئىگىلىك ئاددىي جۈملە

گراممىاتىكىلىق ئىگىسى بولغان ياكى ئىگىسى ئېنىق ئېيتىلمىسىمۇ، شۇ ئىگىنىڭ كىم ياكى نېمە ئىكەنلىكى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدىغان ئاددىي جۈملىلەر ئىگىلىك ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مىللىي تىل — مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىر خىل شەكلىدۇر.

بىلىملىكنىڭ سۆزى پەندى - نەسىھەت ۋە ئەدەپتۇر.

بىلىمسىزگە ھەق سۆزمۇ تەمسىز بىلىنىدۇ.

راست سۆزنىڭ خىجالىتى يوق.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىكى تاپسىز

ياخشى خۇلۇقلۇق كىشىلەر بەخت خەزىنىسىگە يېتىدۇ.

ئىگىلىك ئاددىي جۈملە ئىككى خىل شەكىلدە كېلىدۇ:
بىرىنچى خىل شەكىلدە جۈملىنىڭ ئىگىسى ئوچۇق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:
بىز داۋاملىق ئالغا باسىمىز.
مەن تىرىشىپ ئوقۇيمەن.
ئىككىنچى خىل شەكىلدە جۈملىنىڭ ئىگىسى ئوچۇق ئېيتىلمايلا، جۈملىنىڭ خەۋىرىگە يۇغۇرۇلغان ھالەتتە بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن:
بېيجىڭدىن كەلدىم.
بۈگۈن كىنو كۆرىمىز.
چىنلىقتىن ئايرىلىپ قالساق، گۈزەللىكتىنمۇ ئايرىلىپ قالىسەن.
ئىگىلىك جۈملىنىڭ ئىگىسى تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدۇ.
1) ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر قانچە ئاددىي جۈملىلەر قاتار كەلگەندە، باشتىكى ئاددىي جۈملىدە ئىگە ئوچۇق ئېيتىلىپ، كېيىنكى ئاددىي جۈملىدە ئېيتىلمايدۇ ۋە ئۇنىڭدا شۇ بىر ئىگىنىڭ كېيىنكى جۈملىلەرگىمۇ ئورتاق ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:
ئازىق ـ مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئانا يۇرتى، شانلىق تارىخنىڭ ھەقىقىي گۇۋاھچىسى، مەڭگۈ قەدىرلىنىدىغان مۇقەددەس دىيار.
2) جۈملە ئىگىسىنىڭ كىم، نېمە ۋە قايسى ئىكەنلىكى خەۋىرىنىڭ شەخس كۆرسەتكۈچ-لىرىدىن بىلىنىپ تۇرغاندا، ئىگە بۆلەك ئېيتىلمايلا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:
تۇنۇگۈن كىتابخانىغا باردىم.
ئەتە باغچىغا بارىمىز.
مېنى ئارتۇق كۈتمىگىن.

2. ئىگىسىز ئاددىي جۈملە

گرامماتىكىلىق ئىگىسى بولمىغان ۋە ئىگىنىڭ كىم ياكى نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشقىمۇ بولمايدىغان ئاددىي جۈملىلەر ئىگىسىز ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىز بولۇشى، ئاساسەن، شۇ جۈملىدىكى خەۋىرنىڭ قانداق گرامماتىكىلىق شەكىللەردىن تۇزۇلۇشىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەۋىرى تۆۋەندىكىدەك سۆزلەردىن تۇزۇلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ.
1) ئىسىمداشلار بىلەن «كېرەك، زۆرۈر، لازىم» دېگەندەك ئالاھىدە سۆزلەت سۆزلىرى قوشۇلۇپ، مۇرەككەپ تەرتىپلىك خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، بۇنداق جۈملە ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:
مۇنداق روھتىن ئۆگىنىش كېرەك.

تاپشۇرۇقنى ۋاقتىدا ئىشلەش لازىم.

2) يۇنىلىش كېلىش كۆرسەتكۈچلىرى ئۇلانغان ئىسىمداشلار بىلەن «بول» دېگەن كۆچمە يارىمچى پېئىل قوشۇلۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

دۇشمەننى دوست دەپ تونۇشقا بولمايدۇ.

دەرستىن قېچىپلىشقا بولمايدۇ.

پادىشاھنىڭ ئوت قويۇشنىغا بولىدىكەنمۇ، پۇقرانىڭ شام يېقىشنىغا رۇخسەت يوقمۇ؟

3) يۇنىلىش كېلىش كۆرسەتكۈچلىرى ئۇلانغان ئىسىمداش بىلەن «توغرا كەلمەك» دېگەن يارىمچى پېئىللار قوشۇلۇپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئايرىلىشنى خالىمىسىمۇ، خوشلىشىشقا توغرا كەلدى.

4) باش كېلىشتىكى ئىسىمداش بىلەن «مۇمكىن» سۆزىنىڭ، شۇنداقلا، يۇنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمداش بىلەن «بول» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلۈپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەر ھاسىل قىلغان جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە ئىش باشلاش مۇمكىن.

بۇ كىتابتىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

5) «غىلى، قىلى، گىلى، كىلى» مورفېمىلىرى ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلار بىلەن «بول» دېگەن يارىمچى پېئىل بىرلىشىپ، مۇرەككەپ تەركىبلىك خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەريادىن ئۆتكىلى بولمايدۇ.

تىلنى تىرىشىپ مەشىق قىلسىلا ئۆگىنىۋالغىلى بولىدۇ.

ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمايدۇ.

سەۋەنلىكنى تونىسىلا، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاقلاشقىلى بولىدۇ.

§ 4. تولۇق ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈملە

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزى شەكىللىرىدە جۈملىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى تولۇق ئېيتىلىپ، تولۇق ئاددىي جۈملىنى ھاسىل قىلسا، يەنە بەزى شەكىللىرىدە جۈملىنىڭ بەزى بۆلەكلىرى تولۇق ئېيتىلمايدۇ. بۇ بىر خىل نورمال ھادىسە، دەپ قارىلىدۇ.

1. تولۇق ئاددىي جۈملە

جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلىرى تولۇق ئېيتىلغان ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ، تولۇق ئاددىي جۈملىدە ئىگە بىلەن خەۋەر تولۇق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىدە گۈزەل ئەخلاقنى پەزىلەت يېتىلدۈرۈشى لازىم.

يىغىق ۋە يېيىق ئاددىي جۈملىلەر، ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ئاددىي جۈملە دائىرىسىگە كىرىدۇ.

2. تولۇقسىز ئاددىي جۈملە

جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلىرى تولۇق ئېيتىلماي، مەلۇم بۆلەكلەر چۈشۈپ قالغان ئاددىي جۈملىلەر تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەر ئەدەبىي جانلىق تىلدا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە، فرازېئولوگىيە-لىك بىرىكمىلەردە، بولۇپمۇ دىئالوگلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. چۈنكى، ئۇ، نۇتۇقتا پىكىرنى ئىخچام ئىپادىلەشكە ئىمكان بېرىدۇ.

تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەردە نورمال جۈملە قۇرۇلمىسىغا زۆرۈر بولغان بىر ياكى بىر قانچە بۆلەك چۈشۈپ قالغان بولىدۇ. (بۇ نورمال سىنتاكسىسلىق ھادىسە ھېسابلىنىدۇ). چۈنكى، بۇنداق جۈملىلەردە قانداق بۆلەكنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى ئۇنىڭ ئالدى ـ كەينىدە-كى باشقا سۆز ۋە جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بەزى تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەردە چۈشۈپ قالغان ئەشۇ بۆلەكنى تولۇقلاشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولماي-دۇ. مەسىلەن:

«يىگىت سۆزىدىن قايتماس، يولۋاس ئىزىدىن (قايتماس)» (ماقال)

تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەردە چۈشۈپ قالغان بۆلەك ھەر خىل بولىدۇ. بەزىلىرىدە ئىگە، بەزىلىرىدە خەۋەر، بەزىلىرىدە ئەگەشمە بۆلەكلەر چۈشۈپ قالىدۇ.

1) ئىگىسى چۈشۈپ قالغان تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەر:

— چاقچاق قىلماڭ... سىزنى مىرزا بېشى قىلىشماقچىمۇ؟

— مېنى ھەر بالا قىلىشماقچى... لېكىن بۇ بولمىغان سۆز («مېھراپتىن چايان» رومانىدىن ئېلىندى)

2) خەۋىرى چۈشۈپ قالغان تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەر:

بىلىكى چوڭ بىرنى يېڭەر، بىلىمى چوڭ مىڭنى (يېڭەر).

3) ھەم ئىگىسى ھەم خەۋىرى چۈشۈپ قالغان تولۇقسىز ئاددى جۈملىلەر:

— ئۇنىڭ دادىسى قەيەردە ئىشلەيدۇ؟

— قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا.

— بۇ كىتابنى كىمدىن ئالدىڭىز؟

— سەئۇبەردىن.

4) ئەگەشمە بۆلەكلىرى چۈشۈپ قالغان تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەر:

— بازارغا بارامسەن؟

— بارمايمەن.

— سېنىڭ كىمىڭ كەلدى؟

— دادام.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) ئاددىي جۈملىلەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟
2) يېغىق ۋە يېيىق ئاددىي جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
3) ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز ئاددىي جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟
4) تولۇق ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇلار قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن يېغىق ۋە يېيىق ، ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز، تولۇق ۋە تولۇقسىز ئاددىي جۈملىلەرنى تېپىڭلار:

1) تۇنۇگۈن قايتىپ كەلدىم.
2) بۇ يىل 19 ـ ئاپرېل ھاۋا بىردىنلا ئۆزگىرىپ، قار ياغدى.
3) مەن تىرىشىپ ئوقۇيمەن.
4) قىيىنچىلىق ئالدىدا ئارقىغا چېكىنمەسلىك لازىم.
5) ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمايدۇ.
6) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 1955 ـ يىلى ئۆكتەبىردە قۇرۇلغان.
7) — سىز قەيەردىن؟
— غۇلجىدىن.
— نەگە بارىسىز؟
— كۇتۇپخانىغا.

5 - باب. قوشما جۈمله

§ 1 . قوشما جۈمله هەققىده چۈشەنچە

سىنتاكسىسنىڭ ئاددىي جۈمله ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن باشقا مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ يەنه بىرسى قوشما جۈملىدۇر.

ئاددىي جۈمله سىنتاكسىسى بىلەن قوشما جۈمله سىنتاكسىسى تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنه بىر ـ بىرى بىلەن ناھايىتى زىچ باغلانغان بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئورتاقلىقى شۇ يەردىكى: ئاددىي جۈمله ياكى قوشما جۈمله بولسۇن، ھەر ئىككىسى ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان تىل شەكلى ۋە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئوخشاش خاراكتېرده بولۇشى، بايان، سوراق، ئۈندەش، بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىشى) جەھەتتىن ئورتاق خۇسۇسىيەتكه ئىگه.

بىز ئوي - پىكرىمىزنى ئاددىي جۈمله شەكلى ئارقىلىقمۇ بايان قىلىمىز، شۇنداقلا، مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان، تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئۆزئارا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق باغلىنىپ، بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان قوشما جۈمله شەكلى ئارقىلىقمۇ بايان قىلىمىز.

خۇددى ئاددىي جۈملىلەر يەككه - يەككه سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگىنىدەك، قوشما جۈملىلەرمۇ ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىر - بىرىگه تەڭ مۇناسىۋەتته، بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته ۋە ئارىلاش ھالەتته باغلىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ.

دېمەك، مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىگه مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىده بويىچه بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىر قەدەر مۇرەككەپ ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈمله شەكلى قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشما جۈملىلەر تۈۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگه ئىگه:

1) قوشما جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتىن يەككه ئوي - پىكىرنى ئەمەس، بەلكى، قوشما (كەڭ، مۇرەككەپ) ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

بىلىم مەسىلىسى — پەن مەسىلىسىدۇر، ئۇ، قىلچىمۇ ساختىپەزلىكنى، مەغرۇرلۇقنى كۆتۈرمەيدۇ، بەلكى، ئۇنىڭ ئەكسىچه، سەمىمىيلىك ۋە كەمتەرلىكنى قەتئىي تەلەپ قىلىدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

مەرتلىك گويا بىر بىنا بولسا، مۇلايىملىق ئۇنىڭ ئۇلىدۇر، ياكى مۇلايىملىق بىر بوستان بولسا، مەرتلىك ئۇنىڭدىكى قىزىل گۈلدۇر. (سەبۇرى)

2) قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ھەر بىر تارماق جۈملىده ئوي - پىكىر مۇستەقىللىقى

بولىدۇ. شۇنداقلا، ئۇلار مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا مەنتىقىي باغلىنىشقا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: ئەگەر بىز «ئەتىگەن كەلسەم، باھار كەلدى»، «قاسىم يوق ئىكەن، گۈللەر ئېچىلدى» دېسەك، بۇ ئاددىي جۈملىلەردە ھەم ئۇيۇ - پىكىر مۇستەقىللىقىمۇ يوق، ھەم ئۇلار ئۆزئارا مەنتىقىي باغلىنىشقىمۇ ئىگە ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى تۆۋەندىكىچە: «مەن ئەتىگەن كەلسەم، قاسىم يوق ئىكەن». «باھار كەلدى، گۈللەر ئېچىلدى» دېسەك، يۇقىرىقى شەرتكە ئۇيغۇنلاشقان قوشما جۈملە بولىدۇ.

3) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەر بىر تارماق جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ۋە مۇستەقىل خەۋىرى بولىدۇ. يەنى، ھەر بىر تارماق جۈملە بەلگىلىك مەيىل ئۇقۇمىغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

قانۇن بولمىسا، تەرتىپ بۇزۇلىدۇ، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىدۇ، ئىگىلىك ۋەيران بولىدۇ.

4) تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەر بىر تارماق جۈملىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى بىر نەچچە تارماق جۈملىنىڭ بىرلا ئورتاق ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا، ئىگە ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئېيتىلىپ، كېيىنكى تارماق جۈملىلەرگە ئورتاق بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۇلار كەلدى. (ئايرىم)

بىز دەرسنى تۈگىتىپ، تازىلىققا چىقىمىز. (ئورتاق)

§ 2. قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈرلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە، قوشما جۈملىنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلىرى نەزەردە تۇتۇلۇشى، يەنى، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆزئارا قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەنلىكى ۋە مەنە جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان - قالمىغانلىقى ئۆلچەم قىلىنىشى كېرەك. چۈنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ھالدا بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغان ھالدا ئۆزئارا بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. يەنە بەزى قوشما جۈملىلەر بولسا، ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەم تەڭداشلىق، ھەم بېقىندىلىق، ھەم ئارىلاش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن قانداق سىنتاكسىسلىق باغلىنىش ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرى

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

رىغا قاراپ: تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله، تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله ۋە ئارىلاش قوشما جۈمله، دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§ 3 . تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله

مەزمۇنى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر قانچە تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر تارماق جۈملىلىرى تەڭداش باغلانغان قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇخىل قوشما جۈملىلەر مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت جەھەتتە بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ. ئۇلار ئۆزئارا تەڭ ھوقۇقلۇق بولىدۇ. گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش ۋە مەنە جەھەتتىن ئەسلىدىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ.

شۇڭلاشقا تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى مۇنداق تارماق جۈملىلەرنى زۆرۈر تېپىلغاندا، ئايرىم - ئايرىم ئاددىي جۈمله سۈپىتىدە قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ ئۆيى يىراق، لېكىن، قاتنىشى قولايلىق.

مەن بۈگۈن تاپشۇرۇق ئىشلىدىم، ئاندىن ئۆيگە خەت يازدىم ۋە كىر يۇدۇم.

2) تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئىنتوناتسىيە، باغلىغۇچىلار ۋە تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ، بىر پۈتۈن قوشما جۈمله ھاسىل قىلىدۇ. (يۇقىرىقى مىسال)

تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئارا قانداق سىنتاكسىسلىق يول (ۋاستە) بىلەن باغلىنىپ كەلگەنلىكىگە قاراپ، تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله ۋە تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش باغلانغان قوشما جۈمله، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله

تارماق جۈملىلىرى مەلۇم باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەن ئاددىي جۈملىلەر توپى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل قوشما جۈملىلەر بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى،

قارىمۇقارشى باغلىغۇچى، سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچى، تاللىما باغلىغۇچى ۋە كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ.

1) تارماق جۈملىلىرى بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلارنىڭ تەڭ دەرىجىدە باغلىشى ياكى يەككە ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق هاسىل بولىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ۋە، هەم، هەمدە، شۇنداقلا، شۇنىڭدەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە» قاتارلىق بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇهىم رول ئويناىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇ خىل باغلىغۇچىلار ئومۇمىي خاراكتېر جەهەتتىن بىرىكتۈرگۈچىلىك رول ئويناسىمۇ، لېكىن، هەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس قوللىنىلىش ئالاهىدىلىكى، مەنە ئالاهىدىلىكى ۋە ئورۇن تەرتىپى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىرى يەنە بىرىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىسىمۇ، بەزىلىرىنى ئورۇن ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ئىككىمىز دوختۇرخانىغا بېرىپ، تۇرسۇننى ۋە زۇلپىيەنى يوقلىدۇق هەم دوختۇرلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ كېسەل ئەهۋالىنى سورىدۇق، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەكتەپ نامىدىن ئۇلارغا رەهمەت ئېيتتۇق.

2) تارماق جۈملىلىرى قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

بۇ خىل قوشما جۈملىلەر مەلۇم قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلارنىڭ ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆز ئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى ياكى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان يەككە ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق هاسىل بولىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەمما، لېكىن، بىراق، ۋەهالەنكى، بىلەن، ئەپسۇسكى» قاتارلىق قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار بۇ خىل قوشما جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇهىم رول ئويناىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

بۇ خىل باغلىغۇچىلار ئومۇمىي خاراكتېر جەهەتتىن زىت مەنىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى باغلاپ تۇرسىمۇ، ئەمما، هەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكى بار، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولسىمۇ، يەنە بەزىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئورنىدا ئىشلەپ تۇرغۇم بار ئىدى، ئەپسۇسكى، ۋاقتىم يەتمىدى.

قاسىم كەلگەن بىلەن، رۇقىيەم تېخى كەلمىدى.

3) تارماق جۈملىلىرى سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچىلىرى-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

نىڭ ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى ياكى بىرەر ۋەقەنىڭ سەۋەبىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملە بىلەن شۇ ۋەقەنىڭ نەتىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچلىرى «شۇ سەۋەبتىن، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ تۈپەيلىدىن، شۇ ۋەجىدىن» قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچلىرى ئارقىلىق باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل باغلىغۇچلار ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن سەۋەب - نەتىجە مەنىلىرىنى ئىپادىلىسىمۇ، لېكىن، تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدە كەلگەندە، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا مەلۇم ئالاھىدىلىككە ۋە ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن مەكتەپتە چوڭ يىغىن ئېچىلدى، شۇ سەۋەبتىن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلمىدى.

قىشلىق تەتىلدە ۋاقىت ئاز بولۇپ قالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆيگە بارمىدىم.

4) تارماق جۈملىلىرى تاللىما باغلىغۇچلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر مەلۇم تاللىما باغلىغۇچلارنىڭ ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى ۋە بىر نەچچە يەككە ئوي - پىكىرنىڭ ئىچىدىن بىرسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىش ياكى ئاشماسلىق ئېھتىمالىنى كۆرسىتىدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى بىرىكتۈرۈپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولۇپ، مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ياكى (يا)، خاھ، مەيلى، ياكى بولمىسا» قاتارلىق باغلىغۇچلار بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

خاھ ئوقۇتقۇچىلىق بولسۇن، خاھ تەرجىمانلىق بولسۇن، ھەممىسىلا خەلقنىڭ خىزمىتى.

ئۇ، يا بۇگۈن، يا ئەتە قايتىپ كېلىدۇ.

مەيلى ئۇ كەلسۇن، مەيلى مەن باراي، بەربىر ئوخشاش.

5) تارماق جۈملىلىرى كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچلارنىڭ ئاددىي جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلاپ، بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولۇپ، مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

تىلىمىزدىكى «ھەتتا، ھەتتاكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە كېلىپ، بەلكى» قاتارلىق كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچلار بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل باغلىغۇچلار نۇتۇقتا بىر - بىرىدىن

پەرقلىق ھالدا قوللىنىلىش ئارقىلىق، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەرنى تۇزۇشكە قاتنىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى كۆرۈپ باقمىغان، ھەتتا، ئىسمىنىمۇ ئاڭلاپ باقمىغان.

تىل — تەبىئى ھادىسە ئەمەس، بەلكى، ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تىلىمىزدىكى «-يۇ، -ئۇ، -دە» قاتارلىق تىركەلمىلەرمۇ بەزىدە باغلىغۇچىلار ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تەڭداش مۇناسىۋەتتەباغلانغان قوشما جۈملىلەر تەركىبىدە كى تارماق جۈملىلەرنى ئۆز ئارا باغلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپسەنۇ، بىزنىڭكىگە نېمىشقا بارمىدىڭ؟

ئۇ، بېشىنى ياستۇققا قويىدۇيۇ، خورەكنى باشلايدۇ.

ئۇ، كىتابنى قولتۇقىغا قىستى -دە، سىنىپتىن چىقىپ كەتتى.

2. تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىغۇچىلارسىز باغلانغان قوشما جۈملە

باغلىغۇچىلارسىزلا ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەن ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكىمىسىدىن تۇزۇلگەن قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىگە ئىنتايىن يېقىن بولىدۇ. مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە ئۇلار قوشما جۈملە تەركىبىدە ئۆزلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىپ، بىر پۈتۈن قوشما جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ خىل تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ياندىشىش (تەڭداش) مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن:

سۇنى سەپ سىگار يەرگە، سۆزنى قىل سىغار يەرگە.

دوست ئاغرىتىپ ئېيتار، دۇشمەن كۈلدۈرۈپ.

بىلىكى چوڭ بىرنى يېڭەر، بىلىمى چوڭ مىڭنى يېڭەر.

تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلارسىز ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. چۈنكى، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ كۆپچىلىكى باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە شەكلىدە كېلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە شەكىللىرىنمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ تېشىغا باقماي، ئىچىگە باق.

تەڭ يېگەن تەنگە سىڭەر، يالغۇز يېگەن يەرگە سىڭەر.

تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىي تۇزۇلۇشى رەڭگا - رەڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىككى ياكى ئۈچ تارماق

جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسا، يەنە بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ تارماق جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

بۇ خىل جۈملىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ بىردىن خاس ئىگىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن گۈلەمبەرگە بىر نەچچە پارچە خەت يازدىم، ئۇ، ماڭا بىر پارچىمۇ جاۋاب خەت يازمىدى.

(2) بۇ خىل شەكىلدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىدە، تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بىردىلا ئىپادىلىنىپ، قالغانلىرىدا ئىپادىلىنىمايدۇ. شۇ بىر ئىگە ھەممىسىگە ئورتاق ئىگە بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ، مەسىلەن:

قېرىلىق ئەخمەققە يۇك، جاھىلغا قىش، ئىلىم ئەھلىگە مول ھوسۇل دەۋرىدۇر.

— ف. ۋولتېر.

تىل - كونا، زەئىپلىشىۋاتقان تۈزۈم ئۈچۈنمۇ، يېڭى، گۈللىنىۋاتقان تۈزۈم ئۈچۈنمۇ باباراۋەر خىزمەت قىلىدۇ، كونا بازىس ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، يېڭى بازىس ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ. (ستالىن)

(3) بۇ خىل شەكىلدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ يەنە بەزىلىرىدە، جۈملىنىڭ ئىگىسى ھېچقايسى تارماق جۈملىدە ئىپادىلىنىلمايدىغان ئەھۋاللار مۇمكىن. مەسىلەن:

كىتاب ئوقۇشقا ئەھمىيەت بېرىمەن، — بۇ مېنىڭ بىر خىل قىممەتلىك ئادىتىم.

ياڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزلە، ئەركىنى ئەل ئارىسىدىن ئىزلە.

بەزىلىرىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋرىمۇ بىر خىل شەكىلدە كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

ئەل ئامانلىقنى تىلەر، دۇشمەن يامانلىقنى تىلەر.

يەنە بەزىلىرىنىڭ ئىگىسى ھەر خىل، خەۋىرى بىر خىل بولۇشى مۇمكىن:

مەسىلەن:

ئەقىل — تەجرىبىگە مۇھتاج، ئىلىم — ئەخلاقىي - پەزىلەتكە مۇھتاج، شاتلىق — تىنچلىققا مۇھتاج، يېقىنلىق — مۇھەببەتكە مۇھتاج.

يەنە بەزىلىرىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋرىمۇ ھەر خىل سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزلەردىن كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن يىگىت جايىڭدا تۇر، مەزلۇم بولۇپ دەرت تارتمىغىن؛

ئەر تۇرۇپ «مەزلۇم» دېگەن بەدنامنى ئالماقلىق خاتا. (نىزامى شېھىت)

تارماق جۈملىلىرى باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەر تۆرلۈك مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ:

① ئىش - ھەرىكەت ياكى ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا بولغانلىقىنى، بولۇۋاتقانلىقىنى، بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زۆھرەم توپا يۇمشىتىۋاتىدۇ، گۈلسۇم توپا ئۈسۈۋاتىدۇ، قالغانلار توشۇۋاتىدۇ.

② ئىش - ھەرىكەت ياكى ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ ئاتتى، قوڭغۇراق چېلىندى، ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇردۇق.

③ بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز كەلدۇق، ئۇلار كەلمىدى.

كۈن ئىسسىدى، قار ئېرىمىدى.

(4) ئىش - ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن نەسىھەت قىلىۋىدىم، ئۇ تۈزۈلۈپ قالدى.

(5) شەيئى، ۋەقە - ھادىسىلەر توغرىسىدىكى تەسۋىرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نازۇك بىلەك باغلاندى،

ئۆلتۈرمەككە چاغلاندى.

قەشقەردىكى ئاتامنىڭ،

يۈرەك - باغرى داغلاندى. («نۇزۇگۇم» قوشاقلىرى)

(6) ئالدىنقى تارماق جۈملە ۋەقە - ھادىسە ھەققىدىكى سوراقنى، كېيىنكى تارماق جۈملە ئۇنىڭغا بىرىلگەن جاۋابنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىسراپچىلىق نەدە؟ — پېشانىسى تەرلىمىگەن يەردە.

ۋاپاغا جاپا بارمۇ؟ — ئىزدىسە تېپىلار.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1) قوشما جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

2) قوشما جۈملىلەرنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە قانداق پرىنسىپلارنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك؟

3) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر قانداق سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ؟

4) تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

5) تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

6) تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرى قايسىلار؟

7) تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە قانداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؟

§ 4 . تارماق جۇملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە

تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملەرنىڭ بەزى بىر شەكىللىرى خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، بەزى بىر شەكىللىرى بولسا (مۇنلەق كۆپ خىل شەكىللىرى) يېقىندىن بىرى، بولۇپمۇ، شىنجاڭدا ئەشرىياتچىلىق ئىشلىرى يولغا قويۇلغاندىن (1935 ـ يىلدىن) كېيىن، شۇنداقلا، جەمئىيەتنىڭ، پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي تېپىشى ۋە كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ھەمدە كۇندىن ـ كۇنگە تەرەققىي قىلىپ، بېيىپ، مۇكەممەللەشكەن، شۇ سەۋەبتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۇچى بارغانسېرى ئېشىپ بارماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۇملىلەر ئىچىدە تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بۇ خىل قوشما جۇملە تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەر قۇرۇلما جەھەتتىن ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇ-رۇش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق بىر ـ بىرى بىلەن باغلىنىپ، كەڭ ۋە مۇرەككەپ ئوي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىنىش، بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كەلگەن قوشما جۇملىلەر بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ بىلىمى قانچە كەڭ بولسا، ئۇنىڭ ئۆزىنۇ شۇنچە تاكامۇللاشقان بولىدۇ.

بىر ياخشى كىتاب ئوقۇساڭ، نۇرغۇنلىغان ئالىيجاناپ كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلەشكەندەك بولىسەن. (م. گوركى)

تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) بۇ خىل مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەر ئۆز ئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كەلسىمۇ، لېكىن، مەنە جەھەتتىن يەنىلا ئۆزىنىڭ يەككە ئوي ـ پىكىرلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقاتمايدۇ.

2) بۇ خىل مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەرنىڭ بەزىلىرى تۇزۇلۇش جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىسىمۇ، يەنە بەزىلىرى ساقلاپ قالالمايدۇ. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلار ئاددىي جۇملىلىك خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، باشقا بىر تارماق جۇملىنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ، شۇ جۇملىنىڭ بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ كەتمەيدۇ.

3) بۇ خىل مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەر تۇرلۇك مورفولوگىيىلىك شەكىللەر، يۇكلىمىلەر، ۋە باغلىغۇچى ئېلېمېنتلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

4) بۇ خىل مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەر ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆزئارا تەڭداش مۇناسە-

ۋەتته باغلانغان قوشما جۈملىگە قارىغاندا، ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ۋە پائۇزا مۇستەقىللىقىغا ئىگە بولىدۇ.

5) بۇ خىل مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملىلەرگە قارىغاندا، مۇرەككەپ ۋە كەڭ ئوي - پىكىرنى ئاڭلىتىدۇ، ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر بىر - بىرى بىلەن گاددىي مەنىۋى مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا بىرىكسە، ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر بولسا، بىر - بىرى بىلەن مۇرەككەپ مەنىۋى مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا بىرىكىدۇ، بۇنىڭ ئۆزى دەل تىل تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بەزى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيىسى تولۇق ئاياغلاشمىغان هالدا ئىپتىلىپ، بىر تۇتاش قوشما جۈملە ئىنتوناتسىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەسىلىلەرگە قاراشتا قىسمەنلىكنىلا كۆرۈپ قالماستىن، بەلكى، ئومۇملۇقنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك.

ۋاقىتنى بىكار ئۆتكۈزگەندىن كۆرە، ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ ئۆگىنىش كېرەك.

بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بىرى باش جۈملە، يەنە بىرى بېقىندى جۈملە دەپ قارىلىدۇ.

<u>بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئىككىنچى بىر تارماق جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن تارماق جۈملە باش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

<u>بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باش جۈملىگە بېقىنىپ، ئۇنىڭ بىرەر بۆلۈكىنى ياكى پۈتۈن جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاپ، ئىنىقلاپ كەلگەن تارماق جۈملە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.</u>

بېقىندى جۈملە باش جۈملىگە ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن بېقىنىپ كېلىدۇ.

(1) بېقىندا جۈملە باش جۈملىنى پۈتۈنلەي ئىزاهلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ، تۈزۈك ئوخشىلالمىغانلىقتىن، دەرسكە قاتنىشالمىدى.

(2) بېقىندى جۈملە باش جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكىنى ئىنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىم ئىختىساس ئىگىسى بولاي دېسە، كۆپ ئەجىر سىڭدۈرۈشى كېرەك، چۈنكى، ئەجىر سىڭدۈرمەي تۇرۇپ، هېچقانداق نەتىجە قازىنىش مۇمكىن ئەمەس.

بېقىندىلىق مۇناسىۋەتته باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باش جۈملە كۆپ هاللاردا بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا ۋە بەزىدە ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر باش جۈملە بېقىندى جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە «كى» باغلىغۇچىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ، ئەگەر باش جۈملە بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كەلسە، بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت مەيلىدىكى پېئىللاردىن، رەۋىشداشلاردىن، سۈپەتداشلاردىن تۈزۈلىدۇ ياكى ئۇنىڭغا تۈرلۈك گراماتىكىلىق ئېلېمېنتلار قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، هەقىقەت ئىگىلىدۇ، سۈنمايدۇ.

دۇشمەن تەسلىم بولمىسا، ئۇنى يوقىتىش كېرەك.
بىلىملىك بولاي دېسەك، رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئەمەلىيەتكە قاتنىشىشىڭ كېرەك.
بىر قىسىم ياشلارمۇ بارکى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىەت ۋە بۇرچىنى ئۇنتۇپ قالغان.
يولۋاسنىڭ ئۆۋىسىغا كىرمەي تۇرۇپ، يولۋاس بالىسىنى تۇتالمايسەن.
ئۆرۈك چېچەكلىگەندە، سايادەتكە چىقمىز.

§ 5 . تارماق جۇملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملىنىڭ تۈرلىرى

تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملىنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەرنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق يول (ۋاستە) لار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدە- كى ئاددىي جۇملىلەر ئالاقە ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ئۆزئارا بىر خىل ۋە كۆپ خىل سىنتاكسىس- لىق ۋاستىلەر ئارقىلىق باغلىنىپ، خىلمۇخىل شەكىلدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلا- غان قوشما جۇملىلەرنى هاسىل قىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملە تەركىبىدىكى تارماق جۇملىلەر ئۆزئارا بېقىندۇرۇش ۋە بېقىنىشتىن ئىبارەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىتە كېلىش ئارقىلىق، بىر پۈتۈن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملىلەر سىستېمىسىنى هاسىل قىلىدۇ.
يۇقىرىقىدەك ئۆلچەم - پرىنسىپلارغا ئاساسەن، تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تارماق جۇملىلىرى «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملە

بۇ خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۇملىلەر «كى» باغلىغۇچىسى ئۇلانغان باش جۇملە بىلەن بېقىنىدى جۇملىلەردىن تۈزۈلىدۇ. باش جۇملە پۈتكۈل تەركىبىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر، «شۇ، شۇنداق، شۇنچىلىك» دېگەندەك كۆرسىتىش ئالماشلىرى هەم «ئىبارەت، بولدى، ئىدى» دېگەندەك يارەمچى سۆزلەردىن كەلگەن خەۋىرىگە «كى» باغلىغۇچىسى ئۇلىنىش ئارقىلىق بېقىنىدى جۇملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرىدۇ. مەسىلەن:
بالىلارنى شۇنداق نەرسىگە ئادەتلەندۈرۈش كېرەككى، ئۇلار كىچىكىدىن تارتىپلا ئەمگەكنى سۆيىدىغان بولسۇن.
بىزنىڭ ئۇمىدىمىز شۇكى، تىرىشىپ ئىلىم - پەن ئىگىلەيلا.
بۇ تاغ شۇنچىلىك ئېگىزكى، ئۇستىدىكى قارلار يازدىمۇ ئېرىمەيدۇ.

سېنىڭ ۋەزىپەڭ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ يەردىن ھېچكىمنى ئۆتكۈزمەيسەن.
ئۇ شۇنچىلىك تىرىشچان ئىدىكى، بىر مىنۇت ۋاقىتنىمۇ قەدىرلەيتتى.

2. تارماق جۈملىلىرى تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

بۇ خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق باش جۈملىگە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچلەر، مەسىلەن، شەخسلىك پېئىلنىڭ شەرت مەيل كۆرسەتكۈچى « -سا - سە» ؛ رەۋىشداش كۆرسەتكۈچلىرى «- پ، - مىپ، - ۋپ، ۋپ، - غىچە - قىچە، - گىچە - كىچە؛ غاچقا، - قاچقا، - گەچكە، - كەچكە» ۋە بەزى كېلىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قەيەردە ئىنتىزام ياخشى بولسا، شۇ يەردە ئىش ئۈنۈملۈك بولىدۇ.
قايسى يول بىلەن كەلگەن بولساق، شۇ يول بىلەن قايتتۇق.
بىز دەرسنى ياخشى ئوقۇپ، ئوقۇتقۇچىمىزنى رازى قىلىمىز.
ئۇ قىزىق ھېكايىلەرنى ئېيتىپ بېرىپ، يولداشلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.
كۆۋرۈك ئىزدەپ يۈرگىچە، دەريادىن كېچىپلا ئۆتكەن ياخشى.
بىكار تۇرغىچە، بىكار ئىشلە.
1998 - يىلى يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، ئېغىر سۇ ئاپىتى يۈز بەردى.
قىزىم مەكتەپكە ماڭغاندا، تېخى تاڭ يورۇمىغانىدى.
ئۇ، قاتتىق ئاغرىپ قالغانلىقتىن، دەرسكە قاتناشمىدى.

3. تارماق جۈملىلىرى يارىدەمچى سۆز ۋە تۈرلۈك گراماتىكىلىق ئېلېمېنتلار ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە

بۇ خىل سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملە باش جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن يارىدەمچى پېئىللار (مەسىلەن، «ئىدى، ئىكەن ‹- كەن› ، دەپ» قاتارلىقلار) ، باغلىغۇچىلار، تىركەلمىلەر، يۆكلىمىلەر ۋە تۈرلۈك گراماتىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم خاتالىقتىن قول ئۈزۈپ ئويغىنىدىكەن، ئۇ، يېڭى بىر كۈچ بىلەن ھەقىقەتكە قاراپ قەدەم تاشلايدۇ (گىيوتى).

مۇئەللىم ئۆزى بىر پەدە ئۇسسۇل ئويناپ بەرگەن بولسا ئىدى، سورۇنمىز تېخىمۇ قىزىپ كەتكەن بولاتتى.

مېھمان كېلىدۇ دەپ، ھەممىمىزلا جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتىمىز،
ئەكبەر ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، بىزگە ھېچنېمە دېمەيلا كېتىپ قالدى.
قادىر كېلىپ قالغان بولسىزە، جېدەل ئۇلغىيىپ كېتەتتى.

ئىشلىرىمنى تۈگىتە يېچۇ، سىلەرنى راسا بىر ئويىنىتىپ كېلىمەن.
شۇنىڭغا ئوخشاش تۈرلۈك تۈر سىمۇ، بىز ئالغا ئىلگىرىلەۋەردۇق.
شۇنچە يالۋۇرغىنىمغا قارىماي، ئۇ يەنىلا كېتىپ قالدى.
توپ ئويىنىغاندىن كۆرە، سۇ ئۈزگەن ياخشى.

§ 6 . تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىنىدى جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ كېچىگەن بۆلىكىنىڭ پەرقى

تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىنىدى جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ كېچىگەن بۆلىكى بىر پۈتۈن جۈملىدە ئۆزىنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان ئاساسىي تەركىبلەرگە باغلىنىش شەكلى جەھەتتىن قىسمەن ئوخشاش-لىقلارغا ئىگە.

تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا بېقىنىش، بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ كېچىگەن بۆلىكى ۋە ئاساسىي بۆلىكىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغان سىنتاكسىس-لىق ۋاستىلەر گەرچە ئۆزئارا ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ماھىيەت-لىك پەرقلەر مەۋجۇت:

1. تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بېقىنىدى جۈملىلەر ئىپادىلەيدىغان گراماتىكىلىق مەنە ۋە مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەت-تىن بىر پۈتۈن ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاددىي جۈملىگە خاس بولغان ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت ساقلانغان بولىدۇ. ئۇ، تولۇق ئاياغلاشقان ئۆي - پىكىرنى ئىپادىلىيەلەيدۇ ۋە ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، شۇنچىلىك چۈھەر ئىدىكى، ئۇنىڭ قولىدىن ھەممە ئىشلار كېلەتتى.
بۇ كىتابنىڭ قىزىقلىقى شۇنچىلىككى، ئۇنى ھەممەيلەن تالىشىپ ئوقۇپ چىقتى.
پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە ئايانكى: «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» ۋەتىنى-مىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەردۇر.
شامال قايماقا ھەيدىسە، بولۇت شۇ ياققا ماڭىدۇ.
ئوقۇنقۇچىمىز يېتىپ كەلگىچە، بىز ئۆزلۇكسىزدىن ئۆگىنىپ تۇرايلى.

2. ئاددىي جۈملىنىڭ كېچىگەن بۆلىكى ئەسلىدىكى مۇستەقىل جۈملىلىك خۇسۇسىيە-تىنى، يەنى ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت، مەيل ئۇقۇمى، ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ۋە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ، ئۆزى قاتناش-قان جۈملىنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ كېتىپ، شۇ جۈملىنىڭ بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ، مەلۇم بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ، مەلۇم بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىدۇ ھەم

جۇملىنىڭ مەنە ئىپادىلەش مەركىزى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:
ئاتاقلىق پېداگوگ ماكارىنكوف: «ئوقۇتقۇچى - ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى» دېگەنىدى.
ھەر قانداق كىشى مەن ئەمدى يېتىشىپ قالدىم، دەپ ئېيتالمايدۇ.
تەبىئەت خۇددى تاۋۇس قۇشى قانات يايغاندەك ئىنتايىن گۈزەل تۇسكە كىرگەندى.
ئۇ، ئۆزىنى گويا ھەممىنى بىلىدىغاندەك ناھايىتى چوڭ تۇتاتتى.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟
2. تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىنى تۈرگە ئايرىشنىڭ ئۆلچەم - پرىنسىپلىرى قايسىلار؟
3. تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىنىڭ قانداق تۈرلىرىنى بىلىسىز؟
4. تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىنىڭ بېقىندى جۇملىسى بىلەن ئاددىي جۇملىنىڭ كېڭەيگەن بۆلىكىنىڭ ئوخشاشلىقلىرى ۋە پەرقلىرى نېدە؟

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى تارماق جۇملىلىرى ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىلەر تەركىبىدە كەلگەن بېقىندۇرغۇچى (باش) جۇملىنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق، بېقىندى جۇملىنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار.
1. ئۆمۈر بويى ئىشچان بولساڭ، ئۆمۈر بويى بەختلىك بولىسەن.
2. تالانت دېگەن شۇنداق نەرسىكى، ئۇ، ئۆمۈر بويى تىرىشقاندا، ئاندىن يېتىلىدۇ. (مېندېلېيېف).
3. بىلگىنىڭ كۆپ بولسىمۇ، ئۇنى ئېھتىياجىڭغا قاراپ ئىشلىتىشكە ماھىر بولمىساڭ، ئۇنداق بىلىمنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق (پېتراك)
4. شەيئىلەرنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى بىلگەن بولسىڭىز، بۇ چېچەنلىكىڭىزنى كۆرسىتىدۇ. شەيئىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە قانداقلىقىنى بىلگەن بولسىڭىز، بۇ تەجرىبىلىك ئىكەنلىكىڭىزنى كۆرسىتىدۇ. (دىدېروت)
5. چېچەن ۋە دانىشمەن ئادەملەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار كۆرۈپلا ياكى ئاڭلاپلا قالغانلىرى ئۈستىدە كۆپ پىكىر يۈرگىزىدۇ ۋە تېخىمۇ كۆپ چۈشىنىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. (برونو)
6. غايە قانچە يۇكسەك بولسا، تىرىشچانلىق ۋە جۇرئەت شۇنچە مۇكەممەل بولىدۇ.

7. بىز ۋاقىتنى قەدىرلەپلا قالماي، ۋاقىتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنىمۇ بىلىشىمىز لازىم.

8. ئۇنىڭ كېسىلى ئېغىر بولغانلىقتىن، دوختۇرخاندا ئۇزاق يېتىپ قالدى.

9. بىكار ئولتۇرغاندىن كۆرە، بىكار ئىشلىگەن ياخشى.

10. شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى جەزمەن ياخشى مېۋە بېرىدۇ.

§ 7 . ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈملە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئىچىدە تارماق جۈملىلىرى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان ۋە ئۆزئارا بېقىندۇرۇش، بېقىنىش مۇناسىۋىتىدە باغلانغان شەكىللىرىدىن باشقا، يەنە شۇنداقمۇ شەكىللىرى بار كى، مۇنداق قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئاددىي ھالدىكى سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىدىن ئەمەس، بەلكى، تەركىبىدىكى بىر قانچە ئاددىي ۋە قوشما جۈملىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق باغلىنىپ، مۇرەككەپ سىنتاكسىسلىق بىرىكمە ھاسىل قىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. بۇ خىل جۈملە شەكلى ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈملە دېيىلىدۇ.

بۇ خىل شەكىلدىكى قوشما جۈملىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملە تىپلىرىنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپ ۋە ئەڭ يۇقىرى شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنى باشقا جۈملە تىپلىرىدىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ۋە توغرا چۈشىنىش — تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ۋە توغرا چۈشىنىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ خىل قوشما جۈملە شەكىللىرى ئارقىلىق تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئوي - پىكىرلەرنى خاتاسىز ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى توغۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ، نامى تىرىك بولىدۇ. بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ، نامى ئۆلۈك بولىدۇ (ئەھمەد يۈكنەكى).

ئادەم ئۆچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە — ھايات. ئۇ ھەر بىر ئادەمگە پەقەت بىرلا قېتىم كېلىدۇ. ھاياتنى شۇنداق ئۆتكۈزۈش كېرەككى، ئۇ، ئۆتمۈشىنى ئەسلىگىنىدە، ئۆمرىنىڭ بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىدىن پۇشايمان يەپ ئولتۇرمىسۇن، تۇرمۇشىنى مەنىسىز ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن نومۇس قىلىپ ئولتۇرمىسۇن. جان ئۈزۈش ئالدىدا «پۈتۈن ھاياتىم ۋە زېھنىمنى دۇنيا بويىچە ئەڭ سەلتەنەتلىك ئىشقا — پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىقى يولىدىكى كۈرەشكە بېغىشلىدىم» دېگەن سۆزنى قىلالىسۇن. (نىكولاي ئوستروۋىسكى)

زىرائەت ئەتىيازدا تېرىلمىسا، يازدا ئۆسمەيدۇ، كۈزدە ھوسۇل بەرمەيدۇ، قىشتا ئۇنىڭ لەززىتىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. (گايتى).

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن مەلۇمكى، ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈملىدىكى بىر بېقىندى جۈملە بىر قانچە باش جۈملىگە تەڭ دەرىجىدە بېقىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، بىر قانچە بېقىندى جۈملە بىر باش جۈملىگە تەڭ دەرىجىدە بېقىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، ھەتتا باش جۈملە بىلەن

بېقىندى جۈمله ئارىلاش تەركىبلىك كېلىشمۇ مۇمكىن. شۇنداقلا، ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈملىدىكى كونىتېكستنىڭ ئىچىده ئاددىي ۋە قوشما جۈملىلەر پۈتۈن جۈمله ئېتىبارى بىلەن، ئەينى بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىده هەم باش جۈمله، هەم بېقىندى جۈمله بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. شۇڭا، ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈملىلەر سىنتاكسىسلىق باغلىنىش هاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ: كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈمله، كۆپ باش جۈملىلىك ئارىلاش قوشما جۈمله ۋە مۇرەككەپ تەركىبلىك ئارىلاش قوشما جۈمله، دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈمله

بىر قانچه بېقىندى جۈملىنىڭ بىر باش جۈملىگه تەڭداش مۇناسىۋەتته باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈمله شەكلى كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ هەممىسى بىر خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلده تۇرۇپ، بىر خىل گراماتىكىلىق مەنه ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن، ياكى خىلمۇخىل مورفولوگىيىلىك شەكىلده كېلىپ، هەرخىل گراماتىكىلىق مەنه ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بىلىم ئادەمنىڭ قېنىدەك قىممەتلىك. قان كەم بولسا، بەدەن ئاجىزلايدۇ، بىلىم كەم بولسا، مېڭه قۇرۇپ قالىدۇ. (گاۋسچى).

تەسەۋۋۇر قىلىش كۈچى بىلىمدىنمۇ مۇهىم. چۈنكى، بىلىم چەكلىك بولىدۇ، تەسەۋۋۇر قىلىش كۈچى بولسا، دۇنيادىكى هەممىنى ئۆز ئىچىگه ئالىدۇ، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، شۇنداقلا، ئۇ يەنه، بىلىمنىڭ تەدرىجىي ئىلگىرىلەش مەنبەسىدۇر. (ئېينشتېين)

دېمەك، كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىبىدىكى باش جۈمله بىلەن بېقىندى جۈملىنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىشىدا بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇنداق پاكىتلارغا ئاساسەن، كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈملىلەر ئۆز ئىچىدىن يەنه: بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگه تەڭداش مۇناسىۋەتته باغلانغان ئارىلاش قوشما جۈمله، بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگه زەنجىرسىمان باغلانغان ئارىلاش قوشما جۈمله، دەپ ئىككى تۈرگه بۆلۈنىدۇ.

1) بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگه تەڭداش مۇناسىۋەتته باغلانغان ئارىلاش قوشما جۈمله

بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگه بىۋاسته باغلىنىپ كەلگەن جۈمله شەكلى بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگه تەڭداش مۇناسىۋەتته باغلانغان ئارىلاش قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىشته ياخشى بولساڭ ①، ئىدىيىده ياخشى بولساڭ ②، ئەخلاقىي پەزىلەتته ياخشى بولساڭ ③، «ئۇچته ياخشى ئوقۇغۇچى» بولالايسەن④،

بىز ئارىلاش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى باش جۈمله ئۈچۈن «□»، بېقىندى جۈمله ئۈچۈن «○»نى شەرتلىك بەلگه قىلىپ ئالساق، يۇقىرىقى كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ باغلىنىش سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ.

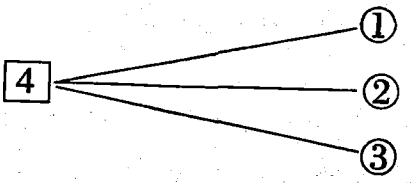

2) بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگە زەنجىرسىمان باغلانغان ئارىلاش قوشما جۈملە.

بېقىندى جۈملىلىرى ئاۋۋال ئۆزئارا بېقىنىپ، بىر - بىرىنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىشتىن ھاسىل بولغان جۈملە شەكلى بېقىندى جۈملىلىرى باش جۈملىگە زەنجىرسىمان باغلانغان ئارىلاش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل باغلىنىشتىكى قوشما جۈملىلەر خىلمۇخىل مورفولوگىيىلىك شەكىلدە كەلگەن-لىكتىن، ھەر خىل سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ، بىر - بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭلار كىچىكلەرنى ئىززەتلىسە ①، كىچىكلەرمۇ چوڭلارنى ھۆرمەتلىسە ②، ئىتتە-پاقلىق ياخشىلىنىدۇ -دە ③، ياخشى تەسىر پەيدا بولىدۇ ④.

بۇنىڭ سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ:

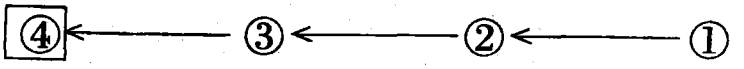

2. كۆپ باش جۈملىلىك ئارىلاش قوشما جۈملە

ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈملە تەركىبىدە بىر قانچە بېقىندى جۈملە بولغىنىغا ئوخشاش، بىر نەچچە باش جۈملىمۇ بولىدۇ.

بىر بېقىندى جۈملىنىڭ بىر قانچە باش جۈملىگە تەڭ مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تۈزۈل-گەن قوشما جۈملە شەكلى كۆپ باش جۈملىلىك ئارىلاش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل باغلىنىشتا كەلگەن ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بىر قانچە باش جۈملە ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغان بولىدۇ، بېقىندى جۈملە بولسا، ھەر بىر باش جۈملە بىلەن بىۋاستە باغلىنىش ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى كىتابلارنى ئوقۇساڭ ①، پىكىرىڭ ئېچىلىدۇ ②، بىلىمىڭ كۆپەيىدۇ ③، سەۋىيەڭ ئۆسىدۇ ④.

قانۇن بولمىسا ①، تەرتىپ بۇزۇلىدۇ ②، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىدۇ ③، ئىگىلىك ۋەيران بولىدۇ ④.

بۇلارنىڭ سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ:

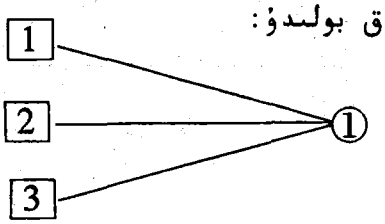

مۇنداق كۆپ باش جۇملىلىك ئارىلاش قوشما جۇملىلەر بېقىندى جۇملىلەرنى ئىخچاملاپ ئېيتىش، نۇتۇقنى مېغىزلىق ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتىدىن قوللىنىلىدۇ.

3. مۇرەككەپ تەركىبلىك ئارىلاش قوشما جۇملە

ئارىلاش قوشما جۇملىنىڭ يەنە بىر تۈرى — مۇرەككەپ تەركىبلىك ئارىلاش قوشما جۇملە بولۇپ، ئۇنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى كۆپ بېقىندىلىق ۋە كۆپ باش جۇملىلىك ئارىلاش قوشما جۇملىلەرگە قارىغاندا، تېخىمۇ مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي ۋە قوشما جۇملىلەر ئوخشاشمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ، بىرىدە بېقىندى جۇملە بولۇپ كەلسە، بىرىدە باش جۇملە بولۇپ كېلىپ، ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە بولىدۇ. مۇنداق جۇملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىشتا، ئالدى بىلەن پۈتۈن جۇملىنىڭ ئۆز ئارا بېقىندۇرۇش - بېقىنىش يولى بىلەن باغلانغان ئارىلاش قوشما جۇملە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىۋېلىپ، ئاندىن ھەر بىر ئاددىي ۋە قوشما جۇملىلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى، يەنى، ئۇلارنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق يوللار ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن باغلانغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىش لازىم. شۇندىلا، پۈتۈن جۇملىدە ئىپادىلەنگەن مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلەرنى خاتاسىز چۈشىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۇ ئىشتا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتمايدىكەن ①، شۇنى مۆلچەرلەش مۇمكىنكى ②، ئۇلار زىددىيەتلەرنى جەزمەن پەرق ئېتەلمەيدۇ ③. ھەق - ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ ④، خىزمىتىدە ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرايدۇ ⑤.

بۇنىڭ سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ.

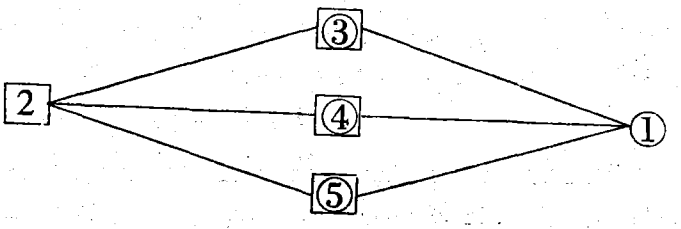

ماركسىزمچە پەلسەپە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى ①، زىددىيەت ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇد ②، لېكىن، شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاشمىغانىكەن ③، زىددىيەتلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ ④، شۇنىڭ ئۈچۈن، زىددىيەتلەرنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ھەر خىل بولىدۇ ⑤.

بۇنىڭ سخېمىسى مۇنداق بولىدۇ.

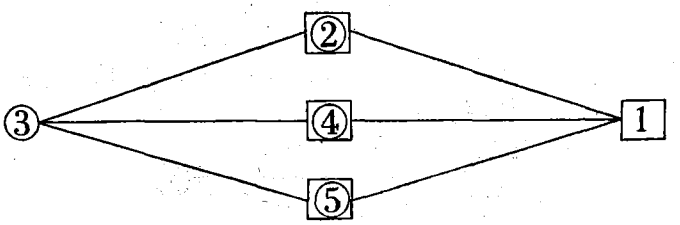

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە، ئارىلاش قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا تىپتىكى قوشما جۈمله (تارماق جۈملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله، تارماق جۈملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈمله) لەردىن پەرقلىنىدۇ:

1. ئارىلاش قوشما جۈمله ئاز دېگەندىمۇ ئۈچتىن ئارتۇق ئاددىي ۋە قوشما جۈملىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

2. ئارىلاش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي ۋە قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى ۋە ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى جەھەتتىن ئۆزئارا بېقىندۇرۇش - بېقىنىش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ.

3. ئارىلاش قوشما جۈمله تەركىبىدىكى ئاددىي ۋە قوشما جۈملىلەر بىر - بىرى بىلەن بەزىدە باغلىغۇچىلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق باغلانسا، بەزىدە تۇرلۇك مورفولوگىيىلىك ئىلىھ-مېنىتلار ھەم سىنتاكسىسلىق ۋاستىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ.

4. ئارىلاش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى بەزى ئاددىي ۋە قوشما جۈملىلەر ئەينى بىر كونتېكىست ئىچىدە ئوخشاشمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ، بىرىدە بېقىندى جۈمله بولۇپ كەلسە، بىرىدە باش جۈمله بولۇپ كېلىپ، مۇرەككەپ تەركىب ھاسىل قىلىپ، تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە تېخىمۇ كەڭ ئوي - پىكىرلەرنى خاتاسىز ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئارىلاش تەركىبلىك قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟
2. كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟
3. كۆپ باش جۈملىلىك ئارىلاش قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟
4. مۇرەككەپ تەركىبلىك ئارىلاش قوشما جۈمله دېگەن نېمە؟

قوشما جۇملىنىڭ ئومۇمىي سخېمىسى

- قوشما جۇملە
  - 1. تارماق جۇملىلىرى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە
    - 1) تارماق جۇملىلىرى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق تەڭداش باغلانغان قوشما جۇملە
    - 2) تارماق جۇملىلىرى باغلىغۇچىلارسىز تەڭداش باغلانغان قوشما جۇملە
  - 2. تارماق جۇملىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە
    - 1) تارماق جۇملىلىرى «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە
    - 2) تارماق جۇملىلىرى يارىدەمچى سۆز ۋە گرامماتىكىلىق ئېلېمېنتلار ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە
    - 3) تارماق جۇملىلىرى تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملە
  - 3. ئارىلاش قوشما جۇملە
    - 1) كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۇملە
      - ① بېقىندى جۇملىلىرى باش جۇملىگە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۇملە
      - ② بېقىندى جۇملىلىرى باش جۇملىگە زەنجىرسىمان باغلانغان كۆپ بېقىندىلىق ئارىلاش قوشما جۇملە
    - 2) كۆپ باش جۇملىلىك ئارىلاش قوشما جۇملە
    - 3) مۇرەككەپ تەركىبلىك ئارىلاش قوشما جۇملە

6 - باب. كۆچۈرمە جۈملە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

§ 1. كۆچۈرمە جۈملە

ئاپتورنىڭ باشقا شەخسلەرنىڭ سۆز - ئىبارىلىرىنى ھېچقانداق ئۆزگەرتمەستىن، ئەينى بويىچە ئۆز نۇتقىغا كىرگۈزۈپ قوللىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈملە شەكلى كۆچۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوي - پىكرىنى تېخىمۇ روشەن، ئېنىق ھەم ئىسپاتلىق تۇرده ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئاغزاكى ياكى يازما نوتقىدا باشقا شەخسلەرنىڭ سۆزلىرىنى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق، سىنتاكسىسلىق ۋە ئىنتوناتسىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان ئاساسىتا ئۆز ئەينى قوللىنىدۇ. ئەسلىي تېكىستتىن ھېچقانداق ئۆزگىرىشسىز قوبۇل قىلىنغانلىرى ئەينەن كۆچۈرمە دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر ئاپتور باشقىلارنىڭ سۆزىنى كۆچۈرۈپ ئىشلەتسە ۋە شۇ كۆچۈرۈلگەن سۆز بىر جۈملە ھاسىل قىلالمىسا، يەنى ئاپتورنىڭ نۇتقىدىكى بىر ياكى بىر قانچە سۆزىنلا كۆچۈرۈپ قوللانسا، ئۇ، كۆچۈرمە سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«كېلىمەن» دەپ ۋەدە قىلدى.

نە بولدى يايرىم كەلمىدى.

(«غېرىپ - سەنەم» ئوپېراسىدىن).

كۆچۈرمە جۈملە مۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) كۆچۈرمە جۈملە ئەسلىي سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچى تەرىپىدىن قانداق ئېيتىلغان ياكى يېزىلغان بولسا، ئاپتور تەرىپىدىن مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھېچبىر ئۆزگىرىشسىز كۆچۈرۈپ قوللىنىلغان بولىدۇ.

2) كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىنىڭ ئىچىدە خۇددى ئاددىي جۈملىنىڭ بىر بۆلىكىدەك مۇئەييەن بىر خىل سوئالغا جاۋاب بولۇپ، مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ. شۇڭا كۆچۈرمە جۈملىلەر ئاپتور سۆزىدىكى كېڭەيگەن بۆلەك دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ماڭا ئۆزىنىڭ مۇندىن كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بېرىپ، «ئەلا نەتىجىلىرىم بىلەن ئوقۇتقۇچىلىرىمنىڭ ماڭا قىلغان غەمخورلىقىغا جاۋاب قايتۇرىمەن»، دېدى.

3) كۆچۈرمە جۈملە ئەدەبىي جانلىق تىلدا ئۆزگە خاس ئىنتوناتسىيە، ئەدەبىي يېزىق تىلىدا ئۆزگە خاس تىنىش بەلگىلەر ئارقىلىق ئاپتور سۆزىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملىنى ئىشلىتىشتىكى كونكرېت تەلەپلەر تۆۋەندىكىچە:

① كۆچۈرمە جۈملە ھەمىشە قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىپ يېزىلىدۇ ۋە ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ناۋائى مۇنداق دېگەنىدى: «ئىنسانىنىڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىدىن بىرى — ئاتا - ئانىنى

ھۆرمەت قىلىشتۇر» .

② كۆچۈرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سۆزىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، كۆچۈرمە جۈملىدىن كېيىن (ئاپتور سۆزىنىڭ ئالدىدا)، پەش ھەم سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

«تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى» ، — دېگەندى لېنىن.

③ كۆچۈرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئالدىغا قوش چېكىت، كەينىگە پەش ھەم سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

گوركى: «تىل —— ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى» ، — دېگەندى.

④ كۆچۈرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سۆزىنى ئارىغا ئالغان ھالدا كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئەگەر كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئۆزۈلۈپ قالغان جايىدا چېكىت، سوئال، ئۈندەش بەلگىلىرى كەلسە، كۆچۈرمە جۈملىدىن كېيىن، يەنە شۇ بەلگە قويۇلۇپ، ئاندىن كېيىن سىزىقچە قويۇلىدۇ. ئاپتور سۆزىدىن كېيىنمۇ پەش، سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

«سىز ئۆمۈرنى قەدىرلەمسىز؟ — دېگەندى فرانكلىن، — ئۇنداق بولسا ۋاقىتنى ئىسراپ قىلماڭ» .

ئەگەر كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئۆزۈلۈپ قالغان جايىدا چېكىت، سوئال، ئۈندەش بەلگىلىرى بولسا، ئاپتور سۆزى ھەر ئىككى تەرەپتىن پەش ۋە سىزىق ئارقىلىق ئاجرىتىلىدۇ. مەسىلەن:

«بىلىملىك كىشى ئۆچۈن ئېيتقاندا، — دەيدۇ گوركى، — كىتاب ئوقۇش بىر خىل ئالىي ھوزۇرلىنىشتۇر.»

كۆچۈرمە جۈملە جانلىق تىلدا ۋە بەدىئىي ئەسەرلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ. تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئايرىم بىر سۆز، بىر ئاددىي جۈملە، بەزىدە قوشما جۈملە شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىشىلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ، ئۇنىڭدىن قېچىشىپ، بۇلۇڭلارغا مۆكۈشتى ۋە بىر - بىرىگە: — ئۇر! — دەپ ۋارقىراشتى.

— ئۇھ! — دېدى ئازات ئېغىر تىنىپ.

§ 2 . ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچى بەزىدە ئۆزىنىڭ ئوي - پىكىر ۋە كۆز قاراشلىرىنى تولۇق ۋە كىشىلەرنى قايىل قىلارلىق ھالدا ئىپادىلەش ئۈچۈن، باشقىلارنىڭ سۆز ئىبارىلىرىنى گراماتىكىلىق تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئۆزگەرتىپ، ئۇنى ئۆز سۆزىگە ئايلاندۇرۇپ قوللىنىدۇ.

ئاپتور ئۆز مۇددىئاسىنى ئىپادىلەشتە، باشقىلارنىڭ سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ گراماتىكىلىق شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، مەزمۇنىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا قوللىنىدىغان جۈملىلەر ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئالدىدا ھەممىلا ئادەمنىڭ باباراۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى.

ئۆزلەشتۈرمە جۈملە تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئاپتورنىڭ ئۆز ئوي - پىكىرلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ

روشەن ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ.

2. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى گراممماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. بەلكى ئۇ، ئاپتور سۆزىنىڭ (جۈملىنىڭ) ئىچىگە سىڭىپ كېتىپ، ئۇنىڭ بىرەر بۆلىكىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭدا ئەسلىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ مەزمۇنى ساقلاپ قېلىنغان بولىدۇ.

3. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئەسلىدىكى ئىنتوناتسىيە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغاچقا، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئاپتور سۆزىدىن پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ.

§ 3. كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش يوللىرى

كۆچۈرمە جۈملىلەرنى تۆۋەندىكى يوللار بىلەن ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش مۇمكىن:

1. كۆچۈرمە جۈملىنىڭ پېئىلدىن كەلگەن خەۋىرىنى شەخسسىز پېئىلىنىڭ سۈپەتداش شەكلىگە ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، يەنە ئۇنىڭغا «-لىق، -لىك» ھەم تەۋەلىك كۆرسەتكۈچلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. بەزىدە، كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى چۈشۈم كېلىش شەكلى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىپ، ئاپتور سۆزىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئاۋۇال ئويلا، ئاندىن سۆزلە. (ماقال)

ئويلىماي سۆزلىسەڭ، ئاغرىماي ئۆلىسەن. (ماقال)

ئاتىلار ئاۋۇال ئويلاپ، ئاندىن سۆزلەش لازىملىقىنى، ئويلىماي سۆزلىگەندە، كۆتۈلمىگەن يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى بۇرۇنلا ئېيتقانىدى (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە).

2. كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى بۇيرۇق پېئىلدىن كەلسە، ئۇنى ئىسىمداشقا ئايلاندۇرۇپ، ئاخىرىغا «لازىم، كېرەك» دېگەنگە ئوخشاش ئالاھىدە سۈپەت سۆزلىرىنى، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە «-لىق، -لىك» ۋە تەۋەلىك كۆرسەتكۈچلىرىنى ئۇلاش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆز سۆزىدە: «ئاكتىپ ئاممىلار تولۇق ئىشقا سېلىنسۇن!» دەپ كۆرسەتتى (كۆچۈرمە جۈملە).

ئۇ ئۆز سۆزىدە، ئاكتىپ ئاممىلارنىڭ تولۇق ئىشقا سېلىنىشى لازىملىقىنى كۆرسەتتى (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە).

3. ئاپتور سۆزىنىڭ تەركىبىگە «قارىغاندا» سۆزىنى كىرگۈزۈش ياكى ئەسلىي خەۋەرنى ئىسىمداشقا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا «چە» مورفېمىسىنى ئۇلاش ۋە كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرىنى سۈپەتداشلارغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش مۇمكىن. مەسىلەن:

بۈگۈنكى گېزىت خەۋىرىگە قارىغاندا، بۇ يىل مەملىكىتىمىز بويىچە ئاشلىقتىن مول

هوسۇل ئېلىنمايتۇ، (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە).

بۇگۈنكى گېزىتتە خەۋەر قىلىنىشىچە، بۇ يىل مەملىكىتىمىز بويىچە ئاشلىقتىن مول‌هوسۇل ئېلىنغان. (كۆچۈرمە جۈملە).

4. كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈمىدىن ياكى پېئىل بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن كەلگەندە، خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا «ئىكەن» دېگەن يارەمچى پېئىلنى ۋە «-لىق، -لىك» مورفېمىسى ھەمدە ئۇنىڭغا يەنە تەۋەلىك كۆرسەتكۈچىنى قوشۇپ، ئاندىن ئۇنى چۈشۈم كېلىش شەكلى بىلەن تۈرلەش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

پلاتون: «ئۆزىنىڭ بىلىمسىزلىكىنى بىلمەسلىك — قوش بىلىمسىزلىكتۇر.» دېگەندەك. (كۆچۈرمە جۈملە).

پلاتون ئۆزىنىڭ بىلىمسىزلىكىنى بىلمەسلىك قوش بىلىمسىزلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

«ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش — ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشىشنىڭ بىرىنچى قەدىمىدۇر» دېگەنىدى گېرتسىن (كۆچۈرمە جۈملە).

گېرتسىن ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش — ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە).

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. كۆچۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟ مىسال بىلەن سۆزلەڭ؟

2. كۆچۈرمە جۈملىنى قوللىنىشتىكى كونكرېت تەلەپلەر قانداق؟

3. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ، قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

4. كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ يوللىرى قانداق؟ مىسال بىلەن سۆزلەڭ؟

كۆنۈكمە

ئۆزۈڭلار كۆچۈرمە جۈملىدىن ئۇچىنى، ئۆزلەشتۈرمە جۈملىدىن ئۇچىنى تېپىپ يېزىڭلار ۋە شۇ كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە، ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەرنى كۆچۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇڭلار.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىستىلىستىكا قىسمى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى

§ 1 . «ئىستىلىستىكا» ئۇقۇمى

«ئىستىلىستىكا» ئاتالغۇسى — گرېكچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ تومۇرى stylos (قەلەم، يازقۇرالى،) سۆزىدۇر.

بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدا « 修辞学 » يەنى «سۆزنى بىزەش ئىلمى» دېيىلىدۇ. ئەرەبچىدە بولسا «مەجازى ۋاستىلار» دېيىلىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېغىنچاقلىنىپ، تىل ئىشلىتىش (تىلدىن پايدىلىنىش) ماھارىتى، ئۇسلۇبى دېگەنلىك بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئىستىلىستىكا» ئاتالغۇسىنى تىلىمىزدا چۈشىنىشلىك قىلىپ، «ئۇسلۇبىيەت ئىلمى» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق.

ئىستىلىستىكا ئىلمى تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇ، ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ: يەنى، بىرىنچىدىن: «تىلنى تۈزەش، تىلغا بېزەك بېرىش، ئېنىقراقى، تىل ئىشلىتىش ئۇسلۇبى» دېگەن مەنىدە؛ ئىككىنچىدىن: «ماقالە ـ ئەسەرلەر-نىڭ (بارلىق يازمىلارنىڭ) تىل خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

تىلنى تۈزەش دېگەنلىك: يېزىقچىلىق پائالىيىتىدە سۆز ـ ئىبارە، جۈملىلەرنى توغرا تاللاش، ئۇلارنى مۇۋاپىق ۋە ئۆز جايىدا قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

تىلغا بېزەك بېرىش دېگەنلىك: تۈرلۈك ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن توغرا پايدىلىنىش ئارقىلىق، ماقالە ـ ئەسەر تىلىنىڭ ئېنىق، توغرا ۋە جانلىق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، تىلدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، پىكىر ۋە ھېسسىياتنى جانلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ئىستىلىستىكا (ئۇسلۇبىيەت ئىلمى) دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىستىلىستىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى، ئۇسۇللار-نى ۋە تىل ۋاستىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ئىستىلىستىكا دەپ ئاتىلىدۇ.

§ 2 . ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە ۋەزىپىسى

يۇقىرىدا ئىستىلىستىكا ئىلمىگە بەرگەن تەبرىمىزدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئىستىلىس-تىكىدىكى تۈپ مەسىلە تىلدىن پايدىلىنىش ماھارىتى مەسىلىسىدىن ئىبارەت. مانا بۇ ئىستە-لىستىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى، تۈپ چېقىش نۇقتىسى ۋە ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى-

مدۇر.

ئىستىلىستىكا تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق ئىلمىدە بارغانسېرى چوڭقۇرلاشماقتا، تەتقىقات دائىرىسىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىپ بارماقتا. بۇرۇن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات كونا ئەنئەنە بويىچە سۆز مەنىسى، جۈملە قۇرۇلمىسى ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا، ھازىر تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەممە تەرەپلەربويىچە، ئالايلۇق، ئېغىز تىلى جەھەتتە ئىنتوناتسىيە، پائۇزا، ئەدەبىي تەلەپ-پۈز قاتارلىق مەسىلىلەرگىچە؛ يېزىق تىلى جەھەتتە بولسا، ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ قۇرۇلمىسى قاتارلىق مەسىلىلەرگىچە چېتىلماقتا. بۇرۇن ئىستىلىستىكا تەتقىقاتى مەزمۇن جەھەتتە فونېتىكا، لېكسىكولوگىيە ۋە گراماتىكا ئىلمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىپ بېرىلغان بولسا، ئەمدى ئۇ، تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، يۇقىرىقى پەنلەردىن سىرت يەنە لوگىكا، پسىخولوگىيە، ئېستېتىكا، ئەدەبىيات، ھەتتا فىزىكىنىڭ ئاكۇستىكا ئىلمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىپ بېرىلماقتا.

كونكرېت بىر تىل ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئومۇملىققا ئىگە بولغان ئىستىلىستىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ۋە ۋاستىلەرنى يارىتىش، ئۇلارنى كېڭەيتىش، ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئۇلگە، تىپلىرىنى تېپىپ چىقىش ئىستىلىستىكىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىئوملۇق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى، ماقال - تەمسىللەر ۋە بەزى تېپىشماقلاردا ئەكس ئەتكەن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ياخشى تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىش ئىنتايىن زور ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىلىمنىڭ (بىلىشنىڭ) چېكى بولمىغىنىدەك، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىنىڭمۇ چېكى چوق. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ بىلىش ئىقتىدارىنى ئۇزلۇكسىز جارى قىلدۇرۇپ، تىلنىڭ چەكسىز ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى پەيدىنپەي رېئاللىققا ئايلاندۇرۇپ، تىلدىن پايدىلىنىش ماھارىتىنى يېتىلدۇرۇپ باردۇ. مەسىلەن: «پولاتتەك ئىنتىزام ئاستىدا، ئالتۇندەك غەلىبە ياتىدۇ» دېگەن جۈملىنى تىل ماتېرىياللىرىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ماھارىتىگە نەمۇنە قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ جۈملىدىكى ئەشۇ مەزمۇننى «قاتتىق ئىنتىزام بولغاندىلا، قىممەتلىك غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ» دېسىمۇ، يەنە شۇ پىكىر تەك قىممەتتە ئىپادىلىنىۋېرىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئاڭلىغۇچىلارغا بېرىدىغان ئېستېتىك تەسىرى ئالدىنقىسىدەك كۈچلۈك بولمايدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە جەھەتتىن ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، ئالدىنقى جۈملە بولسا، تىل بەدىئىيلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ، (تىل بەدىئىيلىكى دېگىنىمىز: تىلنى گۈزەللەشتۈرۈش، ئوبرازلاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ). ئىككىنچىدىن، ئالدىنقى جۈملىدە ئىنتىزامنىڭ «قاتتىقلىقى» «پولاتقا»، غەلىبىنىڭ «قىممەتلىك» لىكى «ئالتۇن» غا ئوخشىتىلغىنى ئۈچۈن، ئوي - پىكىر كېيىنكى جۈملىگە قارىغاندا، ئالدىنقى جۈملىدە كونكرېت ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. ئۈچىنچىدىن، كېيىنكى جۈملىدە «ئىنتىزام» بىلەن «غەلىبە» ياندىش قويۇلغان. بۇ ئادەتتىكىچە بىر جۈملە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىستىلىستىكىلىق پۇراق بولمىغاچقا، ئۇنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ئاجىز. تۆتىنچىدىن، ئالدىنقى جۈملىنىڭ ھەر ئىككى بۆلىكى توققۇز بوغۇمدىن تۇزۇلگەن. ئۇلارنى

ئۇچتىن بۆلگىلى بولىدۇ. (پولاتتەك \ ئىنتىزام \ ئاستىدا، ئالتۇندەك \ غەلىبە \ ياتىدۇ). جۈملىنىڭ ھەر ئىككى بۆلۈكىدىكى سۆزلەر بىر - بىرىگە ماس ھالدا سىممېترىك (پاراللېل) جايلاشقان، يەنى، بىرىنچى بۆلەكتە ئاۋۇال ئوخشىتىش («پولاتتەك»)، ئاندىن ئىسىم («ئىنتىزام») كەلگەن بولسا، ئىككىنچى بۆلەكتىمۇ ئاۋۇال ئوخشىتىش («ئالتۇندەك»)، ئاندىن ئىسىم («غەلىبە») سۆزى كەلگەن. بۇ ئەھۋال تىلنى ئاھاڭدار-لىقتا، رىتىملىقتا ۋە قولاقتا يېقىملىق، ئېغىزغا چۈشۈشلۈك بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىپ، ئۇنى ئەقلىيە سۆزى دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن.

§ 3. ئىستىلىستىكىنىڭ رولى

ئىستىلىستىكىنىڭ تەبىرىدىن مەلۇمكى، ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن پايدىلىنىشتىكى مەقسەت — تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈندۇر.

ئىستىلىستىكا تىلدا تۇرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، ئوي - پىكىرنى جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

تىلنىڭ ئېنىق، توغرا، راۋان، ئىخچام بولۇشى بىر خىل ياخشى ئىپادىلەش ئۇنۇمى ھېسابلانغىنىدەك، ئۇنىڭ ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك، جەلپ قىلارلىق بولۇشىمۇ، يەنە بىر خىل ياخشى ئىپادىلەش ئۇنۇمى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداق ياخشى ئىپادىلەش ئۇنۇمىگە ئېرىشىشنىڭ يولى ئۈچ: بىرى، سۆز تاللاش؛ يەنە بىرى، جۈملە شەكلىنى تەڭشەش؛ ئاخىرقىسى، پىكىرنى بىۋاسىتە سۆزلەش.

1. سۆز تاللاش

بىر خىل ئوي - پىكىرنى ھەر خىل سۆز بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن. سۆز تاللاش ئاساسەن، نۇتۇقنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىمىزغا ئەڭ مۇۋاپىق سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش؛ مەنداش سۆزلەردىن كەڭ پايدىلىنىش، زىت مەنىلىك سۆزلەرنى ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىش؛ سۆزلەرنى تەكرارلاش، قاپىيىلەشتۈرۈش، تاۋۇش - بوغۇملارنى ماسلاشتۇرۇپ، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش؛ تەقلىد سۆزلەرنى جايىدا قوللىنىش، ئارخائىزم (كونىرىغان) سۆزلەر، دىئالېكت ۋە شېۋىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش؛ ماقال، تەمسىل، ئىدىئوم ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

نوتۇق جەريانىدا ئىشلەتكەن سۆز - ئىبارىلىرىمىز توغرا، مۇۋاپىق، ئورۇنلۇق، ئاممە-باب ۋە خەلقنىڭ سۆز ئىشلىتىش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولغاندىلا، ئاندىن تىلدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان بولىمىز، نەتىجىدە، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇلغان بولىدۇ.

يۇقىرىدىكى تەلەپلەرنىڭ ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدىغىنى، يەنىلا مەنداش سۆزلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش مەسىلىسىدۇر. بۇ تەلەپنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مەنداش سۆزلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى، ئۆز ئارا پەرقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىستە-

لىستىك روللىرىنى پىششىق بىلىش ئىنتايىن زۆرۈر.

مەنداش سۆزلەر مەنىلىرى ئوخشاش سۆزلەر بىلەن مەنىلىرى يېقىن سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، بىر پۈتۈن مەنداش سۆزلەر (سىنونىملار) سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ سىستېما ئىچىدىكى، ئالايلۇق «ئاچا - ھەدە، قولقاپ - پەلەي، چايدان - تېرمۇس» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىمۇ، ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ تامامەن ئوخشاش بولۇپ، بۇلار ئۆز ئارا ئورۇن ئالمىشالايدۇ. شۇڭا بۇلار «باراۋەر مەنىلىك» ياكى «ئوخشاش مەنىلىك» سۆزلەر دېيىلىدۇ.

يېقىن مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى، تۈس مەنىلىرى، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە ئىشلىتىلىش ئۈسۈللىرىدا تۇرلۇك ئىنچىكە پەرقلەر بولىدۇ، بۇلاردا تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تىپنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1) ئىدراكىي مەنىلىرى پەرقلىنىدىغان مەنداش سۆزلەر

بۇ خىل مەنداش سۆزلەردە ئۆز ئارا ئورتاقلىقنىڭ بولۇشى بىلەن بىللە، يەنە ئۇلار ئونتۇرىسىدا نازۇك پەرقلەرمۇ بولىدۇ. بۇ پەرقلەر ئاساسەن، سۆز مەنىسىنىڭ سالمىقى، چوڭقۇر - تېيىزلىقى، كەڭ - تارلىقى ۋە ئىشلىتىش ئوبيېكتلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «قوغداش» ۋە «ئاسراش» سۆزلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، بۇلاردىكى ئورتاقلىق شۇكى: «مەلۇم شەيئىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق» دېگەندىن ئىبارەت. ئەمما، «قوغداش» سۆزىدە «قارشىلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق زىيانغا ئۇچراتماسلىق» مەنىسى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ، «ئاسراش» سۆزىدە بولسا، «پەرۋىش قىلىش ئارقىلىق زىيانغا ئۇچراتماسلىق» دېگەن مەنا ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

2) ئىدراكىي مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش، پەقەت تۈس مەنىلىرى پەرقلىنىدىغان مەنداش سۆزلەر

ئالايلۇق، «ئانا» ۋە «ئاپا» سۆزلىرىنىڭ ئىدراكىي مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش ئەمما، ئۇلار بىر - بىرىدىن ئوبرازلىق تۈسىنىڭ بار - يوقلۇقى جەھەتتىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. يەنى «ئانا» سۆزى قويۇق ئوبرازلىق تۈس ئالغاچقا، «ئانا تىل، ئانا ۋەتەن، ئانا مەكتەپ، ئانا يۇرت» دېگەندەك بىرىكمىلەردە كېڭەيگەن ياكى كۆچمە مەندە قوللىنىلىدۇ. لېكىن، «ئاپا» سۆزىدە بۇنداق تۈس يوق. دېمەك، بۇ سۆزلەردىكى پەرق ئۇلار بىلدۇرگەن شەيئىنىڭ ئۆزىدە ئەمەس، بەلكى، شۇ سۆزلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ ھېس - تۇيغۇسىغا، پوزىتسىيىسىگە قارىتىلغان ئىنكاسىدا ئىپادىلىنىدۇ.

3) ھەم ئىدراكىي مەنىلىرى، ھەم تۈس مەنىلىرى پەرقلىنىدىغان مەنداش سۆزلەر

ئالايلۇق، «چارە» ۋە «تەدبىر» سۆزلىرى ئىدراكىي مەنىلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، ھەر ئىككىلىسى «مەلۇم بىر مەسىلىنى ھەل قىلىش، مەلۇم مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئۇسۇلى» نى بىلدۈرسىمۇ، ئۇلار ئۆزئارا يەنىلا قىسمەن پەرقكە ئىگە. يەنى «تەدبىر» سۆزى مەسىلە ھەل قىلىشنىڭ ئەمەلىي ۋاستىسىنى بىلدۈرسە، «چارە» سۆزى چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە قارىتىلىدۇ.

2. جۈمله شەكلىنى تەكشەش

بىر خىل پىكىرنى بىر نەچچە خىل جۈمله شەكلى بىلەن ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەمما، ئۇلاردىن پەقەت بىرىلا شۇ پىكىرنى ئەڭ مۇۋاپىق، دەل، ئۇنۇملۇك ۋە جانلىق ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. جۈمله شەكلىنى تەكشەش دېگەنلىك: ئاساسەن، سۆز تەرتىپىنى ئالماشتۇرۇش، زىت مەنىلەرنى بىر - بىرىگە شەرت قىلىش، ئۇزۇن جۈملىلەرنى پارچىلاش، چاقىرىق، ئۈندەش، رىتورىك سوراق ۋە ھاياجانلىق سوراقلارنى گىرەلەشتۇرۇش قاتارلىق جۈمله شەكىللىرىنى تاللاپ ئىشلىتىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ھەزرەت ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پادىشاھ ھۈسەيىن بايقاراغا خانىشىنىڭ ئۆلۈمىنى مەلۇم قىلغاندىكى ئىشلەتكەن سۆز - جۈملىلىرى بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ.

3. پىكىرنى سۆرەتلەش

پىكىرنى سۆرەتلەش دېگىنىمىز: تىل ئامىللىرىنىڭ كۆچمە مەنىلىرى ۋە ئەركىن ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان، پىكىرنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدىغان ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ، ئوخشىتىش، سىمىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە..... قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەر تىلنىڭ ئوبرازلىقلىقى، جەلبكارلىقى ۋە تەسىرچانلىقىنى كۆچەيتىپ، پىكىرنى تېخىمۇ چوڭقۇر سۆرەتلەشكە ياردەم بېرىدىغان ئاساسلىق ۋاستىلەردۇر.

§ 4. ئىستىلىستىكىنىڭ لوگىكا ۋە گراممانتىكا ئىلمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مەلۇمكى، نوتۇق توغرا، ئېنىق ۋە جانلىق يۈرگۈزۈلگەندىلا، ئاندىن ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر ئاڭلىغۇچىلارنى قايىل قىلارلىق، تەسىرلەندۈرەرلىك كۈچكە ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا، ئىشلىتىلگەن سۆز - جۈملىلەر ئوبرازلىق ۋە گۈزەللىككە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئاڭلىغۇچىلارنى چوڭقۇر تەسىرانتا، زور تەربىيىگە ۋە ئېستېتىك زوققا ئىگە قىلالايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، نوتۇق يۈرگۈزگۈچىدە توغرا مەيدان، توغرا كۆز قاراش ۋە توغرا ئۇسۇل بولۇشتىن تاشقىرى يەنە، ئانا تىلغا ئائىت لوگىكا، گراممانتىكا ۋە ئىستىلىستىكا بىلىملىرىنى تەرتىپ ئۆگىنىش، بۇ بىلىملەردىن توغرا پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش زۆرۈر. لوگىكا، گراممانتىكا ۋە ئىستىلىستىكا ئىلمى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم پەنلەردىن ھېسابلانسىمۇ، ئەمما، نۇتۇقنىڭ توغرا، ئېنىق ۋە جانلىق بولۇشىنى تەمىن ئېتىشتىكى رولى جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

يۇقىرى ئېيتقاندا، لوگىكا بولسا، ئىستىلىستىكىنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىپ، ئۇ، پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق بولغان - بولمىغانلىقىنى كۆزىتىدۇ. گراممانتىكا بولسا، ئىستىلىستىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلىنىپ، تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى ۋە سۆزلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، جۈمله قۇرۇلمىسىنىڭ گراممانتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇ-

غۇن بولغان - بولمىغانلىقىنى كۆزىتىدۇ، ئىستېلىستىكا بولسا، قانداق قىلغاندا ئىستېلىس-تىكىلىق ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئوي - پىكىرلەرنى ياخشى ئىپادىلىگىلى بولىدىغانلىقى مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىدۇ.

دېمەك، لوگىكا ئىپادىلەنگەن پىكىر توغرىمۇ - توغرا ئەمەسمۇ مەسىلىسىنى، گراماتە-كا بولسا، ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر چۈشىنىشلىكمۇ - چۈشىنىكسىزمۇ مەسىلىسىنى، ئەمدى ئىستېلىستىكا بولسا، ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى مۇۋاپىقمۇ ياكى مۇۋاپىق ئەمەسمۇ مەسىلىسىنى باشقۇرىدۇ.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى: ئىستېلىستىكا ئىلمى ئۆز تەتقىقاتىنى لوگىكە-لىق ۋە گراماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغان پىكىر شەكىللىرى (ئۇقۇم، ھۆكۈم ۋە ئەقلىي يەكۈن) ئاساسىدىلا ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارالايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، لوگىكا بىلەن گراماتىكا ئىستېلىستىكىنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۇقىرىقى ئۈچ خىل ئىلىمنىڭ ھەم بىر - بىرى بىلەن بولغان ئورگانىك مۇناسىۋىتىنى، ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى ئوبدان ئىگىلەش زۆرۈر.

§ 5 . ئىستېلىستىك ۋاستىلەر ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

ئاۋۋال شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، «ئىستېلىستىكا» بىلەن «ئىستېلىستىكە-لىق ۋاستە» بىر ئۇقۇم ئەمەس. ئىستېلىستىكا ئۇقۇمى ئىستېلىستىكىلىق ۋاستە ئۇقۇمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بېقىندۇرۇش (ئۆز ئىچىگە ئېلىش) ۋە بېقىنىش (ئۆز ئىچىگە ئېلىنىش) مۇناسىۋىتىدۇر.

ئۇنداقتا ئىستېلىستىكىلىق ۋاستە دېگەن نېمە؟

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان؛ تار مەنىدىن ئېيتقاندا، تىلنى ئوبرازلىق، جانلىق، كونكرېت ۋە ئاممىبابلىققا ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭ بەدىئىلىكىنى ئاشۇرىدىغان ۋاستىلەر ئىستېلىستىكىلىق ۋاستىلەر دېيىلىدۇ.

ئىستېلىستىكىلىق ۋاستىلەر — ئىستېلىستىكىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن بىرى، ئۇ، تىلغا ئوبرازلىق، جانلىق ۋە كونكرېت تۈس بېرىپ، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لوغەت تەركىبى سۆزگە باي، گۈزەل، پاساھەتلىك، قەدىمكى تىللاردىن بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە، ئىپادىلەش كۆچى كۈچلۈك تىلدۇر. ئۇ، ئەڭ نازۇك، ئەڭ مۇرەككەپ ئوي پىكىرلەرنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستېلىستىكىلىق ۋاستە ۋە ئىستېلىستىكىلىق ئۇسۇلغا ئىنتايىن باي ئىكەنلىكىدە-مۇ كۆرۈلىدۇ.

ئىستېلىستىكىلىق ۋاستە ۋە ئىستېلىستىكىلىق ئۇسۇل — تىلدىن پايدىلىنىشتىكى ماھارەت مەسىلىسى. لېكىن، ھەر قانداق ماھارەت كونكرېت مەزمۇن ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، ئۇنىڭدىن ئايرىلماسلىقى كېرەك. ئەگەر، نۇتۇقتا مەزمۇن نەزەردىن ساقىت قىلىنـ

سا، ئوندا‌ق ماهارە‌تنىڭ ھېچقانداق قىممىتى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلە‌ردىن پايدىلانغاندا، شە‌كىل بىلە‌ن مە‌زمۇننىڭ بىرلىكى مە‌سىلىسىگە ئالاھىدە دىققە‌ت قىلىش لازىم.

تۆۋەندە، ئادە‌تتە كۆپرە‌ك قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلە‌رنىڭ مۇھىملىرى‌دىن بىر نە‌چچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. سۈپە‌تلە‌ش (ئىپتىت) ئۇسۇلى

پېرسونا‌ژلار ئوبرازىنى روشە‌نلە‌شتۈرۈش، تە‌بىئە‌ت مە‌نزىرىسىنى ئېنىق سۈرە‌تلە‌ش، ۋە‌قە - ھادىسىلە‌رنىڭ مۇئەييە‌ن ھالىتىنى - سۈپىتىنى گە‌ۋدىلە‌ندۈرۈش ئۈچۈن ئاپتور تە‌رىپىدىن تە‌سە‌ۋۋۇر قىلىش، ئاڭلاش ۋە ھېسسىي سېزىم ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان بە‌دىئىي ئېنىقلىغۇچى، يە‌نى ئىستىلىستىك ۋاستە سۈپە‌تلە‌ش دە‌پ ئاتىلىدۇ.

سۈپە‌تلە‌ش ئۇسۇلى تە‌سۋىرلىنىۋاتقان شەيئى ئوبرازى ۋە ۋە‌قە - ھادىسىلە‌رنى ئوقۇرمە‌ن لە‌رگە (ئاڭلىغۇچىلارغا) روشە‌ن كۆرسىتىش، ئاڭلىتىش ئارقىلىق، ئۇلاردا مۇئەييە‌ن ھېس - ھاياجان ئويغىتىش (ئېموتسىيىلىك) خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مە‌سىلە‌ن: ئۇلۇغ شائىر ئە‌لىشىر ناۋائى ئۆز شاگىرتى بە‌ھزاتنىڭ شېئىرىيە‌ت بابىدا كامالە‌تكە يە‌تكە‌نلىكىنى: «سىز بۇگۈن ھىلال ئە‌مە‌س، بە‌دە‌ر بولۇپسىز» دېگە‌ندە‌ك سۈپە‌تلە‌ش سۆزلىرى بىلە‌ن ئىپادىلە‌نگە‌ن (ھىلال - يېڭى چىققان ئاي، «ھىلال» — بە‌ھزاتنىڭ ئە‌دەبىي تە‌خەللۇسى، بە‌دە‌ر — 14 كۈنلۈك تولۇن ئاي). شائىر بە‌ھزاتنىڭ شېئىرىيە‌تتىكى كامالىتىنى «14 كۈنلۈك تولۇن ئاي» بىلە‌ن سۈپە‌تلە‌نگە‌ن.

ئۇيغۇر ئە‌دەبىياتىنىڭ داستانچىلىق ئالتۇن دە‌ۋرىنىڭ ۋە‌كىلى ئابدۇرە‌ھىم نىزارى «رابىيە - سە‌ئىدىن» داستانىدا رابىيە‌نىڭ گۈزە‌للىكىنى مۇنداق سۈپە‌تلە‌پ بە‌رگە‌ن:

گۈزە‌للىكتە يۈزى گويا گۈل ئىدى،
لە‌بى لە‌ئلى، شېكىرىنلىقى مول ئىدى.
قاتار كىرپىكى ئوق، قاشى ئىدى يا،
كۆزى جادۇ، ساچى بىغايە‌ت قارا.

دېمە‌ك، بۇ شېئىرنى مۇنچىلىك جانلىق، روشە‌ن ۋە يېقىملىق قىلغان سېھرىي كۈچ ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلە‌ن ئويلىنىپ، لايىقىدا ئىشلىتىلگە‌ن سۈپە‌تلە‌شتۇر.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئە‌دەبىياتىدا مۇنداق سۈپە‌تلە‌ش ئۇسۇلى ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغان. مە‌سىلە‌ن: «ئۇغۇزنامە» دە مۇنداق ئابزاسلارنى ئۇچرىتىمىز: «كۈنلە‌رنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان بىر يە‌ردە تە‌ڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا، (ئە‌تراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك بورۇق چۈشتى، ئۇ، كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق، ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى، ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا، بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە بىر قىز تە‌نھا ئولتۇرغان. ئۇ، بىر ساھىبجامال قىز ئىدى، ئۇنىڭ پېشانىسىدە چوغدە‌ك پارقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى تۆمۈر قوزۇقتا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزە‌ل ئىدىكى، ئۇ، كۆلسە تە‌ڭرىمۇ كۆلە‌ر ئىدى، ئۇ، يىغلىسا تە‌ڭرىمۇ يىغلار ئىدى» («ئوغۇزنامە» 43 - 44 - بە‌تلە‌ر).

«ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى، ئىتىل دە‌ريا‌سىنىڭ سۇيى قىپقىزىل سۇغا ئايلاندى»

(«ئوغۇزخان» 59 - بەت).

2. ئوخشىتىش ئۇسۇلى

«ئوخشىتىش — تالانتىنىڭ بەلگىسىدۇر» - ئارىستوتېل.

چۈشەندۈرمەكچى بولغان مۇئەييەن بىر شەيئى، ھادىسە، چۈشەنچە قاتارلىقلارنى خاراكتېر، ماھىيەت، شەكىل ۋە ھەرىكەت - ھالەت جەھەتتىن ئۇنىڭ بىلەن مۇئەييەن ئوخشاشلىقى بولغان ئىككىنچى شەيئى، ئۇنىڭ ھەرىكەت - ھالىتى ۋە چۈشەنچە ئارقىلىق چۈشەندۈرىدىغان ئىستىلىستىك ۋاستە ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوخشىتىش ئۇسۇلى كىشىلەرگە شەيئىلەر توغرىسىدا تېخىمۇ روشەن، جانلىق تەسىر بېرىپ، شەيئىلەرنى تېخىمۇ ئوبرازلاشتۇرىدۇ ۋە ئۇلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

① «بىلىم ئېلىش ھەم قىيىن ھەم جاپالىق ئىش»

② «بىلىم ئېلىش خۇددى يېڭىنە بىلەن قۇدۇق كولىغاندەك، ھەم قىيىن ھەم جاپالىق ئىش».

بۇ ئىككى جۈملىنى سېلىشتۇرساق، ھەر ئىككى جۈملىدە بىلىم ئېلىشنىڭ قىيىنلىقى سۆزلەنگەن، لېكىن، كېيىنكى جۈملە ئالدىنقى جۈملىگە قارىغاندا، ھەم كونكرېت، ھەم ئوبرازلىق.

ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئىستىلىستىك ۋاستىلەر ئىچىدە ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ، ئۇ، نۇتۇق پائالىيىتىمىزدە بىزنى سۆز - جۈملىلەرنى ئىخچام قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى شەيئى ۋە ئۇلار ئوستىدىكى چۈشەنچىلىرىمىزنى ئوقۇرمەنلەرگە ئېنىق بىلدۈرۈشىمىزگە، ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىگە ناتونۇش، سىرلىق، ئابستراكت چۈشەنچە، ۋەقە - ھادىسىلەرنى تونۇشلۇق، چۈشىنىشلىك، كونكرېت، ئاددىي ھادىسە ۋە چۈشەنچىلەرگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىپ، ئوي - پىكىر ھەم مەقسەتنى ئېنىق سۈرەتلەشكە يارىدەم بېرىدۇ.

ئوخشىتىشنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى شۈنداق يېغىنچاقلاشقا بولىدۇكى: بىرىنچىدىن، ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق شەيئى ۋە چۈشەنچىلەرنى ئوبرازلاشتۇرۇپ، تىلنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، بىزنى ئوراپ تۇرغان ئوبيېكتىپ رېئاللىقتىكى نۇرغۇن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە يوشۇرۇنغان (بىزگە قاراڭغۇ بولغان) قائىدە - چۈشەنچىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ.

دېمەك، ئوخشىتىش ۋاستىسى توغرا، ئورۇنلۇق قوللىنىلسا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋە تەكشىغۇچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوزغاپ، ھادىسە ياكى شەيئىلەرنى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ، تىلنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ.

ئوخشىتىشنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشى مۇنداق بولىدۇ: چۈشەندۈرۈلىدىغان شەيئى (ئوخشالغۇچى) چۈشەندۈرگۈچى شەيئى (ئوخشىغۇچى) ۋە «گويا، ئوخشاش، خۇددى، كەبى، - دەك، - تەك» قاتارلىق ئوخشىتىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئوخشىتىش سۆزلىرى ھەم كۆرسەتكۈچلىرىدىن ئىبارەت. مەسىلەن:

① گويا ئۆدەككە سۇ يۇقمىغاندەك.

② خۇددى تىلىنى مۇشۇك چىشلىۋالغاندەك.

③ بۇ ئىككى غەمدە ئېزىلگەن، زۇلۇم بىلەن باغرى يارا بولغانلار بىر - بىرىگە خۇددى باش باھارنىڭ يامغۇرىدەك قىممەتلىك گۆھەرلىرىنى چېچىشتى ……» . («يۇسۇپ - زىلەيخا» دىن)

④ چوكان خۇددى چىراغنى چۆگىلىگەن پەرۋانىدەك پىرقىراپ يۇرەتتى……

⑤ ئۇنىڭ يۈزى ۋە بەدەنلىرى بەئەينى ئاپتاپتا سولىشىپ، قورۇلۇپ قالغان پاقىغىلا ئوخشايتتى…» (تۇردى سامساق «تىيانشان باغرىدا»).

ئوخشۇچى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئىنىڭ تۈپ ماھىيىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بولۇشى، ئەمما، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن بىر خۇسۇسىيەت ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇشى لازىم، شۇڭا، ئوخشىتىش ۋاستىسىنى ئىشلەتكەندە، تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا دىققەت قىلىش لازىم.

1) ئوخشىتىش ئۇسۇلى توغرا بولۇشى، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى لازىم. ئوخشىتىش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن كەيپىيات مەنزىرىسىنى بىرلەشتۈرۈپ سۆزەتلەشكە ماھىر بولغاندىلا، قۇرۇقتىن قۇرۇق سۆز قوغلىشىپ، رەڭۋازلىق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشتىن ۋە پىكىرنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويۇشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

2) ئوخشىتىش سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ مەنىسىنى ئېنىق بىلىپ ئىشلىتىش، ماختاش بىلەن كەمسىتىشنى ئېنىق پەرىز لازىم.

3) ئوخشىتىش ئۇسۇلى يېڭى ۋە ئىجابىي بولۇشى، ئەقىلغا مۇۋاپىق، خەلقنىڭ تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم. تۆۋەندىكى مىساللارغا قارالى:

A: ئۇ، ئاپتوموبىلغا خۇددى بالىسىغا ئوخشاش كۆيۈنىدۇ. («شىنجاڭ گېزىتى» دىن)

B: ئۇنىڭ جانان چىنىدەك جاراڭلىق ئاۋازى ھەببىخانىنىڭ ھەممە غەم - قايغۇلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى. («شىنجاڭ گېزىتى» دىن)

يۇقىرىدىكى ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئوخشاشلىق يوق، ھەتتا، بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ سۆزلەش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس، ئېيتايلى، A مىسالىدىكى ئوخشىتىش سۆزلىرى ئوخشىتىش قائىدىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس، «ئۇ» نىڭ ئاپتوموبىلغا كۆيۈنۈشى بالىسىنىڭ ئاپتوموبىلغا كۆيۈنۈشىگە ئوخشامدۇ ياكى «ئۇ» ئاپتوموبىلغا بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنەمدۇ؟ بۇ جۈملە «ئۇ، ئاپتوموبىلغا خۇددى بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدۇ» دېگەن شەكىلدە تۈزۈلسە، ئەقىلغا مۇۋاپىق بولغان بولاتتى.

B مىسالدا بولسا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس، «ئۇنىڭ» ئاۋازى «جانان چىنە» گە ئوخشامدۇ ياكى جانان چىنىنىڭ ئاۋازىغا ئوخشامدۇ؟ بۇ جۈملە «ئۇنىڭ جانان چىنىنىڭ ئاۋازىدەك جاراڭلىق ئاۋازى ھەببىخانىنىڭ ھەممە غەم - قايغۇلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى» دېگەن شەكىلدە تۈزۈلسە، مۇۋاپىق بولغان بولاتتى.

ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن ئوبراز يارىتىلغان ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيىتى، يەنى، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى گەۋدىلەندۈرۈلۈشى

لازىم. مەسىلەن: لېنىن 1921 - يىلى بەزى كىشىلەرنىڭ قىينىچىلىق ئىچىدە تۇرغان سوۋېت ھاكىمىيىتى ئۈستىدە قىلغان مەسخىرىسىگە ۋە ئۇلارنىڭ بىر تەرەپلىمە قاراشلىرىغا رەددىيە بەرگەن ۋاقتىدا، تۆۋەندىكى ئوخشىتىش ئۇسۇلىنى كېلىشتۇرۇپ قوللانغان: «ئۇ- رۇش ئاياغلاشقان ۋاقىتتا، روسىيە ئۇرۇپ چالا ئۆلۈك قىلىپ قويۇلغان ئادەمگە ئوخشايتتى. يەتتە يىل داۋامىدا ئۇرۇلۇپ، ساق يېرى قالمىغانىدى. ھالبۇكى، ھازىر خۇداغا شۈكۈر، ئۇ، ھاسىغا تايىنىپ ماڭالايدىغان بولدى.» («لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 32 - توم، 212 - 213 - بەتلەر)

ئوخشىتىش ۋاستىسى بىلەن زاكون (قائىدە) چۈشەندۈرۈلگەندە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئېچكى باغلىنىش - مۇناسىۋىتى گەۋدىلەندۈرۈلۈشى لازىم. مەسىلەن: يول- داش ماۋزېدۇڭ ئەينى ۋاقىتتا پارتىيە ئىچىدىكى ئۈمىدسىزلىك ئىدىيىسىنى تەنقىد قىلىپ يازغان «ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ...» دېگەن ماقالىسىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق يازغان: «ئىنقىلاب دولقۇنى پات ئارىدا يېتىپ كېلىدۇ... ئۇ، دېگىز ياقىسىدا تۇرۇپ يىراققا قارىغان- دا، دېگىزدىن موما ياغىچىنىڭ ئۇچى كۆرۈنگەن بىر كېمە... ئۇ، ئېگىز تاغنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ يىراققا قارىغاندا، شەرقتىن نۇر چېچىپ، ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر قۇياش، ئۇ، ئانىسىنىڭ قۇرسىقىدا قاتتىق تەۋرەۋاتقان، پات ئارىدا دۇنياغا كېلىدىغان بىر بوۋاق» (ماۋزې- دۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 1 - توم 204 - 205 - بەتلەر).

بۇ مىسالدا ئارقا - ئارقىدىن ئۇچ ئوخشىتىش قاتارى ئىشلىتىلىپ، جۈملىگو ئىنقىلابى يېڭى دولقۇنىنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدەك ۋەزىيەت ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. ئابستراكت بىر قائىدە (زاكون) ئاددىي، كونكرېت ۋە جانلىق ھالدا چۈشەندۈرۈلگەن.

ئوخشىتىش ۋاستىسى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىش ئۇسۇلىغا ۋە نۆۋەتتىكى رولىغا قاراپ: ئېنىق ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش، ۋەكىللىك ئوخشە- تىش دېگەندەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئېنىق ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچى، ئوخشىغۇچى، ئوخشىتىش سۆز - ئىبارىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىل تولۇق ئەكس ئەتكەن ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئېنىق ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئوخشىتىش ئۇسۇلى ناھايىتى ئېنىقلىققا ۋە روشەنلىككە ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئېنىقلىقىنى ۋە روشەنلىكى شۇ يەردىكى، ئوخشىغۇچى بىلەن ئوخشالغۇچى بىرلا ۋاقىتتا زاھىر بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭ يەنە، ئوخشىتىش سۆزى ۋە كۆرسەتكۈچلىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

«قاغجىراپ كەتكەن چۆل - جەزىرە خۇددى يامغۇرغا تەشنا بولغاندەك، بىز ئىلىم - پەنگە، مەرىپەتكە تەشنامىز».

يۇقىرىقى مىسالدا بىز ئېنىق ئوخشىتىشنىڭ ئۈچ ئامىلى تولۇق ھازىرلانغان، يەنى، «ئىلىم - پەنگە، مەرىپەتكە بولغان تەشنالىق» - ئوخشالغۇچى، «چۆلنىڭ يامغۇرغا» بولغان «تەشنالىقى» — ئوخشىغۇچى، «خۇددى» ۋە «دەك» لەر بولسا، ئوخشىتىش سۆزى ۋە ئوخشىتىش كۆرسەتكۈچلىرىدۇر.

بۇ خىل ئوخشىتىشنىڭ فورمۇلىسى: A بولسا B غا ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى،

بۇ خىل ئوخشىتىشتا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئوخشاشلىق مۇناسىۋەتتۇر.

ئېنىق ئوخشىتىش ئۆسۈلىدىن پايدىلانغاندا، مۇنداق ئىككى نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

(1) ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا بەلگە - خۇسۇسىيەت جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىق بولۇشى لازىم. بۇ ئوخشاشلىق قانچە يېقىن، قانچە ئېنىق ۋە قانچە گەۋدىلىك بولسا، شۇنچە ياخشى، مۇنچىلىك ئوخشاشلىق بولمىسا، ئۇلارنى بىر - بىرىگە ئوخشاتماق قىيىن.

② ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئەسلىي زاتى بىر - بىرىگە زادىلا ئوخشىماسلىقى لازىم. ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى قانچە ئوخشىمىسا، شۇنچە ياخشى، ئەگەر، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قىسمەن ئوخشاشلىق بولۇپ قالسا، ئۇ ھالدا، ئوخشالغۇچىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۇرگىلى، تىلنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

2) يوشۇرۇن ئوخشىتىش

يوشۇرۇن ئوخشىتىش ئۆسۈلى ئېنىق ئوخشىتىش ئۆسۈلىغا قارىغاندا، يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرلىگەن، چوڭقۇرلاشقان ئوخشىتىش ئۆسۈلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، يەنى، بۇ خىل ئوخشىتىشتا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى يوشۇرۇن بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ماسلىشىش، بېۋاستە باغلىنىش مۇناسىۋىتى شەكىلدە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئوخشىتىش سۆزى ۋە ئوخشىتىش كۆرسەتكۈچى بولمايدۇ. مەسىلەن:

پىلانسىز ئىش — قېلىپسىز خىش. («پىلانسىز ئىش» — ئوخشالغۇچى، «قېلىپسىز خىش» — ئوخشىغۇچى)

ماركسىزملىق ئۆسۈل — سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە دۇربون ھەم مىكروسكوپ. (ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى، 1 - توم، 376 - بەت)

(«ماركسىزملىق ئۆسۈل — ئوخشالغۇچى»، «دۇربون ۋە مىكروسكوپ» — ئوخشىغۇچى)

بۇ خىل ئوخشىتىش شەكىللاردىمۇ خېلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«بىز شىنجاڭ ئۇغۇل - قىزلىرى، بىز ئۇمىد يۇلتۇزلىرى،

كۆرەش قاينىمىدا ئۆسكەن كىرسىز - پاك قۇندۇزلىرى» (ل. مۇتەللىپ، «بىز شىنجاڭ ئۇغۇل - قىزلىرى» شېئىرىدىن)

يوشۇرۇن ئوخشىتىشنىڭ فورمۇلىسى: A دېمەك B دېمەكتۇر.

3) ۋەكىللىك ئوخشىتىش

ئوخشىغۇچى شەيئى بېۋاستە ھالدا ئوخشالغۇچى شەيئىنىڭ ئورنىغا قويۇلىدىغان ئوخشىتىش ئۆسۈلى ۋەكىللىك ئوخشىتىش دېيىلىدۇ.

بۇ خىل ئوخشىتىشتا، ئوخشالغۇچى شەيئى نۇتۇقتا ئاشكارا ئېيتىلماي، ئوخشىغۇچى شەيئى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

«بىر تامچە سۇ دېڭىزغا قويۇلغاندىلا، ئاندىن ئۇ، مەڭگۈ قۇرۇمايدۇ».

يۇقىرىقى مىسالدا گەرچە، ئوخشىغۇچى شەيئى - «بىر تامچە سۇ» كۆرسىتىلگەن

بولسمۇ، ئوخشالغۇچى شەيئى يەنى ئادەم كۆرستىلمىگەن. ئەمما، بىز بۇنىڭدىن «بىر ئادەم پەقەت ئاما بىلەن ئىچقۇيۇن - تاشقۇيۇن بولۇپ بىرلەشكەندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدىغان» لىقىدىن ئىبارەت چوڭقۇر قائىدىنى چۈشىنىپ ئالالايمىز.

ئوخشىتىش ئۇسۇلىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا قوللىنىلىش تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى يىرىك ئېپوسى «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تىلى، ئۆرپ - ئادىتى، تارىخى، ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا كەم تېپىلىدىغان ناھايىتى قىممەتلىك ئەسەر. ئۇنىڭدا ئىستىلىستىك ۋاستىلەر جانلىق قوللىنىلغان. مەسىلەن:

«ئۇنىڭ پۇتى بوقا پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۇرىسى قارا بۇلغۇن مۇرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى» (ئوغۇزنامە» 41 - بەت).

«ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆك، چېچى سۇ ئېقىنىدەك، چىشى ئۇنچىدەك ئىدى» («ئوغۇزنامە» 45 - بەت).

بىرىنچى مىسالدا، ئوغۇزخاننىڭ تاشقى قىياپىتى بوقا، بۆرە، قارا بۇلغۇن، ئېيىق قاتارلىقلارغا ئوخشىتىلىپ، ئۇنىڭ كۆچلۈكلۈكى، باتۇرلۇقى ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن. ئىككىنچى مىسالدا بولسا، ساھىپجامال قىزنىڭ كۆزى ئاسماننىڭ رەڭگىگە، سۆمبۈل چاچلىرى ئېقىن سۇغا، چىشى بولسا ئونچىگە ئوخشىتىلىپ، بىر گۈزەل قىزنىڭ ئوبرازىنى كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلىدۇ.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكىلەرنىڭ قانداق ئوخشىتىشقا كىرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىڭلار.

1) ... بۇگۈن كۈن شۇنداق چىرايلىق چىققانىدى، ھاۋامۇ خۇددى خوتەننىڭ ئېسىل قاشتېشىدەك، شۇنداق سۈپسۈزۈك ۋە ساپ ئىدى («تاڭ ئالدىدا تۇغۇلغانلار» رومانىدىن)

2) سانىڭ چوڭىگە ئىچى ئاغرىماس.

3) سامان باشقىلارنىڭ بولسىمۇ، سامانلىق ئۆزۈڭنىڭ.

4) بۇنى ئاڭلىغان سەئىد گويا بېشىغا بىر نوگاي قاياناقسۇ قويۇلغاندەك بولۇپ كەتتى. (مۇڭاپىقمۇ؟)

5) مەلىكە ئاپتاپنىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۇسساپ، ئاغزى خۇددى سەدەپتەك قۇرۇپ كەتتى (مۇڭاپىقمۇ؟)

3. سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى

مۇئەييەن شەيئى ياكى ئۇقۇم توغرىسىدىكى بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى خىل چۈشەنچە، ياكى خۇسۇسىيەتلىرى بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى خىل شەيئى، ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئوي - پىكىرنى ئېنىق، گەۋدىلىك ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدىغان ئىستىلىستىك ۋاستە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت مۇنداق ئىستىلىستىك ۋاستە قوللىنىلىپ

يېزىلغـان ماقاله ـ ئەسەرلەردە سېلىشتۇرۇلغان بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى تەرەپنىڭ بىر تەرىپى ناھايىتى گەۋدىلىك، تولىمۇ ئېنىق بولىدۇ. سېلىشتۇرۇلغان ھەر ئىككى تەرەپ ئاڭلىغۇچىلارنى ياكى ئوقۇرمەنلەرنى ئويغا سالىدۇ. ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ.

دېمەك، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ تەسىرچانلىقى ۋە قايىل قىلىشلىقى بىلەن ھەر خىل ژانىردىكى ماقاله ئەسەرلەردە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن:

① «كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ» (ماۋزېدۇڭ)

② كەمتەرلىك كىشىگە ئىلگىرىلەش يولى،
مەغرۇرلۇق ئۈتۈقتىن قىلىدۇ يىراق.
كىچىك پېئىل قەدىرلىك، كېبىرلىك خورلۇق،
داھىنىڭ بۇ سۆزى قەلبىمگە چىراغ. (نېمە شۇھىد)

شائىر بۇ شېئىرىدا «كەمتەرلىك» بىلەن «مەغرۇرلۇق»نى، «كىچىك پېئىل»لىق بىلەن «كىبىر»نى بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، كىشىلەرنى كەمتەر، كىچىك پېئىل بولۇشقا ئۈندىگەن.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى نۇتۇقتا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە. ئۇ، جانلىق تىلدا كۆپ قوللىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە، ماقال ـ تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەردىمۇ ئۇنىڭغا كەڭ ئورۇن بېرىلگەن. مەسىلەن: «كۆز قورققاق، قول باتۇر»، «توشقاندەك يۈز يىل ياشىغىچە، يولۋاستەك بىر يىل ياشا» دېگەندەك ماقال ـ تەمسىللەر ناھايىتى كۆچلۈك سېلىشتۇرمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، ئوقۇرمەنلەرنى باتۇر، جىگەرلىك بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىمۇ باشقا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە ئوخشاشلا ناھايىتى قەدىمىيدۇر. ئالايلۇق، ئەھمەد يۈكنەكى «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق دىداكتىك ئەسىرىدە بۇ خىل ئۇسۇلدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. مەسىلەن:

ئادەمدە بىلىم بولۇشى، سۆڭەكتە يىلىك بولغانغا ئوخشايدۇ. ئادەمنىڭ زېننىتى ئەقىل، سۆڭەكنىڭ زېننىتى يىلىكتۇر. بىلىمسىز كىشى يىلىكسىز سۆڭەكتەك كاۋاك بولىدۇ. ھالبۇكى، يىلىكسىز سۆڭەككە ھېچكىم قول ئۈزاتمايدۇ.

ئاپتور بۇ بىر ئابزاس ئەقلىيە سۆزىدە بىلىملىك بىلەن بىلىمسىزلىكنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، كىشىلەرنى بىلىم ئېلىشقا ئۈندىگەن.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىي شەكلى مۇنداق ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، بىر شەيئىنىڭ ئۆزىدە تەبىئىي مەۋجۇت بولغان بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى تەرەپنى سېلىشتۇرۇش. بۇ خىل ئۇسۇل ئاساسەن، بىر شەيئى توغرىسىدىكى بىرى توغرا، يەنە بىرى خاتا بولغان ئىككى خىل چۈشەنچىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، ئۇلار بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇلىدۇ ۋە بىر ـ بىرىگە زىت بولغان ئىككى خىل چۈشەنچىنىڭ بايانى ئارقىلىق ئاپتورنىڭ ئوي ـ پىكرى گەۋدىلىنىدۇ. بۇ، ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، توغرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، خاتانى ئىنكار قىلىشتۇر. مەسىلەن: ……«ئۇلارغا بىرىنچى قەدەمدە ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقىنى ‹كىمخاب ئۈستىگە گۈل بېسىش ئەمەس›، بەلكى، ‹قاتتىق سوغۇقتا كۆمۈر يەتكۈزۈپ

بېرىش، تۇر» (ماۋزېدۇك «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدىكى نۇتۇق»)، يەنە مەسىلەن، ئەھمەد يۇكنەكىنىڭ بىلىم توغرىسىدىكى يۇقىرىقى بايانىمۇ مۇشۇ خىل سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى تېپىغا كىرىدۇ.

ئىككىنچى بىرى، ماھىيىتى بىر ـ بىرىگە زىت بولغان ئىككى شەيئىنى سېلىشتۇرۇش. بۇ خىل ئۇسۇلدا، بىر ـ بىرىگە زىت ئىككى شەيئىنى بىر يەرگە قويۇپ سېلىشتۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئوقۇرمەنلەر ياكى ئاڭلىغۇچىلار شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتا رولى زور. بۇ ئۇسۇلنى توغرا، مۇۋاپىق ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئاپتورنىڭ مەۋقەسى توغرا، كۆز قارىشى ئېنىق بولۇشى، سېلىشتۇرماقچى بولغان شەيئىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە زىت ماھىيىتىنى چوڭقۇر تونۇشى ۋە تەھلىل قىلىشى لازىم. ئەكسى ھالدا، سېلىشتۇرۇلىدىغان ئىككى شەيئى ۋە ئىككى خىل كۆز قاراشنىڭ بىر ـ بىرىگە زىتلىق ماھىيىتى ئېچىلمايدۇ، پىكىر چۈۋالچاقلىنىپ كېتىدۇ.

شۇنى ئەستە تۇتۇش لازىمكى، سېلىشتۇرۇلىدىغان شەيئىلەر ماھىيەت جەھەتتىن جەزمەن ئۆزئارا زىت بولۇشى، كونكرېت شەيئىلەر ئابستراكت شەيئىلەرگە سېلىشتۇرۇلۇشى زۆرۈر. چۈنكى، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئوي ـ پىكىرنى تەكتىلەش، كۈچەيتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ، ئوقۇرمەنلەرگە نېمىنىڭ ياخشى، نېمىنىڭ يامانلىقىنى، نېمىگە مۇھەببەت باغلاپ، نېمىدىن نەپرەتلىنىش لازىملىقىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى بايانلاردىكى سېلىشتۇرۇشنىڭ توغرا بولغان بولمىغانلىقىنى ۋە نېمىنىڭ نېمىگە **سېلىشتۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىڭلار.**

① «لېنىن گويا بىر دېڭىز، پادىشاھ پېتىر بولسا، دېڭىزنىڭ بىر تامچىسىدىنلا ئىبارەت» (ستالىن)

② «كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، لېكىن، ئۆلۈمنىڭ ئەھمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ..... خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆلۈش تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ. فاشىستلار ئۈچۈن غالچىلىق قىلىپ ئۆلۈش، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئېزىدىغانلار ئۈچۈن ئۆلۈش ھاڭىغىرىت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ» (ماۋزېدۇك).

③زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس. (خەلق قوشىقى)

4. جانلاندۇرۇش (قىلىقلاندۇرۇش)

ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىنى، جانسىز شەيئىلەرنى ۋە ھەر خىل ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئادەمگە ياكى باشقا جانلىقلارغا خاس بولغان خۇسۇسىيەت ھەم ھالەتلەرگە كۆچۈرۈپ ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە جانلاندۇرۇش (قىلىقلاندۇرۇش) ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدا، بەزىدە، جانسىز شەيئىلەر، شۇنداقلا، ئابستراكت چۈشەنچىلەر پىكىر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئادەم سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە، بەزىدە، ئادەم ۋە جانلىقلار جانسىز شەيئى قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

① «بۇ يەردە دوگمىچىلىق دەم ئالسۇن دېيىلمۇاتسا، بەزى يولداشلار ئۇنى ئورنىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇۋاتىدۇ» (ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى، 3 ـ توم 100 ـ بەت)

② «چاڭ» قىلىپ چىقتى نېفىت فونتانىدىن يەر كۆكسىنى يېرىپ،
كۆلدى قاقاقلاپ كوئىنلون ساقال سېرىپ، باش لىڭشىتىپ.
نەغمىچى قۇشلار چىمەندە راسلىدى مەشرەپ شۇ دەم،
كۆكتە يۇلتۇز، ئاي ۋە كۈن مەيدانا قالدى كۆز قىسىپ.

ئالدىنقى مىسالدا ئابستراكت چۈشەنچە بولغان «دوگمىچىلىق» ئادەم سۈپىتىدە جانلاندۇرۇلغان. كېيىنكى مىسالدا «كوئىنلون»، «قۇشلار»، «يۇلتۇز، ئاي ۋە كۈن» لەرمۇ ئادەم سۈپىتىدە قىلىقلاندۇرۇلغان.

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئوخشىتىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش ھەم جانلىق، ھەم تېتىك (يەڭگىل) ئۇسۇل بولۇپ، ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە كۆپ ياردەم بېرىدۇ، بۇ ئۇسۇل شېئىرلاردا، بالىلار ھېكايىسىدە، مەسەللەردە، ئومۇمەن لىرىك ئەسەرلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ. بەزى ئىلمىي فانتازىيىلىك ھېكايىلەرمۇ مۇشۇ ئۇسۇلدا يېزىلىپ، قۇشلار، ھايۋانلار، دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھلار ئادەم سۈپىتىدە قىلىقلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

①«يىللار، مەيدەڭنى تۆتۈپ قاقاقلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆلۈمنى.
قېرىتىمەن دەپ، ئارتۇق كۆڭۈل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن، ئوغلۇمنى.»
(ل. مۇتەللىپ. «يىللارغا جاۋاب»).

②زور باتۇر كىشى توۋلايدۇ:
— قارا داغ، بۇلغىما!
سىماپ سۆيۈمنى، — دەپ.
يالۇڭۇرۇپ تىپىرلايدۇ.
پۈتۈن دۇنيا قىمىرلايدۇ.
مىليون ئاراللار ۋارقىرايدۇ.
لاۋا ئاتسۇن ئىككىنچى يانار تاغ سېپى، دەپ.
(ل. مۇتەللىپ)

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى جانلاندۇرۇش ئوبيېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئادەملەشتۈرۈش ۋە نەرسىلەشتۈرۈش دەپ، ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئادەملەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا جانلىق، جانسىز شەيئىلەر ھەتتا، ئابستراكت چۈشەنچىلەر ئادەم قىلىپ يېزىلىپ، قىلىقلاندۇرۇلىدۇ ۋە بۇ ئۇسۇل دائىم دېگۈدەك ئوخشىتىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىلەن گىرەلەشكەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن:

«قۇياش تېخى بۆلۈتلارنى يېرىپ چىقالماي تۇرغان ۋە ھەتتا، ھاۋامۇ ھالسىرىغان ئىدى» (لۇشۈن «تېڭىرقاش»).

«دۇشمەننىڭ پىلىمۇتى گاچا بولۇپ قالدى».

ئادەملەشتۈرۈش ئۇسۇلى جۈملە، ئابزاس ھەتتا، بىر پۈتۈن ئەسەردە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى مۇمكىن. مەسىلەن: 17 ـ ئەسىردە ياشىغان شائىر مۇھەممەت ئىمىن غوجام قولى خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دېگەن ئەسىرى، ھەمدە 15 ـ ئەسىردە ياشىغان شائىر ئەھمەدنىڭ «سازلار مۇنازىرىسى» دېگەن ئەسىرى باشتىن ـ ئاخىر مۇشۇنداق جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدا يېزىلغان. بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ رولى ئىنتايىن زور بولۇپ، جانسىز نەرسە ئادەم قىلىپ يېزىلسا، كىشىلەرگە تولىمۇ يېقىملىق تۇيۇلىدۇ. ئوقۇرمەنلەر ياكى تىڭشىغۇچىلار ئاپتورنىڭ ھېسسىياتىنى ناھايىتى تېز قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل تىلنىڭ جانلىقلىقىنى، لىرىكىلىقلىقىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىغا زور دەرىجىدە ئىلھام بېرىدۇ.

نەرسىلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا ئادەم جانسىز نەرسە ياكى ھايۋان قىلىپ يېزىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل كۆپىنچە ھەجۋى ئەسەرلەردە قوللىنىلىدۇ. ئەدەبىي ژانىرلاردىن «مەسەللەر» دەل مۇشۇنداق نەرسىلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا يېزىلىدۇ. مەسىلەن، رۇسىيە مەسەلچىسى كىرىلوف، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر دراماتۇرگى ۋە مەسەلچىسى زۇنۇن قادىرنىڭ مەسەللىرى دەل يۇقىرىقى ئۇسۇلۇبتا يېزىلغان.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى پارچىلارنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ قايسى تۈرگە كىرىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ نېمىنى جانلاندۇرغانلىقىنى كۆرسىتىڭلار.

①ياپىۋەك ھارۋىنىڭ ئالدىنى توسىماقچى بولدى.

②«ۋاق ـ ۋاق، قۇياشتەك ئاپئاق،
بىر تۇخۇم تۇغدۇم، قېنى قاراپ باق.
ۋاق ـ ۋاق، قۇياشتەك ئاپئاق،
بىر تۇخۇم تۇغدۇم، ئالەمدىن چوڭراق،
كىم تۇغالايدۇ؟ مېنىڭدەك شۇنداق».

(ئابابەكرى تۇيغۇن «مىكيان ناخشىسى»، قەشقەر گېزىتى. 86 ـ يىل 1 ـ نويابر)

③«يېشىل دەرەخلەر، چاۋاكلار چېلىپ،
كۇلگەن تەبىئەت، ئىلھام كۆچۈلگە».

(ئەلقەم ئەختەم «داھىغا تەشەككۇر»)

5. مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى

«سەنئەتنىڭ مەقسىتى ياخشى ئىشلارنى، ياخشى نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈشتىن، كىشىلەرگە زىيانلىق نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىپ، ئۇنى كىشىلەر كۆرسە يىرگىنىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت» — گوركى.

ئوبيېكتىپ شەيئىي ياكى ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەت ـ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۇلارنىڭ ئەسلىي ھالىتىدىن چوڭايتىپ ياكى كىچىكلىتىپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى قارىماققا گەرچە، پاكىت كۆرۈنۈشىدىن ئايرىلغاندەك قىلىسىمۇ، ئەمما، ئەمەلىيەتتە، ئۇ، ئوبيېكتىپ رېئاللىق بىلەن قويۇق ئىچكى باغلىنىشتا بولىدۇ. ئۇنىڭدا، ئاپتور شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىپ باھاسى، پوزىتسىيىسى ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى سىڭدۈرگەن ھالدا چوڭقۇر ئىپادىلەپ، ئاڭلىغۇچىلار ۋە ئوقۇرمەنلەرنى چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ. مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلىدا، ئەگەر، ئوبيېكتىپ رېئاللىق ئاساس قىلىنماي، ئەكسىچە، سۇبيېكتىپ قاراش بۇيىچىلا مۇبالىغە قىلىنىدىكەن، ئۇ ھالدا، ئوبيېكتىپ رېئاللىق بۇرمىلىنىپ كېتىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇبالىغە — ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت بىلەن ئاپتورنىڭ كۆچلۈك بەدىئىي تەسەۋۋۇرىنىڭ، ئوبيېكتىپ رېئاللىقتىن ئالغان تەسىراتلىرىنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكىگە تايانغانلىقىنىڭ ھاسىلاتى بولۇشى كېرەك. بۇ — مۇبالىغە ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىكى تۈپ پرىنسىپ. پەقەت، مۇشۇ پرىنسىپقا ئەمەل قىلىپ تۇزۇلگەن مۇبالىغىلا، ئاڭلىغۇچى ياكى ئوقۇرمەنلەرگە مول بەدىئىي زوق بېرەلەيدۇ.

مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كۆپ قوللىنىلغان. ھازىرمۇ ئۇ يەنىلا، ئەڭ ئۇنۇملۇك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ، ئىدىئوم شەكلىدىكى مۇبالىغە سۆزلىرىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئۇ، ھۆر ـ پەربىلەردىنمۇ چىرايلىقراق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانىسىنىڭ ئوغۇزنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ ئانىسىنى ئەمىدى، خام گۆش، ئاش، مەي سورىدى. تىلى چىقىشقىلا باشلىدى. تۆت كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويناشىدى. («ئوغۇزنامە»، 40 ـ بەت).

(2) قىلىنى قىرىق يارماق. يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تويىدىغان. سەن تاش سانساڭ باشقىلار قۇم سانايدۇ. كۆزى تېشىلىپ كەتمەك (كۆزى تۆت بولماق). قۇيقا چېچى تىك تۇرماق...

مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك:

1) مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى جەزمەن ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئاساس قىلىشى، رېئاللىقتىن چەتنىگەن ئويدۇرما بولۇپ قالماسلىقى لازىم. مۇبالىغىلەشتۇرۇش دېگەنلىك، قانداقتۇر رېئاللىقنى كۆپتۈرۈش، ئەمەلىيەتكە خىلاپ ھالدا پو ئېتىش دېگەنلىك ئەمەس، ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلى ئوبيېكتىپ رېئاللىققا قاتتىق ھۆرمەت قىلىش

ئارقىلىق، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى يورۇتۇپ، ئوي - پىكىرنى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى گەۋدىلەندۈرۈشنى ئاساس قىلىشى لازىم.

2) مۇبالىغىلەشتۈرۈشنىڭ چېكى بولۇشى لازىم. چېكى بولۇش دېگەنلىك، رېئاللىققا ھۆرمەت قىلىش، شەيئىلەرنىڭ ئەسلىي خۇسۇسىيىتى، ئالاھىدىلىكلىرىدىن بەك يىراقلاپ كەتمەسلىك لازىم، دېگەنلىكتۇر. مۇبالىغىلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن مەقسەت، رېئاللىقنى ئاساس قىلغان ھالدا، شەيئىلەرنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەلگە - خۇسۇسىيەتلەرنى ياكى ئاشۇرۇپ، ياكى كىچىكلىتىپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت بولغانلىقتىن، ئۇنى زورمۇزور قوللىنىشقا ۋە ھەممىلا يەردە قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئەكسى ھالدا، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىگە تەسىر يېتىدۇ، كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

يەر شارىنى پومزەك (توپ) قىلىپ تېپىپ ئوينايمەن...

3) مۇبالىغىلەشتۈرۈشتە پوزىتسىيە، كۆز قاراش ۋە ئۇسۇل مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. نېمىنى مۇبالىغە قىلىش ۋە قانداق مۇبالىغە قىلىش پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇل مەسىلىسىگە ياتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن ئوبيېكت ناھايىتى ئېنىق بولۇشى، ئوقۇرمەنلەر ۋە تىڭشىغۇچىلار بۇنى بىر كۆرۈپلا ياكى بىر ئاڭلاپلا چۈشىنەلەيدىغان، كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەيدىغان، تېڭىرقاپ قالمايدىغان بولۇشى لازىم.

4) مۇبالىغىلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا قاراپ، ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىشقا مۇمكىن بولسىمۇ، ئەمما، ئىلمىي ماقالىلاردا، گېزىت خەۋەرلىرىدە، جەمئىيەت تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىدا، خىزمەت خۇلاسە دوكلاتلىرىدا ئەملىي پاكىت ۋە سان - سېپىرلار ئاساس قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن، مۇبالىغىلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ.

6. ئېۋفېمىزم (سىلىقلاشتۇرۇش) ئۇسۇلى

«ئېۋفېمىزم» (iwpimizim) لاتىنچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇرتىلىدا «سىلىق سۆز» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئوي - پىكىرنى توغرىدىن - توغرا (ئۇدۇل) بايان قىلىشقا بولمايدىغان ياكى شۇنداق بايان قىلىشقا قولايسىز تۇيۇلىدىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىككىنچى بىر ئىش - ھەرىكەت ياكى چۈشەنچە ئارقىلىق سىلىقلاشتۇرۇپ بايان قىلىشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ئېۋفېمىزم ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆز گۈزەللىكى ئىنسان ئۈچۈن قىممەتلىكتۇر. چۈنكى، ئىنسانلار ئۈچۈن مۇھىم ئالاقە ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان تىلنىڭ لۇغەت بايلىقىدىكى سۆز - ئىبارىلەر قىممەتلىك مەنىلەرگە ئىگە. ئىنسانىنىڭ ياخشى - يامانلىق پەزىلىتى، كۆپ ھاللاردا، ئۇنىڭ سۆزىدىن بىلىنىدۇ. بەزى ھاللاردا، كىشىلەر ئوي - پىكىرنى ئەينەن بايان قىلمەن، دەپ ئويلىسىمۇ، ئەمما، بۇ خىل «ئەينەن سۆز» ئاڭلىغۇچى ياكى ئوقۇرمەنلەرگە بىھۇدە ئازار يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى غەش ۋە روھىنى پەرىشان قىلىپ قويۇش ئېھتىمالى بولغان، ھەمدە بايان قىلىنغان ئىبارىلەر ئاڭلىغۇچىغا قوپال، ھۆرمەتسىزلىك تۇيغۇسى بېرىدىغان ئەھۋال ئاستىدا، بايان قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە، ئەپسىرەك، يېنىكرەك سۆز - ئىبارە ئىشلىتىشكە

توغرا كېلىدۇ، مەسىلەن، «ئۆلمەك» سۆزى چوڭلار ئۈچۈن «ۋاپات بولماق، قازا قىلماق، ئالەمدىن ئۆتمەك»، كىچىكلەر ئۈچۈن «چاچراپ كەتمەك»؛ «ئوغرى» سۆزى ئورنىغا «قولى ئەگرى»؛ بىرەر كىم خېيىم - خەتەرگە ئۇچراپ، بەدەن - ئەزايىغا زىيان -زەخمەت يەتكەن بولسا: «ھادىسىگە ئۇچراپلا» ياكى «سىلىگە بىر ھادىسە كەپتۇ»؛ ئاياللار تۇغسا: «كۆزى يورۇپتۇ، يەڭگىپتۇ»؛ قورساق كۆتۈرسە: «ئىككى قات بولۇپ قاپتۇ»، ياكى «ئېغىر ئاياغ بولۇپتۇ»، «ئېغىر ئۇستىخان بولۇپتۇ»، دەپ ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇ.

دېمەك، ئېۋفېمىزىم ئۇسۇلى خەلقىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى، گۈزەل ئەخلاق پەزىلىتىنى ناھايىتى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەۋلادلىرىمىزنى نازاكەتلىك، شىرىن سۆزلۈك قىلىپ تەربىيىلەشتە رولى ناھايىتى چوڭ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئېۋفېمىزىم ئۇسۇلى كەڭ قوللىنىلاتتى، ھەزرەت ئەلىشىر ناۋائى بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئوي - پىكرىنى ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەشنىڭ نەمۇنىسى ئىدى: «كۈنلەردىن بىر كۈنى پادىشاھ ھۆسەين بايقارا شىكارغا چىقىپ كەتكەندە، ئۇنىڭ خانىشى ۋاپات بولىدۇ. پادىشاھ شىكاردىن قايتىپ كەلگەندە، ئەلىشىر ناۋائى ئۇنىڭغا «خانىشىڭىز ئۆلدى» دەپ توغرىدىن - توغرا ئېيتماستىن، «سەرۋىنىڭ سايىسىدا سۇلدى گۈل، نە ئەتمەك كېرەك؟» دېگەن مەزمۇندىكى شېئىرىي مەكتۇپنى سۇنىدۇ. مەكتۇپنىڭ مەنىسىگە يەتكەن پادىشاھ ئەلىشىر ناۋائىغا: «سەۋرىدىن تاۋۇت ياساپ، گۈلدىن كېپەن تىكمەك كېرەك» دېگەن شېئىرىي پىكىر بىلەن جاۋاب قايتۇرغان.

ئېۋفېمىزم ئۇسۇلى يېزىقچىلىقنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىدا، جانلىق ئەدەبىي تىلدا كۆپ قوللىنىلىسىمۇ، ئەمما سىياسىي - نەزەرىيىۋى (پوبلىستىك) ماقالىلاردا قوللىنىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، پوبلىستىك ماقالىلاردا ئاپتورنىڭ مەيدانى قەتئىي، بايرىقى روشەن بولۇشى، مۇرەسسە - مادارا قىلماسلىقى تەلەپ قىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ خىل ژانىردا ئېۋفېمىزم ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا يول قويۇلمايدۇ.

كۆنۈكمە

تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ نېمىدىن بىشارەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىڭلار.

1) ئۇ، يامان (ھېلىقىدەك) كىسەل بولۇپ قاپتۇ.

2) ئادەم قارا يەرگە كىرگەندە، قېيقالغان مال كىشىنىڭ بولىدۇ. (ئوغۇزنامە 306 - بەت)

3) كۆرەشچان بالىلار قوغلىشىپ يىللار،
كۆرەش نەۋرىلىرىنى چوقۇم تاپىدۇ.
ئاخشام بەخت ئۈچۈن قۇربان بولغانلار -
قەبرىسىنى يادلاپ گۈللەر ياپىدۇ.

(ل. مۇتەللىپ «يىللارغا جاۋاب»)

7. مېتافورا (ئوخشاشلىق كۆچۈم)

مېتافورا (metaphora) گرېكچە سۆز، ئۇ، ئەرەبچە «ئىستىئارە» دېيىلىدۇ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسى «سىمۋول»، «رەمزە» دېگەندىن ئىبارەت.

ئىككى شەيئى ياكى ھادىسە ئوتتۇرىسىدىكى بەلگە - خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسلىنىپ، بىرىنىڭ نامىنى ئىككىنچى بىرىنىڭ نامى ئورنىدا (كۆچمە مەنىدە) ئىشلىتىش- تەك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە مېتافورا ئۇسۇلى دېيىلىدۇ.

مېتافورا ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، ئوخشىغۇچى شەيئى ئېيتىلماي، ئوخشالغۇچى شەيئى ۋە ئۇنىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن قوللىنىلغان سۆز - ئىبارىلەر ئۆز مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى، كۆچمە مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «ئۆتكۈر پىچاق»، «ئەقلى ئۆتكۈر»، «كاللىسى ئۆتكۈر»، «كۆزى ئۆتكۈر»، «سۆزى ئۆتكۈر» دېگەن بىرىكمىلەردىكى «ئۆتكۈر» سۆزى پەقەت «ئۆتكۈر پىچاق» دېگەن بىرىكمىلەردىكى بىرىنچى بىرىكمىدىلا ئۆز مەنىسىدە، قالغانلىرىدا كۆچمە مەنىدە كەلگەن. يەنە، «ئىشىك ئېچىلدى»، «كۆزى ئېچىلدى»، «كۆڭلى ئېچىلدى»، «سىر ئېچىلدى»، «يۈزى ئېچىلدى»، «چىرايى ئېچىلدى»، «گۈل ئېچىلدى»، «ھاۋا ئېچىلدى»، «يول ئېچىلدى»، «ئەپت - بەشرىسى ئېچىلدى»، «كۆرگەزمە ئېچىلدى» قاتارلىق بىرىكمىلەرنىڭ بىرىنچىسىدە «ئېچىلدى» سۆزى ئۆز مەنىسىدە، قالغانلىرىدا كۆچمە مەنىدە كەلگەن.

شەيئى، ئۇقۇم - چۈشەنچە ۋە ھەرىكەت - ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بەلگە - خۇسۇسىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقنى كۆرسىتىپ بېرىشتە مېتافورىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى مۇۋاپىق قوللىنىلسا، تىلنىڭ مەزمۇندارلىقىنى، تەسىرچانلىقىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغىلى، ئوقۇر- مەنلەرگە بەدىئىي زوق ئاتا قىلغىلى، ئەسەر مەزمۇنىنىڭ يۇمۇرىستىك تۇسىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

مېتافورىلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئەدەبىي ئەسەرلەردە، سىياسىي نەزەرىيىۋى ماقالىلاردا ۋە جانلىق تىلىمىزدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇ، نۇتۇقتا بەزىدە، باشقا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە- لەر بىلەن، بولۇپمۇ سۈپەتلەش ۋاستىسى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مۇنداق سۈپەتلەش «مېتافورىك سۈپەتلەش» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

غەربكە سوزۇلغان «ھەسەن - ھۈسەنگە»،
مېنىڭ دەل شۇ چاغ كەلدى بىر جانۋار.
كۆمۈشرەڭ تۇكۇلىنى كۆكتە ئويناتار،
كۆزى نۇر، كۆكسى ساپ ياسالغان گاڭدا. (ئا. خوجا).

يۇقىرىدىكى شېئىرىدا «ھەسەن - ھۈسەن» دىن ئىبارەت تۈمۈر يولغا مىنگە پويىزدىن ئىبارەت «جانۋار» مېتافورىسى «كۈمۈشرەڭ كۈكۈلا»، «كۆزى نۇر»، «كۆكسى ساپ گاڭ» دېگەندەك سۈپەتلەش سۆزلىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەلگەن.

8. رېتورىك خىتاب ئۇسۇلى

ئاپتور ياكى ناتىق ئۆزىنىڭ كۆچلۈك ھاياجىنىنى، مۇھەببىتىنى ياكى نەپرىتىنى،

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

خۇشاللىقىنى ياكى غەزىپىنى ئىپادىلەشتە، بىۋاستە هالدا ئۆز ئەسىرى ياكى نۇتقى ئىچىدىكى پېرسوناژ ۋە ئەرسىلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇلارغا خىتاپ قىلىدۇ. بۇنداق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە رېتورىك[1] خىتاب ئۇسۇلى دېيىلىدۇ.

ل. مۇتەللىپ «يىللارغا جاۋاب» دېگەن شېئىرىنى مانا مۇشۇنداق رېتورىك خىتاب يولى بىلەن يازغان.

يىللار، مەيداڭنى تۆتۈپ قاقاقلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرسەن ئۆلۈمنى،
قېرىتسەن دەپ، ئارتۇق كۆڭۈل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن، ئوغلۇمنى.

رېتورىك خىتاپ ئۇسۇلى خىتاپ قىلىنغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، ئادەمگە خىتاب ۋە ئەرسىگە خىتاب دەپ، ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئادەمگە خىتاب ئۇسۇلى

بۇ ئۇسۇلدا ئاپتور ياكى ناتىق ئوقۇرمەن ياكى تىڭشىغۇچىغا ئەمەس، بەلكى، ئۆز ئەسىرى ياكى نۇتقى ئىچىدىكى پېرسوناژلارغا خىتاب قىلىدۇ. مەسىلەن:

رەھمەتلىك ئاپا، شۇم پېشانە قىزىڭنى نېمىشقىمۇ تۇغقان بولغىيتىڭ! قىزىم مۇشۇنداق قارا كۈنلەرگە قالار دەپ، ئويلىمىغان بولغىيتىڭ! ئويلىغان بولساڭ، نۇرۇم بىلەن ئىككە-مىزنىڭ بەختىنى چوڭ توي قىلىمەن دەپ، توختىتىپ قويمىغان بولاتتىڭ! خەير ئاپا! قورۇنما، يەرلىكىڭدە تىنچ يات!.....

(زۇنۇن قادىرى: «غۇنچەم» دراممىسىدىن)

2) ئەرسىگە خىتاب ئۇسۇلى

ئاپتور ياكى ناتىق ئۆز ئەسىرى ياكى نۇتقىدا بايان قىلىۋاتقان شەيئىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا خىتاب قىلىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئېھ، سۈيۇملۈك ۋەتىنىم، گۈزەل يۇرتۇم، مەن سېنى مەڭگۈ كۈيلەيمەن. («شىنجاڭ گېزىتى»)

ئەي، ئەمگەكنىڭ چىن قاينىمى، كۆز ئاخشىمى،
ئال مېنى قوينۇڭغا، ئەي ئىسسىق مەۋسۇمى.

(ت. ئىلهىيوف)

رېتورىك خىتاب ئۇسۇلى توغرا ۋە ماهىرلىق بىلەن قوللىنىلسا، ئەسەرنىڭ ياكى نۇتۇقنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى، جەلب قىلىش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغاندا شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ «ئادەملەشتۈرۈش» شەكلى بىلەن رېتورىك خىتاپ ئۇسۇلىنىڭ «ئەرسىگە خىتاپ» شەكلىنى بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك لازىم. «ئادەملەشتۈرۈش» شەكلىدە، ئەرسە ئادەم

---

[1] «رېتورىك» سۆزى فرانسوزچە Ritorica سۆزىدىن كەلگەن. ئىزچە ئۇ «ناتىقلىق سەنئىتى ئەزەرىيىسى» (قائىدىسى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

قىلىپ تەسۋىرلەنسە، «نەرسىگە خىتاب» شەكىلدە، نەرسە خىتاب ئوبيېكتى بولىدۇ.

9. رېتورىك سوراق ئۇسۇلى

ئاپتور ياكى ناتىقنىڭ مۇئەييەن مەسىلە ياكى مۇددىئاني تەكىتلەش، تەستىقلاش يۈزىسىدىن ئەسلىي دېمەكچى بولغان ئوي - پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن سوئال قويۇپ، ئوقۇرمەن ياكى تىڭشىغۇچىنى ئويغا سېلىش ۋە ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە رېتورىك سوراق ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

رېتورىك سوراق ئۇسۇلى ئۆز ئىچىدىن يەنە: سوئال قويۇش ۋە قايتۇرما (ھاياجانلىق) سوراق دەپ، ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئاپتور ياكى ناتىق بىرەر مەسىلىنى بايان قىلغاندا، ئوقۇرمەن بىلەن تىڭشىغۇچىنىڭ ئېتىراز بىلدۇرۇش ئېھتىمالىنى ياكى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىنى خاتا، مۇجمەل چۈشىنىپ قېلىش ئېھتىمالىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ، ئوقۇرمەن ياكى تىڭشىغۇچىنىڭ دىققىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا جەلب قىلىش، ئۇلارغا مەسىلىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئۇسۇلى سوئال قويۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

دېمەك، سوئال قويۇش ئۇسۇلىدا ھەم سوئال قويۇش، ھەم جاۋاب بېرىش گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن:

بىر چەت ئەللىك قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشىنى ئۆز ئىشىم، دەپ بىلدى، بۇ قانداق روھ؟ بۇ — ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھ، بۇ — كوممۇنىستىك روھ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ھەر بىر ئەزاسى مۇشۇنداق روھتىن ئۆگىنىشى كېرەك. (ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 2 - توم، 602 - بەت).

سوئال قويۇش ئۇسۇلىنىڭ ئەكسىچە، قايتۇرما سوراق ئۇسۇلىدا جاۋاب تەلەپ قىلىنمايدۇ، چۈنكى، سوئالنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇنىڭ جاۋابى بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئاپتور ياكى ناتىقنىڭ پىكرىنى كۈچەيتىدۇ، مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ ۋە قەتئىيلەشتۈرىدۇ.

كۆڭۈلدە ئېنىق بولغان مەنىنىڭ بەزىلىرى تەستىقي، بەزىلىرى ئىنكار بولىدۇ. سوئال قويۇش شەكلىدىن پايدىلىنىپ، تەستىقي مەنىنى ئىپادىلىگەن چاغدا ئىنكار سۆز، ئەكسىچە، ئىنكار مەنىنى ئىپادىلىگەن چاغدا تەستىقي سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتە، رېتورىك سوراق مەنىسىدىكي سوراق ماھىيەتتە، سوراق ھېسابلانمايدۇ، شۇڭا، ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ھاجەتسىز. چۈنكى، تىڭشىغۇچى ياكى ئوقۇرمەنلەر رېتورىك سوراقنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇنىڭ جاۋابىنى چۈشىنىۋالىدۇ. مەسىلەن: ۋې ۋېي يازغان «ئەگەر سۆيۈملۈك كىشىلەر كىم؟» دېگەن ئوچېركىتا مۇنداق بىر ئابزاس رېتورىك سوراق بار: «دوستلار، سىلەر بۇ قەھرىمانلىقلارنى ئاڭلىغاندا، قانداق تەسىرات ئالدىڭلار؟ سىلەر جەڭچىلىرىمىزنى سۆيۈملۈك ئەمەس، دەپ ئېيتالامسىلەر؟ سىلەر ۋەتىنىمىزدە پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان ئەنە شۇنداق قەھرىمانلار يوق، دەپ ئېيتالامسىلەر؟»

«مۇنچاق - مۇنچاق سۇ چاچرىشىپ ئۆركەشلىگەن،

بويلىرىدا لاله - رەيھان چېچەكلىگەن.
مۇڭسىز ئاققان شۇ تارىمنى كۆرگەن چاغدا،
تېپچەكلىمەي تۇرالامدۇ يۇرەك دېگەن؟»
(ئەرشىدىن تاتلىق)

رېتورىك سوراق ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىكى مەقسەت تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق، ئەسلىدە ئېنىق بولغان مەنىنى تېخىمۇ روشەن، مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىپادىلەپ بېرىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئاساسىي ئېستېتىك رولى ئىنتوناتسىيىنى كۈچەيتىپ، تىلنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇش، تىلغا جانلىقلىق بەخش ئېتىش، نۇتۇقتا ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى باشقا كىشىلەر رەددىيە بېرەلمەيدىغان دەرىجىدە ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

10. تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلى

تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلى لاتىنچە ئاللىگورىيە (ALIegoriyia) دېيىلىدۇ.

مەلۇمكى، تىلسىزدىكى ھەر قانداق بىر سۆز مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنىگە ۋەكىللىك قىلىپ، مۇئەييەن بىر ئۇقۇمنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ياخشى» سۆزى بىرەر نەرسىنىڭ ياخشىلىقىنىلا بىلدۈرسە، «توغرا» سۆزى بىرەر ئىش - ھەرىكەت ياكى كۆز قاراشنىڭ توغرىلىقىنىلا بىلدۈرىدۇ. ئەگەر، بىز «ياخشى» سۆزىنى «يامان» سۆزى ئورنىدا، «توغرا» سۆزىنى «خاتا» سۆزى مەنىسىدە قوللانساق، ئۇ چاغدا، بىز ھەق بىلەن ناھەقنى، توغرا بىلەن خاتانى، ياخشى بىلەن يامانىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ قويغان بولىمىز. ئەمما، ئالاھىدە نۇتۇق شارائىتىدا، يۇقىرىقىنىڭ تەتۈرسىچە، سەلبىي سۆز بىلەن ئىجابىي مەنىنى، ئىجابىي سۆز بىلەن سەلبىي مەنىنى ئىپادىلەشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇسۇل تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەنگەن سۆز - ئىبارىلەر بىر قارىماققا توغرىدەك، ماقۇللاش، تەستىقلاش ھالىتىدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭدا ماھىيەت جەھەتتىن تەستىق، ماقۇللاش مەنىسى ئىنكار قىلىنىپ، يوققا چىقىرىلىدۇ. مەسىلەن:

«... پارتىيە باگۈسى شۇنداقلا چەت ئەل باگۈسى. بۇ چەت ئەل باگۈسىغا لۇشۇن بۇرۇنلا قارشى چىققانىدى، بىز نېمە ئۈچۈن ئۇنى يەنە پارتىيە باگۈسى، دەپ ئاتايمىز؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇنىڭدا چەت ئەل پۇرىقىدىن باشقا، بىر ئاز يەرلىك پۇراقمۇ بار، بۇمۇ بىر خىل ئىجادىيەت ھېسابلىنار! كىم بىزنىڭ كىشىلىرىمىزدە بىر ئازمۇ ئىجادىيەت يوق دەيدىكەن؟! مانا بىرى تۇرۇپتىغۇ!»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 - توم 1503 - بەت)

بۇ مىسالدا «ئىجادىيەت» سۆزى ئەسلىي مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى، تەنە قىلىش مەنىسىدە قوللىنىلىپ، «پارتىيە باگۈسى» بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار راسا قامچىلانغان.

دېمەك، تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلى مۇڭاپىق، ئورۇنلۇق قوللىنىلسا، نۇتۇقنىڭ ھەجۋى ئۇنۇمىنى ۋە يۇمۇرلۇق تۇسىنى ئاشۇرۇپ، ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى كۈچلۈك ۋە

تەسىرلىك ئىپادىلىگىلى، ياماق ئىش، ياماق قىلىقلارنى تەنقىد قىلىپ تۈزەتكىلى بولىدۇ.

تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم:

1) تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، ئالدى بىلەن كىنايە (تەنە) قىلىش ئوبيېكتنى ئېنىق پەرق ئېتىش، ئېنىقراقى، كىنايىنى توغرا مەيدان، توغرا پوزىتسىيىدە قوللىنىش لازىمكى، ئەكسىچە، قالايمىقان قوللىنىشتىن ساقلىنىش لازىم. ئەكسى ھالدا، دۇشمەنلەرنى كۈلدۈرۈپ، دوستلارنى يىغلىتىپ قويۇشى مۇمكىن. كىنايىنىڭ ئىشلىتىلىش سورۇنىنىڭ (ئوبيېكتنىڭ) پەرقلىق بولىدىغانلىقىنى، يەنى، ئۇنىڭ دۇشمەنگە قارىتىلىدىغىنىنى، ئىتتىپاقچىلارغا قارىتىلىدىغىنىنى ۋە دوستلارغا قارىتىلىدىغىنىنى بىر - بىرىدىن پەرق ئېتىشىمىز لازىم.

2) تەنە (كىنايە) قىلىش ئۇسۇلى خەلقىمىزنىڭ تىل ئىشلىتىش ئادىتىگە، پىكىر قىلىش ئۇسۇلىغا ئۇيغۇن بولۇشى لازىم. ئۇ، مۇئەييەن شەرتلىك بەلگىلەر ۋە كۆرسەتكۈچلەر بىلەن كۆرسىتىلسە، تېخىمۇ چۈشىنىشلىك بولىدۇ. كىنايە قىلىنغان سۆز - ئىبارىلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىشى لازىم.

3) تەنە (كىنايە) قىلىشتىكى مەقسەت - مۇددىئا ئېنىق بولۇشى، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىشلىتىلگەن سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ مەنىسىمۇ روشەن بولۇشى، كىشىلەر بىر كۆرۈپلا ئۇنىڭ كىنايە ئىكەنلىكىنى بىلۋالالايدىغان بولۇشى لازىم. كىنايە ئوبيېكتلىرى ئىمكانقەدەر نۇتۇقنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىدا چۈشەندۈرۈلگەن بولۇشى ياكى مۇددىئانى ھەقىقىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان پىكىرلەر كىنايىلىك بايان قىلىپ بېرىلىشى لازىم.

4) تەنە (كىنايە) نىڭ چېكى بولۇشى كېرەك. ئەگەر چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئۆز قىممىتىنى يوقىتىپ، بىمەنە بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ - دە، ھېچقانداق ئېستېتىك ئۇنۇمى بولمايدۇ، بولۇپمۇ، كىنايە بىلەن مەسخىرىنى بىر -بىرىدىن پەرقلىق قوللىنىش لازىم. ئەلۋەتتە، كىنايە بىلەن مەسخىرە گىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ، شۇنداقتىمۇ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى بىلىشىمىز كېرەك. مەسخىرە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىكى مەقسەت قىلچە ئەھمىيىتى بولمىغان، ئەقىلگە سىغمايدىغان، خاتا، ھەتتا، چىرىك، ئەكسىيەتچى قىلمىش ۋە پىكىر ئېقىملىرىنى خەلق - ئالەم ئالدىدا چاۋىسىنى چىتقا يېيىپ، راسا دۇمبالاپ، ئىككىنچى باش كۆتۈرگۈسىز قىلىۋېتىشتىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ خىل ئۇسۇلنى دوستلىرىمىزغا قوللىنىشقا بولمايدۇ.

11. تەكرارلاش

ھېسسىيات ۋە ئىرادىنى ئىپادىلەش، نۇتۇق تىلىنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە ئۇنۇمى ئاشۇرۇش، مەلۇم بىر مەسىلە ياكى ئوي پىكىرنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئوخشاش بىر سۆز، جۈملە ۋە ئابزاسلارنى تەكرار قوللىنىشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە تەكرارلاش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ.

تەكرارلاش ئۇسۇلى ئۆز ئىچىدىن يەنە: ئارقىمۇئارقا تەكرارلاش ۋە ئارىلىق قالدۇرۇپ تەكرارلاش دەپ، ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

1) ئارقىمۇئارقا تەكرارلاش ئۇسۇلى

ئارقىمۇئارقا تەكرارلاش ئۇسۇلىدا سۆز - جۈملىلەر ئۈلاپ تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئانامدىن مىننەتدارمەن، ئۇ، ماڭا قىينىچىلىق بىلەن كۆرەش قىلىش تەجرىبىسىنى ئۆگەتكەن...

مەن ئانامدىن مىننەتدارمەن، ئۇ ماڭا ئىشلەپچىقىرىش ساۋاتى بىلەن ئىنقىلابىي ئىرادىنى ئۆگەتكەن... (جۈدي «ئانا خاتىرىسى»)

بەزى يولداشلار ئوقۇنى قولىغا ئېلىپ، ئۆرۈپ - چۆرۈپ كۆرىدۇ - دە، ياخشى ئوق ئىكەن، ياخشى ئوق ئىكەن! دەپ، ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختايدۇ، ئەمما، ھېچ ئانتۇسى كەلمەيدۇ.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 - توم 1485 - بەت)

تېنچلىق دەپ تەۋرەيدۇ قەلەم،
تېنچلىق دەپ قويىمەن ئىمزا.
تېنچلىق دېگەن يالغۇز مەن ئەمەس،
تېنچلىق ئۇچۇن تەۋرەيدۇ دۇنيا.

(ئابلىز نازىرى)

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ، قارا مەندە يوق،
قارامۇقنىڭ قاسراقىدەك گۇنا مەندە يوق.

(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

2) ئارىلىق قالدۇرۇپ تەكرارلاش

ئارىلىق قالدۇرۇپ تەكرارلاشتا تەكرارلىنىدىغان سۆز - جۈملىلەرنىڭ ئارىلىقىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇخلاشتى، ھەتتا، ئايالىم بىلەن ئوغلۇممۇ ئۇخلاپ ياتاتتى، مەن شۇ چاغدا ئەڭ ياخشى دوستلىرىمدىن ئايرىلىپ قالغىنىمغا، جۇڭگونىڭ ئەڭ ياخشى ياشلاردىن ئايرىلغىنىغا ئېچىندىم، ئىچىمدە مۇڭغا چۆكتۈم، لېكىن، ئۆزۈن يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادىتىم بويىچە، ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم - دە، تۆۋەندىكى مىسرالارنى يازدىم.

.....

كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيقۇدا ئىدى، ھەتتا، ئايالىم بىلەن ئوغلۇممۇ ئۇخلاپ ياتاتتى، مەن ئەڭ ياخشى دوستلىرىمدىن ئايرىلىپ قالغىنىمغا، جۇڭگونىڭ ئەڭ ياخشى ياشلاردىن ئايرىلغىنىغا يەنە قاتتىق ئېچىنىپ، غەزەپ - نەپرەت ئىچىدە مۇڭغا چۆكتۈم، لېكىن، ئۆزۈن يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادىتىم بويىچە، ئۆزۈمنى تۇتىۋالدىم - دە، يۇقىرىقىلارنى يازدىم. (لۇشۈن «ئۇنتۇش ئۇچۇن ئەسلەش»)

تەكرارلاش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، تەكرارلاش مەقسىتى ئېنىق بولۇشى، نۇتۇق مەزمۇنى بىلەن ئىدىيىۋى ھېسسىيات زىچ بىرلەشتۇرۇلۇشى، نۇتۇق مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۇرىدىغان ھالقىلىق سۆز - جۈملىلەرنى چىڭ تۇتۇش، پەقەت شۇلارنىلا تەكرارلاش؛ تەكرارلاش ئورۇن-

سىز ۋە بىماجەت بولماسلىقى لازىم. ئەكس ھالدا، تەكرارلاشنىڭ مەزمۇنى چۈۋالچاقلىشىپ، تىلى تەمسىز بىر نېمىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

12. تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلى

مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزئارا زىچ باغلانغان، شەكلى ئوخشاش بولغان سۆز - ئىبارىلەرنى بىر دەك ئىنتوناتسىيە قىلىش ئارقىلىق، نۇتۇقتىكى پىكىرنى ھېسسىياتلىق ۋە گەۋدىلىك ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىك ۋاستە تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«... ئۆتمۈش — زۇلمەتنىڭ، قايغۇنىڭ، ھەسرەتنىڭ، ئەلەمنىڭ مەنبەسى ئىدى. ئۆتمۈش جەمئىيەت — ئەمگەكچى خەلق مەيداندا تۇرغان يازغۇچىلار ئۈچۈن زىندان ئىدى. ئۆتمۈش جەمئىيەتتە يازغۇچىلار خار ئىدى، غېرىپ ئىدى، مىسكىن ئىدى، بىچارە ئىدى. ئەنە شۇ ئۆتمۈشنىڭ دەھشەتلىك كۈنلىرىدە، ئېيتقۇسىز قىستاڭلىرىدا، خارۇ - زارلىق ئىچىدە ئەزىز دوستىمىز ل. مۇتەللىپ جادۇدا توغرالغاندى...»

(ئەلقەم ئەختەم. «شىنجاڭ گېزىتى» دىن ئېلىندى)

دېمەك، تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى كۈچلۈك ئىپادىلەشكە، چوڭقۇر قائىدىنى چۈشەندۈرۈشكە، ماقالە - ئەسەرنىڭ تىلىنى جۇشقۇنلاشتۇرۇشقا، ئەسەرنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇشقا زور ياردىمى بار.

بەزى نۇتۇق شارائىتىدا تەكرارلاش ئۇسۇلى بىلەن تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلى گىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا ئەسەر ياكى نۇتۇق تىلى تېخىمۇ جۇشقۇنلۇققا ئېرىشىدۇ. مەسىلەن:

.....

بۇنداق ئۇسۇلنى ئۆزۈڭگە قوللانساڭ، ئۆزۈڭگە زىيان يەتكۈزسەن؛ كىشىنى تەرىپىلەشكە قوللانساڭ، باشقىلارغا زىيان يەتكۈزسەن؛ ئىنقىلابقا يېتەكچىلىك قىلىشقا قوللانساڭ، ئىنقىلابقا زىيان يەتكۈزسەن؛ قىسقىسى، پەنگە قارشى، ماركسىزم - لېنىنىزمغا قارشى بۇنداق سۇبېيكتىپچىلىق ئۇسۇل كومپارتىيىنىڭ چوڭ دۈشمىنى، خەلقنىڭ چوڭ دۈشمىنى، مىللەتنىڭ چوڭ دۈشمىنى، پارتىيىمىزنىڭ ساپ بولمىغانلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى، ئالدىمىزدا چوڭ دۈشمەن تۇرۇپتۇ، ئۇنى يوقىتىشىمىز لازىم. («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 - توم 22 - بەت)

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، تەكرارلاش ئۇسۇلى بىلەن تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلى قارىماققا، ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پەرق بار، يەنى، تەكرارلاش ئۇسۇلى نۇتۇقتىكى مۇئەييەن بىر نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئۇنىڭدا، سۆز - جۇملىلەر تەكرارلىنىدۇ. تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلى نۇتۇقتا ئىنتوناتسىيىنى كۆچەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئۇنىڭدا، جۇملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئوخشاش ئېلىنىدۇ.

13. ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ گىرەلىشىشى

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەككە ھالدا ئەمەس، بەلكى، بىر -

بىرىگە گىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىلىدۇ ياكى بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە تەركىبىدە ئىككىنچى بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىمۇ پاراللېل ئورۇنلاشقان بولىدۇ. مۇنداق قوش لىنىيىلىك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئەسەردىكى نۇتۇق تىلىنى تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ تەسىرلىك ئىپادىلەشكە ئىمكان يارىتىپ، ئوي ـ پىكىرنى تېخىمۇ رەڭدارلىققا، تېخىمۇ قايىل قىلارلىققا ۋە كۆڭۈلدىكىدەك ئىپادىلەش ئۇنۇمىگە ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ — دېڭىز ياقىسىدا تۇرۇپ يىراقلارغا قارىغاندا، دېڭىزدىن مومىا ياغمۇچىنىڭ ئۇچى كۆرۈنگەن كېمە؛ ئۇ — ئېگىز تاغنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ يىراقلارغا قارىغاندا، شەرقتىن نۇر چېچىپ ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر قۇياش؛ ئۇ — ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قاتتىق تەۋرەۋاتقان، پات ئارىدا دۇنياغا كېلىدىغان بىر بوۋاق.

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 1 ـ توم 213 ـ بەت)

بۇ مىسالدا، «ئۇ» ئالمىشى — «ئىنقىلاب دولقۇنى». بۇ مىسال ئومۇمىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تەڭداش كۆچەيتمە، ئەمما، ئۇنىڭدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ ئوخشىتىش ئىبارىسى قوللىنىلغان. دېمەك، بۇ بىر ئابزاستا ئىككى خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە (ۋەكىللىك ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن تەڭداش كۆچەيتمە ئۇسۇلى) كىرىشتۈرۈپ قوللىنىلىپ، «ئىنقىلاب دولقۇنى»نىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىشىنىڭ مۇقەررەرلىكى ئوبرازلىق ۋە كونكرېت چۈشەندۈرۈلگەن.

(2) ئادەمدە يىلىم بولۇشى سۆڭەكتە يىلىك بولغانغا ئوخشايدۇ. ئادەمنىڭ زىننىتى ئەقىل، سۆڭەكنىڭ زىننىتى يىلىكتۇر. بىلىمسىز كىشى يىلىكسىز سۆڭەكتەك كاۋاك بولىدۇ، ھالبۇكى، يىلىكسىز سۆڭەككە ھېچكىم قول ئۇزاتمايدۇ.

(ئەخمەت يۈكنەكى «ئەتەبەتۈلھەقايىق»)

بۇ مىسالدا، ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ئەمما، ئۇنىڭ تەركىبىدە ئوخشىتىش ئۇسۇلىمۇ بار.

(3) لېنىن گويا بىر دېڭىز، پادىشاھ پېتىر بولسا، دېڭىزنىڭ بىر تامچىسىدىنلا ئىبارەت. (ستالىن).

ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ بىر ئىنتايىن كۈچلۈك سېلىشتۇرما، ئەمما، بۇنىڭ تەركىبىدە ھەم ئوخشىتىش ھەم مۇبالىغە ئۇسۇلى بار.

(4) سۈيۈملۈك دوستلار، سىلەر سەھەردە بىرىنچى قېتىملىق تىرامۋايغا ئولتۇرۇپ، زاۋۇتقا ماڭغان ۋاقتىڭلاردا، ساپىنىڭلارنى كۆتۈرۈپ، ئېتىزغا ماڭغان ۋاقتىڭلاردا، ئىسسىق بىر چىنە سۈتلۈك چايىنى ئىچىپ، سومكاڭلارنى ئېسىپ، مەكتەپكە ماڭغان ۋاقتىڭلاردا، ئىسسىق ئۈستەلدە ئولتۇرۇپ، بىر كۈنلۈك خىزمىتىڭلارنى باشلىغان ۋاقتىڭلاردا... دوستلار، بەخت قوينىدا يايراپ يۈرگىنىڭلارنى ھېس قىلامسىلەر ـ يوق؟

(ۋې ۋې «ئەڭ سۈيۈملۈك كىشىلەر كىم؟»)

بۇ مىسال ئومۇمىي نۇقتىدىن قارىغاندا، تەڭداش كۆچەيتمە، يەنە بىر جەھەتتىن قارىغاندا، بۇنىڭ تەركىبىدە رېتورىك سوراق ئۇسۇلىنىڭ قايتۇرما سوراق شەكلى بار.

(5) «ياچېۋەكنىڭ ھارۋىنىڭ ئالدىنى توسماقچى بولغىنىدەك» دېگەن مىسالنى ئالساق، بۇ، ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن تۈزۈلگەن جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ نەرسىلەشتۈرۈش شەكلى

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(6) «دۇشمەننىڭ پىلىموتى گاچا بولۇپ قالدى» دېسەك، بۇ، ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئادەملەشتۈرۈش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى گىرەلەشتۈرۈپ قوللىنىش — تىل ئىستېمالىدىكى بىر خىل نورمال ھادىسە ۋە پاساھەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا، ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ۋە ئۇنى تەھلىل قىلىش ئۆلچىمى ئۇلۇك بولۇپ قالماسلىقى، جانلىق بولۇشى لازىم. چۈنكى، ئوخشاش بىر خىل تىل شەكلىنى (ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى) ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن.

مۇھاكىمە سوئاللىرى

1. ئىستىلىستىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ، نېمىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ؟
2. ئىستىلىستىكا نۇتۇقتا قانداق رول ئوينايدۇ؟
3. ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ گرامماتىكا ۋە لوگىكا ئىلمى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟
4. ئىستىلىستىكا بىلەن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىر ئۇقۇممۇ؟ ئۇلارنىڭ پەرقلىرى نەدە؟
5. ھەرقايسى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟ ھەربىر تۈرنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈڭ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. تۇردى ئەھمەد، ئەنسارىدىن مۇسايۇف، نەسرۇللا يولبولدى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
2. مىرسۇلتان ئوسمانوف، مۇھەممەد رېھىم سايىت: «قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى.
3. خەمىت تۇمۇر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە قىسمى)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
5. خەلق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
6. ئابدۇرەۋۇپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 - يىل - نەشرى.
7. رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىن لېكسىيىلەر».
8. يولۋاس راشىدىن: «ئىستىلىستىكا دېگەن نېمە» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى).

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بىر تۇرلۇك كۆرەلەيسىز

مەسئۇل مۇھەررىرى: بەختىيار ساۋۇت
ئەنۋەر ئوسمان
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئادىلجان ئايىت

ئالىي مەكتەپلەر، كەسپىي ـ تېخنىكا مەكتەپلەر ۋە ئالىي مائارىپ
بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن دەرسلىك

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تۈزگۈچى: سۇلايمان سەپەر

نەسرۇللا يولبولدى، راززاق مۇھەممەتنىياز،
ئالىم ياقۇپلار تەكشۈرۈپ بېكىتتى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 ×787 مىللىمېتىر، 1/16
باسما تاۋىقى: 27
2000 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 2 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 6000 — 3000
ISBN7—228—05410—5/H.150
باھاسى: 29.70 يۈەن